İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

DEĞİŞİM SÜRECİNDE OSMANLI MİMARLIĞI III. AHMET ve I. MAHMUT DÖNEMİ (1703–1754)

DOKTORA TEZİ

Soner ŞAHİN

Anabilim Dalı : Mimarlık

Programı : Mimarlık Tarihi

OCAK 2009

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

DEĞİŞİM SÜRECİNDE OSMANLI MİMARLIĞI III. AHMET ve I. MAHMUT DÖNEMİ (1703–1754)

DOKTORA TEZİ
Y. Mimar Soner ŞAHİN
502002204

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 10 Eylül 2008
Tezin Savunulduğu Tarih : 23 Ocak 2009

Tez Danışmanı : Doç. Dr. İlknur KOLAY (İTÜ)
Diğer Jüri Üyeleri : Prof. Dr. N. Turgut SANER (İTÜ)
Prof. Dr. M. Baha TANMAN (İÜ)
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU (İÜ)
Yrd. Doç. Dr. Aygül AĞIR (İTÜ)

OCAK 2009

ÖNSÖZ

Osmanlı mimarlığının uzun soluklu serüveni içinde, 50 yıl gibi nispeten kısa bir dönem olmasına karşın bünyesinde pek çok yenilik barındıran ve yüzyılların içinden süzülerek gelen ince bir mimarlık bilincinin toplumun değişmesiyle birlikte nasıl evrilebildiğini gösteren bir dönemdir III. Ahmet ve I. Mahmut'un padişah olduğu dönem.

Anadolu Türk mimarlığının her yapısı ve dönemi için geçerli olduğu gibi çok yönlü ve derinlemesine bilimsel araştırmalar ne yazık ki bu dönem için de yeterli düzeydedir denemez. Bu 50 yıl genelde, belli bir süreç içinde geçiş dönemi olarak ele alınmakta, bir "özerklik" kazanamamaktadır. Bu çalışmamla, henüz çözülmemiş bilinmezliklerle dolu olan ve belki de araştırıldıkça daha çok soruyu beraberinde getiren, tarihin bu kesitine sadece bir ışık tutmaya çalıştım. Şüphesiz Osmanlı mimarlığında gelecekte bu yolda yapılacak başka başka çalışmalar, dönemi farklı açılardan tanıtabilecektir. Özellikle derinliğine monografiler, çoğulcu, çok kutuplu, karşılaştırmalı tarih çalışmaları; önyargılı çabuk hükümler yerine, yapıların bilimsel yöntemler kullanarak, nesnel-sayısal bir yöntemle ve tasarım ilkeleri unutulmadan ele alınması arttıkça, tarih insanının taşa tuğlaya yansımış yüzü bizlere başka açılardan görünebilecektir.

Çok fazla değişkenle çalışmayı gerektiren bu tez, uzun ve zorlu bir süreci gerektirdi. Bunu hazırlamamda bana yardımcı olan herkese ve geçen süre içinde her zaman desteklerini hissettiğim aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Eylül 2008 Soner Şahin

İÇİNDEKİLER

ÇİZELGE LİSTESİ ..... **vii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **ix**
ÖZET ..... **xi**
SUMMARY ..... **xiii**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Amaç 1
1.2 Kapsam 1
1.3 Yöntem ve Kaynaklar 2
2. III. AHMED VE I. MAHMUD DÖNEMİNİN GENEL GELİŞMELERİ **5**
2.1 Siyasi 5
2.2 İktisadi 10
2.3 Toplumsal 13
2.4 Bilimsel 15
2.5 Sanatsal 16
3. III. AHMED VE I. MAHMUD DÖNEMİ OSMANLI MİMARİSİNİN ÖZELLİKLERİ **19**
3.1 Camiler 34
3.2 Türbeler 55
3.3 Medreseler 64
3.4 Tarikat Yapıları 81
3.5 Sıbyan Mektepleri 93
3.6 Kütüphaneler 113
3.7 İmaretler (Aşhaneler) 140
3.8 Hanlar 149
3.9 Hamamlar 159
3.10 Sebiller 165
3.11 Meydan Çeşmeleri 193
3.12 Çeşmeler 205
3.13 Diğer Yapılar 210
4. III. AHMED VE I. MAHMUD DÖNEMİ OSMANLI MİMARİSİNDEKİ DEĞİŞİMİN KAYNAKLARI **219**
5. SONUÇ **253**
KAYNAKLAR **265**
EKLER **283**
ÖZGEÇMİŞ **343**

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 3.1: Dönem yapılarının yapım tarihlerine göre dağılımı 21
Çizelge 3.2: Dönem yapılarının banilerine göre dağılımı 23
Çizelge 3.3: Dönem yapılarının bulundukları yere göre dağılımı.....27
Çizelge 3.4: İstanbul'daki Dönem yapılarının bulundukları yere göre dağılımı 30
Çizelge 3.5: Dönem camilerinin yapım tarihlerine göre dağılımı.....35
Çizelge 3.6: Dönem camilerinin banilere göre dağılımı.....37
Çizelge 3.7: Dönem camilerinin bulundukları yere göre dağılımı.....38
Çizelge 3.8: Dönem camilerinin külliye yapılarına göre dağılımı.....41
Çizelge 3.9: Dönem camilerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı 42
Çizelge 3.10: Dönem camilerinin son cemaat yeri planlarına göre dağılımı.....44
Çizelge 3.11: Dönem camilerinin plan şemalarına göre dağılımı.....45
Çizelge 3.12: Dönem camilerinin mahfil şekillenişine göre dağılımı.....48
Çizelge 3.13: Dönem camilerinin örtü sistemlerine göre dağılımı 49
Çizelge 3.14: Dönem türbelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı 55
Çizelge 3.15: Dönem türbelerinin banilere göre dağılımı 57
Çizelge 3.16: Dönem türbelerinin bulundukları yere göre dağılımı 59
Çizelge 3.17: Dönem türbelerinin külliye yapılarına göre dağılımı.....60
Çizelge 3.18: Dönem türbelerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı.....61
Çizelge 3.19: Dönem medreselerinin yapım tarihlerine göre dağılımı 65
Çizelge 3.20: Dönem medreselerinin banilere göre dağılımı 67
Çizelge 3.21: Dönem medreselerinin bulundukları yere göre dağılımı 68
Çizelge 3.22: Dönem medreselerinin külliye yapılarına göre dağılımı.....71
Çizelge 3.23: Dönem medreselerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı.....74
Çizelge 3.24: Dönem tekkelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı.....82
Çizelge 3.25: Dönem tekkelerinin banilerine göre dağılımı.....84
Çizelge 3.26: Dönem tekkelerinin bulundukları yere göre dağılımı.....85
Çizelge 3.27: Dönem tekkelerinin külliye yapılarına göre dağılımı 87
Çizelge 3.28: Dönem tekkelerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı 88
Çizelge 3.29: Dönem sıbyan mekteblerinin yapım tarihlerine göre dağılımı.....94
Çizelge 3.30: Dönem sıbyan mekteplerinin banilere göre dağılımı.....96
Çizelge 3.31: Dönem sıbyan mekteplerinin bulundukları yere göre dağılımı.....97
Çizelge 3.32: Dönem sıbyan mekteplerinin külliye yapılarına göre dağılımı 99
Çizelge 3.33: Dönem sıbyan mekteplerinin bitişik yapılara göre dağılımı 102
Çizelge 3.34: Dönem kütüphanelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı 114
Çizelge 3.35: Dönem kütüphanelerinin banilere göre dağılımı 118
Çizelge 3.36: Dönem kütüphanelerinin bulundukları yere göre dağılımı 120
Çizelge 3.37: Dönem kütüphanelerinin külliye yapılarına göre dağılımı 125
Çizelge 3.38: Dönem kütüphanelerinin esas katta bitişik oldukları yapılar 126
Çizelge 3.39: Dönem imaretlerinin yapım tarihine göre dağılımı 140
Çizelge 3.40: Dönem imaretlerinin banilere göre dağılımı 141
Çizelge 3.41: Dönem imaretlerinin bulundukları yere göre dağılımı 142

Çizelge 3.42: Dönem imaretlerinin külliye yapılarına göre dağılımı 144
Çizelge 3.43: Dönem imaretlerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı 145
Çizelge 3.44: Dönem hanlarının yapım tarihlerine göre dağılımı 150
Çizelge 3.45: Dönem hanlarının banilerine göre dağılımı 151
Çizelge 3.46: Dönem hanlarının yapım yerlerine göre dağılımı 152
Çizelge 3.47: Dönem hanlarının külliye yapılarına göre dağılımı..... 154
Çizelge 3.48: Dönem hanlarının bitişik olduğu yapılara göre dağılımı 155
Çizelge 3.49: Dönem hamamlarının yapım tarihlerine göre dağılımı 159
Çizelge 3.50: Dönem hamamlarının banilerine göre dağılımı 160
Çizelge 3.51: Dönem hamamlarının bulundukları yere göre dağılımı..... 161
Çizelge 3.52: Dönem hamamlarının külliye yapılarına göre dağılımı..... 162
Çizelge 3.53: Dönem hamamlarının bitişik oldukları yapılara göre dağılımı 163
Çizelge 3.54: Dönem sebillerinin yapım tarihlerine göre dağılımı 166
Çizelge 3.55: Dönem sebillerinin banilere göre dağılımı 168
Çizelge 3.56: Dönem sebillerinin bulundukları yere göre dağılımı..... 169
Çizelge 3.57: Dönem sebillerinin külliye yapılarına göre dağılımı..... 172
Çizelge 3.58: Dönem sebillerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı 174
Çizelge 3.59: Dönem sebillerinin çeşmenin konumuna göre dağılımı. 175
Çizelge 3.60: Dönem sebillerinin, sebil penceresinin konumuna göre dağılımı 177
Çizelge 3.61: Dönem sebillerinin, pencere-beden duvarı açısından dağılımı 181
Çizelge 3.62: Dönem sebillerinin, sebil pencerelerinin planına göre dağılımı 182
Çizelge 3.63: Dönem sebillerinin alın kısmına göre dağılımı..... 185
Çizelge 3.64: Dönem sebillerinin kullanılan cephe pilastrlarına göre dağılımı 188
Çizelge 3.65: Dönem sebillerinin pencere söve atkısına göre dağılımı..... 190
Çizelge 3.66: Dönem meydan çeşmelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı 194
Çizelge 3.67: Dönem meydan çeşmelerinin banilerine göre dağılımı..... 196
Çizelge 3.68: Dönem meydan çeşmelerinin bulundukları yere göre dağılımı 197
Çizelge 3.69: Dönem hünkâr kasırlarının yapım tarihlerine göre dağılımı..... 210
Çizelge 3.70: Dönem arastalarının yapım tarihlerine göre dağılımı..... 212
Çizelge 3.71: Dönem kervansaraylarının yapım tarihlerine göre dağılımı 213
Çizelge 3.72: Dönem şadırvanlarının yapım tarihlerine göre dağılımı..... 214
Çizelge 3.73: Dönem maksemlerinin yapım tarihlerine göre dağılımı..... 215
Çizelge 3.74: Dönem bentlerinin yapım tarihlerine göre dağılımı..... 215
Çizelge 3.75: Dönem taş odalarının yapım tarihlerine göre dağılımı..... 215

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1: III. Ahmed'in bir portresi (Anonim 2000) 6
Şekil 2.2: I. Mahmud'un bir portresi (Anonim 2000) 8
Şekil 3.1: III. Ahmed ve I. Mahmud devri yapılarının İstanbul içindeki dağılımı 31
Şekil 3.2: III. Ahmed devri yapılarının İstanbul içindeki dağılımı 32
Şekil 3.3: I. Mahmud devri yapılarının İstanbul içindeki dağılımı 32
Şekil 3.4: Dönem camilerinin İstanbul içindeki dağılımı.....39
Şekil 3.5: Dönem camilerinin tarih sırasına göre plan şemaları 43
Şekil 3.6: Ahşap örtülü dönem camileri 50
Şekil 3.7: Kubbe örtülü dönem camileri, Devamlı destek sistemli olanlar 50
Şekil 3.8: Kubbe örtülü dönem camileri.....51
Şekil 3.9: Dönem camilerinin tarih sırasına göre kıble aksı kesitleri.....52
Şekil 3.10: Dönem camilerinde merdivenlerin ve kulelerin konumu 53
Şekil 3.11: Dönem türbelerinin İstanbul içindeki dağılımı 59
Şekil 3.12: Dönem türbelerinin tarih sırasına göre planları.....62
Şekil 3.13: Dönem türbelerinin tarih sırasına göre cepheleri 63
Şekil 3.14: Dönem medreselerinin İstanbul içindeki dağılımı.....69
Şekil 3.15: Dönem medreselerinin tarih sırasına göre planları.....75
Şekil 3.16: Dikdörtgen "□" planlı dönem medreseleri 76
Şekil 3.17: "U" planlı dönem medreseleri.....76
Şekil 3.18: "L" planlı dönem medreseleri 77
Şekil 3.19: Dönem tekkelerinin İstanbul içindeki dağılımı.....86
Şekil 3.20: Dönem tekkelerinin tarih sırasına göre zemin kat planları 90
Şekil 3.21: Dönem sıbyan mekteplerinin İstanbul içindeki dağılımı 98
Şekil 3.22: Dönem sıbyan mekteplerinin tarih sırasına göre planları 105
Şekil 3.23: Kare planlı mektep dershaneleri.....106
Şekil 3.24: Girişe göre boyuna dikdörtgen planlı mekteb dershaneleri. 107
Şekil 3.25: Girişe göre enine dikdörtgen planlı mektep dershaneleri 107
Şekil 3.26: Dönem sıbyan mekteplerinin tarih sırasına göre sokak cepheleri.....110
Şekil 3.27: Dönem kütüphanelerinin İstanbul içindeki dağılımı 121
Şekil 3.28: Dönem kütüphanelerinin tarih sırasına göre esas kat planları.....128
Şekil 3.29: Tek bölümden oluşan, dönem kütüphaneleri 130
Şekil 3.30: Hazine-i kütüb yanında, okuma odası bulunan dönem kütüphaneleri...132
Şekil 3.31: Kitap deposu ile okuma salonundan oluşan dönem kütüphaneleri 132
Şekil 3.32: Dönem kütüphanelerinin tarih sırasına göre kesitleri.....134
Şekil 3.33: Zemine oturan dönem kütüphaneleri 135
Şekil 3.34: Bir bodrum kat üstünde yer alan dönem kütüphaneleri.....136
Şekil 3.35: Bir zemin kat üzerinde yer alan dönem kütüphaneleri 137
Şekil 3.36: Dönem imaretlerinin İstanbul içindeki dağılımı.....143
Şekil 3.37: Dönem imaretlerinin tarih sırasına göre planları.....146
Şekil 3.38: Dönem imaret planlarında mekânların dağılımı.....148
Şekil 3.39: Dönem hanlarının İstanbul içindeki dağılımı.....153

Şekil 3.40: Dönem hanlarının tarih sırasına göre esas kat plan şemaları 157
Şekil 3.41: Dönem hamamlarının İstanbul içindeki dağılımları 161
Şekil 3.42: Dönem hamamlarının yapım tarihleri sırasıyla planları 164
Şekil 3.43: Dönem sebillerinin İstanbul içindeki dağılımı 170
Şekil 3.44: Dönem sebillerinin tarih sırasına göre planları 176
Şekil 3.45: Sebil pencerelerinin tek yüz üstünde olduğu dönem sebilleri 178
Şekil 3.46: Sebil pencerelerinin köşede olduğu dönem sebilleri 179
Şekil 3.47: Sebil pencerelerinin cephenin ortasında olduğu dönem sebilleri 180
Şekil 3.48: Dönem sebillerinin tarih sırasına göre cepheleri 184
Şekil 3.49: Alın kısmı kemerli olan dönem sebilleri 186
Şekil 3.50: Alın kısmı sağır olan dönem sebilleri. 187
Şekil 3.51: Dönem meydan çeşmelerinin deniz ve ana yola göre konumları 198
Şekil 3.52: Dönem meydan çeşmelerinin yapım tarihlerine göre planları 200
Şekil 3.53: III. Ahmet "yemiş odası" ve I. Mahmud Meydan Çeşmesi 201
Şekil 3.54: Dönem meydan çeşmelerinin yapım tarihlerine göre cepheleri 202
Şekil 3.55: Aynalıkavak Kasrı ve III. Ahmed Meydan Çeşmesi 204
Şekil 4.1: Fransa Chateau Chantilly ve Sadabad Sarayı 224
Şekil 4.2: Lahor Cihangir Türbesi ve III. Ahmed "Yemiş Odası" 228
Şekil 4.3: Bijapur Gol Gumbaz Türbesi ve III. Ahmet Çeşmesi 228
Şekil 4.4: Delhi Divan-ı Has ve Üsküdar Genç Mehmed Paşa Çeşmesi 229
Şekil 4.5: Üsküdar Baş Kadın ve Damat İbrahim Paşa iki çeşmesi 229
Şekil 4.6: İsfahan Çihil Sütun Köşkü, 17. yüzyıl, ve Beykoz İshak Ağa Çeşmesi. 230
Şekil 4.7: Bijapur Yakut Dabuli Camisi, 1627, ve Topuzlu Bent 231
Şekil 4.8: Bijapur İbrahim Türbesi ve Babıâli Beşir Ağa Medresesi 232
Şekil 4.9: Delhi Moti Mescidi ve Nuruosmaniye Türbesi revakları 232
Şekil 4.10: Udaipur Sarayı ve Seyyid Hasan Paşa Medresesi kuş evi 235
Şekil 4.11: Hint Yarımadası'ndaki İslam Devletlerini gösteren harita 235
Şekil 4.12: Venedik'de Rönesans devri saraylarından birinin cephesi 238
Şekil 4.13: Kompozit sütun başlığı ve Nuruosmaniye Türbesi 239
Şekil 4.14: Viyana Burgher Evi ile Nuruosmaniye Türbesi 239
Şekil 4.15: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi, 1634-1682 240
Şekil 4.16: Roma S. İvo alla Sapienza Kilisesi, 1642-1650 240
Şekil 4.17: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi, 1634–1682 241
Şekil 4.18: Pienza Katedrali, 1459–1462 241
Şekil 4.19: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi, 1634–1682 242
Şekil 4.20: Paris Hotel Lambert (1640-1644) 243
Şekil 4.21: S. İvo alla Sapienza Kilisesi, 1642-1650 244
Şekil 4.22: Graz Mariahilf Kilisesi, 1611 resim çerçevesi 244
Şekil 4.23: Bizans mimarisinden Binbirdirek Sarnıcı sütunları 248
Şekil 4.24: İstanbul Pantakrator Kilisesi (Zeyrek Camisi), c.1136 248
Şekil 4.25: İstanbul Pantakrator Kilisesi (Zeyrek Camisi), c.1136 249
Şekil 4.26: Aya Sofya apsisi ile Nuruosmaniye Camisi mihrabı 250
Şekil 4.27: Bursa Yıldırım Beyazıt ve Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi 251

DEĞİŞİM SÜRECİNDE OSMANLI MİMARLIĞI,
III. AHMED VE I. MAHMUD DEVRİ (1703-1754)

ÖZET

Bu tezin ana amacı, Osmanlı mimarlığının 50 yıllık bir dönemi için kapsamlı bir değerlendirme oluşturmaktır. Çalışma kapsamının başlangıç ve bitiş tarihi olarak padişahların saltanat zamanları seçilmiştir: değişimin ilk örneklerinin verildiği III. Ahmed döneminin başlangıcı olan 1115/1703 ile I. Mahmud döneminin sonu olan 1168/1754 arası. Böylece Osmanlı mimarlığının yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönem içindeki gelişiminin ele alınması söz konusudur. Dönem içinde yapıların temel tasarım ilkelerinin birbirlerine çok yakın oluşundan anlaşılmaktadır ki, zaman zaman bazı ekoller oluşmuş ve söz konusu yapılar belli bazı ustaların elinde tasarlanmıştır. Bu bağlamda incelenen yapıları üç döneme ayırmak mümkündür. 1703-1718 arası ilk örnekler, 17. yüzyıl mimari anlayışının devamıdır. 1718-1740 arası Lale Devri ve onun etkisindeki dönemde yapıların bazı yenilikler görülür. 1719-1720 tarihli Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili bunun ilk örneği olarak önemlidir. Bu dönem yapılarında düşeyde bir yükselme söz konusudur; yüksek kasnaklı kubbeler görülür. Yapı yükseldikçe saçaklar da genişler. Hemen tüm yüzeyin rölyef süslemelerle kaplanması da bu devrede görülür. Osmanlı mimarlığında daha önce hiç görülmediği kadar cephesi süslemelerle doldurulan yapılar, İran-Hint etkisini akla getirmektedir. Ancak mimari detay repertuarı hala klasik tarzdan farklı değildir: mukarnas sütun başlıkları, bezemeler klasik repertuarı devam ettirmektedir. 1740'dan sonra, yapılarda artık klasik mimariden tam bir sapma görülür, yeni bir dil geliştirilir. Bunun ilk örneği de 1741 tarihli Mehmed Emin Ağa Sebili'dir. Bu son dönemde daha kıvrımlı, içbükey-dışbükey plan hatları görülür, kemerler dalgalı bir form alır, cephe sathi süsten arınır, daha arkitektonik bir görünüm alır. Özellikle sütunbaşlıkları korint-iyon karışımı kompozit niteliktedir. Diğer mimari detaylarla beraber bu devirde açık bir Batı etkisi, ağır basar. Bu etkinin önce küçük ölçekli yapılarda görülmesinin nedeni; bu ilk eserlerin, çeşme, sebil, köşk, konut gibi dinsel kalıplar dışında kalan yapılar olmasıdır. Yaptıranların durumları açısından da bu yapılar, başmimarın emek ya da takibini gerektirmeyen yapılardır ve çözümü zor teknik sorunlar içeren yapılar grubundan değillerdir. Bu küçük eserlerin yaratılabilmesi için benzer örneklerin resimlerini görmek bile yetebilmektedir. Ancak yine de yeni motiflere başvuran bu mimari düzenlemeleri, geleneksel mimarinin kalıplarından çıkmayan diğer tipteki binalarla (cami, türbe, medrese vs) bir arada inşa edilmiştir. İlk kez Nuruosmaniye Külliyesi'nde bu tutarsızlık ortadan kalkmış, tüm külliye yapıları bu yeni anlayışı yansıtır biçimde inşa edilmiştir.

OTOMAN ARCHITECTURE IN THE COURSE OF CHANGES, AHMED III AND MAHMUD I PERIODS (1703-1754)

SUMMARY

Buildings in Ahmed III and Mahmud I period (1703-1754), are the buildings where change in Ottoman architectural style can be observed gradually. Examining these buildings shows that there were three different artistic approaches and architectural styles within the period. The first architectural period was between 1703 and 1718. The buildings built in this period, reflect the traditional Ottoman style as formed in the 16th and 17th century. The second period last from 1718 to 1740. This period is also called as "Tulip Age", and some changes were occurred in buildings for the very first time in this period. First example in this period was the sebil built by grand vizier Ibrahim Pasha in 1720. These buildings are generally on the most dramatic corners of the city; the facades are full of ornamental relief and they are more decorative in all sense. Buildings of this period are also elevated vertically; they have wide eaves projecting over all façades of the buildings; and domes with high drums. In this content, their design has similarities with Persian and especially India-Mongol architecture. However, the architectural elements and details remain traditional. After 1740, in the last period, some radical changes appear on buildings. The first example of this brand new approach is Emin Aga Sebil. The main common points of these periods are symmetry in façade, baroque curves in plan, and more architectonic ornamentation instead of arabesque motifs. These changes are not only about the general design but also about the architectural details and vocabulary. Arches were transformed to the undulating ones as seen in Italian Baroque architecture; capitals were decorated with acanthus leaves or volutes recall the Corinthian and Ionic capitals. The reasons behind the changes in Ottoman architecture between 1703 and 1754 are various. First, after a long time of "classical" Ottoman architecture period, which lasted since 1450s, the artists and patrons might seek for "novelty". Initially, it seems that the first source for novelty was in the East, especially Persia, India and even China. Later, Western influences were more dominant, especially architecture in Italian Peninsula and France of 17th and 18th centuries. Sebil, fountains and kiosks buildings must have been seen as ideal buildings to put into practice the "search for novelty". As secular buildings, they were free from limitation and conservatism of religious architecture. They are small buildings, compared to mosques, medreses etc, so it was easy to apply new techniques and details. In addition, they could be built by small group of artisans instead of gross work of official architecture bureaucracy of that time. Probably, architecture books, illustrated catalogs and similar publications affected the Ottoman architects to build new building in new styles. Nevertheless, the changes stayed limited in small-scale buildings until the end of the period. These buildings in their extra ordinary appearance were built side by side with mosques and other buildings that were very traditional in style. This contradictory phenomenon ended with Nuruosmaniye Building Complex, built in 1754 by Sultan Mahmud I. In this huge complex, every building, including mosque, reflects the new perspective of Ottoman architecture that begun in 1740s.

1. GİRİŞ

1.1 Amaç

Bu tezin ana amacı, 1703–1754 arası Osmanlı mimarlığının yaklaşık 50 yıllık bir dönemi içindeki durumunu saptamak için kapsamlı bir değerlendirme oluşturmaktır. Osmanlı mimarlığında bir dönüşümü işaret eden, sonraki gelişmelere önayak olan aynı zamanda kendine özgülüğünü de koruyan bu dönem hakkında çok da fazla araştırma yapıldığı söylenemez[1]. Bu çalışma ile bu dönemde yapılmış tüm yapılar hakkında tek tek, monografi niteliğinde bir değerlendirme oluşturmaktan çok, bu yapılardan hareketle dönemin genel mimari niteliklerini aydınlatmak, hem üslup açısından hem de diğer yaklaşımlar açısından, çeşitli karşılaştırmalarla bu dönemin, mimarlık tarihi içindeki yerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

1.2 Kapsam

Nesnel bir değerlendirme yapabilmek için çalışma kapsamının başlangıç ve bitiş tarihi olarak padişahların saltanat zamanları seçilmiştir: değişimin ilk örneklerinin verildiği III. Ahmed döneminin başlangıcı olan 1115/1703 ile Nuruosmaniye Külliyesi'nin yapımına başlanıldığı I. Mahmud döneminin sonu olan 1168/1754 arası. Böylece Osmanlı mimarlığının yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönem içindeki gelişiminin ele alınması söz konusudur.

Coğrafi kapsam olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki sınırları içinde kalan tüm bölgelerin (ki yaklaşık Belgrat'tan Yemen'e, Bağdat'tan Cezayir'e uzanan bir alan söz konusudur) ele alınması, yerel unsurların ağır bastığı, çok fazla çeşitlilik

[1] Nitelikleri ve içerikleri farklı olsa da, bu alanda yapılan genel kapsamlı akademik eserler şunlardır: Doğan Kuban'in, "Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme" kitabı (Kuban, 1954), Ayda Arel'in "18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci" kitabı (Arel, 1975), Serim Denel'in "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri" kitabı (Denel, 1982), Sinan Güler'in "Eighteenth Century Ottoman Architecture in İstanbul" yüksek lisans tezi (Güler, 1987), Betül Bakır'ın "Avrupa Barkok'unun İstanbul Camilerine Etkileri" doktora tezi (Bakır, 1994), Mustafa Cezar'ın, "Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi" kitabının giriş bölümü (Cezar, 1995) ve Gülçin Erol Canca'nın "Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmed Devri Mimarisi (1703-1730)" doktora tezi (Canca, 1999).

gösteren, geniş coğrafi alanlardaki örnekleri bir arada değerlendirmenin yanıltıcı olma ihtimalinden dolayı uygun görülmemiştir. Ayrıca bu dönemde İstanbul dışındaki örneklerin sınırlı olmasından dolayı tez, ağırlıklı olarak başkentteki yapılar üzerine kurulmuştur. İstanbul dışındaki yapılar, başkentin etki alanı içindeki yakın çevresinde (Orta ve Batı Anadolu ile Güney Balkanları içine alan bölge) yapılan anıtsal yapılarla sınırlı tutulmuştur.

Bu tezin ana malzemesini oluşturan, belirtilen zaman aralığı ve coğrafi sınırlar içinde yapıldığı kesin olarak tespit edilen[1] Osmanlı mimarlığı[2] örnekleri katalog bölümünde tek tek tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak, ikincil nitelikli yapılar (dükkanlar, helalar, mahzenler, su depoları); mekansal niteliği ön planda olmayan eserler (cümle kapıları, bahçe duvarları, tekil çeşmeler, selsebiller, havuzlar ve mezar taşları); mühendislik nitelikleri daha ağır basan yapılar (su kemerleri, köprüler); çoğu günümüze kalmamış, geçici nitelikte olan ahşap sivil yapı örnekleri (saraylar, köşkler, kasırlar, yalılar, evler); peyzaj tasarımları (bahçeler, mesireler, hazireler); ve son olarak "onarımlar" katalogda detaylı olarak ele alınmamış, değerlendirme bölümlerinde, gerekli oldukça üzerinde durulmuştur.

1.3 Yöntem ve Kaynaklar

Tezdeki değerlendirmelerin esasını öncelikle "dönem yapıları" oluşturmaktadır. Kapsam bölümünde belirtilen kıstaslara göre tespit edilen yapılar, içinde bulundukları külliye ile birlikte, tarih sırası ile katalog halinde tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, her yapı hakkında detaylı tarihsel ve mimari bilgi verilmek yerine, yapıyı tanıtıcı özet bilgiler verilmesi amaçlanmıştır. Yapıların her biri için tarihsel açıdan derinlemesine bir değerlendirme, zaman ve olanaklar açısından bu tezin sınırlarını aştığından bu konudaki bilgiler daha çok bu konuda yapılmış daha önceki çalışmalara (makaleler, tezler, restorasyon raporları vs.) dayanmaktadır. Alan araştırması ile de desteklenen bu çalışmada, olabildiğince yapılar üzerinde bizzat

[1] Tez, yapıların mimari nitelikleri üzerine kurulu olduğu için kaynaklarda sadece adı geçen ancak, yapılıp yapılmadığı ya da yapıldıysa mimarileri hakkında hiçbir bilgi bulunmayan yapılar değerlendirme kapsamına alınmamıştır.

[2] Bu noktada "Osmanlı" sıfatının neyi temsil ettiği ve hangi yapıların "Osmanlı Mimarlığı" içine girdiği tartışılabilir. Ancak bu tartışma, bu tezin sınırlarını aştığından "Osmanlı" ile kastedilenin, devletin asli unsurlarınca yapılan, genelde resmi bir bünye içinde yer alan (devlet tarafından yaptırılan, vakıf eseri olan ve genelde resmi bir mimarlık ve sanat teşkilatının ürünü olan) ve kuruluştan itibaren ortak bir gelişim ve dil geliştirmiş olan mimaridir. Bu nedenle, gerek İstanbul'da gerek uzak eyaletlerde Osmanlı Devleti sınırları içinde aynı dönemde yapılmış olsalar da gayri-Müslim yapıları ve yerel eserler kapsam dışı tutulmuştur.

çalışılarak veriler toplanmaya çalışılmıştır. Bunun için yerine göre yeni rölöveler alındığı gibi yayınlarda ve arşivlerde (Üniversite, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Koruma Kurulu arşivleri gibi) yer alan mevcut rölövelerden de yararlanılmıştır. Ayrıca özellikle günümüze gelememiş yapılar için, tarihi görsel belgelerden de (gravürler, eski fotoğraflar vs.) yararlanılmıştır.

Dönem mimarisinin genel niteliklerinin belirlenmesi aşamasında yapılarla ilgili toplanan veriler, birbirleriyle karşılaştırılmış ve sayısal değerlendirme yöntemi ile ele alınmıştır. Her ne kadar sayısal veriler, özellikle günümüze ulaşan yapıları sınırlı olan Osmanlı mimarlığı söz konusu olduğunda, çok net olmasa da en azından genel bir fikir vermesi açısından kullanılmıştır. Tablolar halinde dökümlerle de hem verilerin kolay okunması hem de değerlendirmede standardizasyon amaçlanmıştır[1]. Bazı yapı ve yapı tiplerinde ortaya çıkan döküm, doğrudan bir sonuca götürmese de temel tablo dökümlerinin (inşa tarihi, banisi, coğrafi dağılımı, vaziyet planı bilgileri[2]) standart olarak tüm yapılar için uygulanmasının doğru olacağı kabul edilmiştir. Bu yöntemle, dönem mimarisinin genellemeler, önyargılar ve birkaç örnekle varılan çabuk sonuçlar yerine; verilere dayanan, nesnel ve tarafsız bir değerlendirmesinin yapılabilmesi amaçlanmıştır.

Bir dönemi doğru değerlendirmek ve değişimi ortaya koyabilmek ancak önceki dönemlerle karşılaştırmakla mümkündür. Bir değişimden söz edilecekse, bunun karşılaştırmalı ve yapısal tahlillere dayandırılması gereği aşikârdır. Aksi takdirde ortaya konan genel ifadeler içi boş bilgiler olmaktan kurtulamayacaktır. Bu bağlamda dönem mimarisi, 18. yüzyıl öncesi Osmanlı mimarisi ile mümkün olduğunca karşılaştırılmaya, bu konuda çeşitli yayınlardan bölüm bölüm yararlanılmaya çalışılmıştır. Fakat ne yazık ki Osmanlı mimarisin her dönemi için aynı nitelikte değerlendirme çalışmaları olmadığından, 18. yüzyıl öncesi Osmanlı mimarlığı hakkında yeterli verinin olmadığı durumlarda bu karşılaştırma eksik kalmıştır.

Son olarak, dönem mimarisindeki yeni oluşumların ve değişimin altında yatan etmenleri ortaya koymak amaçlanmıştır. Değişmeyi ortaya koymak için yalnızca

---

[1] Yöntem ve tabloların hazırlanması konusunda görüşlerini benden esirgemeyen Sayın Reha Günay'a teşekkür ederim.

[2] Bunların devamında yapıların mimari tasarım değerlendirmesi her yapı tipine göre değişiklik göstermektedir ve ortak bir değerlendirme şablonu yoktur. Bunlar da yapı tiplerinin kendi özelliklerine göre farklı farklı kriterlerle ele alınmış bazısı tablolarla da görselleştirilmiştir.

dönem yapılarının incelenmesi değil, aynı zamanda söz konusu dönemin tarihsel gerçeklerinin ortaya çıkarılıp yeniden inşa edilmesi de gerekmektedir. Bunun için dönemin sosyal ve mimarlık dışı gelişmeleri; çeşitli unsurlar ve kaynaklar araştırılmıştır. Amaç, bu dönem Osmanlı mimarisindeki değişimlere kaynak oluşturmuş olabilecek etmenleri belirlemek olduğundan, Osmanlı yapılarının şekillenmesinde etkin olmuş olabilecek yabancı kültürler ve bunların etkileri üzerinde ayrıca durulmuştur. Ancak, yine açıktır ki bu tezin hedefi, bu aşamada, her Osmanlı yapısı için bir "kaynak avı" gerçekleştirip Osmanlı mimarlığının "etimolojik" bir sözlüğünü oluşturmak değildir. Burada sadece en önemli örnekler seçilip, bunlar üzerinden değişimin kaynağını oluşturabilecek genel etkiler ele alınmıştır.

Bunun için yukarıda belirtilen kaynaklara ek olarak otantik yazılı eserlerden de (seyahat kitapları, sefaretnameler, albümler, tarihnameler vs.) yararlanılmıştır. Ayrıca incelenen dönemdeki Osmanlı mimarisine etki eden, farklı kültürlerin mimari örneklerin incelenmesinde de, bu konularda yayınlanmış eserlerden faydalanılmıştır.

2. III. AHMED VE I. MAHMUD DÖNEMİNİN GENEL GELİŞMELERİ

2.1 Siyasi

III. Ahmed'in başa geçmesinin hemen öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi durumuna damgasını vuran olay, 2. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması ve ardından Avrupalı güçlerle imzalanmak zorunda kalınan antlaşmadır. 4 Receb 1110 / 6 Ocak 1699 tarihinde imzalanan bu antlaşma, Karlofça (Sremski Karlovici) antlaşmasıdır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri alandaki üstünlüğünün sona ermekte olduğunun en net işaretidir[1].

Tüm olumsuzluklarına karşın Karlofça Antlaşması, Osmanlıların kuzeyden gelen daha büyük tehlikeye[2] ve Asya'dan üstlerine yönelen daha yeni tehditlere karşı kendilerini toparlamalarına olanak vermiştir (Palmer, 1995 s.46). Nitekim Karlofça Antlaşması'nın ardından sadaret makamında bulunan Amcazade Hüseyin Paşa, özellikle bir süre için, hiçbir devletle savaşa girmemeyi ve "Devlet-i Aliye"nin iç işlerini tanzim ve ıslah hususlarını ele almayı prensip olarak kabul etmiş, bir takım vergilerin kaldırılması, eyaletlerdeki idari işlerin tanzimi, ziraat, sanayi ve ticaret hayatının yeniden düzenlenmesi gibi sorunlar üzerinde durmuş ve az çok başarılı sonuçlar da almıştır (Aktepe, 1958 s.2).

Dönemin padişahı II. Mustafa, cülusundan beri geçen 8,5 yıl boyunca İstanbul'da sadece 8 ay kalmış, daha çok Edirne'de oturmuştur. Neticede Edirne'nin yeniden Osmanlı başkenti yapılacağı söylentileri çıkmış, "Edirne Vakası" olarak bilinen ayaklanmanın ardından II. Mustafa padişahlıktan çekilerek, yerine öz kardeşi Şehzade Ahmed, 16 yıllık kafes hayatının ardından, 10 Rebiyülâhır 1115 / 22 Ağustos 1703 tarihinde Edirne'de padişah olmuştur (Şekil 2.1). III. Ahmed, ilk iş

[1] O zamanki toplumsal bilincin bunun ne kadar farkında olduğu şüphelidir. Bu antlaşma için yazılan sulhiyede, kayıplarla neticelenen bir antlaşmanın ve barışın "şükürle karşılanması" ilginçtir. Öte yandan, antlaşma görüşmelerine Osmanlı elçisi olarak katılmış olan Râmî Mehmed Paşa, büyük bir kahraman kabul edilerek takdir toplamış ve antlaşma sonrası dönüş yolunda Edirne'de büyük törenlerle karşılanmıştır (Bilkan 2002 s.602).

[2] Bu dönemde kuzeyde Rusya yeni bir güç olarak ortaya çıkmış, 11 Şubat 1681'de imzalanan Bahçesaray (Edirne) Antlaşması ile Osmanlı Devleti, tarihinde ilk defa Rusya'yı resmi olarak muhatap kabul etmiştir (Yağcı 2002 s556)

olarak, bütün saray halkıyla birlikte İstanbul'a hareket etmiş, böylece yaklaşık 50 yıldır Edirne'de süregelen saray ve saltanat düzeni kapanmıştır[1] (Sakaoğlu 2000 s.316).

Şekil 2.1: III. Ahmed'in bir portresi (Anonim 2000)

III. Ahmed döneminin ilk siyasi gelişmesi Ruslarla yaşanmıştır. Ruslara yenilen İsveç kralı 12. Karl'ın Osmanlı devletine sığınması sonucunda gerginleşen Osmanlı-Rus ilişkileri, 1710 yılında Rusya'ya sefer açılması ile sonuçlanmıştır. 1711'de Osmanlı ordusu, sadrazam Baltacı Mehmed Paşa yönetiminde, Rus Çarı Petro'yu Prut Nehri boyundaki bataklıklarda kuşatmış, neticede iki devlet arasında 21 Temmuz 1711 tarihinde Prut Antlaşması imza edilmiştir. Bu antlaşma ile en azından belli bir süre için, Rusya bir tehdit olmaktan çıkmış, Karlofça'dan beri süre gelen bezginliğin kaybolması sağlanmıştır (Yalçınkaya 2002 s.483).

Bu başarının ardından Mora'ya askeri sefer açılması devlet erkânına hâkim görüş olmuştur. Bunda, Fenerli Rum ailelerin, Karlofça Antlaşması ile Venediklilere verilen Mora ve Dalmaçya kıyılarındaki eski zenginliklerine kavuşma arzuları ve Katolik baskısından yakınan bölge halkının şikâyetleri etkin olmuştur. Mora'ya sefer açılmasının savunucularından Silahtar Ali Paşa'nın 1713'te sadrazamlığa getirilmesi

[1] III. Ahmed bundan sonra bir daha uzun süreliğine İstanbul'dan ayrılmamış, padişahların seferlere katılma geleneğini de kaldırmıştır.

de bu politikayı destekleyenlerin zaferi olmuştur (Yalçınkaya 2002 s.483). Sonuç olarak 1714'te Venedik'e savaş ilan edilmiş, yaklaşık 1 yıl süren çarpışmaların ardından 1715'te Anabolu ve Benefşe'nin de alımı ile Mora Yarımadası'nın ve çevresindeki adaların Venedikliler'den geri alınması sağlanmıştır (Göyünç, 1976 s.465).

Fakat Venedik ile savaşırken, beklenmedik bir zamanda Avusturya cephesi açılmış, hazırlıkların tamamını gerçekleştiremeden Avusturya sınırına hareket eden Osmanlı kuvvetleri, 1716'da Prens Eugen yönetimindeki ordu karşısında Petervaradin'de bozguna uğramış, Sadrazam Ali Paşa şehit düşmüş, Belgrat Avusturyalıların eline geçmiştir. Bu bozgunun ardından, boş kalan sadrazamlık makamına, 6 Cemaziyülâhır 1130 / 6 Mayıs 1718'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa getirilmiş, iki ay sonra da İngiltere ve Hollanda elçilerinin yardımıyla, Pasarofça Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti'nin, Avusturya ile 25 yıl süreli karşılıklı saldırmazlık konusunda uzlaştığı bu antlaşmayla görece kısa da olsa batı cephesinde savaşsız bir dönem açılmıştır[1].

Osmanlı Devleti, bu arada İran'ın içinde bulunduğu taht kavgası ve karışıklıklardan faydalanma amacıyla 1723 ve 1725 yılları arasında İran üzerine çeşitli seferler düzenlemiştir. Osmanlılarla Ruslar, uzun müzakerelerden sonra yapılan antlaşma ile İran'ın taksimi için anlaşmışlar, iki yıl gibi kısa bir sürede Safevi İran'ın en önemli merkezleri ele geçirilmiştir. Osmanlıların en parlak zamanlarında bile İran toprakları üzerinde böyle olağanüstü bir başarı gösterilmemiş olması ve batıda kaybedilen toprakların yerine doğuda yeni yerler kazanılması Osmanlıların moralini tekrar yükseltmiştir (Yalçınkaya 2002 s.488). Fakat İran, kısa sürede toparlanarak karşı saldırıya geçmiş ve Nadir Han'ın Tebriz'i aldıktan sonra arkasından İstanbul'a yürüyeceği rivayeti duyulmaya başlanmıştır. Sultan III. Ahmed'in bizzat sefere çıkması ile bundan kurtulunacağına inanılmış ve nihayet 1730 yılının Temmuz ayında İran'a yeni bir sefer kararı alınmıştır (Uzunçarşılı, 1954 s.521). Ancak Üsküdar'da toplanan ordu bir türlü doğuya sefere çıkamamış, kışlada bekleyen tüccarlar mali zararlara uğramış, sefer yatırımı yapanlarsa iflasa sürüklenmeye başlamıştır.

[1] Ancak bu saldırmazlık anlaşması 18 yıl sürdükten sonra, 1736'da bozulmuştur.

Bu şartlar altında, çarşı tellallığı yapan Patrona Halil'in başını çektiği ayaklanma 15 Rebîülevvel 1143 / 28 Eylül 1730'da İstanbul'da patlak vermiştir. Ordunun önderliğini üstlendiği eski ayaklanmalardan farklı olarak, bu isyanda küçük tüccar ve esnaf başrolü oynamıştır (Karpat 2002 s.67). Hızla ilerleyen isyanı bastırmak için geç kalan padişah, isyanın durdurulamayacağını anlayınca asilerin isteklerini yerine getirmeye başlamış, İsyancıların saraya hücum teşebbüsleri üzerine Sadrazam Damat İbrahim Paşa idam edilmiş, ancak bu da isyancıları durdurmayınca III. Ahmed padişahlıktan çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece III. Ahmed, saltanatı, ağabeyi II. Mustafa'nın 27 yıldır göz hapsinde olan büyük oğlu Şehzade Mahmud'a bırakmıştır[1] (Şekil 2.2).

Şekil 2.2: I. Mahmud'un bir portresi (Anonim 2000)

Bu taht değişikliği ile isyan problemi halledilmemiş, değişik bir boyut kazanmıştır. İsteklerinin yerine getirilmesinden cesaret bulan isyancılar bu defa meşruluklarını kabul ettirdikleri düşüncesi ile İstanbul'u kontrol altına almaya başlamışlardır. Bunun üzerine, I. Mahmud, İran'a açılacak seferi konuşmak üzere Patrona Halil ve yandaşlarını saraya çağırtıp Revan Köşkü'nde boğdurtmuştur. Asilerin elebaşlarının öldürülmesi ile İstanbul'a sükûnet gelmiş gibi olsa da 17 Ramazan 1143 / 26 Mart

[1] III. Ahmed tahttan feragat ederken Sultan Mahmud'a; vezirlerine çok güvenmemesi, bir kişiyi uzun süre vezarette istihdam etmemesi ve tutumlu olması konusunda bazı öğütlerde bulunmuştur (Çolak 2002 s530).

1731'de asilerin kanını dava eden bir grup zorba, çarşı ve pazarı yağmalamış, fakat bu sefer isyan çabuk bastırılmıştır (Çolak 2002 s.528).

İçişlerindeki bu karışıklıktan yeni kurtulan Osmanlı Devleti, Avusturya-Rusya ittifakının saldırısıyla karşı karşıya kalmıştır. Rusya'nın Azak'a saldırması üzerine 1736'da bu ülkeye savaş ilan edilmiş, Avusturya ile de Banyaluka, Mehadia ve Hisarcık'da başarılı savaşlar yapılmıştır. İki ülke ile 3 yıl süren çarpışmaların ardından, Rusya'nın Karadeniz'e ve Akdeniz'e çıkarak ticari menfaatlerini zedelemesinden korkan Fransa'nın arabuluculuğu sayesinde 15 Cemaziyülâhır 1152 / 18 Eylül 1739'da Belgrat Antlaşması imza edilmiştir. Bu antlaşmadan sonra 1768 yılına kadar Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş vuku bulmamıştır (Yağcı 2002 s.558).

Doğu cephesinde ise 1733 yılında Topal Osman Paşa komutasındaki ordu Nadir Ali Han ordusunu yenerek İran'ın Bağdat kuşatmasını kaldırmıştır. Bundan 10 yıl sonra 1743 yılı başında Nadir Şah'ın Bağdat'ı tekrar kuşattığı haberinin İstanbul'a yayılması ise başkentte huzursuzluğa neden olmuştur (Aktepe, 1958 s.23). İran'a karşı Revan Savaşı'nda başarısız olununca barış yapma yoluna gidilmiş ancak 1747 yılında şahın ölümü ve İran'ın iç karışıklıklara sürüklenmesi bu tür kaygılara son vermiş ve doğu cephesini rahatlatmıştır.

Belgrat Antlaşması'nın imzalanmasına ek olarak, İran hükümdarı Nadir Şah'ın da ölümü, Osmanlı tarihinde beklenmedik bir dönemin başlangıcı olmuş, 1746 yılından başlayarak 1768'e kadar ülke, bir barış dönemine girmiştir. Daha önce Osmanlı tarihinde savaşsız geçen 22 yıllık böyle bir süre hiç olmamış, bundan sonra da 1774–1787 arası 13 yıllık ve 1792–1798 arası 6 yıllık bir dönem sayılmazsa, Cumhuriyetin ilanına dek ülke bir daha böyle rahat nefes alamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu için bu sulh devri sürerken, bir süredir rahatsız olan I. Mahmud 28 Safer 1168 / 13 Aralık 1754 Cuma günü vefat etmiş, ardından yerine üvey kardeşi III. Osman geçmiştir.

2.2 İktisadi

Yaygın olarak Osmanlı ekonomisinin çöküşünün 1683 Viyana bozgunuyla başladığı varsayılır. Temelde süreç, merkezi yönetimin sıkı kontrolü altında, katı biçimde yapılanmış toplumsal düzenden toplumsal grupların farklılaştığı ve kendisini piyasa güçlerinin baskısına uydurduğu daha esnek bir sisteme geçiş olarak tarif edilebilir (Karpat 2002 s.64).

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı iktisadi sistemini oluşturan ilkelerin başında "Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması" formülünde veciz ifadesini bulan gelenekselciliktir. Avrupa ise, iktisadi alanda büyük bir gelişme kaydetmiş, yarım yüzyıl önce keşfettiği Amerika kıtasının doğal servetlerini değerlendirmiş, bütün dünya yüzünü kaplayan bir ticari faaliyet içine girmiştir (Akdağ, 1974 s.392). Osmanlı ekonomisine ise, geç 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan savaş ve isyanların yıkımı, evvelce batıya olan fetih seferlerinden bol ganimetler elde eden hükümet ve ordu mensuplarının bu kazançlarının gittikçe azalması ve Amerika'dan gelen ucuz gümüşün neden olduğu enflasyon eklenmiştir (Karpat 2002 s.60).

Bu şartlar altında, 18. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'ne göre en önemli ekonomik problem, devlet hazinesinin nakit para sıkıntısını mümkün olduğunca azaltmak ve bütçe açıklarını kapatmak olmuştur. Hazinenin bütçede yarattığı açıkları kapamak üzere devlet, bir yandan gelirleri artırmaya çalışırken diğer yandan masrafları kısmaya çalışmıştır[1]. Bu amaçla sikke tashihi, müsadere, yeni vergiler koyma[2] ya da vergi artırımı yollarına başvurulmuştur (Çolak 2002 s.526).

18. yüzyıl ekonomisinin bir özelliği de vergi gelirlerinin ayni olarak değil, geniş ölçüde nakdi olarak tahsil edildiği sisteme geçilmesidir. 1695'te uygulanmaya başlanan vergi gelirlerinin (iltizamların) "kayd-ı hayat" şartı ile ve açık artırmayla yeni girişimcilere (mültezimler), satılması olan ve "malikâne" usulü denen bu sistem 18. yüzyıl boyunca büyük yaygınlık kazanmış, alınmakta olan vergilerin hemen hepsi bu sisteme dâhil edilmiştir. Bu uygulamanın, ekonomi üzerinde başlangıçta olumlu etkileri olmuştur: giderlerin finansmanında önemli sayılabilecek meblağların

[1] Bu, "fiskalizm" denen ve hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmak ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek diye özetlenebilecek bir ilkedir (Berkes, 1978 s.29).
[2] İmdad-ı sefariyye vergisi savaş zamanlarına ait bir vergi iken 1717-1718 yıllarında yapılan bir düzenleme ile her yıl halktan alınmaya başlanmıştır (Kılıç 2000 s.457).

hazineye intikalini sağlamış, yeni mültezimler satın aldıkları iltizamlarda üretken faaliyetlere yardımcı olmuşlar, güvenliği sağlamışlar, kredi vermişler, hatta uzun vadeli yatırımlar bile yapmışlardır (Genç, 1991 s.101). Ama sonuçta, bu yoldan kapitalist tipte bir müteşebbis doğmamış, ikinci ve üçüncü elden iltizamlarla bir malikâneci hiyerarşisi ortaya çıkmış, yetenekli küçük girişimciler ticari bilgilerini yeni işlere girişmek için değil, vergi toplama ayrıcalığını sağlayacak parayı kazanmaya yönlendirmişlerdir. Sipahilerin de çözülüşünden sonra vergi toplama siviller için en cazip iş haline gelmiş ve mültezimler zengin birer rantiye bürokratı olarak kalmışlardır (Batmaz 2000 s.161, Karpat 2002 s.38, s.67).

Bu girişimlerle 18. yüzyılın ilk yarısında, hazinede bir süreliğine, kısmen de olsa kayda değer bir birikimin sağlandığı anlaşılmaktadır. Damat İbrahim Paşa, 1721 senesi başında devletin masrafları çıktıktan sonra, hazinede 5675 divani keselik bir varidat sağlamıştır (Aktuğ, 1993 s.4). 1730'da Viyana'ya giden Tavukçu Reis olarak tanınan Hacı Mustafa Efendi, Viyana sefaretnamesinde, Avusturya'nın Osmanlı devleti için kuvvetli bir düşman sayılamayacağını, bu imparatorluğun devamlı savaşlar neticesinde fakir düştüğünü, kıtlık ve pahalılık içinde olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık aynı yazar, Osmanlı Devleti'nin hazinece zengin olduğunu belirtir (Altuniş-Gürsoy 2002 s.585).

18. yüzyılın ilk yarısında dış ticaret konusunda kısıtlamalar devam etmiştir. Ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, ucuz ve kaliteli olmasını sağlamak olarak tarif edilebilecek olan provizyonizme dayanan Osmanlı iktisadi politikasına göre, ihracat teşvik edilen, kolaylaştırılan değil, aksine yasaklar, kotalar ve ihraç resimleri ile sınırlanan; ithalat ise, arzu edilen, teşvik gören ve kolaylaştırılan bir faaliyettir[1] (Berkes, 1978 s.29). Böylece Osmanlı İmparatorluğu, zaman zaman kapitülasyonların belgelediği gibi, artık ithal mallarına açık bir pazar haline gelmiştir.

Osmanlı sanayisinin çekirdeği denebilecek ilk atılımlar ve yatırımlar da 18. yüzyılın ilk yarısında yaşanmıştır. Ama bunlar genelde devlet eliyle kurulan imalathaneler

[1] Buna karşılık dönemin Avrupa ekonomilerinde merkantalizm adı verilen politikalar uygulanmaktaydı. Merkantalizmin özü, her ülkenin kendi pazarını başka ülke tüccarlarına karşı yüksek gümrük duvarlarıyla koruması; en çok ihracat, en az ithalat yaparak elinde altın, gümüş gibi değerli madenlerin birikmesini sağlaması; devletin denizaşırı ticaret yapan ve aynı zamanda sömürge yönetimlerinde olan büyük ticaret şirketlerine tekelci imtiyazlar vermesi ve dünya pazarlarında egemenlik kurmaya çalışmasıdır (Köymen 2007 s.22).

şeklinde olmuştur[1]. Bu işler için, batılı uzmanların yardımına da her zamankinden daha çok başvurmaktan çekinilmemiştir. Nitekim 1709 yılında yeniden tesis edilen yünlü kumaş imalini üzerine alan Tişo (ya da İşon) isimli gayrimüslim bir Osmanlı reayası, teknoloji kaynağı olarak Polonya'yı seçmiş ve oradan aldığı makinelerle birlikte getirdiği yedi ustayı mevcut imalathaneye yerleştirerek faaliyete başlamıştır (Genç, 1991 s.111). "Kefere memleketinden gelen çuhadan müstağni olmak mülahazası ile" kurulan bu yünlü imalathane için hazineden 50.000 kuruş bir sermaye tahsis edilmiştir (Genç 2000 s.180). Bir başka tesis 1709'da İstanbul'da tersane bünyesinde gemi çapası imal etmek üzere kurulan "dökümhane"dir. O zamana kadar devlet çapa ihtiyacını İstanbul ve Samakov esnafından temin ederken 17. yüzyılın ortalarından başlayarak ithalatla karşılanmıştır. İthalattan kurtulmak üzere kurulan bu tesis, yabancı uzman veya teknolojiye başvurulmadan yerli imkânlarla tamamlanmıştır (Genç 2000 s.180). Buna yelken bezi dokumak üzere yine aynı yıllarda tersanede kurulan pamuklu dokuma imalathanesi eklenebilir. Bunun yanında 1720 civarında bir ipekli dokuma, bir boya imalathanesi, 1723'te kemha ve diba imalathaneleri kurulmuş, 1724'de Tekfur Sarayı, "Karhame-i Kaşi" haline getirilmiş, Darphane-i Amire inşa edilmiştir (Genç, 1991 s.102, Genç 2000 s.180, Karpat 2002 s.67-70).

Ancak, yeni imalathanelerin devlet eli ile kurulduğu, Osmanlı'nın "kapitalizme açılışı" olarak değerlendirilebilecek bu dönem, 1730'daki Patrona Halil ayaklanması ile ani bir kesintiye uğramıştır. (Karpat 2002 s.67). Aslında Patrona Halil'in başını çektiği ayaklanma, geleneksel şehirli üretim sisteminin yükselen büyük yatırımlarına ve onların arkasındaki yeni yatırımcı sınıfa bir tepkidir (Karpat 2002 s.70). Kimliklerinin temelini, bunun yanında geçimlerini, askeri gelenekten sağlayan alt

[1] Bu girişimlerin özel teşebbüs ile değil de devlet eliyle kurulmasının nedeni bu yöndeki teşviklerin olmaması ve uygun fiyata hammadde bulunamaması olabilir. Bu konudaki belli başlı problemlerden biri Avrupalı tüccarların Osmanlı pazarındaki hammaddelere olan talebi olmuştur. Gemilerinden, bol paralar ile Türk limanlarına çıkan batılı tüccarlar, yerli halktan tuttukları aracılar eliyle, pazardan Türk endüstrisinin de ihtiyacı olan hammaddeleri yüksek fiyatlar ile toplatıp gemilerine yükletmeye başlamışlardır (Genç 2000 s.182). Diğer taraftan fakir müşterisinin ucuz mal istemesi ve narh ile fiyat takdir etme usulü, Türkiye'deki sanayi üreticisini hammadde tedariki bakımından Avrupa'nın karşısında aciz bırakmıştır (Akdağ, 1974 s.392). Artık Avrupalı tüccarlar, eskiden olduğu gibi Osmanlı'dan ipekli, pamuklu, yünlü dokuma, halı, deri eşya gibi mamul mallar değil, bunların hammaddesini alıp, kendi işlemekte; daha sonra bunları Osmanlı'ya satmaktadır (Köymen 2007 s80). Osmanlı'daki sermaye birikiminin sanayi sermayesine dönüşememesinin nedenleri arasında ayrica; sanayide yüksek kar hadlerinin devlet politikalarıyla güvence altına alınmamış olması, iç pazarın başka ülkelerin rekabetine karşı korunmaması, ucuz işgücü ve hammaddenin yine devlet politikalarıyla sağlanamaması yer alır (Köymen 2007 s83)

düzey Osmanlı bürokrasisi ve esnaf, Saray'ın ve Babıâli'nin temsil ettiği üst katmanların liberalleşme çalışmalarına karşı koymuştur

Bu dönemde son olarak[1], kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere 1741 tarihinde Yalakabad (Yalova)'da, Hırka deresi üzerinde, Çardaklı denilen yerde bir kâğıt imalathanesi işletmeye açılmış, bu imalathane için makineleri ile birlikte Polonya'dan işçiler ve ustalar getirtilmiştir (Genç 2000 s.181).

2.3 Toplumsal

Dönemin toplumsal yapısında ilk dönüşüm Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam olmasıyla başlamıştır denebilir. İbrahim Paşa, padişahı sürekli olarak eğlendirmekle ve devlet kaygılarından uzak tutmakla kendi yerini sağlamlaştırmayı amaçlamıştır (Palmer, 1995 s.49). Nitekim İbrahim Paşa'nın 1720'de, padişahı harem halkıyla birlikte Çırağan Sarayı'na davet etmesi, günlerce ağırlaması, türlü eğlenceler sergiletmesi, "nev-bahar" ya da "lale" eğlencelerinin ertesi yıllarda da yinelenmesine bir başlangıç olmuştur. "Eyyam-ı sayf" denilen yaz günlerinde kıyı ve deniz sefaları, "şita" denilen kış günlerin de şiir, edebiyat, müzik ağırlıklı helva sohbetleri yapılmaya başlanmıştır (Sakaoğlu 2000 s.322). Sarayda pek çok yandaşı bulunan bu felsefesinin özü, Şair Nedim'in, "gülelim, oynayalım, kam alalım dünyadan" mısrası ile ifade edilmiştir.

her şeyden önce yeni bir yaşam zihniyetinin ifadesi olan bu devirde, Lale yeni zihniyetin sembolüdür[2]. Lale çiçeği sevgisi ve bu bitkinin yetiştirilmesi önemli bir tutku halini almış, devrin ricali, lale ile yakından ilgilenmiş ve en iyi cins laleyi yetiştirmek için uğraşmıştır[3]. Çiçeklerinin güzel olmasının yanında Lale, baharda tabiatın zahiri ölümünden sonra, buzlar erirken, suların derinliğinden birden beliren, kadeh şekliyle, hayata yeniden doğmanın sembolü olmuştur (Esin t.y. s.16). Allah,

---

[1] 18. yüzyılın ikinci yarısında ise sanayiye yatırım ve yardım durmuş, sanayi sektörü 2. yarının ilk 10 yılından itibaren durgunluk ve gerileme dönemine girmiştir (Genç 2000 s.179, 183).

[2] İbrahim Paşa'nın sadaretiyle başlayan ve Patrona İsyanı ile son bulan, 1718-1730 yılları arasını kapsayan bu dönem için "Lale Devri" tanımı, Yahya Kemal Beyatlı tarafından önerilmiş, A. Refik Altınay'ın "Lale Devri" başlıklı kitabı ile tarih ve sanat tarihi alanında benimsenmiştir.

[3] 1727 tarihli bir vesikada önemli lalelerin Damat İbrahim Paşa'nın oğlu Genç Mehmed Paşa kethüdasına, Kaptan Paşa'ya, Defterdar Paşa'ya Reisülküttab Üç Anbarlı Mehmed Efendi'ye ve Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'ye ait olması, aynı zamanda bunların fiyat listesinin hemen hemen baş tarafında yer alması ilginç bir husustur. Bu da, devrin ricalinin lale ile ne kadar yakından alakadar olduğunu ve yetiştirmiş oldukları lalelerin en iyi cinsler arasında bulunduğunu gösterir (Aktepe, 1954 s.117).

hilal ve lale kelimelerinin Arap harfleri ile yazımında aynı harflerden oluşması da bu çiçekte bir kutsiyetin görülmesine neden olmuştur (Dayıgil, 1938 s.85).

Saray çevresinin yeni eğlence anlayışının yanında İstanbul halkı, yeni açılan kahvehanelerle, çoktan ihmale uğramış binaların onarılmasıyla, çeşme, sebil, imaret gibi halka yönelik yapıların kentte daha fazla yapılmasıyla memnun tutulmaya çalışılmıştır. Bir yüzyıl önce caiz olup olmadığı hararetle tartışılan, yasaklanan, uğrunda çok kişinin canını yitirdiği kahve, tütün, alkollü içkiler ve keyif verici maddelerin kullanımı da bu devirde serbestleşmiştir. Avrupa'da olduğu gibi burada da devlet bunlardan hazinesine gelir sağlamanın yararını görmüş (Berkes, 1978 s.44), kahvehaneler bir sosyalleşme mekanı olarak 18. yüzyılda altın çağını yaşamıştır

Mesirenin, bugün bildiğimiz anlamda, bir doğa parçası üzerinde, günübirlik gidilen ve toplumsal ilişki kurma amaçlı gerçekleştirilişinin başlangıcı da 18. yüzyıldır. İlk kez Osmanlı insanı kadınlı-erkekli birlikte deneyimlediği bir kamusal alanda buluşmuştur (Tanyeli 2005 s.y). Böylece, bu dönemin bir diğer toplumsal gelişmesi, kadınların toplum hayatına katılması olmuş, belki de ilk defa bu dönemde kadınlar, evlerinin mahremiyetinden çıkıp halka açık yerlere, kalabalık içine girmişlerdir (Bates, 1995 s.294).

alınmış olan mali tedbirlere, harplerden kaçınılmış olmasına ve imar faaliyetlerine rağmen alt kademe halkın yine sıkıntı çektiği anlaşılmaktadır. 1710'lardan başlayarak kentlere göç önemli bir sorun olmuş ve bunun önlenmesi için her yıl fermanlar çıkarılmıştır. Ödeyemez hale geldikleri reayet rüsmünden kaçarak, İstanbul'da yeni iş olanakları aramaya gelen bu zümrenin, şehirde hayat pahalılığına ve iş sahasının azalmasına neden olması neticesinde ortaya çıkan gayrı memnunlar sınıfı devlet adamlarını düşündüren bir mesele haline gelmiştir (Aktepe, 1958 s.9). Nitekim kentlerde geçici işlerde çalışan bu mülksüzleşmiş üreticiler ve çıraklık devresini tamamladıkları halde iş bulamayanların oluşturduğu huzursuz, ayaklanmaya hazır zümre (Tabakoğlu, 1985 s.231) Patrona Halil isyanının büyümesinde rol almıştır. Asıl sebepleri ekonomik olsa da görüntüde bu isyan yeni gelişmelerin toplumsal etkilerine; yani zengin azınlıkların yaratılmasına, müsrifçe tüketime, lükse, mesireye ve kadının rolüne ilişkin değişimlere vs. karşıdır.

2.4 Bilimsel

Bu dönemde eğitimde yenilikler yapılmış, İstanbul'da halk kütüphaneleri açılmış, pek çok insan görevlendirilerek çeviri faaliyeti hızlandırılmış[1], Arap harfleri ile basım yapan ilk matbaa kurulmuş, ülkenin her yerine görevliler gönderilip önemli kitap ve elyazmaları toplatılmış, aynı zamanda, değerli yazma kitapların ülke dışına çıkarılması yasak edilmiştir (Glück, 1968 s.372).

Osmanlıda vakıf müessesinin, bilim kültürünün gelişmesine bir engel teşkil ettiği belirtilse de[2] 18. yüzyılda vakıf eğitim sisteminde bazı reform çabaları da görülmektedir. Buna bir örnek, o zamana kadar medreselerde eğitim dili Arapça ağırlıklı iken Damat İbrahim Paşa'nın 1721'de vakfettiği medresede matematik ve Farsça öğretilmesini sağlamasıdır. Bu hareket aynı zamanda İslamî eğitimin koyduğu sınırlamalardan psikolojik olarak bir uzaklaşma olarak görülmüştür (Evin, 1980 s.134). Vakıf eliyle yürütülen İslami usuldeki eğitim kurumlarına ek olarak 1727'de Üsküdar'da Hendesehane adıyla ve Avrupa metotlarına göre askeri bir teknik okul açılmıştır[3]. 1729'da Türkiye'ye sığındıktan sonra Humbaracı Ahmed Paşa adını alan, Comte de Bonneval (Limousinli Claude Alexandre) da humbara ocağını modernleştirmek ve humbaracıları eğitip yetiştirmekle görevlendirilmiş, 1734'te Üsküdar'da humbarahane açılmıştır[1].

Bu dönemin bilimsel alanda belki de en önemli gelişmesi ilk matbaanın kurulmuş olmasıdır. Macar asıllı olan İbrahim Müteferrika, 1726 yılında matbaanın yararlarını açıklayan "Vesiletü't Tıbbaa" eserini kaleme alıp, padişah ve sadrazama sunmuş (Anonim, 1962 s.34), bundan üç yıl sonra, 1729'da, ilk matbaa Müteferrika'nın Sultanselim'deki evinde faaliyete başlamıştır. Müteferrika, 1729–1745 arasındaki 16 yıl boyunca, 17 kitap (Bunlardan onbiri tarih kitabı, ikisi sözlük, biri Türkçe gramer kitabı, biri coğrafya, biri mıknatıslar üzerine bilimsel kitap, biri Müteferrika'nın kendisinin yazdığı devlet yönetimi hakkındaki kitaptır), 4 harita (Bunlar; Marmara Denizi, Karadeniz, İran ve Mısır haritalarıdır) basmıştır (Evin, 1980 s.137).

---

[1] Örneğin, Aynî'nin "İkd-al-cuman", Kemal al-din Abd al-Razzak'ın "Matla al-Sadayn", Hvandmir'in "Habib al-Siyar" adlı eserleri Türkçe'ye çevrilmiştir (Uzunçarşılı, 1954 s.157).

[2] Eğitim ve öğretim müesseslerinin kurucuları kültürün gelişmesinden çok, aile menfaatlerini düşünerek, müderris ve şeyhlerin kendi nesilleri elinde kalması için vakfiyelere şartlar koymuşlar, bir daha değişmemek üzere okutulacak dersleri ve ders kitaplarını da tespit etmişlerdir (Yediyıldız, 1980 s.135).

[3] Yeniçerilerin tepkisi üzerine kısa süre sonra kapatılmıştır.

Müteferrika'nın bu tek matbaasında hesaplara göre toplam baskı adedi 13.200'dür (Berkes, 1978 s.64). Matbaada basılan ilk kitap olan Arapça-Türkçe sözlüğün, el yazısı ile yazılmış nüshası 350 kuruşken, matbaada basılan nüshası 35 kuruş gibi düşük bir fiyattan satılmasına rağmen toplam baskı sayısı Avrupa standartlarına göre[2] oldukça düşük kalmıştır. 1745'te Müteferrika ölümünün ardından matbaa kapanmış, 1747'de eski Rumeli Kadısı İbrahim Efendi ile eski Anadolu Kadısı Ahmed Efendi'ye matbaa imtiyazı "müşterek malikane" olarak tekrar verilmiş, Vankulu'nun yeni basımı ancak 1755'te tekrar yapılabilmiştir.

Bu dönemde fen bilimleri alanındaki gelişmelerden biri Osmanlı tarihinde fizik alanında yazılan ikinci eserin 18. yüzyılın başlarında verilmiş olmasıdır[3]. Bu çalışma, Damat İbrahim Paşa'nın Yanyalı Esad Efendi'ye Aristo'nun "Fizik"ini Arapçaya çevirtmesidir. Coğrafya alanında yazılan eserler arasında ise: anonim "İcmal-i Ahval-i Avrupa"; Hollandalı Andreas Cellarius'ın "Atlas Coelestis" adlı atlasından III. Ahmed'in emri ile İbrahim Müteferrika'nın çevirdiği "Mecmua-i Heyetil Kadime ve Cedide"; Hollanda sefiri tercümanlarından Petros Baronina'ın 1733'de Hekimoğlu Ali Paşa adına Jacques Robbs'ın eserini "Risale-i Coğrafya" (Fennumay-ı Fenn-i Cam-ı Cem Ez Coğrafya) adı ile yaptığı tercüme; Bartınlı İbrahim Hamdi'nin 1750 tarihli "Atlas" gibi yazma eserler sayılabilir (Orhonlu, 1963 s.124). Ömer Şifai, Nuh ibn Abdilmennan, Şaban Şifai de, bu dönemde tıp alanında eser vermiş ya da çeviri yapmış bilim adamlarıdır (Evin, 1980 s.135).

2.5 Sanatsal

Bu dönemin tanınmış şairleri: Nabî (ö.1712), Ahmed Nedim (ö.1730), Şeyh Galip (ö.1799), Seyyid Hüsyni Vehbi (ö.1736), Neylî'dir (ö. 1748). Dönem şiirinde günlük hayattan alınmış pek çok konu bir gayri resmilik atmosferi içinde sunulmuş; geleneğin akademikliği üzerinde şairin belirgin şahsi sesi yükselmiştir (Evin, 1980 s.134). Osmanlı şairleri ilk kez düşüncelerini anlatırken ve çevrelerini tanımlarken

---

[1] 1747 yılında Humbaracı Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra Milanolu Süleyman Ağa adındaki bir mühtedi tarafından yaptıkları sürdürülmeye çalışılmış ancak bu uzun sürmemiştir (Yalçınkaya 2002 s.490).
[2] 15. yüzyılda Avrupa'da 1700 matbaa kurulduğu, 15-20 milyon kitap basıldığı kabul edilmektedir. Rusya'da da matbaa 1711'de Çar Petro zamanında açılmış, onun çarlığı zamanında 600 kitap basılmıştır (Berkes, 1978 s.36).
[3] Osmanlıda fizik alanına ait ilk kitap Müslihüddin b. Sinan tarafından Arapça yazılan ve II. Beyazıt'a takdim edilen "Risale Eflâtuniyye"dir. Yazar bu kitabında Arşimet kanunlarından ve cisimlerin özgül ağırlıklarından bahsetmektedir.

daha çok Türkçe sözcükler ve ifadeler kullanmış, şiirlerinde İstanbul'daki insanlardan, yerlerden ve olaylardan söz etmişlerdir (Atıl, 1999 s.26). Bunu yanında devrin olumsuzlukları ve sosyal bozuklukları nedeniyle tasavvufa ilgi duyan şairler kayıtsız bir hayat felsefesine sığınarak bunu şiirlerinde de dile getirmişlerdir. Bu sırada ortaya çıkan ve "Sebk-i Hindi" adı ile tanınan hikmet, tefekkür ve tasavvufi görüşü esas alan üslup, İran şairleri aracılığıyla 17. yüzyıl başından itibaren Türk edebiyatını etkilemiştir (İpekten, 1985 s.40).

Devrin önemli müzik adamları ve bestekârları: Buhurîzade Mustafa Itrî (ö.1711), Saatçi Mustafa Efendi (ö.1710?), Enfî Hasan Ağa (ö.1729), Burnaz Hasan Çelebi, Osman Dede Efendi (ö.1730), Kantemiroğlu (ö.1727), Şeyülislam Es'ad efendi (ö.1753), Abdurrahman Bâhir Efendi (ö.1746) ve Ebubekir Ağa'dır (ö.1759).

Türk resim sanatı, elde kalan örneklerin azlığına bakılırsa, 17. yüzyılda bir durgunlaşma dönemine girmiş olmasına karşın (Arık, 1988 s.18), Lale Devri'nde bu durgunluk, yerini minyatür sanatının en parlak, en verimli dönemine bırakmıştır. Devrin iki sanatçısı; Levni (ö.1732) ve 1735-1745 arasında faal olan Abdullah Buharî (ö.1745?), Osmanlı resim sanatına yeni bir soluk getirmiştir. Bu devirde şairler gibi nakkaşlar da yeni konulara yönelik, yeni yorumlar geliştirmişlerdir (Renda, 1980 s.486). Minyatürlerin çoğu, albümlerin içine yerleştirilen günlük yaşam sahneleri, çiçek resimleri ve günün modasına uygun giysiler içinde gösterilmiş kadın ve erkek figürlerinden oluşur (Renda 2002 s.266). Bir 17. yüzyıl şairi olan Atayi'nin, çoğu kez gülmece havasında verdiği, toplumsal eleştiri örneği mesnevilerinin Lale Devri'nde benimsenmiş ve minyatürlenmiş olması ilginçtir. Hoş olayları, aşk öykülerini ve cinsel konuları tam bir güldürü havasında sunabilen bu mesnevi, özellikle Lale Devri sarayının görkemli yaşantısında, öğlence ve lüks düşkünlüğü içinde dönemin beğenisine uygun düşmüştür. Atayi'nin aşk öykülerinin çekinmeden resimlenebilmesi (sonradan çoğunun üstü karalanmış da olsa) bu dönemde sanat ortamının ne derece değiştiğini gösterir (Renda, 1980 s.484). Ayrıca nakkaşlar, çevrelerini gözlemlemişler, çevre peyzajını gösteren minyatürler yapmışlar, renk değerlerini keşfetmişler, ışık-gölge gibi Avrupa resmine özgü teknikleri kullanılmaya başlamışlardır (Renda 2002 s.266). 1720 yılındaki III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğünü, Levni'nin minyatürleri ile Surname'ye yansımıştır. Levni'nin bu Surname'si resimli Osmanlı el yazmalarının son önemli örneğidir. Sonraki yıllarda

kitap resim sanatı yerini tuval resmine, hat levhalarına ve panoramik manzaralı duvar resmine bırakmıştır (Atıl, 1999 s.36).

3. III. AHMED VE I. MAHMUD DÖNEMİ OSMANLI MİMARİSİNİN ÖZELLİKLERİ

Bu bölümde, dönem içinde yapılmış olan yapılar ortak özelliklerine göre ele alınıp, incelenmiştir. Bütün değerlendirmelerde daha önceki dönemlere göre değişiklikler olup olmadığı, değişim varsa ne yönde ve ne oranda olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Ortak değerlendirme başlıkları; yapım tarihleri, baniler, bulundukları yer ve yerleşim planlarıdır. Yapım tarihleri, padişahların saltanat dönemlerine göre iki temel gruba ayrılarak değerlendirilmiştir: 27 yıllık III. Ahmed Devri; 1703–1730 ve 24 yıllık I. Mahmud Devri; 1730–1754. Böylece yaklaşık eşit zaman aralıklarında, yapıların sayısal dağılımı karşılaştırılmıştır. Baniler ise önce baninin toplum içindeki görevine göre dört grupta incelenmiştir: dönemin iki sultanını kapsayan "padişah" ve padişahın anne, eş, kız kardeş ve kızlarını içine alan "hanım sultanlar", devletin askeri-idari yapısını oluşturan, genelde paşa ya da ağa unvanlı "rical", ve son olarak genelde medrese eğitimi almış, din ve hukuk alanında görevli, ulema ya da tarikat mensubu "din adamları". Ayrıca yapıların kaçının erkek kaçının kadın banilerce yapıldığına da bakılmıştır. Yapılar coğrafi olarak bulundukları yere göre önce, İstanbul, Anadolu ve Balkanlar olarak üç gruba ayrılmış; İstanbul'daki yapılar ise dört bölgeye; Suriçi (tarihi yarımada), Eyüp, Galata ve Üsküdar, ayrılarak incelenmiştir. Yapıların vaziyet planlarında da eğer varsa beraber yapıldığı külliyenin diğer yapılarına ve yapının başka yapılarla bitişik yapılıp yapılmamasına bakılmıştır. Yapı tipleri ile ilgili daha detaylı bilgiler ilgili bölümlerde verilmiştir. Bu bölümdeki tüm veriler, daha rahat okunması açısından tablolar halinde de sunulmuştur.

1703 ile 1754 arasında inşa edilmiş Osmanlı yapıların tespit edilen toplam sayısı 149'dur. Her ne kadar bu sayı, bu dönemde yapılmış tüm yapıları içermekten çok; günümüze ulaşabilmiş önemli yapıların bir yansıması olsa da, bu yapılar bazında bir değerlendirme yapmak dönem mimarisi hakkında bir fikir verebilir.

Tespit edilen 149 yapının padişahların saltanat dönemine göre dağılımı şöyledir: 69 yapı III. Ahmed devrinde, 81 yapı I. Mahmud devrinde yapılmıştır. III. Ahmed devrinin 27 yıl, I. Mahmud devrinin 24 yıl sürdüğü düşünüldüğünde, ilk dönemde sene başına 2,6 yapı; ikinci dönemde sene başına 3,4 yapı düşmektedir. Bu da, incelenen dönemin iki padişah devrinde, yaklaşık oranlarda bir yapı faaliyeti olduğuna ancak I. Mahmud devrinde bir miktar daha fazla yapı yapıldığına dair bir fikir vermektedir.

Dönem yapılarının, dönem içinde tespit edilen mimari devirlere göre dağılımına bakmak da, sanat anlayışının yapı faaliyetine yansımasını anlamak açısından faydalı olacaktır. Tespit edilen 149 yapının 34 tanesi 1703–1718 arası Lale Devri öncesine, 57 tanesi 1718–1740 arası Lale Devri'ne ve aynı anlayışı takip eden sonraki 10 yıla, 59 tanesi ise 1740 sonrası "Barok" devire aittir. Bunların da sene başına düşen yapı sayısı sırasıyla şöyledir: 2,3; 2,6; 4,2. Bu oranlardan hareketle, 18. yüzyılın ilk yarısında 1740'lara kadar, Lale Devri de dahil, ortalama her yıl 2 yeni yapı yapılırken 1740'tan sonra bu sayının iki katına çıktığını ve I. Mahmud saltanatının son 14 yılına denk gelen dönemde ortalama her yıl 4 yeni yapının yapıldığını söyleyebiliriz.

İncelenen dönemdeki yapıların, yapı tiplerine bakıldığında (Çizelge 3.1); en kalabalık gurubun 19 yapıyla sıbyan mektepleri, medrese ve sebiller olduğu görülür[1]. Bunları, sırasıyla 18 yapı ile de kütüphaneler takip eder. 14 yapıyla camiler, 13 yapıyla tekkeler bu dönemde sayıca çok olan diğer yapılardandır. Han, hamam ve meydan çeşmeleri 6–8 arası yapı ile bu dönemde orta yoğunluktaki yapılardır. Hünkâr kasrı, türbe ve imaretler 4–5 yapı ile nispeten az yapılmış örneklerdendir. Arasta, kervansaray, taş odalar, maksem ve bentlerden ise bu dönemde 3'den az örnek günümüze ulaşabilmiştir.

Osmanlı mimarlığının geçen yüzyılları ile karşılaştırıldığında; ilk kez bu dönemde ortaya çıkan "yeni" yapı tipi olarak meydan çeşmeleri; ve ilk örnekleri 17. yüzyılın sonunda görülse de bu dönemde yoğunluk kazanan yapı tipleri olarak kütüphaneler, kagir hünkar kasırları ve taş odalar göze çarpar. Sebil ve çeşmeler bu dönemde, önceki dönemlerden çok daha fazla yapılır olmuştur. Medrese, sıbyan mektebi,

[1] Bunlara ek olarak bu dönemden günümüze ulaşan 100'ün üzerinde de çeşme yapısı vardır.

imaret sayısı da daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında 50 yıllık bir dönem için azımsanmayacak bir seviyededir. Bu dönemde cami, tekke, han sayısında bir durulma[1]; türbe, kervansaray, arasta, hamam sayısında ise bir düşüş olduğu söylenebilir. Bu dönemde yapılmış bir bedesten, tabhane, darüşşifa, darülkurra veya muvakkithane yapısına rastlanmamıştır.

Çizelge 3.1: Dönem yapılarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl	**Toplam**
Cami	8	6	**14**
Hünkâr Kasrı	1	4	**5**
Türbe	2	3	**5**
Medrese	10	9	**19**
Tekke	4	9	**13**
Sıbyan Mektebi	11	8	**19**
Kütüphane	6	12	**18**
İmaret	2	2	**4**
Han	5	3	**8**
Arasta	1	2	**3**
Kervansaray	1		**1**
Taş Odalar		2	**2**
Hamam	4	2	**6**
Sebil	9	10	**19**
Müstakil Şadırvan		1	**1**
Meydan Çeşmesi	2	5	**7**
Maksem	1	1	**2**
Bent	1	1	**2**
Darphane	1		**1**
Toplam	**69**	**80**	

	Lale Devri öncesi, 1703–1718, 15 yıl	Lale Devri ve devamı, 1718–1740, 22 yıl	Barok Devir, 1740'dan sonra, 14 yıl	**Toplam**
Cami	3	7	4	**14**
Hünkâr Kasrı	1	1	3	**5**
Türbe	1	2	2	**5**
Medrese	6	6	7	**19**
Tekke	4		9	**13**
Sıbyan Mektebi	6	8	5	**19**
Kütüphane	2	8	8	**18**
İmaret	1	1	2	**4**
Han	3	3	2	**8**
Arasta		1	2	**3**
Kervansaray		1		**1**
Taş Odalar			2	**2**
Hamam	2	2	2	**6**
Sebil	5	8	6	**19**
Şadırvan			1	**1**
Meydan Çeşmesi		6	1	**7**
Maksem		1	1	**2**
Bent		1	1	**2**
Darphane		1		**1**
Toplam	**34**	**57**	**58**	

Görüldüğü kadarıyla sebil, meydan çeşmesi, çeşme, imaret gibi doğrudan halka yönelik yapılar bu dönemde daha çok tercih edilmiştir. Ayrıca dönemin yenilik ve gelişme anlayışına bağlı olarak kütüphane ve sıbyan mektebi yapımı da hız

[1] Bu karşılaştırmalar yapıların niceliksel değerleri ile ilişkilidir, niteliksel özelliklerine burada bakılmamıştır. Örneğin bu dönemde cami sayısında çok büyük bir azalma olmasa da aslında geçen yüzyılların büyük anıtsal camileri neredeyse hiç yapılmaz olmuştur. Buna karşılık bu dönemde tekke sayısında çok büyük bir artış olmasa da Osmanlı mimarlığında tamamı kagir, anıtsal tekke yapılarının büyük çoğunluğu bu dönem içinde yapılmıştır.

kazanmıştır. Buna karşılık, cami, türbe gibi yapılar daha az yapılmış; daha önceki dönemlerde sayısı fazlaca artan bedesten, han, kervansaray, arasta, hamam gibi yapıların inşaatından ise kaçınılmıştır. Sonuç olarak dönemin sosyo-ekonomik yapısı da düşünüldüğünde[1]; küçük ölçekli ama dönemin gerekliliklerini karşılamaya yönelik ve halkın konfor ihtiyaçlarına daha çok hizmet eden yapılar, bu dönem Osmanlı mimarlığında tercih edilmiştir denebilir. Bunlar, geçmişte olduğundan daha küçük boyutlarda ve daha ucuza maledilmiş olsalar da sayıca artmış, daha yaygın hale gelmiştir.

Yapı tiplerinin dönem içindeki dağılımına bakıldığında; türbe, medrese, mekteb, han ve hamamların dengeli bir dağılım gösterdiği; sebil ve meydan çeşmelerinin Lale Devri'nde artış gösterdiği daha sonra azaldığı; hünkâr kasrı, kütüphane ve imaretlerin ise dönemin sonuna doğru giderek arttığı ve Barok devirde en çok örneğini verdiği görülür. Bu dağılımda ilginç bir nokta da Lale Devri öncesi ve sonrasında tekkeler inşa edilmişken Lale Devri'nde hiç tarikat yapısı yapılmamış olmasıdır.

18. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı yapılarının banileri çeşitlilik gösterir (Çizelge 3.2). Dönem yapılarından 45 tanesi bizzat hanedan üyelerince yaptırılmıştır; bunların da 28 tanesi dönemin 2 padişahı (III. Ahmet ve I. Mahmud) tarafından, 17 tanesi ise hanım sultanlardan 5'i tarafından (Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Fatma Sultan, Hatice Sultan, Saliha Valide Sultan, Hace Âlicenap Kadın) yaptırılmıştır. Dönem yapılarının yarıdan fazlası, ileri gelen devlet adamları eliyle yaptırılmıştır: 22 devlet adamı 149 yapının 82'sini yaptırmıştır. 17 din adamı ise 149 yapı içinde 22 yapının banisidir.

[1] Ne yazık ki bu değerlendirme için, dönemin kesin rakamlara dayanan bir soysa-ekonomik dökümüne ulaşılamamıştır. Ancak 18. yüzyılın ilk yarısı için daha önceki dönemlere göre; maddi olanaklarının daraldığı buna karşılık nüfusun arttığı söylenebilir.

Çizelge 3.2: Dönem yapılarının banilerine göre dağılımı

	Baninin kimliği				
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer
Cami	1	2	9	2	
Hünkâr Kasrı	2	1	2		
Türbe	1	1	3		
Medrese	1		12	6	
Tekke	1		6	6	
Sıbyan Mektebi	1	5	10	3	
Kütüphane	6		9	3	
İmaret	2	1	1		
Han		1	7		
Arasta	1		2		
Kervansaray			1		
Taş Odalar	1		1		
Hamam	1		5		
Sebil	2	5	9	2	1
Müstakil Şadırvan	1				
Meydan Çeşmesi	3	1	3		
Maksem	1		1		
Bent	2				
Darphane	1				
Toplam	**28**	**17**	**81**	**22**	**1**

	Baninin cinsiyeti	
	Erkek	Kadın
Cami	12	2
Hünkâr Kasrı	4	1
Türbe	4	1
Medrese	18	1
Tekke	13	
Sıbyan Mektebi	14	5
Kütüphane	18	
İmaret	3	1
Han	7	1
Arasta	3	
Kervansaray	1	
Taş Odalar	2	
Hamam	6	
Sebil	13	6
Müstakil Şadırvan	1	
Meydan Çeşmesi	6	1
Maksem	2	
Bent	2	
Darphane	1	
Toplam	**130**	**19**

Osmanlı kültüründe banilerin vakıf kurup yapı yaptırmalarının çok yönlü nedenleri vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. Sosyal ve kültürel hizmet ve "hayır" maksadıyla
2. İmar, savunma, nüfus politikası vs gibi siyasal amaçlarla
3. Devlet adamlarına verilen rütbeler, herhangi bir durumda o kişinin mülkleri ile birlikte geri alınmasını gerektirdiği için ricalin, vakıf aracılığıyla çocuklarına ve yakınlarına servetlerini bırakabilmeleri amacıyla
4. Baninin, kendi ismini yaşatmak, toplum içinde statü ve saygınlık kazanmak, toplumsal tepkiden çekindiği için yasadışı veya ahlakdışı yollardan edindiği kazancı gizlemek amacıyla

5. Vakıf gelirleriyle yaşayan ulemanın, zenginler üzerinde yaptığı etki ile toplumda istihdam yaratmak amacıyla (Yediyıldız, 1982 s.5).

Padişah ailesi, daha çok 1. 2. ve 4., rical ve din adamları ise 3. 4. ve 5. maddelerde açıklanan nedenlerle vakıf yapısı yaptırmışlardır. III. Ahmed ve I. Mahmud dönemine bakıldığında; dönem padişahları ve hanedan üyelerinin (padişahın annesi, kız kardeşi, karısı ya da kızı)[1] yaptırdığı yapıların, klasik devre göre daha az olsa da 17. yüzyıla göre çok büyük bir düşüş göstermediği görülür. Rical grubunun, her ne kadar görev süreleri kısalsa da[2], daimi mülk edinmeleri yasak olduğu için, daha önceki dönemlerde olduğu bu dönemde de en kalabalık bani gurubunu oluşturması anlaşılır bir durumdur. 18. yüzyılın ilk yarısında bu grubun içinde sadrazamları (40 yapı sadrazamlarca yaptırılmıştır), vezirleri, kaptanıderyaları, valileri, ağaları, reüsülküttabları, defterdarları, tersane eminlerini ve kethüdaları görmekteyiz[3]. Din adamları ise daha önceki dönemlerde de olduğu gibi, maddi olanaklardan olsa gerek, toplamda çok fazla yapı yaptırmamışlardır. 6 yapının banisi olan tarikat şeyhleri sayılmazsa bu din adamları da devlet kademesinde önemli görevlerde bulunan kişilerdir; incelenen dönemde bunlar şeyhülislam, kazasker, kadı ve hekimbaşılardır.

İncelenen dönemin idari güç odakları ve potansiyel banileri arasına, ayanlık gibi önemli bir unsurun devreye girmeye başladığı görülür[4]. Ancak 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, tam olarak 1726'da, toplumun ve devletin benimsediği bir kurum halini almış olsa da (Yılmaz, 1997 s.111) ayanlık ve ayanlar 1703–1754 arası Osmanlı

---

[1] Osmanlı geleneklerinin bir devamı olarak saray halkından padişah dışında sadece hanım sultanların yapı yaptırabilmeleri bu dönemde de devam etmiştir, doğal olarak bu dönemde şehzadelerin ya da sarayın diğer erkek üyelerinin yaptırdığı bir yapı yoktur.

[2] 18. yüzyılın ilk yarısında vali, beylerbeyi, paşa ve sancakbeylerinin bir sonraki yıl görevlerine devam edip edemeyeceği belirsizleşmiş, 3 yıldan fazla aynı görevde kalan yüksek kademe idarecilerin sayısı çok azalmıştır (Kılıç 2000 s.443).

[3] Bu devrin önemli bir gelişmesi, bürokrasinin güçlü bir konuma gelmesidir. Savaşlardaki başarısızlıklar üzerine silah ehli olan askeri unsur, yavaş yavaş Osmanlı devlet yönetiminde önemlerini kaybetmeye; bunların yerine kalem ehli olan bürokratlar, ön plana çıkmaya başlamıştır (Yalçınkaya 2002 s.480). Dış ilişkilerin önemini artırmasıyla da reisülküttaplık makamı idari mekanizma içinde güçlü bir konuma gelmiştir. 1703-1774 arası 6 reisülküttap sonradan sadrazam olmuştur (Naff, 1977 s95).

[4] Aslında Ayanlık dönemine 17. yüzyılın son 20 yılı içinde girilmiş, ilk resmi ayan seçimleri 1680'li yıllarda yapılmıştır. Celali İsyanları'nın ardından gelen bu yıllarda vilayet idare rejiminde büyük bir değişiklik yapılarak sancak beyliklerine yerleşik halktan "kudretli olanların" tayin edilmesi yoluna gidilmiştir (Akdağ, 1974 392). 1683'te başlayan Avusturya savaşının sebep olduğu mali sıkıntıyı gidermek için 1695'ten itibaren bazı mukataaların malikâne adı verilen bir usulle ve ömür boyu olarak iltizama verilmesi de, Ayanlığın gelişmesinde önemli derecede rol oynamıştır (Mert 2000 s.462). Malikânecilerin gerçek mülk sahibi gibi davranmaları nedeniyle yeni bir toprak aristokrasisi doğmuş, büyük çiftlikler ortaya çıkmaya başlamıştır (İnalcık, 1983 s.112). Sonuç olarak, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde (tam olarak 1726'da) Ayanlık, toplumun ve devletin benimsediği bir kurum halini almıştır (Yılmaz, 1997 s.111). Bu yeni tip idare amirleri, asayiş sağlama işinde eski, Enderunlu valilerden çok daha başarılı olmuşlarsa da, zaman zaman merkezi hükümete kafa tutmuşlar, zaman zaman da birbirleriyle savaşmışlardır (Akdağ, 1974 392).

yapılarında bani olarak yer almamışlardır. Bu yeni yerel güç odaklarının kendi mimarilerini oluşturmaları ancak 18. yüzyılın sonuna doğru olmuş, 18. yüzyılın ilk yarısındaki mimarlık, yine merkezi güç tarafından İstanbul'un öncülüğünde gelişmiştir.

1703–1754 arası yapılan yapıların banilerine kişi bazında bakıldığında, toplam 21 yapı ile I. Mahmud'un ilk sırada olduğu görülür. Onu 17 yapı ile Damat İbrahim Paşa, 14 yapı ile Hacı Beşir Ağa takip etmektedir. Emetullah Gülnuş Valide Sultan 9, III. Ahmed 7 yapı ile ortalamanın üstünde yapı yaptıran banilerdir. Sonuçta bu devrin yapım faaliyeti açısından öne çıkan figürleri; Sultan I. Mahmud, Damat İbrahim Paşa ve Hacı Beşir Ağa olarak görülmektedir.

Ayanlığın, giderek derebeylik halini alması ve birçok iç karışıklık, "mutlak otorite" anlayışını ve "devlet nizamı"nı zayıflatmıştır. Padişahın mutlak iradesi ve daimî muzafferiyet imajı da sarsılmıştır. (Bilkan 2002 s.598). 17. yüzyıl boyunca itibar kaybetmiş olan padişahlık makamının ve Osmanlı hanedanının otoritesini tekrar kurabilmeyi amaçlayan III. Ahmet ise (Yalçınkaya 2002 s.481) otoritesini sergileyebileyeceği sayfiye saraylarının yapımına ağırlık vermiş, kamuya yönelik yapıların banilik işini daha çok sadrazamı Damat İbrahim Paşa'ya bırakmış gibidir. İbrahim Paşa da, padişahı sürekli olarak eğlendirmekle ve devlet kaygılarından uzak tutmakla kendi yerini sağlamlaştırmayı amaçlamış (Palmer, 1995 s.49), dönem için oldukça uzun bir süre, 22 yıl, sadrazamlık yapmıştır. Bu süre içinde de, zaman zaman eşi Fatma Sultan ile birlikte, pek çok vakıf eser yaptırmıştır.

17. yüzyılda kadınlar saltanatının yükselişe geçmesiyle harem ağaları da önemli bir güç odağı olmuşlardır. Sultanlar uzun süre kafes hayatı yaşadığından kızlarağası, sultanın akıl hocalarından biri, devlet idaresinde önemli bir unsur olmuştur (Itzkowitz, 1977 s.20)[1]. Dönemin en güçlü ağası ise Hacı Beşir Ağa'dır (Itzkowitz, 1977 s.20). Her iki padişah döneminde de görev yapan Beşir Ağa, aynı zamanda bu dönemde en çok yapı yaptıran Osmanlı idarecilerinden de biri olmuştur.

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde yapılan 149 yapının banilerinden 19'u kadındır. Bu da toplam yapıların %13'üne karşılık gelmektedir. Kadın banilerden, kimliği

[1] III. Ahmed dönemi sadrazamlarından üçü, kızlar ağası ile sıkı bir bağ içinde olan baltacı koğuşundan gelmiştir.

tespit edilemeyen Rahabula Kadın hariç, hepsi saray mensubudur. Kadın banilerin yaptırmayı en çok tercih ettiği yapılar, 6 örnekle sebiller ve 5 örnekle sıbyan mektepleridir.

Bu dönemde yapılmış yapıların yapıldıkları yerlere bakıldığında, bu tezin kapsamını oluşturan anıtsal yapıların çoğunluğunun İstanbul'da yapıldığı görülmektedir (Çizelge 3.3). Bunun dışındaki yerel yapılar, ya iz bırakmadan yok olmuşlardır ya da bulundukları coğrafi bölgenin yerel-geleneksel sanat anlayışını yansıtmaktadırlar: Antep Hüseyin Paşa Külliyesi (1719), Urfa Rızvaniye Külliyesi (1716-1737), Tebriz Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi (1733), Halep Osman Paşa Külliyesi (1730-1739), Tripoliçe Ebubekir Paşa Külliyesi (1740), Kahire Abdurrahman Kethüda Sebil-Küttabı (1744), Kahire Hacı Beşir Ağa Sebili, Kahire I. Mahmut Külliyesi (1750) ve Şam el-Azm Esad Paşa Hanı (1751-1753) gibi. Bu noktada Kahire'nin üzerinde durmak gerekebilir. I. Mahmud devrinde dönemin en güçlü isimlerinin Kahire'de bir yapı yaptırma yarışına girdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu yapıların da yeni gelişmeler yanında yerel geleneklerden etkilendikleri anlaşılmaktadır.

149 yapı içinde 17'sini oluşturan Aydın Nasuh Paşa Külliyesi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Şumnu Şerif Halil Paşa Külliyesi, Kastamonu Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi ve İzmir Hacı Beşir Ağa Hanı yapıları, banileri nedeniyle İstanbul'la bağlantıları olan özenilmiş örnekler olarak bu durumun istisnalarıdır.

Her ne kadar kütüphane kurmakta olduğu gibi Osmanlı idaresinde hemen tüm yeni girişimlerin önce Anadolu'da da yapılması planlanmışsa da (Cunbur, 1966 s.130) yine de bu dönemde Anadolu'da etkin bir yapı faaliyeti olmamıştır. Devlet, Konya çevresindeki hanlarda olduğu gibi (Küçükdağ, 1989 s.183), mevcut yapıları onartmakla yetinmiş gibidir. Taşrada kapsamlı bir yapım faaliyetinin olmaması çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Öncelikle daha önceki dönemlerin güçlü merkezi yönetimin atadığı eyalet idarecileri bu dönemde yoktur. Kılıç bu durumu şöyle belirtmektedir: "18. yüzyılın ilk yarısında vali, beylerbeyi, paşa ve sancakbeylerinin bir sonraki yıl görevlerine devam edip edemeyeceği belirsizdi. 3 yıldan fazla aynı görevde kalan çok azdı. Bu istikrarsız yönetim tarzının getirdiği en önemli olumsuzluk şehirlerin fiziksel yapısında olmuştur. Zira 16. yüzyılda bir eyalete tayin olunan bir beylerbeyi hem burada uzun süre kaldığı hem de önemli bir gelir

kaynağına sahip olduğu için genelde bir vakıf eser yaptırmadan oradan ayrılmazdı. 18. yüzyılda ise valiler, caize vermekle mükellefti. Eli boş olarak işe başladıkları gibi, idaresine yetecek kadar elde etmeyi düşünürdü. Bu nedenle vilayet halkı ezilir ve imar namına hiçbir şey yapılmazdı" (Kılıç 2000 s.443).

Çizelge 3.3: Dönem yapılarının bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri		
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar
Cami	12	1	1
Hünkar Kasrı	4		
Türbe	5		
Medrese	15	3	1
Tekke	13		
S. Mektebi	18	1	
Kütüphane	17		1
İmaret	3	1	
Han	5	3	
Arasta	2	1	
Kervansaray		1	
Taş Odalar	2		
Hamam	4	2	
Sebil	19		
M. Şadırvan	1		
M. Çeşmesi	7		
Maksem	2		
Bent	2		
Darphane	1		
Toplam	**133**	**13**	**3**

Merkezi idarenin ve atanan eyalet yöneticilerinin artık buralarda yapı yaptırmamalarının yanı sıra, yerel yöneticilerin de bu dönemde henüz yapı yaptırmadıkları görülür. Anadolu'da merkezi hükümetle halkın ilişkisini sağlayan ayanların, devlet idaresinin bozulmasından sonra, hazineye ulaşmayan üretim fazlasını ele geçirerek 18. yüzyılda kişisel servet birikimine neden oldukları bilinmektedir (Mert 2000 s.461, Dizdar 2005 s.51). Ancak söz konusu kişilerin, bu servet sayesinde İstanbul yapı modelinin yerel örneklerini gerçekleştirmesi incelenen

dönemde olmamış, bu türdeki Anadolu yapı örnekleri 18. yüzyılın 2. yarısında yapılmaya başlanmıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında taşradaki imar faaliyetleri, neredeyse sadece paşaların, doğum yerleri olan memleketlerinde yaptırdıkları yapılarla sınırlıdır. Bunun da en önemli örneği Nevşehir'dir. Sadrazam Damat İbrahim Paşa, doğduğu yer olan, Karaman Vilayeti, Niğde sancağına bağlı Ürgüp Kazası'nın Muşkara Köyü'nde geniş bir imar faaliyetine girişerek pek çok yapı inşa ettirmiştir. Cumadelahire 1130/Mayıs 1718 tarihinde çalışmalara başlanmış, 1721'de köy halkı derbentçi tayin edilmiş (Anadol, 1970 s.14), geçici vergileri kaldırılmış ve Ürgüp kadısı Muşkara'da ikamet ettirilerek kazânın yönetimle ilgili bazı önemli işleri Muşkara'ya kaydırılmıştır (Aktuğ, 1993 s.7). Bu yerleşime, Şevval 1138/Haziran 1726 tarihinde çıkan bir fermanla, yeni şehir anlamına gelen, "Nevşehir" adı verilmiş (İpekten-Özergin, 1959b s.139), Muşkara ismi yasaklanmıştır (Anadol, 1970 s.30). Dahası Nevşehir'de oturanların İstanbul'a göçü önlenmiş, aynı zamanda Nevşehir civarında yaşayan aşiretler ve Kayseri'ye sonradan yerleşen zenginler Nevşehir'e yerleştirilerek kendilerine ev yapmaları için inşaat malzemesi, otlak ve bağ arazisi verilmiştir. Böylece 1300'lerde Osman Gazi tarafından kurulan Yenişehir'den sonra[1] Osmanlı topraklarında yeni bir kent kurma girişimi Nevşehir ile bu kez Lale Devri'nde gerçekleştirilmiştir.

Bir Anadolu kenti olarak İzmir'in de bu dönemde ön plana çıktığı görülür. Dönemin olduğu kadar Osmanlı mimarlığının da en büyük ve gösterişli hanlarından biri olan Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı, İzmir'de yapılmıştır. Ege bölgesinde Manisa yerine bir liman ve ticaret merkezi olarak 17. yüzyılda yavaş yavaş öne çıkan İzmir'in, 18. yüzyılda giderek Avrupa ile ticaret açısından da önemli bir merkez olduğu görülmektedir. Bir Cizvit papazın 1720'lerde yazdığı mektupta "İzmir, bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ve en ünlü şehirlerinden birisi konumunda: ticari önemi o kadar büyük ki, körfezde Fransız, İngiliz, Hollanda, Venedik ve Ceneviz yelkenlileri hiç eksik olmuyor" şeklinde belirttiği durum (Pınar, 1996 s.34) bu gelişimin işaretidir ve İzmir'in İstanbul'dan sonra ülkenin ikinci büyük kenti olma yolunda olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, yukarıdaki istisnalar dışında, 18. yüzyılın ilk yarısı mimarisinin "İstanbul mimarisi" olduğu söylenebilir. Dönemin ilk padişahı III. Ahmet, 1703 tarihinde saltanatı Edirne'de devraldığında, ilk iş olarak bütün saray halkıyla birlikte İstanbul'a dönmüş, böylece yaklaşık 50 yıldır Edirne'de süregelen saray ve saltanat düzenini kapatmıştı (Sakaoğlu 2000 s.316). Bunun ardından uzun süre ihmal edilen İstanbul'un imarına girişilmiş, İstanbul, artık padişahın sürekli ikamet ettiği kent olarak, bundan sonra yapım faaliyetlerinin odağı olmuştur. İstanbul'da yapılan 137 yapının kent içindeki dağılımına bakıldığında; 84 yapının Suriçi'nde, 49 yapının ise sur dışında yapıldığı görülmektedir (Çizelge 3.4, Şekil 3.1).

Sur dışındaki yapıların ise 20'si Üsküdar'da, 16'sı Galata yakasında, 10'u Eyüp ve çevresinde, 3'ü de başka semtlerdedir. Daha önceki dönemlerde de olduğu gibi yapı yaptırmak için sur dışında en çok tercih edilen bölge 18. yüzyılın ilk yarısında da Üsküdar'dır. Bu, özellikle III. Ahmed devri için geçerlidir. I. Mahmud devrinde ise Üsküdar'dan çok, yeni yapılar için Galata yakası ve çevresiyle birlikte Eyüp tercih edilmiştir.

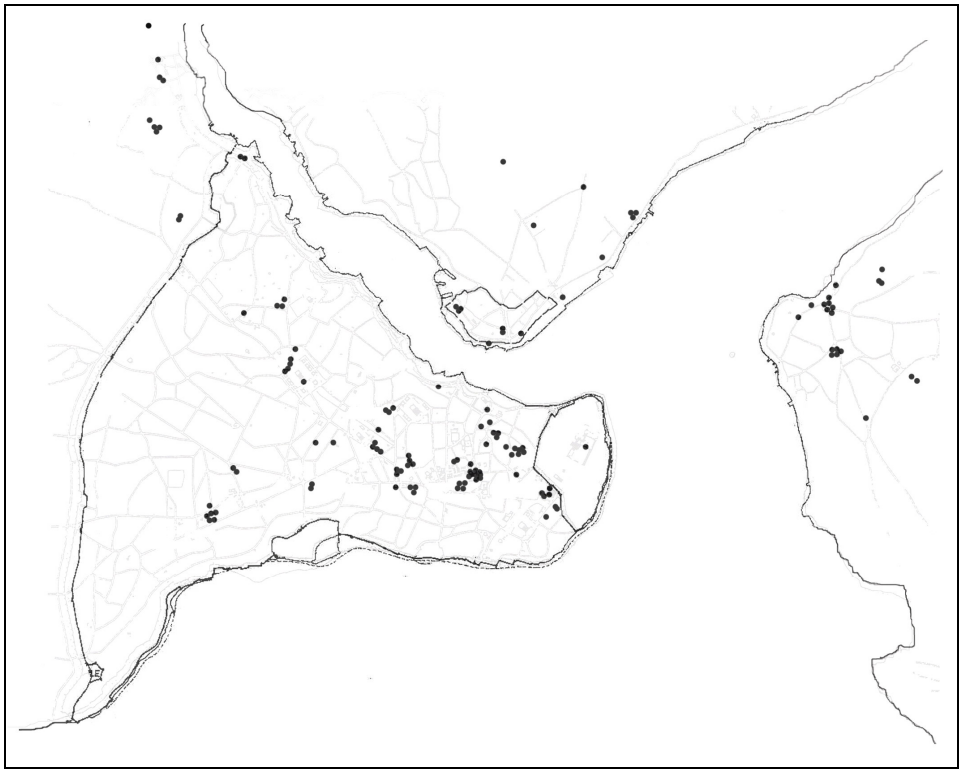
---

[1] Genelde mevcut kentlerin üzerine kurulu olan Osmanlı tarihinde yeni şehir kurulması pek yaygın değildir. Yenişehir, Gebze, Uzunköprü, Çardak bu türdeki nadir örnekler arasında sayılmıştır (Müderrisoğlu 2001 s.387). Bunlara Yenice Vardar ve Yenice Karasu da eklenebilir.

Çizelge 3.4: İstanbul'daki Dönem yapılarının bulundukları yere göre dağılımı

	İstanbul içindeki yeri				
	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
Cami	7	1		4	
Hünkâr Kasrı	3			1	
Türbe	2	1		2	
Medrese	12	1	1	1	
Tekke	5	4	2	2	
S. Mektebi	10	2	4	2	
Kütüphane	13	1	1	2	
İmaret	2			1	
Han	5				
Arasta	2				
Kervansaray					
Taş Odalar	2				
Hamam	3		1		
Sebil	14		2	3	
M. Şadırvan	1				
M. Çeşmesi	1		4	1	1
Maksem			1	1	
Bent					2
Darphane	1				
Toplam	**84**	**10**	**16**	**20**	**3**

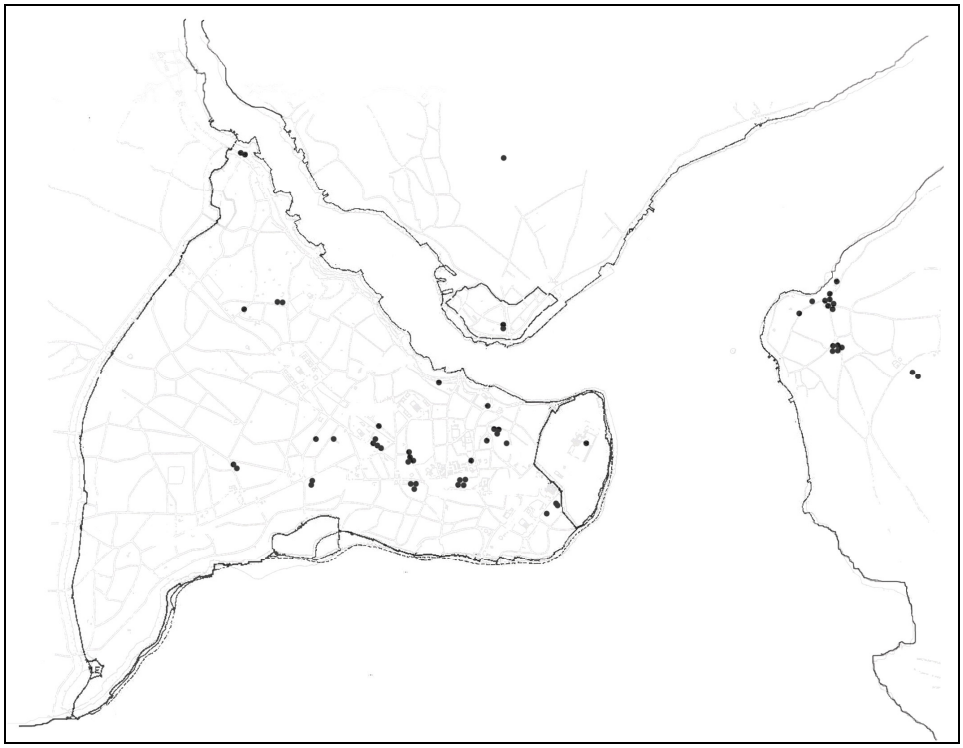
17. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir su sıkıntısı çeken Üsküdar yakasına, önce Gülnuş Valide Sultan, 1710'da Valide Bağ'dan Camisi için su getirtmiş, daha sonra Üsküdar halkını memnun etmek üzere Damat İbrahim Paşa tarafından şehrin Anadolu yakasında girişilen imar hareketinin bir parçası olarak 1718-1719'da başlanan, sonradan ilavelerle 1728'de tamamlanan, Merdivenköy dolaylarından kaynak alan Şerefabad Sarayı (İbrahim Paşa) su tesisleri yapılmıştır (Yüngül, 1955 s.7). Daha sonra da bu tesise üç katma daha ilave edilip suyun miktarı artırılarak 33 çeşmenin inşası ile Üsküdar halkının su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır (Çeçen, 1991 s.76). Böylece III. Ahmet devrinde Üsküdar, İstanbul'un yoğun yapılaşma alanlarından biri olmuştur (Şekil 3.2).

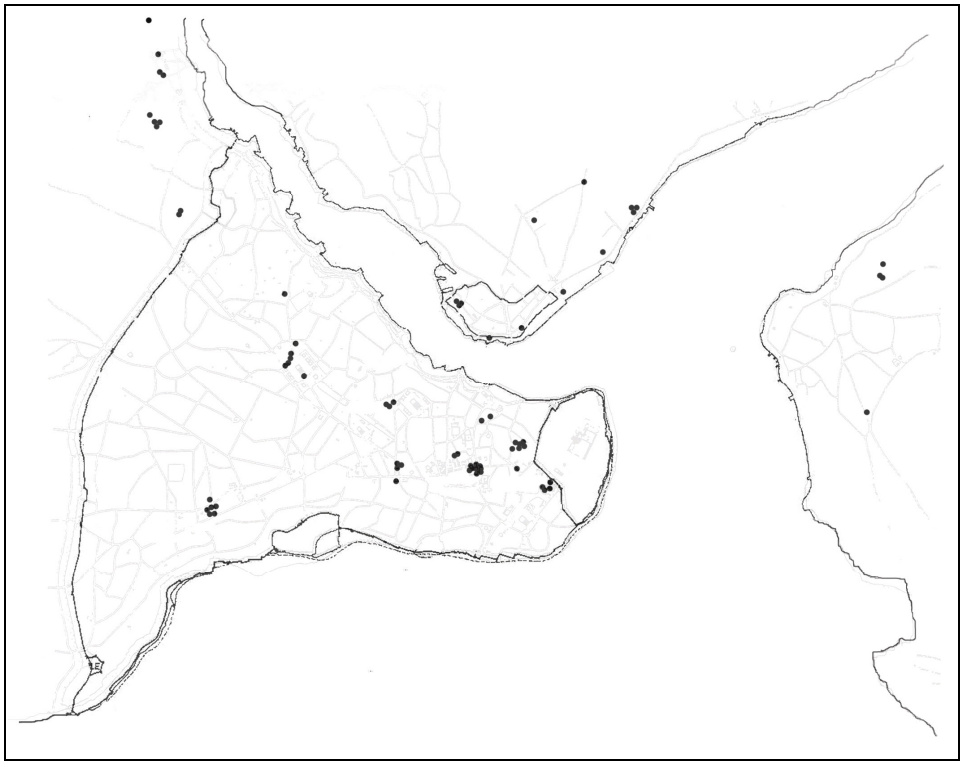
Şekil 3.1: III. Ahmed ve I. Mahmud devri yapılarının İstanbul içindeki dağılımı (her nokta bir yapıyı ifade etmek üzere yaklaşık konumlandırılmıştır)

I. Mahmud devrinde, Üsküdar'dakine benzer şekilde, bu sefer Galata bölgesi, yeni suyolu yapılması ve çeşme-sebil sayısında artışla gözde bir yerleşim yeri olmuştur (Şekil 3.3). Aslında bölgenin su ihtiyacı için önce III. Ahmet su getirme girişiminde bulunmuş, fakat Patrona İsyanı ile başlatılamayan bu isale hattı I. Mahmut döneminde 1731'de yapılabilmiştir. Galata yakasının Azapkapı'dan Fındıklı'ya kadar mamur hale getirilmesi de böylece büyük oranda bu devirde gerçekleşmiştir.

Eyüp ise İstanbul'un dini fonksiyonu ön planda olan bir bölgesi olma özelliğini bu dönemde de sürdürmüştür. III. Ahmet devrinde bu bölgede hemen hiç yapı yapılmamış olmasına karşın I. Mahmud devriyle birlikte burada yine cami, tekke, mektep gibi yapılar yapılmaya devam etmiştir. Eyüp, bölgenin dinsel öneminin yanı sıra devlet protokolü için de önemli bir yerdir. Ancak bu anıtsallık I. Mahmud döneminde yapılara çok yansımamış, daha çok 18. yüzyılın ikinci yarısında Eyüp Sultan Külliyesi'nin yeniden yapımı (1800), iskele yolunda yapılan yeni yapılar ve Mihrişah Sultan Külliyesi (1795) ile protokol mekânları şekillenmiştir.

Şekil 3.2: III. Ahmed devri yapılarının İstanbul içindeki dağılımı (her nokta bir yapıyı ifade etmek üzere yaklaşık konumlandırılmıştır)

Şekil 3.3: I. Mahmud devri yapılarının İstanbul içindeki dağılımı (her nokta bir yapıyı ifade etmek üzere yaklaşık konumlandırılmıştır)

18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki yapı alanları şehir merkezi ile sınırlı değildir. Haliç kıyılarının düzenlenmesi, Kâğıthane vadisinin imarı ve Boğaziçi'nin geniş çapta iskâna açılışı bu dönemde gerçekleşmiştir. Ancak Kağıthane Sadabad ve Çubuklu Feyzabad Sarayı'ndan bazı peyzaj düzenlemeleri, Boğaz Köylerindeki bazı çeşmeler (Rumelihisarı Rakım Efendi Çeşmesi 1716, Çubuklu Damat İbrahim Paşa Çeşmesi 1720-1721, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi 1723, Beykoz Kethüda Kadın Çeşmesi 1728, Kanlıca Ayşe Hanım Çeşmesi 1729-1730, Rumelihisarı İbrahim Efendi Çeşmesi 1732, Kandilli I. Mahmud Çeşmesi 1751) ve Beykoz İshak Ağa Meydan Çeşmesi dışında bu yapı faaliyetlerinden günümüze kalmış çok fazla özgün eser yoktur.

Bu dönemdeki yapılar ortak özelliklerini değerlendirmek daha kolay olduğu için yapı tiplerine göre sınıflanıp ele alınmıştır. Her yapı tipi için önce belirlenen standart değerlendirmeler uygulanmış, daha sonra her yapı tipinin kendi mimari özelliklerine göre özel değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrı bölümler halinde ele alınan yapı tipleri sırasıyla şunlardır: camiler, türbeler, medreseler, tarikat yapıları, sıbyan mektebleri, kütüphaneler, imaretler (aşevleri), hanlar, hamamlar, sebiller, meydan çeşmeleri ve çeşmeler. Hünkâr kasırları, arastalar, kervansaraylar, taş odalar, şadırvanlar, maksemler, bentler ve imalathanelerde ise, sayıları bir-iki örnekle sınırlı olduğu için, söz konusu standartlar uygulanmamış, sadece genel özelliklerine değinilmiştir.

Bu dönemdeki yapılar ortak özelliklerini değerlendirmek daha kolay olduğu için yapı tiplerine göre sınıflanıp ele alınmıştır. Her yapı tipi için önce belirlenen standart değerlendirmeler uygulanmış, daha sonra her yapı tipinin kendi mimari özelliklerine göre özel değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrı bölümler halinde ele alınan yapı tipleri sırasıyla şunlardır: camiler, türbeler, medreseler, tarikat yapıları, sıbyan mektebleri, kütüphaneler, imaretler (aşevleri), hanlar, hamamlar, sebiller, meydan çeşmeleri ve çeşmeler. Hünkâr kasırları, arastalar, kervansaraylar, taş odalar, şadırvanlar, maksemler, bentler ve imalathanelerde ise, sayıları bir-iki örnekle sınırlı olduğu için, söz konusu standartlar uygulanmamış, sadece genel özelliklerine değinilmiştir.

3.1 Camiler

Osmanlı mimarlığında ibadethaneler, temel olarak mescitler ve camiler olarak ikiye ayrılabilir. Arapça'daki "secd(e)" sözcüğünden türeyip secdeye varılan yer, ibadet yeri demek olsa da, içinde cuma ve bayram namazı kılınmayan, minaresiz, küçük cami olarak tanımlanan "mescitler" bu değerlendirmede ele alınmamıştır. Ayrıca asıl işlevi yanında, özellikle günümüzde, minber ve minare eklenerek namaz kılma işleviyle kullanılan yapılar vardır (Medrese dershanesi, tekke tevhidhanesii gibi). Bunlar da asıl yapılış amaçları dikkate alınarak ilgili bölümlerde ele alındığından burada değerlendirmeye katılmamış, yalnız Çorlulu Ali Paşa, Babıâli Beşir Ağa ve Maktul Mustafa Paşa külliyelerinde olduğu gibi orijinal kullanımlarında cami özelliği ağır basan çift işlevli yapılar bunun dışında tutulmuştur.

Böylece, incelenen dönem içinde bu niteliklere uyan ve varlığından kesin olarak söz edilebilen 14 cami tespit edilmiştir: Kaptan İbrahim Paşa Camisi, Çorlulu Ali Paşa Camisi, Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi, Ahmediye Camisi, Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi, Kaymak Mustafa Paşa Camisi, Fatma Sultan Camisi, Damat İbrahim Paşa Camisi, Mirzazade Camisi, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi, Şerif Halil Paşa Camisi, Hacı Beşir Ağa Camisi, Maktul Mustafa Paşa Camisi ve Nuruosmaniye Camisi (Çizelge 3.5).

1703–1754 arası yaklaşık 50 yıllık dönemi kapsayan zaman zarfında 4 tanesi büyük ölçekli olmak üzere kayda değer 14 cami yapılmış olması, bu dönemde cami yapımına çok ağırlık verilmediğini gösterir. Nitekim 1538 tarihli Haseki Sultan Camisi'nden, 1585 tarihli Mesih Paşa Camisi'ne kadarki 47 yıl içinde Mimar Sinan tarafından inşa edilen, büyük ölçekli en az 25 cami vardır. 17. yüzyılda da çok fazla cami yapılmamış olmasına karşın Sultan Ahmed ve Yeni Cami gibi büyük ölçekli iki cami bu devirde yapılmıştır. 18. yüzyılda cami sayısındaki azalmanın nedenleri çeşitlidir. Öncelikle ekonomik olarak Osmanlı Devleti'nin darboğaza girdiği bu dönemde banilerin, anıtsal nitelikte cami yapımına yetecek maddi güçlerinin ve vakıf tesis edecek gelirlerinin olmadığı düşünülebilir. 16. yüzyılın aksine cami merkezli, çok sayıda büyük külliyenin yapılmadığı 18. yüzyılda var olan camilerin çoğu, kendi ölçekleri içinde kalmış, tekil yapılardır.

Çizelge 3.5: Dönem camilerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Kaptan İbrahim Paşa Camisi	1707	▨	
Çorlulu Ali Paşa Camisi	1707-1708	▨	
Emetullah Gülnuş Valide S. Camisi	1708-1710	▨	
Ahmediye Camisi	1721-1722	▨	
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi	1725	▨	
Kaymak Mustafa Paşa Camisi	1725	▨	
Fatma Sultan Camisi	1727	▨	
Damat İbrahim Paşa Camisi	1726-1727	▨	
Mirzazade Camisi	1730-1731		▨
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi	1734-1735		▨
Şerif Halil Paşa Camisi	1744		▨
Hacı Beşir Ağa Camisi	1745		▨
Maktul Mustafa Paşa Camisi	1753		▨
Nuruosmaniye Camisi	1749-1755		▨
	Toplam	**8**	**6**

Cami yapımının, çarşı ile birlikte, yeni yerleşmelerin ve imar uygulamalarının merkezi olduğu düşünüldüğünde; camilerin artık, ihtiyaç duyulmadığından tercih edilmemiş olması da bir olasılıktır. Söz konusu döneme gelindiğinde İstanbul Suriçi'nin neredeyse tamamen yerleşmelerle dolduğu ve önemli noktalarında pek çok camiye kavuştuğu bir gerçektir. Bu da, hem ihtiyaç açısından hem de boş arsa bulmak açısından yeni cami yapımını kısıtlamış olabilir. Nitekim incelenen dönem camilerinin yarısı İstanbul Surları'nın dışındadır. Suriçi'nde kalan yapıların da bir kısmı, aynı anda ikinci bir işleve de hizmet eden yapılardır (Çorlulu Ali Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa ve Hacı Beşir Ağa Camisi gibi). Yine tespit edilen camilerin 4 tanesinin (Ahmediye Camisi, Kaymak Mustafa Paşa Camisi, Fatma Sultan Camisi, Nuruosmaniye Camisi) mevcut camilerin ihyası şeklinde, aynı arsa üzerinde yeniden yapılmış yapılar olması da bu yer darlığının sonucu olsa gerektir. Bu dönemde imar amaçlı yapılmış bir külliyenin parçası olarak sadece Nevşehir Damat İbrahim Paşa

Camisi görülmektedir[1]. Son olarak cami yapımının baniler tarafından bilinçli olarak tercih edilmemiş olması mümkünse de cami yapımındaki azalmanın nedeninin bu olduğu konusunda herhangi bir somut veri yoktur. Söz konusu 14 caminin padişahların saltanat dönemlerine göre dağılımına bakıldığında; 8 tanesinin III. Ahmed devrinde, 6 tanesinin ise I. Mahmud devrinde yapıldığı görülür. III. Ahmed devrinde kısmen daha fazla cami yapılmış olsa da Hekimoğlu ve Nuruosmaniye Camisi gibi dönemin iki büyük camisinin I. Mahmud devrinde yapıldığı unutulmamalıdır. Lale Devri'nde İstanbul'da çok fazla cami yapılmamış olması da, dönem mimarisi için dikkat çekici bir noktadır.

Dönem camilerinin banileri arasında en kalabalık gurubu devletin ileri gelen yönetim kademesini oluşturan ve kısaca "rical" olarak adlandırılabilecek kişiler oluşturur (Çizelge 3.6). 14 caminin 9'u bu guruba mensup kişilerce yapılmıştır. Onları 2'şer yapı ile din adamları ve padişah haremine mensup hanım sultanlar takip eder. Bu dönem yapıları arasında bizzat padişah tarafından yaptırılan kayda değer nitelikte sadece 1 cami vardır. Görüldüğü gibi, bu dönemde, 17. yüzyılda olduğu gibi cami banileri olarak ileri gelen devlet adamları ön plana çıkmaktadır. Bu banilerin yaptırdığı camilerin sayısı diğer tüm banilerce yaptırılanların toplamından daha fazladır. Bu da, ancak kurdukları vakıflarla servetlerini çocuklarına ve yakınlarına aktarabilen bu gurup için alışılmış bir durumdur. Cami banilerinin incelenmesi, "selâtin camileri" olarak anılan ve saray mensupları tarafından yaptırıldıkları için cami mimarisinde özel bir yere sahip olan camilerin belirlenmesi açısından da önemlidir. Bu dönemde bu nitelikteki cami sayısı 3'tür ve padişah ve ailesinin bu yapı tipine pek rağbet etmediğini göstermektedir. Özellikle erken ve klasik devirde her Osmanlı padişahının kendi adına yapılmış bir camisi bulunurken, I. Ahmed'in yaptırdığı Sultanahmet Camisi'nden sonra bu uygulama kesintiye uğramıştır. 18. yüzyıl öncesindeki 8 padişah kendileri adına önemli bir cami yaptırmamıştır. İncelenen dönemin iki padişahından ilki olan III. Ahmed'in, annesi Emetullah Gülnuş Valide sultan adına Üsküdar'da yaptırdığı cami sayılmazsa, kendi adına yaptırdığı bir cami bulunmamaktadır. Ancak dönemin sonunda, I. Mahmud kendi

[1] Bunun yanında hiçbiri günümüze özgün haliyle gelememiş olsa da, bu dönemde Boğaz köylerinde yapılmış çok sayıda küçük ölçekli cami de bu bağlamda değerlendirilebilir.

adına bir külliye ile birlikte bir de selâtin camisi yaptırmıştır. Böylece I. Mahmud, padişahların cami yaptırma geleneğini tekrar başlatmıştır denebilir[1].

1703–1754 arası camilerin sadece 2 tanesi kadın banilere sahiptir. Bunlar da III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve kızı Fatma Sultan'dır. I. Mahmud devrinde ise cami yaptıran bir kadın bani yoktur. Bu devirde birden fazla cami yaptıran kimsenin olmaması da bir başka detaydır.

Çizelge 3.6: Dönem camilerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Kaptan İbrahim Paşa Camisi			▨			▨	
Çorlulu Ali Paşa Camisi			▨			▨	
Emetullah Gülnuş Valide S. Cam.		▨					▨
Ahmediye Camisi			▨			▨	
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi				▨		▨	
Kaymak Mustafa Paşa Camisi			▨			▨	
Fatma Sultan Camisi		▨					▨
Damat İbrahim Paşa Camisi			▨			▨	
Mirzazade Camisi				▨		▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi			▨			▨	
Şerif Halil Paşa Camisi			▨			▨	
Hacı Beşir Ağa Camisi			▨			▨	
Maktul Mustafa Paşa Camisi			▨			▨	
Nuruosmaniye Camisi	▨					▨	
Toplam	**1**	**2**	**9**	**2**		**12**	**2**

Tespit edilen camilerin içinde İstanbul dışında olanların sayısı 2'dir (Çizelge 3.7). Bu çalışmada İstanbul dışındaki yapılardan sadece başkent mimarlığı ile karşılaştırılabilecek nitelikte olanları ele alındığından bu sayı, bu devirde Osmanlı topraklarında yapılan tüm camilerin sayısını yansıtmamaktadır. Ancak yine de bu

[1] 18. yüzyılın ikinci yarısında Laleli, Beylerbeyi, Nusretiye, Ortaköy Camisi gibi önemli camiler hep sultanlarca yapılmıştır.

rakam, İstanbul dışında çok sayıda büyük ölçekli caminin yapılmadığı konusunda bir fikir vermektedir. İncelenen zaman zarfında Osmanlı'nın diğer taşra kentlerinin önemli camilere kavuştuğuna dair bir veri yoktur. Yine bu dönemde hiç menzil külliyesi yapılmadığından, kent dışında yapılmış camilere de rastlanmaz. İstanbul dışındaki iki örnekten biri Damat İbrahim Paşa'nın memleketi Nevşehir'de yaptırdığı, diğeri de Şerif Halil Paşa'nın yine memleketi olan bugünkü Bulgaristan'ın kuzeyindeki Şumnu'da yaptırdığı camidir.

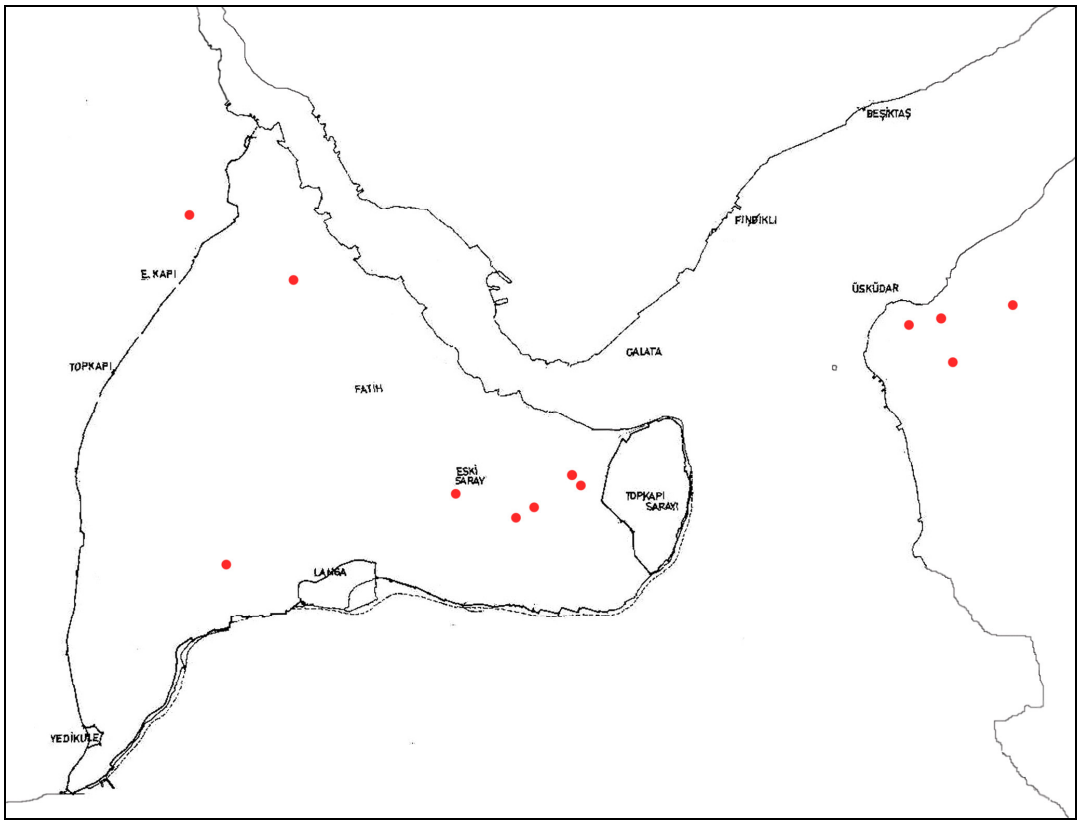
Çizelge 3.7: Dönem camilerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
Kaptan İbrahim Paşa Camisi	▨			▨				
Çorlulu Ali Paşa Camisi	▨			▨				
Emetullah Gülnuş Valide S. Camisi	▨						▨	
Ahmediye Camisi	▨						▨	
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi	▨			▨				
Kaymak Mustafa Paşa Camisi	▨						▨	
Fatma Sultan Camisi	▨			▨				
Damat İbrahim Paşa Camisi		▨						
Mirzazade Camisi	▨						▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi	▨			▨				
Şerif Halil Paşa Camisi			▨					
Hacı Beşir Ağa Camisi	▨			▨				
Maktul Mustafa Paşa Camisi	▨							▨
Nuruosmaniye Camisi	▨			▨				
Toplam	**12**	**1**	**1**	**7**			**4**	**1**

İstanbul'da yapılan 12 caminin kentteki dağılımına bakıldığında; 7 tanesi Suriçi'nde, 4 tanesi Üsküdar'da ve 1 tanesi de Edirnekapı'nın hemen dışında yapılmıştır (Şekil 3.4). Üsküdar'da 4 cami birden yapıldığı bir dönemde, Galata ve Eyüp'te hiç cami yapılmamıştır. Galata'da cami yapılmaması burada Müslüman nüfusun sınırlı olmasıyla açıklanabilse de daha önce yapılmış olan (Azapkapı Sokollu, Tophane Kılıç Ali Paşa Camileri gibi) ve daha sonra yapılacak olan (Nusretiye Camisi gibi)

camiler düşünüldüğünde bu açıklama yetersiz kalmaktadır. Anlaşılan Galata'ya bu dönemde su getirilmiş ve su yapıları yapılmış olmasına karşın cami yaptırma gereği görülmemiştir. Eyüp ise tüm Osmanlı dönemi boyunca camiden çok mezar ve tekke yapılarının yapıldığı bir yer olarak bu dönemde de bu özelliğini korumuştur.

Hiçbiri özgün haliyle günümüze gelememiş olsa da bu dönemde Boğaz köylerinde yapılmış küçük ölçekli camiler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Ortaköy Mehmed Kethüda Camisi, Bebek Hümayunabad Camisi, Beykoz Bostancıbaşı Mustafa Ağa Camisi, Rumelihisarı Hacı Kemalettin Camisi, Kandilli Camisi, Çengelköy Kerime Hatun Camisi'dir. Bu da, Boğaz yerleşimlerinin bu dönemde gözde yerler olduğunun bir kanıtıdır.

Şekil 3.4: Dönem camilerinin İstanbul içindeki dağılımı

1703–1754 arası yapılmış Osmanlı camilerinin mimari özellikleri; vaziyet planı, plan tasarımı, cephe özellikleri ve yapı elemanlarına göre değerlendirmiştir. Osmanlı mimarlığında cami ile birlikte bir külliye oluşturacak şekilde başka yapıların da yapılması geleneğine uygun olarak, bu dönemde incelenen 14 caminin 12 tanesi bir başka yapı veya yapılarla beraber tasarlanmıştır (Çizelge 3.8). Camiler, daha önceki

Osmanlı mimarlığı örneklerinde olduğu gibi, bu dönemde de külliyelerin merkezindeki yapılardır. Külliyeler küçülmüş de olsa, külliyenin genelde en büyük, en göze batan yapıları yine camilerdir. Yalnızca Çorlulu Ali Paşa ve Ahmediye camileri, içinde bulundukları külliyelerde baskın birer yapı olarak çok ön plana çıkmazlar.

Camilere eşlik eden yapılar içinde en kalabalık gurup 6'şar örnekle medrese, kütüphane ve sebildir. Onları 5 örnekle sıbyan mektebi takip eder. Hünkâr kasrı, türbe, tekke ve imaret de 4 cami de görülmektedir. 2 örnekle hamam ve 1'er örnekle han ve kervansaray en az görülen gurubu oluşturur. Camilerin içinde bulunduğu külliyelerde bu dönemde han, hamam gibi gelir getirici yapılara çok yer verilmemiştir. Bunun bir nedeni, küçülen camilerin çok büyük gelir getirici yapılara ihtiyaç duymaması ve külliye kapsamında yapılan dükkânların bunun için yeterli olması olabilir. Bir diğer neden de yetersiz arsa boyutları nedeniyle çok büyük tutulamayan külliyelerde, gelir amaçlı yapıların külliye içinde değil başka yerlerde yapılması olmalıdır.

Bu devirde, cami ile yan yana yapılmış medrese ve tekke hücreleri ile karşılaşılmaktadır. Şumnu Şerif Halil Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa ve Maktul Mustafa Paşa camilerinde, yapının yan tarafında hücreler U şeklinde dizilmişlerdir. Bu yerleşim planı, camilerin hem bu hücrelerde kalanlarca hem de halk tarafından rahatça kullanılmasını sağlamak için yapılmış olmalıdır ve bu camilerin çift işlevliliklerini işaret etmektedir.

İçinde cami bulunan külliyeler arasında en fazla çeşitlilikte yapıya sahip olanlar, Nevşehir Damat İbrahim Paşa ve Nuruosmaniye camileridir. Bu külliyelerde cami ile beraber 6 değişik yapı daha yapılmıştır. Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Babıâli Hacı Beşir Ağa camileri de 5 farklı yapı ile mimari açıdan zengin külliyelerde yer alan camilerdendir. Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi, Mirzazade Camisi ve Maktul Mustafa Paşa Camisi de yanlarında sırasıyla sadece birer sıbyan mektebi, kütüphane ya da tekke bulunan mütevazı camilerdir.

Çizelge 3.8: Dönem camilerinin beraber yapıldıkları külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları										
	Hünkâr Kasrı	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Hamam	Sebil
Kaptan İbrahim Paşa Camisi					▨		▨			▨	▨
Çorlulu Ali Paşa Camisi			▨	▨		▨					
Emetullah Gülnuş Valide S. Camisi	▨	▨			▨		▨				▨
Ahmediye Camisi		▨	▨			▨					▨
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi					▨						
Kaymak Mustafa Paşa Camisi											
Fatma Sultan Camisi											
Damat İbrahim Paşa Camisi			▨		▨		▨	▨	▨	▨	
Mirzazade Camisi						▨					
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi	▨	▨		▨		▨					▨
Şerif Halil Paşa Camisi			▨		▨						
Hacı Beşir Ağa Camisi	▨		▨	▨		▨					▨
Maktul Mustafa Paşa Camisi				▨							
Nuruosmaniye Camisi	▨	▨	▨			▨	▨				▨
Toplam	**4**	**4**	**6**	**4**	**5**	**6**	**4**	**1**	**1**	**2**	**6**

Camiler, fonksiyonları gereği plan kotunda hemen daima ayrık nizam yapılmışlar, herhangi bir yapıyla bitiştirilmemişlerdir (Çizelge 3.9). Camilerin kıbleye göre yönlenmesi zorunluluğu da, genelde arsa ve sokağa göre yerleştirilmiş diğer yapılardan ayrı tutulmalarını beraberinde getirmiştir. Cami ile bitişik yapılan en yaygın yapı, doğal olarak, cami içindeki hünkâr mahfili ile bağlantılı olan hünkâr kasırlarıdır. Bu dönemde de, camiler diğer yapılardan ayrı yapılmış, sadece hünkâr mahfili bulunan 4 cami hünkâr kasrı ile bitiştirilmiştir. Buna ek olarak iki yapı, Çorlulu Ali Paşa ve Hacı Beşir Ağa camileri, medrese hücrelerine bitişiktir. Bu, daha çok yer darlığından kaynaklanan bir zorlamanın sonucudur. Hacı Beşir Ağa Camisi, bitişiğindeki, kütüphane, medrese ve hünkâr kasrı ile birlikte, bu dönemde yapılmış camiler arasında çevre yapılarla en iç içe geçmiş, istisnai bir örnektir. Arsanın darlığı kadar, yapının aynı zamanda medrese dershanesi işlevine sahip olması da bu sonucu doğurmuş olsa gerektir.

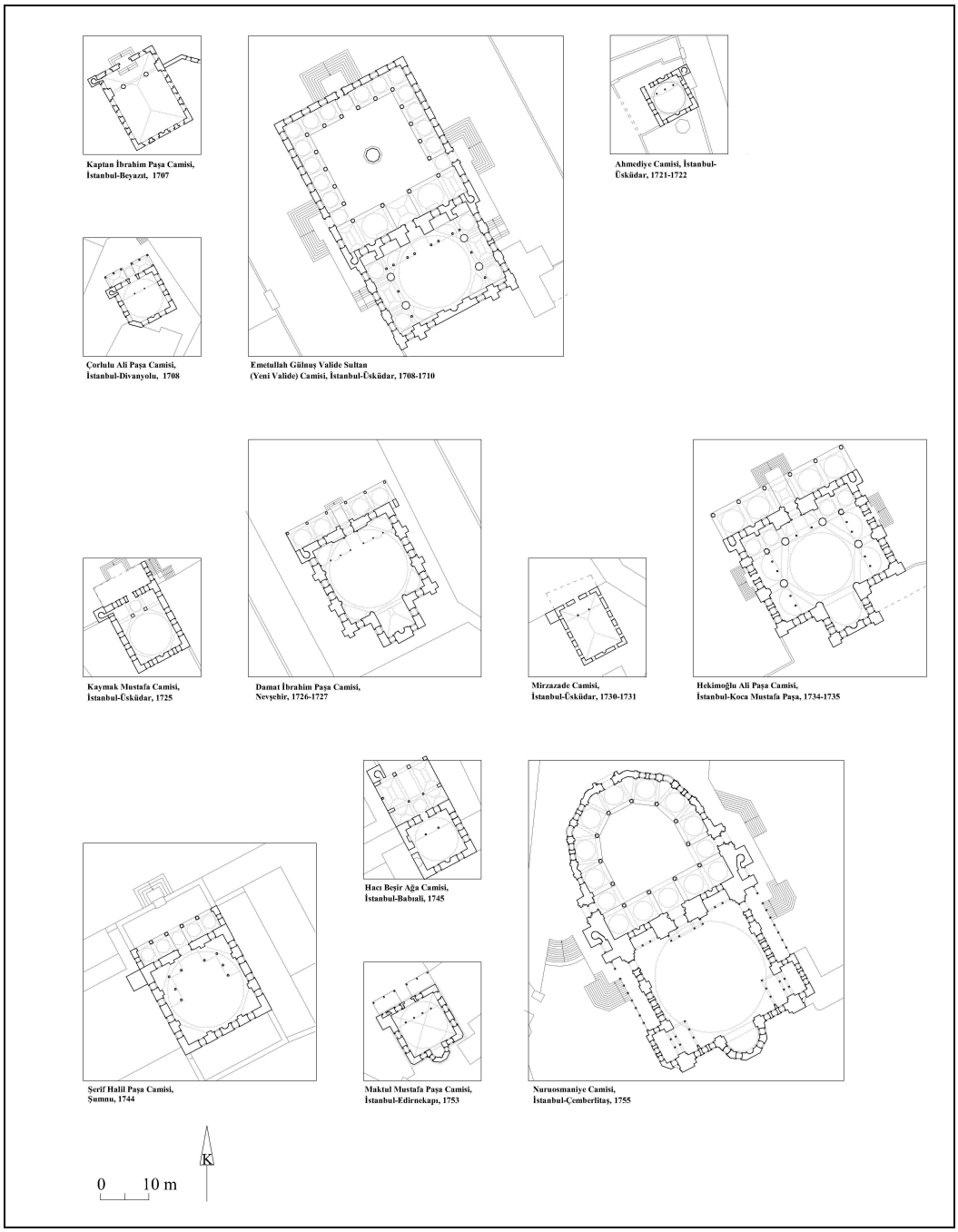
Çizelge 3.9: Dönem camilerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

	Bitişik olduğu yapılar												
	Hünkâr Kasrı	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Arasta	Hamam	Sebil	Dükkân	Çeşme
Kaptan İbrahim Paşa C.													
Çorlulu Ali Paşa Camisi			▨										
Emetullah Gülnuş V. S. C.	▨												
Ahmediye Camisi													
Şeyhülislam İsmail Efendi C.													
Kaymak Mustafa Paşa C.													
Fatma Sultan Camisi													
Damat İbrahim Paşa Camisi													
Mirzazade Camisi													
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi	▨												
Şerif Halil Paşa Camisi													
Hacı Beşir Ağa Camisi	▨		▨			▨							
Maktul Mustafa Paşa C.													
Nuruosmaniye Camisi	▨												
Toplam	**4**		**2**			**1**							

Plan açısından camiler: avlu, son cemaat yeri, minare ve harim kısmının şekillenişine göre ele alınmıştır (Şekil 3.5). Dönem camilerinin detaylı mimari değerlendirmesi, Fatma Sultan Camisi hakkında yeterli mimari bilgi olmadığı için geriye kalan 13 yapı arasında yapılmıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan camilerin sadece 2 tanesi, Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Nuruosmaniye Camileri, revaklı bir avluya sahiptir. Her ikisinin de selâtin camileridir. Nuruosmaniye Camisi avlusunun deneysel poligonal formu ve adeta gözden gizlenmiş olduğu düşünüldüğünde, dönemin başında yapılmış olan Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi bu dönemde klasik tarzda şadırvan avlusuna sahip tek yapıdır denebilir. Dönemin 11 camisinin girişi önünde ise, şadırvan avlusu niteliğinde, revaklarla çevrili bir avlu bulunmamaktadır. Bunun nedeni, büyük oranda, dönem camilerinin çoğunun avlu yapmak için yeterli boyutlarda olmamasıdır. Ancak Nevşehir Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa

camilerinde olduğu gibi, büyük boyutlarda cami yapıldığında bile avlunun pek tercih edilmediği görülmektedir. Böylece, 1437 Edirne Üç Şerefeli Cami'den buyana yaklaşık 300 yıl boyunca Osmanlı camilerinde sıklıkla görülen şadırvan avlusu yapımından vaz geçilmesinin 18. yüzyılın ilk yarısında başladığını söylemek yanlış olmaz.

Şekil 3.5: Dönem camilerinin tarih sırasına göre plan şemaları

Avlu yapmak yerine dönem camilerinde son cemaat yeri cephesinin, bir taşlık alanın önünde sergilenmesi tercih edilmiştir. dönem camilerinde önemli bir unsur halini alan son cemaat yerlerine bakıldığında;. 13 yapının 8'inde kâgir son cemaat yeri revakları bulunduğu görülmektedir (Çizelge 3.10). Bunlardan Hacı Beşir Ağa Camisi'nin 3 birimli revağı hariç, hepsinde revaklar 5 birimden oluşur. Maktul Mustafa Paşa Camisi'nin ahşap revakları dışında diğer 4 caminin ise revakları yoktur ya da muhtemelen ahşap oldukları için günümüze gelememişlerdir.

Çizelge 3.10: Dönem camilerinin son cemaat yeri planlarına göre dağılımı

	Son cemaat yeri revakları			
	Yok / Bilinmiyor	Ahşap	Kâgir 3 birimli	Kâgir 5 birimli
Kaptan İbrahim Paşa Camisi	▨			
Çorlulu Ali Paşa Camisi				▨
Emetullah Gülnuş Valide S. Camisi				▨
Ahmediye Camisi	▨			
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi				▨
Kaymak Mustafa Paşa Camisi	▨			
Damat İbrahim Paşa Camisi				▨
Mirzazade Camisi	▨			
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi				▨
Şerif Halil Paşa Camisi				▨
Hacı Beşir Ağa Camisi			▨	
Maktul Mustafa Paşa Camisi		▨		
Nuruosmaniye Camisi				▨
Toplam	**4**	**1**	**1**	**7**

Dönemin selâtin camileri olan Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Nuruosmaniye Camilerinin, iki minareli yapılmaları tercih edilmiştir. Bunların dışındaki diğer 11 cami de geleneksel olarak tek minarelidir. Bu dönemde yapılmış tüm minarelerin kaideleri kare planlıdır ve cami kütlesiyle bütünleşiktir. Sadece Hacı Beşir Ağa Camisi'nin sonradan yapılmış olması muhtemel minaresi, ana yapıdan ayrı tutulmuştur. Minareler, çift minareli camilerde girişe yakın iki köşede; tek minareli camilerde, Ahmediye Camisi hariç, Osmanlı mimarlığı geleneğine uygun olarak

girişe göre sağ köşededir. Ahmediye Camisi'nde ise minare girişe göre soldadır. Ana kütleyle bütünleşik olan minareler, genelde, dıştan harim duvarına bitişikken bunun tek istisnası Nuruosmaniye Camisi'nde minarelerin harem kısmından kopuk, son cemaat yerine yanlardan bitişik olmasıdır. Bu, muhtemelen, Nuruosmaniye Camisi'nin özel konumu nedeniyledir. Yapıya avlu tarafından değil, kıble tarafından yaklaşılacağı düşünüldüğünden minarelerin harim duvarındaki girişi engellemesi önlenmek istenmiş olmalıdır. Sonuç olarak dönem camilerindeki minarelerin plandaki konumu açısından geleneksel yaklaşımdan çok büyük bir sapma olmadığı söylenebilir.

Harim kısmının planı açısından, incelenen camiler, boyuna dikdörtgen planlılar ve kare alt yapıyı esas alanlar olmak üzere ikiye ayrılabilir (Çizelge 3.11).

Çizelge 3.11: Dönem camilerinin plan şemalarına göre dağılımı

	Dikdörtgen ya da Boyuna genişletilmiş	Tek kare	Enine genişletilmiş	Üç yönde genişletilmiş
Kaptan İbrahim Paşa Camisi	▨			
Çorlulu Ali Paşa Camisi		▨		
Emetullah Gülnuş Valide S. Camisi			▨	
Ahmediye Camisi		▨		
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi			▨	
Kaymak Mustafa Paşa Camisi	▨			
Damat İbrahim Paşa Camisi		▨		
Mirzazade Camisi	▨			
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi				▨
Şerif Halil Paşa Camisi		▨		
Hacı Beşir Ağa Camisi		▨		
Maktul Mustafa Paşa Camisi		▨		
Nuruosmaniye Camisi		▨		
Toplam	**3**	**7**	**2**	**1**

Kaptan İbrahim Paşa Camisi, Kaymak Mustafa Paşa Camisi ve Mirzazade Camisi dikdörtgen planlı 3 camidir. Geriye kalan camilerde en kalabalık grubu, 7 örnekle tek bir kare mekândan oluşan camiler oluşturur[1]. 3 camide ise kare ana mekân ek birimlerle genişletilmiştir: bunlardan 2'si enine iki yanda, 1'i de üç yönde bu birimlere sahiptir.

Camilerde mihrap duvarı planına bakıldığında camilerin kıble yönünde, mihrabı da içine alan bir çıkıntıyla genişletilmesi olarak özetlenebilen ve "mihrap eyvanı" veya "mihrap sofası" da denen mekânlar (Açıkgözoğlu 2002 s.125) incelenen dönemdeki 13 caminin 4'ünde görülmektedir. 2 tanesinde bu mekân dikdörtgen planlı (Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa Camileri), 2 tanesinde içte yarım daire, dışta poligonal planlıdır (Maktul Mustafa Paşa ve Nuruosmaniye Camileri). Kıble duvarının kompozisyonu açısından, monotonluğu ortadan kaldırmak ya da mihraba bol ışık alabilmek için yapılmış olabilecek bu mekânlar bu döneme özgü değildir ve Anadolu cami mimarisinde hiç de küçümsenmeyecek sayıda karşımıza çıkmaktadır. Türk mimarlığında ilk dışa taşkın mihrabın Sungur Bey Camisi'nde olduğu ve çağı için benzersizliği belirtilmiştir (Tanyeli, 1993 s.158). Osmanlı mimarisinde mihrap sofasının açıkça kendini gösterdiği ilk cami olarak da eski Eyüp Sultan Camisi kabul edilmiştir (Açıkgözoğlu 2002 s.126). Bunun dışında erken devir örnekler arasında Hüdavendigar Camisi, Vefa Camisi ve Davut Paşa Camisi sayılabilir. Mimar Sinan da, özellikle altı destekli ve bazen de sekiz destekli yaptığı bazı camilerde mihrap sofası planlamıştır. Molla Çelebi, Manisa Muradiye, Semiz Ali Paşa, Selimiye, Atik Valide, Azapkapı Sokollu, Kılıç Ali Paşa, Mesih Paşa, Nişancı Mehmed Paşa camileri buna örnek verilebilir. Bu mekânların Osmanlı mimarisindeki gelişimi açısından dikkat çekici olan; erken örneklerde poligonal iken klasik devirde bunun terk edilip buranın, tamamen dikdörtgen bir mekan halini almasıdır. Buna karşılık Maktul Mustafa Paşa Camisi ve Nuruosmaniye Camisi'nde mihrap çıkıntısının tekrar poligonal bir plan kazanması 18. yüzyılın bir özelliğidir. Benzer bir geri dönüş bu mekânın kütlesel görünüşünde de olmuştur. Başlangıçta ana kubbeden çok alçakta düşünülen bu kısmın, klasik devirde ana kubbeye eklenen diğer yarım kubbelerle

[1] Nuruosmaniye Camisi planı, tek kare bir plan olarak kabul edilmiş olsa da, özel bir yere sahiptir. Çünkü yan kanatlarda, zemin kotunda kısmen cami harim mekanına katılmış, geri kalanı dış cephe revağı olarak düzenlenmiştir birimler yer alır.

aynı seviyede tutulduğu görülmektedir (Açıkgözoğlu 2002 s.130). 18. yüzyılın ilk yarısında ise, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi hariç, mihrap mekanı erken Osmanlı mimarlığında olduğu gibi ana kubbe hizasından daha alçak yükseklikte tutulmuştur.

İncelenen dönemde bir kısım caminin mahfilleri ahşap olduğu için özgünlükleri tartışmalı olsa da, bugün mevcut olanlar çerçevesinde yapılacak olan bir değerlendirme genel bir fikir verebilmektedir. Cami içinde, fevkani mekânlar olan mahfillerin; hünkâr mahfili, müezzin mahfili, kadınlar mahfili gibi çeşitleri vardır. Tespit edilen camilerin hepsinde, en az bir mahfil bulunur[1] (Çizelge 3.12). Bunlardan 8 tanesi hemen girişin üzerinde, duvar boyunca uzanır. 4 örnekte mahfiller iç mekânı U şeklinde üç yönden sarmaktadır. Sadece Nuruosmaniye Camisi'nde mahfiller, üç yönden dolandıktan sonra, kıble duvarında da bir miktar ileri taşarlar. Bu da, bu camiye özgü, galeri tarzı mahfil tasarımının bir sonucudur.

Bu dönemde 4 camide hünkâr mahfili bulunmaktadır; Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi, Hacı Beşir Ağa Camisi ve Nuruosmaniye Camisi. Bu camilerden ikisi selâtin camisi ikisi rical camisidir. Esasen saray mensuplarının yaptırdığı camilerde bulunan hünkâr mahfilinin, hünkârın gitmeyi adet edindiği bazı camilerde de ilave edildiği vakîdir (Sudalı, 1958 s.78). Dönem camilerinde hünkâr mahfilleri, caminin diğer mahfillerinin devamı şeklindedir ve bir kafesle geri kalandan ayrılır. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nde ise diğer mahfillerden ayrı olarak, mihrap mekânının duvarına yerleştirilmiş bir hünkâr mahfili daha bulunur.

Camilerde, "salâ balkonları" da denen ve caminin içindeki mahfillerle bağlantılı olarak, son cemaat yerine doğru balkon şeklinde taşan "mükebbireler" de bulunmaktadır. Mükebbireler, büyük camilerde müezzinlerin, son cemaat yerlerinde namaz kılan halka, imamın tekbirlerini tekrar etmeleri içindir. Mükebbirelerin, İstanbul'daki en erken örneklerinden biri 1663 tarihli Yeni Cami'de bulunmaktadır (Aktuğ, 1993 s.115). İncelenen dönemde bu balkonların yapımı artmış, daha sonra da cami mimarisinin genel bir parçası olmuştur. Dönem camilerinin 4'ünde mükebbirelere rastlanmıştır: Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi, Damat İbrahim

[1] Klasik devir selâtin camilerinde genellikle ortada bir yerde olan müezzin mahfilleri gibi (Çam, 1995 s.542), mekânın içinde serbest duran mahfillere bu devirde rastlanmaz. Çok büyük boyutlarda yapılmayan dönem camilerinde, bu tür mahfillere gerek görülmemiş olmalıdır.

Paşa Camisi, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi ve Nuruosmaniye Camisi. İlk ikisinde balkonlar dikdörtgen planlı iken, son ikisinde dairesel planlıdır.

Çizelge 3.12: Dönem camilerinin mahfil şekillenişine göre dağılımı

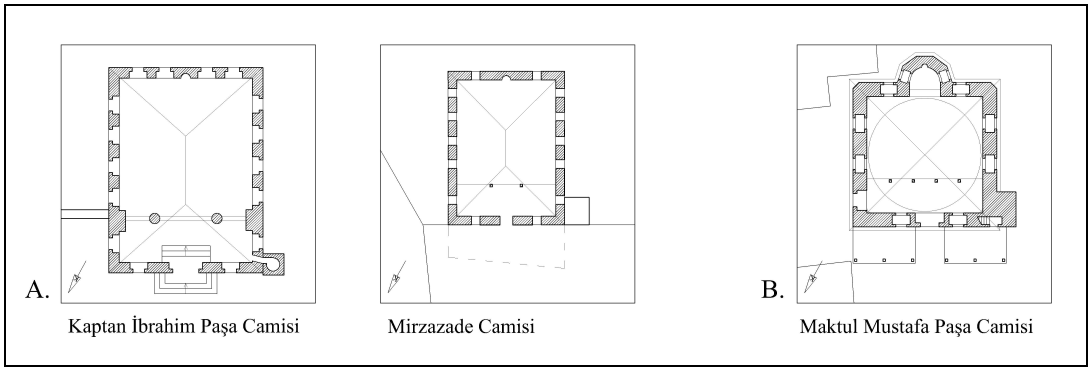
	Tek yönde		Üç yönde			Dört yönde
Kaptan İbrahim Paşa Camisi		▨				
Çorlulu Ali Paşa Camisi		▨				
Emetullah Gülnuş V. S. Camisi				▨		
Ahmediye Camisi		▨				
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi					▨	
Kaymak Mustafa Paşa Camisi		▨				
Fatma Sultan Camisi						
Damat İbrahim Paşa Camisi	▨					
Mirzazade Camisi		▨				
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi				▨		
Şerif Halil Paşa Camisi			▨			
Hacı Beşir Ağa Camisi		▨				
Maktul Mustafa Paşa Camisi		▨				
Nuruosmaniye Camisi						▨
Toplam	**8**		**4**			**1**

İncelenen camilerdeki örtü sistemi; son cemaat yeri örtüleri, ana mekân örtüleri ve yan mekânların örtüleri olarak üçe ayrılabilir. Günümüzde son cemaat yeri olan 9 örnekten 1'inde, Maktul Mustafa Paşa Camisi'nde, buranın örtüsü ahşaptır. Diğerlerinden 4'ünde bütün birimler birer kubbeyle, 4'ünde de ise bazı birimler kubbe, bazı birimler aynalı tonozla örtülmüştür. Yan mekânları olan camilerde, son cemaat yeri örtülerinde olduğu gibi, yer yer kubbe, yer yer aynalı tonoz kullanılmıştır.

Çizelge 3.13: Dönem camilerinin örtü sistemlerine göre dağılımı

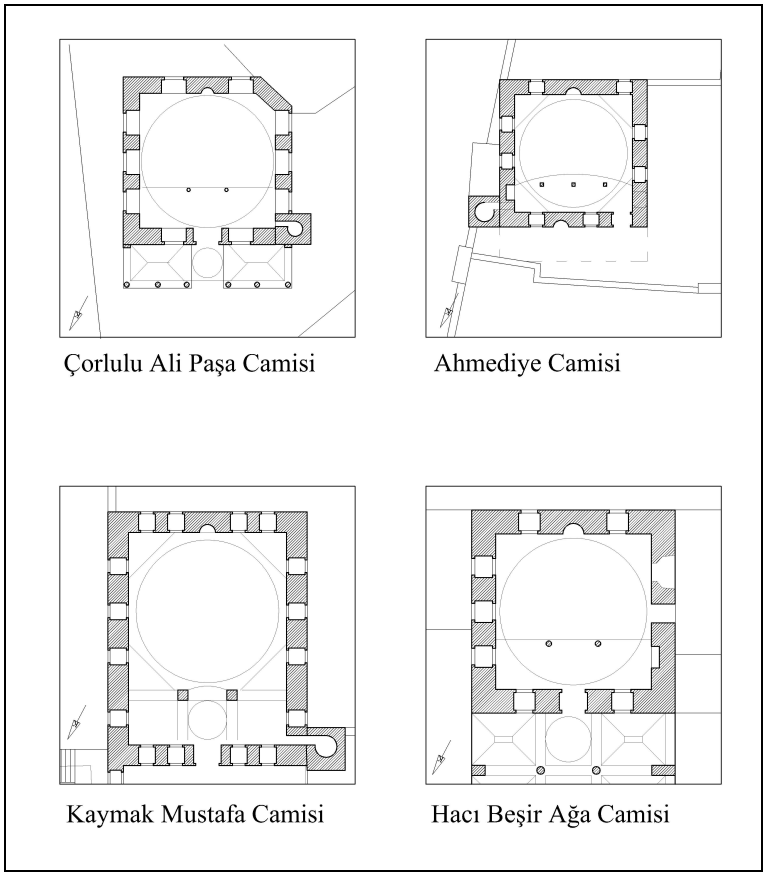
	Ahşap örtülü		Kubbe örtülü			
	Düz çatı	Kubbe çatı	Devamlı destek sistemli	Sekiz destek sistemli	Altı destek sistemli	Dört destek sistemli
Kaptan İbrahim Paşa Camisi						
Çorlulu Ali Paşa Camisi						
Emetullah Gülnuş Valide S. Camisi						
Ahmediye Camisi						
Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi						
Kaymak Mustafa Paşa Camisi						
Fatma Sultan Camisi						
Damat İbrahim Paşa Camisi						
Mirzazade Camisi						
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi						
Şerif Halil Paşa Camisi						
Hacı Beşir Ağa Camisi						
Maktul Mustafa Paşa Camisi						
Nuruosmaniye Camisi						
Toplam	**2**	**1**	**5**	**3**	**1**	**1**

Ana mekânda, örtü sistemi ve ona bağlı taşıyıcı kurgu, ahşap çatılı camiler ve kubbe örtülü camiler olarak ikiye ayrılabilir. 2 yapı, Kaptan İbrahim Paşa Camisi ve Mirzazade Camisi ilk gruba girer. Maktul Mustafa Paşa Camisi, ahşap çatılı olmasına karşın, içte yalancı kubbesi ve kare planı ile iki grup arasında bir örnektir (Şekil 3.6).

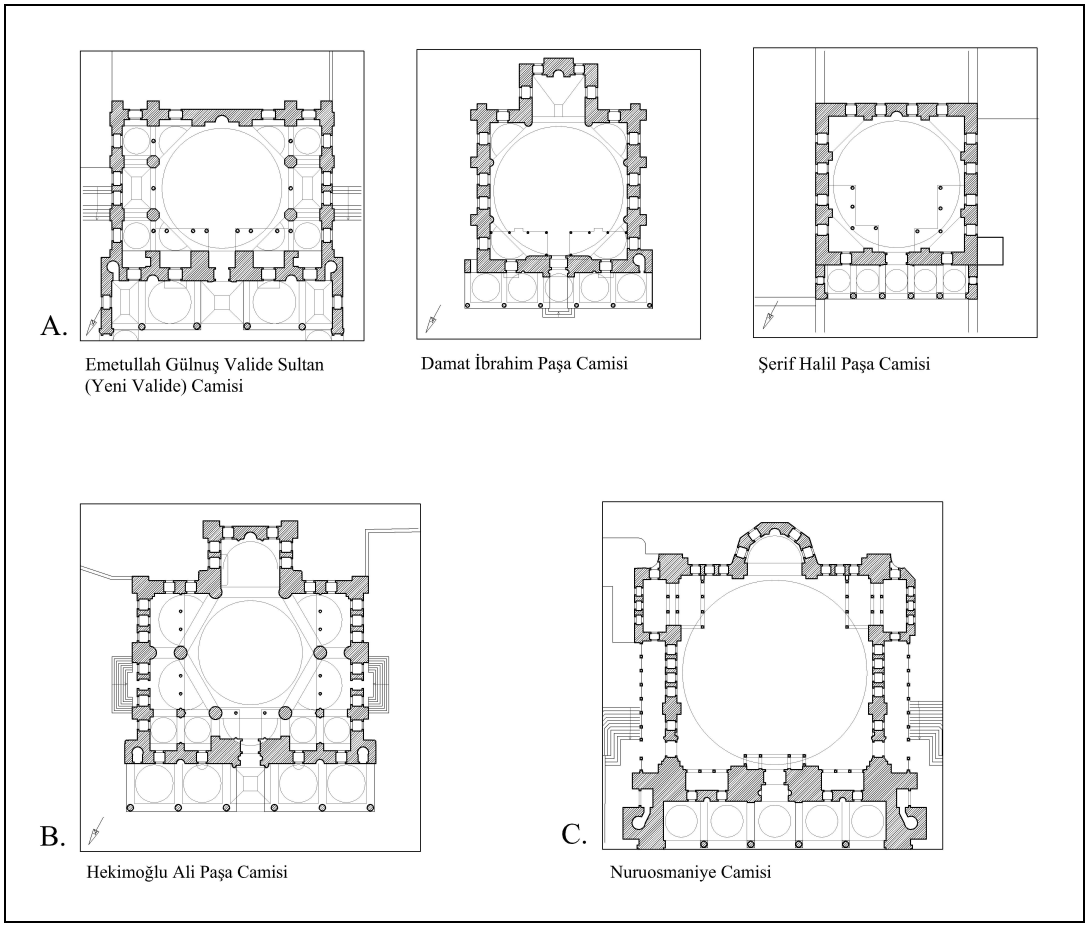
Şekil 3.6: Ahşap örtülü dönem camileri: A. İçte düz, dışta kırma çatılı, B. İçte ahşap kubbeli, dışta kırma çatılı

Geri kalan 10 yapı ikinci gruba girmektedir. Bunlardan 5 tanesi küçük ölçekli camilerdir ve tek kubbenin örttüğü mekânın dört beden duvarı devamlı taşıyıcı niteliğindedir (Şekil 3.7).

Şekil 3.7: Kubbe örtülü dönem camileri, Devamlı destek sistemli olanlar

3 camide, sekiz destekli (destekler bazen duvarın içinde bazen serbest taşıyıcı şeklinde olabilmektedir) bir sistemle ana kubbe taşınmaktadır. 1 camide, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi, kubbe, altı destekli bir taşıyıcı sisteme sahiptir. Kubbenin, mekânın dört köşesine oturan, dört askı kemeri ile taşındığı tek örnek Nuruosmaniye Camisi'dir[1] (Şekil 3.8).

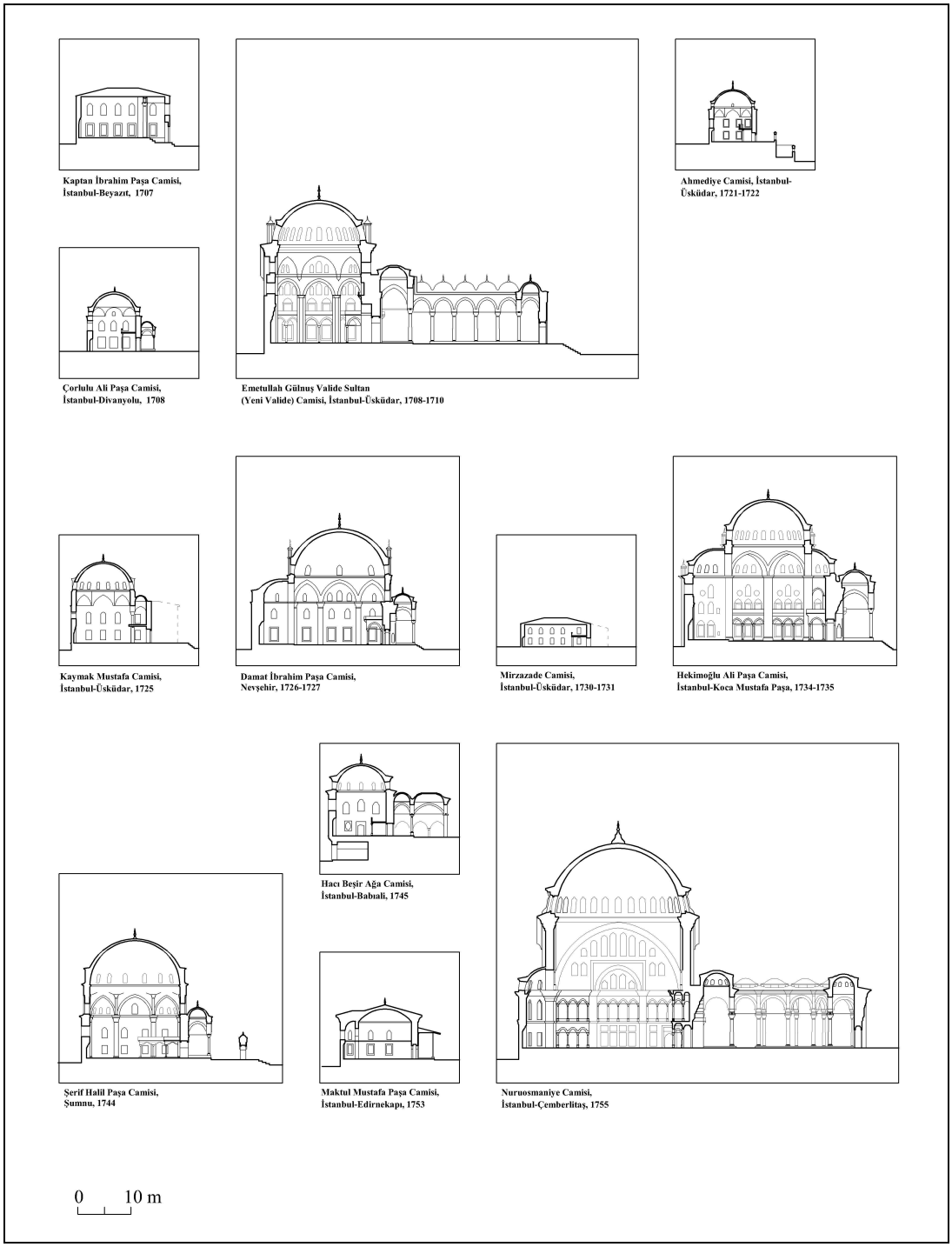

Şekil 3.8: Kubbe örtülü dönem camileri: A. Sekiz destek sistemli, B. Altı destek sistemli, C. Dört destek sistemli

Ele alınan camilerden 2 tanesinin, Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi ve Hacı Beşir Ağa Camisi, zemin kattaki dükkânlar üzerinde üst kota alınmasının dışında, diğer 11 yapı zemine oturmaktadır (Şekil 3.9). Ancak bunların da 5 tanesi, Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi, Kaymak Mustafa Paşa Camisi, Damat İbrahim Paşa Camisi, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi ve Şerif Halil Paşa Camisi, merdivenlerle ulaşılan bir platform üzerindedir. Yine bu kapsamda değerlendirilebilecek olan Nuruosmaniye

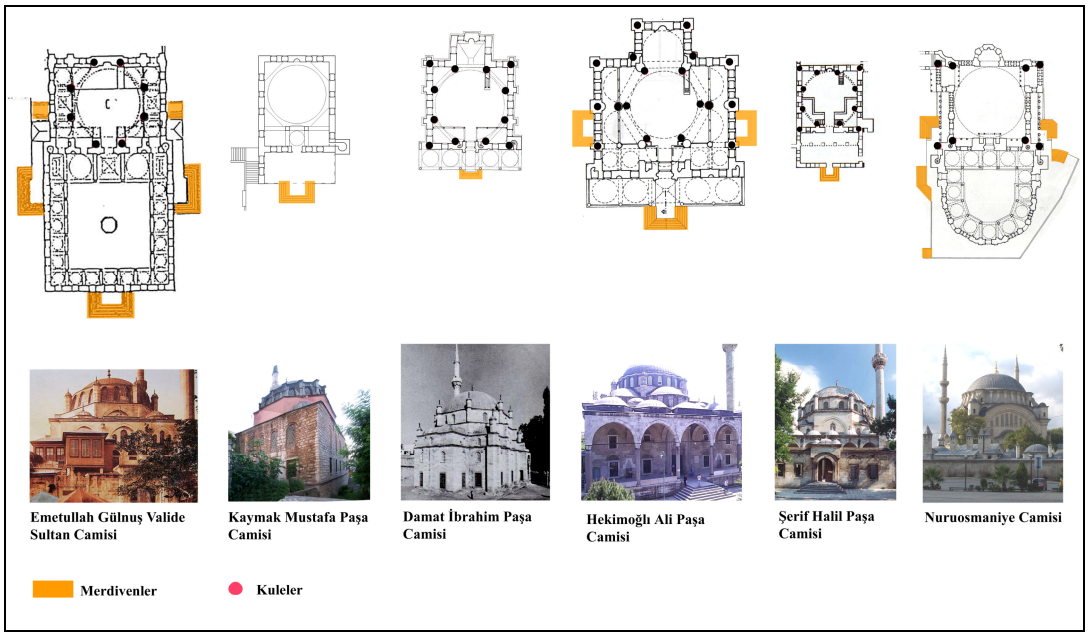
[1] Sonraki dönemlerin büyük camilerinde altı ve sekiz destekli sistem pek rağbet görmese de, incelenen dönemin sonunda görülen Nuruosmaniye Camisi'nin dört destekli kubbe sistemi pek çok kez tekrarlanmıştır; Ayazma, Beylerbeyi, Nusretiye, Dolmabahçe, Ortaköy camileri gibi.

Camisi'nde platforma ek olarak caminin altında, pencerelerle havalandırılan bir de bodrum kat görülmektedir. Böylece, bu dönemde yapılmış camilerin küçük nitelikli olanları hariç, anıtsal tüm örneklerini merdivenlerle ulaşılan bir platform üzerine yapmak ve yüksekliklerini artırmak adet halini almıştır denebilir.

Şekil 3.9: Dönem camilerinin tarih sırasına göre kıble aksı kesitleri

Kubbe alt yapısının ve kubbe derinliğinin artırılması ve yüksek kubbe kasnakları bu dönemde görülen düşeyde yükseliş arayışının bir parçasıdır. Camilerdeki bu yükselişin, 17. yüzyılda Yeni Cami ile başladığı ve sıkışık kent dokusu içinde siluete girme çabasının bunda etkili olduğu söylenebilir. Ancak Nevşehir Damat İbrahim Paşa ve Şumnu Şerif Halil Paşa Camisi gibi geniş alanların ortasında yapılan camiler için bu açıklama yetersizdir. Bir diğer olasılık da, genelde avlusuz yapılan bu camilerin önüne merdivenler yerleştirerek dramatik ve "frontiel" bir etkinin yaratılmaya çalışılması olabilir. Aynı camilerde kubbe etrafında ve köşelerde, ağırlık kulesi olarak adlandırılması pek mümkün olmayan, uzun alemlere sahip, ince ve "heykelvari" kuleciklere yer verilmesi de bu arayışın bir parçası olarak değerlendirilebilir (Şekil 3.10). Bu bakımdan dönem camilerde, Osmanlı mimarlığında olmayan, daha çok Avrupa mimarisine özgü kütlesel yaklaşımların ilk belirtilerinin görülmeye başlandığı söylenebilir.

Şekil 3.10: Dönem camilerinde merdivenlerin ve kulelerin konumu

Ele alınan camilerin beden duvarlarında ağırlıklı olarak taş-tuğla almaşık duvar örgüsü kullanılmıştır. 13 yapının 7'si böyledir (kesme taş-tuğla olanlar 2 tane: Hacı Beşir Ağa Camisi ve Maktul Mustafa Paşa Camisi; moloz taş-tuğla olanlar 5 tane: Kaptan İbrahim Paşa Camisi, Çorlulu Ali Paşa Camisi, Ahmediye Camisi, Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi ve Mirzazade Camisi). 1 caminin duvarları moloz taş örgülüdür (Kaymak Mustafa Paşa Camisi), 4 cami de ise kesme taş kullanılmıştır

(Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi, Damat İbrahim Paşa Camisi, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi ve Şerif Halil Paşa Camisi). 1 örnekte, Nuruosmaniye Camisi'nde, kesme taşla birlikte geniş yüzeylerde mermer kullanılmıştır. Dönemin sonuna doğru camilerde kesme taş ve daha sonra da mermer kullanımının arttığı görülmektedir. Bu devre kadar kapı söveleri ve revaklar dışında camilerde mermer kullanılmazken ilk kez geniş yüzeylerde mermer kullanılmıştır. Ama yine de diğer yapı tiplerine ve önceki dönemlerle karşılaştırıldığında camilerde kesme taş yerine çoğunlukla moloz taş-tuğla duvar örgüsü tercih edilmiştir.

Sonuç olarak 1703–1754 arası yapılmış olan Osmanlı camileri hem sayıca, hem de nitelik bakımından çok öne çıkan bir yapı grubunu oluşturmaz. Yapılan camilerde de kırma çatılı, küçük tek kubbeli ya da aynı zamanda medrese dershanesi, tekke tevhidhanesi olan camiler ağırlıktadır. Bu nedenle camilerde değişimi takip etmek zordur. Lale devri ve devamı niteliğindeki dönemde (1718–1740 arası) 7 cami yapılmıştır ve bunlar, bu devre özgü denebilecek bir tipoloji geliştirmezler. 1740'tan sonra yapılan 4 cami içinde de, Nuruosmaniye Camisi'ne kadar, Hacı Beşir Ağa Camisi'nin sütun başlıkları ve Maktul Mustafa Paşa Camisi'nin kapı kemerleri dışında mimari özelliklerde kapsamlı bir değişiklik yoktur. Sadece merdivenler, yüksek kasnaklar ve kulecikler gibi öğelerle düşeyde bir yükselişten söz edilebilir. Dini olmayan ve görece küçük yapılarda barok yaklaşımlar görülebilirken Osmanlı cami mimarisi, Avrupa anlamında bir barok yaratmak için kendi tarihinde mevcut olan imkânları bile kullanmamıştır; Barok mekân kompleksleri yaratmak için daha elverişli olan altı ya da sekiz ayaklı camilere çok fazla rastlanmaz (Göknil, 1953 s.117). Bir nevi tutuculuk olarak nitelenebilecek olan bu yaklaşımın nedeni, ibadet amaçlı bu yapıların Hıristiyan formlarına benzeyeceğine duyulan kuşku olmalıdır. Nitekim bu dönem camileri arasında bir istisna olan, eliptik avlusu ve yapının tamamına uygulanmış olan yeni mimari dili ile ön plana çıkan Nuruosmaniye Camisi'nde Avrupa'dan getirilen planlardan birinin seçilerek yaptırılmak istendiğini, ancak ulemanın karşı koyması yüzünden de uygulanamadığı söylenegelmiş bir bilgidir (Dallaway 1797 s.103, Walsh-Allom 1836 s.12). Yine de bu dönemin sonunda yapılmış olan bu yapı, sadece cami mimarisinde değil, tüm Osmanlı mimarisinde yeni bir dönemi açmış bir örnek olarak cami yapıları arasında ayrı bir yere sahiptir.

3.2 Türbeler

18. yüzyılın ilk yarısı, türbe mimarisi açısından çok fazla örneğin görülmediği bir dönemdir. Bu kadar sınırlı yapı arasında bir değerlendirme yapmak zordur, ancak yine de bu yapıların dönem mimarisi içindeki yeri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İncelemenin konusunu oluşturan 1703–1754 arası Osmanlı mimarisinde tespit edilen 5 türbe şunlardır: Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi, Ahmediye (Kefçe Dede) Türbesi, Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi, Hacı Beşir Ağa Türbesi, Nuruosmaniye Türbesi (Çizelge 3.14).

Çizelge 3.14: Dönem türbelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Emetullah Gülnuş Valide S.Türbesi	1708–1710	▨	
Ahmediye (Kefçe Dede) Türbesi	1722	▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi	1734–1735		▨
Hacı Beşir Ağa Türbesi	1730/1746		▨
Nuruosmaniye Türbesi	1755		▨
	Toplam	**2**	**3**

Önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında, 50 yıllık bir dönem içinde 5 türbenin yapılması, türbe sayısında oldukça büyük bir düşüşü gösterir. Bunların da 2'si açık tipte, küçük ölçekli türbelerdir. Sadece 3 türbe; Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi, Hekimoğlu Ali Paşa ile Nuruosmaniye türbeleri, mimari anıt niteliğinde birer türbe yapısı olarak değerlendirilebilir. Maddi olanakların olmaması bu düşük sayının bir nedeni olarak görülemez, çünkü bu devirde kütüphane ve sebil gibi başka pek çok yapı yapılabilmiştir. Dahası Damat İbrahim Paşa, Seyyid Hasan Paşa gibi dönemin güçlü devlet adamları cami ve medrese yapıları yaptırabilirken kendileri için bir türbe yaptırmamışlardır. Bunlar bize türbe yaptırmamanın, bu dönem insanlarının bilinçli bir tercihi olduğunu göstermektedir. 17. yüzyılın sonunda görülen ve mezar yapımının İslam inancına aykırı olduğunu savunan, tutucu Kadızade olayının bu dönemde de türbe yapımına etkili olduğu kuvvetle

muhtemeldir (Armağan 2004 s.223). Belki de yeniliklerin peşinden koşulan, mutluluğun dünyada arandığı bu dönemde toplum bireyleri ölüm sonrası anılmayı mezar yapısı yaptırarak değil kütüphane, medrese, sebil veya çeşme yaptırarak sağlamayı tercih etmişlerdir.

Bu dönemde türbe yaptırmanın birincil öncelikli olmadığı, yapı banileri incelendiğinde de görülebilmektedir (Çizelge 3.15). Söz konusu yapılardan biri, Ahmediye (Kefçe Dede) Türbesi, baninin kendisi için değil, daha önceki yapının banisi için yapılmıştır. Geriye kalan 4 türbenin banilerine bakıldığında, 2 türbenin saray mensuplarınca (1 padişah, 1 hanım sultan), 2 türbenin de ileri gelen devlet adamlarınca (1 sadrazam, 1 harem ağası) yaptırıldığı görülür. Bu dönemde rical türbeleri neredeyse yapılmazken, saray ailesi için türbe yapımı yeniden canlanmıştır denebilir. III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan için yapılan türbe, Hatice Turhan Sultan Türbesi (1663) ardından, bir Osmanlı hanedan mensubu için yapılan ilk türbedir. Her ikisi de hanedanın kadın üyeleridir. Erken ve klasik dönemde, Padişah eşleri ve anneleri için, padişah türbesinin yanına bir türbe yapılması gelenek olmuştur. Örneğin Gülbahar Sultan, Hafsa Sultan, Hürrem Sultan Türbeleri. II. Selim'in eşi Nurbanu Sultan için ise, o zamana kadar adet olduğunun aksine ayrı bir türbe yapılmamış, ölünce eşiyle aynı türbeye gömülmüştür. Ondan sonra, III. Murat'ın, III. Mehmed'in ve I. Ahmed'in eşleri için de ayrı bir türbe yapılmamış padişah için yapılan türbenin içine gömülmüşlerdir. 17. yüzyılda, Sultan İbrahim'in eşi, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan, yaptırdığı külliyenin içinde kendisi için ayrı bir de türbe inşa ettirerek bu gelenekten ayrılmıştır. Böylece sonraki hanım sultanlar için, eşinin yanında ya da yakınında gömülme şartı kalmamış, kendi külliyeleri içinde kendileri için ayrı türbeler yaptırmışlardır. Emetullah Gülnuş Valide Sultan'ın Üsküdar'da yapılan türbesi de bu uygulamanın ikinci örneğidir[1]. Bu da, kısa süreli ve çalkantılı hükümranlıklar süren padişahlardan çok, hanım sultanların, hayır ve imar işlerine giriştiği bir dönemi ve bu dönemde saray kadınlarının saray içinde olduğu kadar kent yaşamında da ön plana çıktıklarını işaret etmektedir.

[1] 18. yüzyılın sonlarından itibaren hanım sultan türbelerinin sayısında bir artış görülecektir: Mihrişah Sultan Türbesi (1795), Nakşıdil Sultan Türbesi (1818), Gülustu Kadın Efendi Türbesi (1861) gibi.

Bu dönemin ilk padişahı olan III. Ahmed için bir türbe yapılmamıştır. Sultan, tahttan çekildikten sonra, 1736'da ölünce Hatice Turhan Sultan Türbesi'ne gömülmüştür. Dönemin diğer padişahı olan I. Mahmud tarafından kendisi için yapılan ancak içine gömülemediği Nuruosmaniye Türbesi, bu dönemde hanedan için yapılan ikinci türbedir. Bu türbe, I. Ahmed'in Sultan Ahmed Türbesi'nden (1620) yaklaşık 130 yıl sonra padişahlar için türbe yapımını tekrar başlatmıştır. Osmanlı padişahlarının ilk 14'ü, Osman Gazi'den I. Ahmed'e, kendilerine ait ayrı birer türbeye sahiptirler. İlk olarak, II. Osman (Genç Osman) için ayrı bir türbe yapılmamış, 1622'de bir isyan sonucu ölünce babası I. Ahmed'in türbesine gömülmüş ve bundan sonra her bir sultan için ayrı ve müstakil bir türbe yaptırma geleneğinden vazgeçilmiş, başa geçen 8 padişah mevcut türbelere gömülmüştür[1]. Nuruosmaniye Türbesi ile sultanların türbe yaptırma geleneği tekrar başlamıştır denebilir. İncelenen dönemde şehzadeler için yapılmış ayrı bir türbe yoktur.

Çizelge 3.15: Dönem türbelerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi		▨					▨
Ahmediye (Kefçe Dede) Türbesi					▨	▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi			▨			▨	
Hacı Beşir Ağa Türbesi			▨			▨	
Nuruosmaniye Türbesi	▨					▨	
Toplam	**1**	**1**	**2**		**1**	**4**	**1**

Bu dönemde 28 sadrazam görev yapmış olmasına karşın sadece Hekimoğlu Ali Paşa kendisi için bir türbe yaptırmıştır. Gerçi bu dönemde sadrazamlık süresi ortalama 1 yıl 8 ay'dır ama Çorlulu Ali Paşa gibi 4 yıl, Damat İbrahim Paşa gibi 12 yıl

[1] Bunda, padişahlığın intikalinde babadan oğla geçen veraset usulü yerine; en büyük şehzadenin başa geçtiği ekberiyet usulünün benimsenmesi önemli bir rol oynamıştır (Önkal, 1998 s84). Çünkü; türbelerini Osmanlı sultanları kendileri yaptırmamış, inşaatı yaptırmak ya da tamamlatmak hep oğullarına kalmıştır (Bunun tek istisnası Çelebi Mehmed'in kendisi için yaptırdığı Yeşil Türbe'dir). Ancak ekberiyet usulünden sonra bu "baba-oğul" bani ilişkisi değişmiş, başa geçen hükümdarın selefi için türbe yaptırması söz konusu olmamış, padişahlar mevcut türbelere gömülmeye başlanmıştır.

sadrazamlık yapanlar da vardır. Ama hiçbiri kendisi için bir türbe yaptırmamıştır. Bu dönemde yapılmış türbelerden biri, yüksek devlet memuru diyebileceğimiz Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırılmıştır. Ama yine, Ağa'nın Babıâli'deki külliyesi düşünüldüğünde kendisi için yaptırdığı mezar yapısı oldukça alçakgönüllü bir yapıdır. Görüldüğü gibi 17. yüzyılda yüksek devlet görevlilerine ait türbelerin sayısındaki fazlalığa karşın 18. yüzyılın başında, türbe sayısındaki genel azalmaya bağlı olarak, bu gurup banilerin yaptırdığı türbeler yok denecek kadar azdır. Dinsel bürokratlar ve din adamları ise Osmanlı mimarlığı genelinde çok fazla türbe yaptıran bir gurubu oluşturmadığı gibi[1] incelenen dönemde de bu konuda hiç örnek yoktur.

Söz konusu 5 türbe de İstanbul'dadır (Çizelge 3.16, Şekil 3.11). Bunlardan 2'si tarihi yarımada içinde, 2'si Üsküdar'da, biri Eyüp'tedir. Suriçi'ndeki 2 türbeden biri I. Mahmud'un Nuruosmaniye Türbesi'dir. Daha önceki padişah türbelerinin coğrafi dağılımına baktığımızda; İstanbul'un alınmasından önceki 6 padişah Bursa'da; İstanbul'un alınmasından sonraki 8 padişahın ise İstanbul'da gömülü olduğu görülür. Bu durumun, sultanların kendi adlarına yaptırdıkları külliyelerin içine gömülmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ne var ki, başka kentlerde külliyesi olan padişahlar da yine İstanbul'da gömülmüştür. Örneğin külliyesi Edirne'de olan II. Selim'in türbesi İstanbul'da, onarımını yaptırdığı Ayasofya Külliyesi'nde yapılmıştır. İstanbul'daki sultan türbelerinin hepsinin de suriçinde olması dikkat çekicidir. Bunun bilinçli bir seçim olduğu açıktır. Nitekim, II. Bayezıt, Eyüp Sultan Türbesi civarında defnedilme vasiyetine (Doğanay, 1998 s.106) rağmen ölümünden sonra külliyesi yanında yapılan türbeye gömülmüştür[2]. Ekberiyet usulünden sonra, yukarıda da bahsedildiği gibi, yeni bir sultan türbesi yapılmamış padişahlar yine İstanbul suriçindeki mevcut yapılar içine gömülmüştür. Sonuç olarak İstanbul'un alınmasından sonra hiçbir padişahın İstanbul surları dışında gömülmesine izin verilmemiştir.

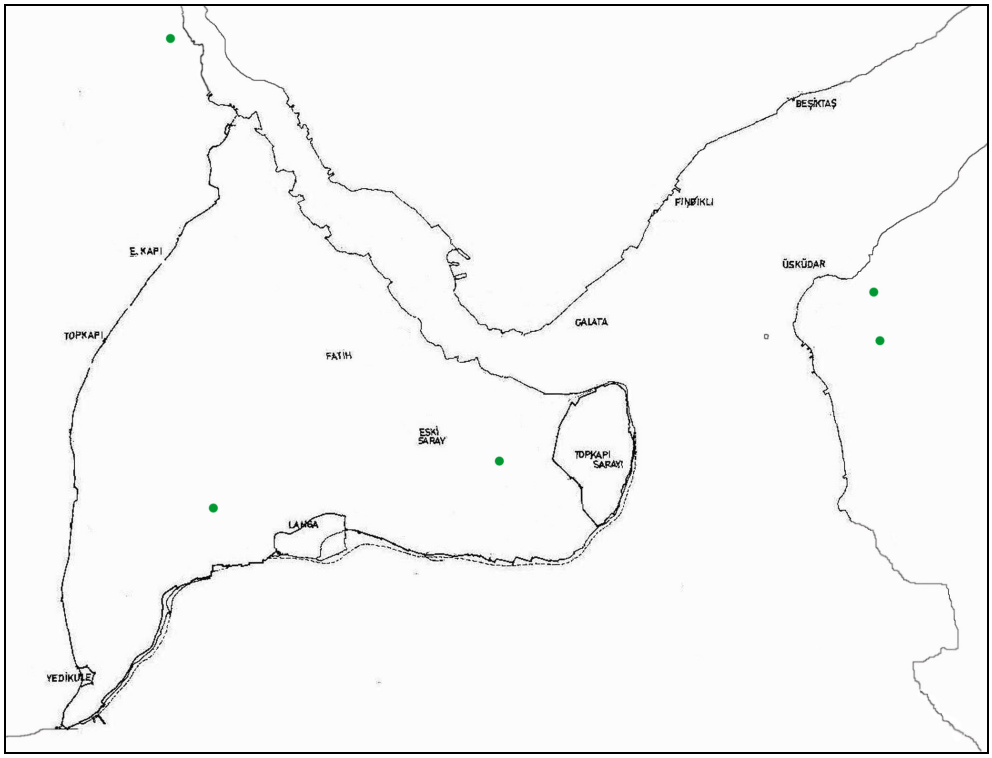
[1] Bunun nedeni, ellerindeki parasal birikimin fazla olmamasının yanı sıra türbe yaptırmamaya yönelik toplumsal tercihleri olabilir. Bu banilerin bir kısmı, daha masraflı başka yapılar yaptırmışlardır (Tanyeli, 1994 s.310).

[2] Bu tutum sonraki yıllarda da devam etmiş IV. Murat'ın Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergahı'nın haziresine gömülme arzusu dikkate alınmayıp Cedid Havatin Türbesi'ne annesinin yanına gömülmüştür (Önkal, 1998 s87). Bu uygulamanın tek istisnası Eyüp'teki türbesinde gömülen V. Mehmed olmuştur.

Çizelge 3.16: Dönem türbelerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
Emetullah Gülnuş Valide S. Türbesi	▨						▨	
Ahmediye (Kefçe Dede) Türbesi	▨						▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi	▨			▨				
Hacı Beşir Ağa Türbesi	▨				▨			
Nuruosmaniye Türbesi	▨			▨				
Toplam	**5**			**2**	**1**		**2**	

İstanbul'un alımından sonra, her dönemde türbe yapımı bakımından bir merkez olan Eyüp'te, bu dönemde sadece 1 türbe yapılmıştır. Eyüp'te yapılan Hacı Beşir Ağa'nın bu türbesinin de aslında, bir hazire duvarının ahşap bir çatı ile örtülmesiyle oluşturulmuş basit bir yapı olduğu düşünüldüğünde, Eyüp'ün türbe yapımı açısından en ihmal edildiği dönemin 1703–1754 arasındaki dönem olduğu söylenebilir.

Şekil 3.11: Dönem türbelerinin İstanbul içindeki dağılımı

Hacı Beşir Ağa Türbesi hariç, bu dönemde yapılmış tüm türbeler bir külliye ile birlikte yapılmıştır (Çizelge 3.17). Beşir Ağa Türbesi de Eyüp'te, Osmanlı toplumu için özel bir yeri olan mevcut külliyenin içine eklenmiştir. Türbelerin genelde, geniş kapsamlı külliyelerin içinde yapıldığı da bu analizden ortaya çıkmaktadır. Nuruosmaniye Türbesi 8 ana yapıdan oluşan, Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Hekimoğlu Ali Paşa türbeleri de 6 ana yapıdan oluşan külliyelerin bir parçasıdır. Büyük kapsamlı bu külliyelerin programında türbeye ek olarak en çok cami ve sebile yer verilmiştir.

Çizelge 3.17: Dönem türbelerinin beraber yapıldıkları külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları											
	Cami	Hünkâr Kasrı	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil
Emetullah Gülnuş V. S. Türbesi	▨	▨			▨		▨					▨
Ahmediye (Kefçe Dede) Türbesi	▨		▨			▨						▨
Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi	▨	▨		▨		▨						▨
Hacı Beşir Ağa Türbesi												
Nuruosmaniye Türbesi	▨	▨	▨			▨	▨			▨		▨
Toplam	**4**	**3**	**2**	**1**	**1**	**3**	**2**			**1**		**4**

Dönem türbelerinin vaziyet planına bakıldığında; türbelerin genelde herkesin görebileceği, hatta penceresinden içeri bakıp dua edebileceği bir konuma yerleştirildikleri görülür. 5 türbenin 4'ü, bir padişah türbesi olan Nuruosmaniye Türbesi de dahil, bu şekildedir. Sadece 1 türbe, Ahmediye Türbesi, bir hazirenin ortasında yer alır. Türbelerin bu şekilde, görülebilir bir konumda yapılması 17. yüzyılda başlayan bir gelişmedir. Klasik dönemin, simetrik düzen anlayışından kurtulan külliyelerde, çevreye dağıtılmış yapılar içinde türbe, en fazla göz önünde olan yapıdır. Türbeler, cami bahçesindeki, "izole" konumundan çıkarak, ana yola ya da en az onun kadar önemli bir sokağa bakan cephede sokağa taşar biçimde yerleştirilmişlerdir. Bu özelliklerin az sayıda da olsa 18. yüzyılın ilk yarısındaki türbeler için de geçerli olduğu görülmektedir.

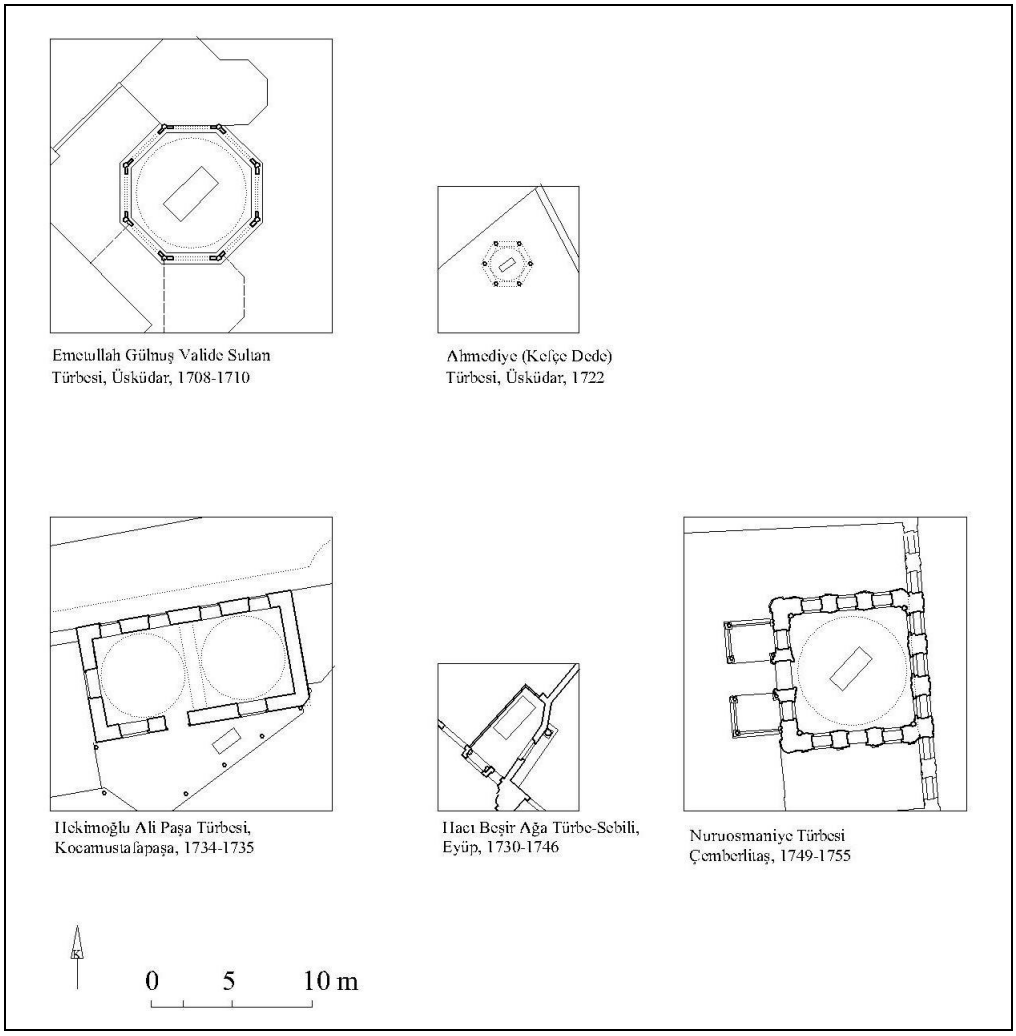
Klasik dönemde türbeler başka yapılarla birleştirilmemiş hemen daima müstakil yapılar olarak tasarlanmıştır[1]. 17. yüzyıldan itibaren gelen bir başka özellik ise türbelerin diğer yapılarla, özellikle sebillerle yan yana yapılmasıdır. 17. yüzyılda türbeler, medrese ve sebil ile birleştirilmiş, ortak kompozisyonlar içinde ele alınmıştır. İncelenen dönemde de 2 türbe sebille bitişiktir (Çizelge 3.18). Hacı Beşir Ağa Türbesi'nin dua penceresi içinde de sebil muslukları bulunmaktadır. Nuruosmaniye Türbesi ise, 17. yüzyıl geleneğinden farklı olarak sebille yan yana yapılmamış, uzun yıllardır beraber düşünülen bu yapıların külliyenin iki ayrı köşesine yerleştirilmesi tercih edilmiştir.

Çizelge 3.18: Dönem türbelerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

	Bitişik olduğu yapılar														
	Cami	Hünkar Kasrı	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil	Dükkan	Çeşme	Diğer
Emetullah Gülnuş V. S. T.												▨			
Ahmediye Türbesi															
Hekimoğlu Ali Paşa T.												▨		▨	
Hacı Beşir Ağa Türbesi															▨
Nuruosmaniye Türbesi															▨
Toplam												**2**		**1**	**2**

Plan açısından türbelerin, 2'si sekizgen (Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi ve Ahmediye Türbesi), 2'si dikdörtgendir (Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi, Nuruosmaniye Türbesi) (Şekil 3.12). Hacı Beşir Ağa Türbesi ise yamuk bir plana sahiptir. Klasik devre göre dikdörtgen planların daha tercih edilir olmasında yine yer seçimi ve yerleştirme düzeni etkin olmuş olmalıdır: dikdörtgen planlı türbeler, sokak üzerine daha kolay yerleştirilebilmiş, daha geniş dua pencerelerine sahip olabilmiş ve başka yapılarla kolayca bitişik yapılabilmişlerdir.

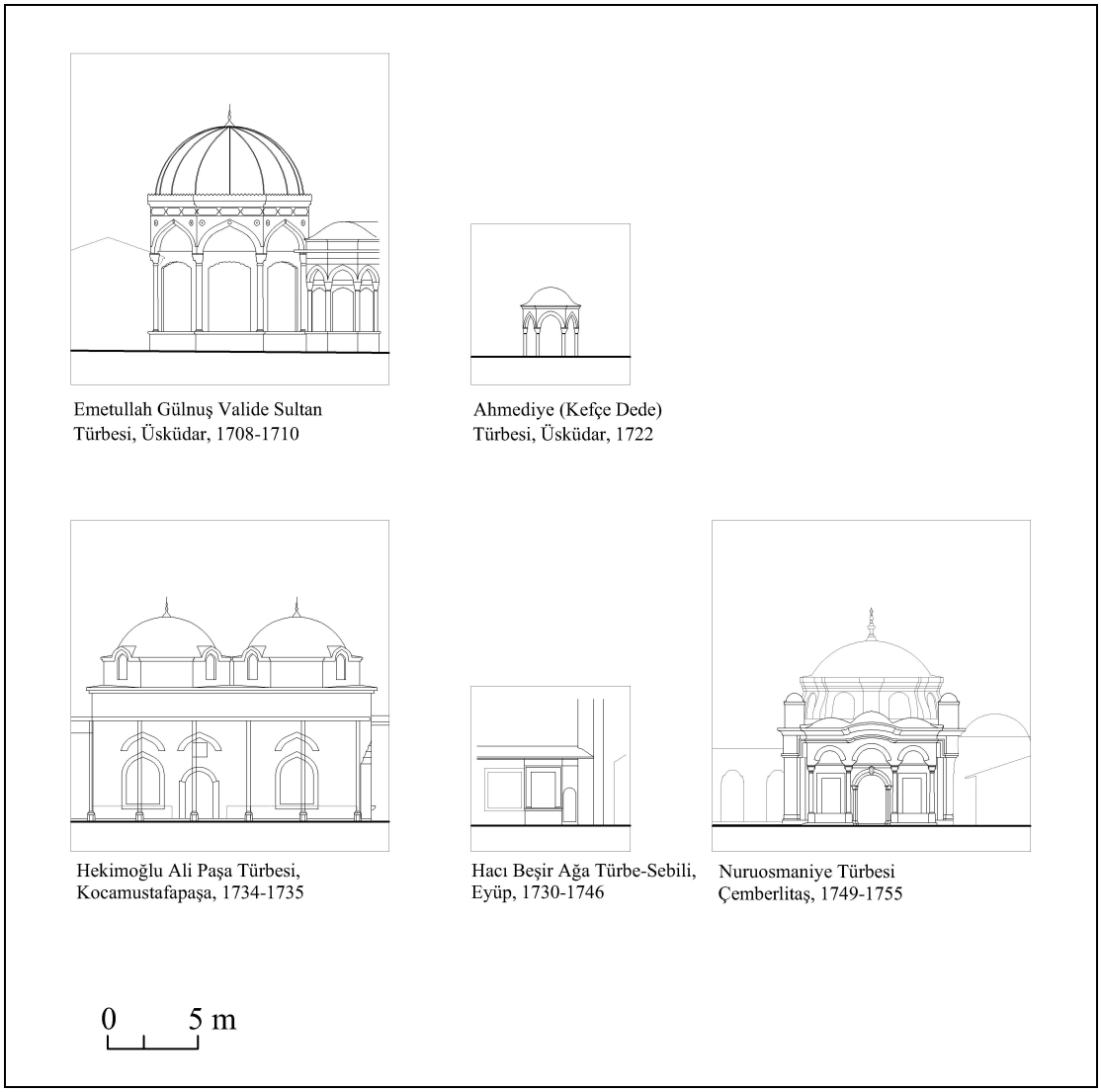
[1] Mimar Sinan'ın Cami ile bitişik tasarladığı Şemsi Paşa Türbesi (1580) bunun istisnasıdır.

Şekil 3.12: Dönem türbelerinin tarih sırasına göre planları

Küçük bir köşe yapısı olan Hacı Beşir Ağa Türbesi hariç bu dönemde türbe yapılarında örtü olarak kubbe tercih edilmiştir (Şekil 3.13). Hatta, üstü açık olması istenen Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi'ndeki kubbenin metal çubuklardan kafes şeklinde yapılması ilginç bir örnektir. Cephe duvar malzemesi olarak geleneksel Osmanlı mimarisinde yaygın olarak görülen, taş ya da taş-tuğla, bu dönem türbelerinde de görülür. Ahmediye Türbesi, Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi bu tiptedir. Cephenin mermer kaplanması bir önceki yüzyıldan gelen bir uygulama olarak artarak bu dönemde de devam etmiştir. Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi'nin sokağa açılan bir yüzünde, Nuruosmaniye Türbesi'nde belli bir hizaya kadar, Gülnuş Ematullah Sultan Türbesi'nde de ana gövdede tamamen mermer kullanımı buna örnektir. Hacı Beşir Ağa Türbesi'nde de, daha önceden mevcut yapı birimleri kullanılmakla birlikte giriş cephesinde mermer kullanımına özen gösterilmiştir. Türbelerin iç mekân düzenlerine bakıldığında, yukarıda değinildiği gibi bu

dönemdeki 5 türbenin 2'si açık türbe tipindedir, geri kalan iki türbedeki iç mekânlar ise kubbedeki kalemişleri hariç sadedir, çini kullanımına rastlanmaz.

Şekil 3.13: Dönem türbelerinin tarih sırasına göre cepheleri

3.3 Medreseler

Camilerden ayrı olarak kurulan dini eğitim kurumlarına; Emevîler devrinde "mektep", Abbasîler devrinde "beytülhikme", "beytülilim", "darülilim", Türkler döneminde ise daha çok "medrese" adı verilmiştir. Osmanlı'da medreseler, genel olarak kadı, müderris ve müftü yetiştiren umumi medreseler ile "daru'l-hadis", "daru'l-kurra", "daru'l-tıp" medresesi gibi ihtisas medreseleri olarak ikiye ayrılmıştır (Baltacı, 1976 s.21). Mimari açıdan farklılık göstermeyen bu yapıların hepsi, bu çalışmada "medrese" ortak ismi altında incelenmiştir.

III. Ahmed ve I. Mahmud devirlerini kapsayan, 1703 ile 1754 arası, yaklaşık 50 yıllık bir döneme ait, kayıtlarda geçen tüm medreselerin detaylı değerlendirmesini yapmak, bu yapıların bir kısmının ahşap ve basit odalardan müteşekkil olması ve haklarında çok az bilgi olması açısından mümkün olmamaktadır. Bu bakımdan değerlendirme, varlığı tespit edilebilen ve katalogda ele alınan medrese yapılarının karşılaştırılması ile yapılmıştır. Bu kriterler çerçevesinde tespit edilen 19 medrese tarih sırasına göre şunlardır: Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi, Cedid Mehmed Efendi Medresesi, Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi, Çorlulu Ali Paşa Medresesi, Nasuh Paşa Medresesi, Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi, Damat İbrahim Paşa Medresesi 2 (Şehzadebaşı), Ahmediye Medresesi, Damat İbrahim Paşa Medresesi 1 (Bahçekapı), Damat İbrahim Paşa Medresesi 3 (Nevşehir), Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi, Hacı Beşir Ağa Medresesi 1 (Eyüp), Şerif Halil Paşa Medresesi, Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi, Seyyid Hasan Paşa Medresesi, Hacı Beşir Ağa Medresesi 2 (Babıâli), Esat Efendi Medresesi, Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi, Nuruosmaniye Medresesi. Medreseler, sırası ile yapım tarihlerine, yapıldıkları yere, bina siparişini veren banilere ve mimari tasarım özelliklerine göre karşılaştırılmıştır.

Dönem medreselerinin, yapım tarihlerinden ve sayısal dağılımlara bakıldığında 19 medresenin 10 tanesinin III. Ahmed devrinde, 9 tanesinin I. Mahmud devrinde yapıldığı görülür (Çizelge 3.19). Dönem içinde, kısmen dengeli bir dağılım göstermesine; dönemin diğer yapılarla karşılaştırıldığında azımsanmayacak bir sayıda olmasına rağmen medreselerde daha önceki dönemlere göre çok büyük bir artış yoktur, hatta bu dönemde yavaş yavaş azalma eğilimine girdiği söylenebilir.

Çizelge 3.19: Dönem medreselerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi	1705	▨	
Cedid Mehmed Efendi Medresesi	?1705	▨	
Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi	1707	▨	
Çorlulu Ali Paşa Medresesi	1708	▨	
Nasuh Paşa Medresesi	1708	▨	
Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi	1715	▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 2 (Şehzadebaşı)	1720–1721	▨	
Ahmediye Medresesi	1721–1722	▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 1 (Bahçekapı)	?1726	▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 3 (Nevşehir)	1727	▨	
Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi	1734–1735		▨
Hacı Beşir Ağa Medresesi 1 (Eyüp)	1734–1735		▨
Şerif Halil Paşa Medresesi	1744		▨
Hacı Beşir Ağa Medresesi 2 (Babıali)	1744		▨
Seyyid Hasan Paşa Medresesi	1745		▨
Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi	1746		▨
Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi	1748–1749		▨
Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi	1754, 1757 arası		▨
Nuruosmaniye Medresesi	1755		▨
	Toplam	**10**	**9**

18. yüzyıl öncesi yapılmış medreselerin tümü konusunda sayısal bir sınama yapmak bu araştırma sınırlarını aşmaktadır. Ancak yine de birkaç tespit, bu konuda bir fikir verebilir. Ötüken, 1326–1566 arasındaki 240 yılda yapılmış 333 Osmanlı medresesi tespit etmiş, bunların ayakta kalabilen 53'ünü incelemesinde ele almıştır (Ötüken, 1978). Demiralp de, 1300–1500 arası 200 yıllık dönemde 165 medrese yapıldığı, bunların 29'unun günümüze geldiğini tespit etmiştir (Demiralp, 1999). 1896 yılında İstanbul'da faal olan medreseleri gösteren bir listede, sayılar kesin olmasa da; 37 medrese İstanbul'un fethinden (1453) Koca Sinan'ın mimarbaşı oluşuna (1538) kadarki 85 yıllık döneme, 44 medrese 1538'den Mimar Sinan'ın ölümüne (1588) kadarki 50 yıllık döneme, 31 medrese 1588'den III. Ahmed'in tahta geçişine (1703) kadarki 115 yıllık döneme aittir (Kütükoğlu, 1977 s.5). 18. yüzyılın ilk yarısındaki

50 yıllık dönemde ise 15'i İstanbul'da olmak üzere 18 medresenin yapılmış olması bir durgunluğa doğru gidişe işaret etmektedir.

Bu durgunluğun ilk nedeni, yıllar içinde yapılmış pek çok medrese sayesinde ülkede öğrenci kabul eden ve icazet veren medreselerin belli bir doygunluğa ulaşması olmalıdır[1]. Ayrıca, Osmanlı tarihinde ilk defa kapsamlı toprak kayıplarının yaşandığı bu dönemde ilmiye teşkilatı için yeni görev alanlarının oluşmaması bu sınıf için eleman yetiştiren medreselere duyulan ihtiyacın azalmasına sebep olmuş olabilir[2]. Bu dönem ileri gelenleri arasında medrese yaptırmaya karşı bilinçli bir isteksizlikten de söz edilebilir. Özellikle dönemin son yarısında, Avrupa karşısında yaşanan yenilgilerin önüne geçmek için askeri eğitime ağırlık verilmiş, bu amaçla yeni tarzda eğitim veren okullar açılmış[3], bu dönemde ister külliyeler içinde olsun, ister müstakil olsun medrese yaptırmak yerine bir kütüphane yaptırmak tercih edilir olmuştur. Bunun altında, belirli bir din adamı gurubunu yetiştiren eğitim kurumları yerine, kütüphane gibi daha geniş kitleleri eğitmeyi amaçlayan kurumları yaptırma isteği yatıyor olabilir. Medrese öğrencilerinin (suhtelerin) dönemin ayaklanmalarına karışması da (Repp, 1977 s.286, Sakaoğlu, 1991 s.33) idari kadro içinde medrese yaptırma konusunda bir tereddüt yaratmış olabilir.

Bu dönemdeki 19 medresenin çoğu (12 tanesi) devlet erkânınca yaptırılmıştır. Bunların da 5'i sadrazamlık yapmış kişilerdir. Medrese banileri arasında azımsanmayacak sayıda da din adamı vardır; 4 tanesi şeyhülislamlık, 1 tanesi kadılık görevi yapmış kişilerdir. Kadılık eğitimi almış olmasına karşın hekimbaşılık yapan Ömer Efendi de buna katıldığında bu gruptaki banilerin toplam sayısı 6 olur (Çizelge 3.20).

[1] Osman Ergin, 18. yüzyılda İstanbul'da 275 medrese olduğunu belirtmektedir (Ergin, 1995). 1896 tarihli cetvele göre de toplam medrese sayısı 166'dır (Kütükoğlu, 1977).

[2] Bu dönede yapılan medreselerin kapasitesi de eski medreselere ulaşamamaktadır. Mimar Sinan döneminde yapılan medreselerde talebe odası sayısı 10 ile 24 arasında değişirken incelenen dönemde bu sayı, ortalama 12'dir.

[3] 1727'de Üsküdar'da Hendesehane adıyla ve Avrupa metotlarına göre askeri bir teknik okul açılmıştır. 1729'da Türkiye'ye sığındıktan sonra Humbaracı Ahmed Paşa adını alan, Comte de Bonneval (Limousinli Claude Alexandre) da humbara ocağını modernleştirmek ve humbaracıları eğitip yetiştirmekle görevlendirilmiş, 1734'te Üsküdar'da humbarahane açılmıştır.

Çizelge 3.20: Dönem medreselerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi			▨			▨	
Cedid Mehmed Efendi Medresesi				▨		▨	
Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi				▨		▨	
Çorlulu Ali Paşa Medresesi			▨			▨	
Nasuh Paşa Medresesi			▨			▨	
Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi					▨	▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 2 (Şehzadebaşı)			▨			▨	▨
Ahmediye Medresesi			▨			▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 1 (Bahçekapı)			▨			▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 3 (Nevşehir)			▨			▨	
Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi				▨		▨	
Hacı Beşir Ağa Medresesi 1 (Eyüp)			▨			▨	
Şerif Halil Paşa Medresesi			▨			▨	
Hacı Beşir Ağa Medresesi 2 (Babıali)			▨			▨	
Seyyid Hasan Paşa Medresesi			▨			▨	
Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi						▨	
Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi				▨		▨	
Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi				▨		▨	
Nuruosmaniye Medresesi	▨					▨	
Toplam	**1**		**12**	**5**	**1**	**18**	**1**

Diğer yapı tiplerine kıyasla bu dönemde din adamlarının, medrese yaptırmayı daha çok tercih ettiği görülmektedir. Bu da, medreselerde yetişen bu kimselerin vakıf kuracak güce eriştiklerinde yine medrese yaptırmaları açısından doğal bir sonuçtur. Dönem padişahlarından III. Ahmed hiç medrese kurmamıştır. Bu işi sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya bırakmış gibi durmaktadır. Gerçekten de Paşa, şahıs bazında en çok medrese yaptıran banidir. İkisi İstanbul'da, biri imarı için çok çaba sarfettiği memleketi Muşkara, yeni adıyla Nevşehir'de, olmak üzere toplam 3 medrese yaptırmıştır. Dönemin diğer padişahı I. Mahmud, kütüphane kurmak konusunda önde gelen bir bani olmasına karşın, medrese yaptırmak için Nuruosmaniye Külliyesi'ni beklemiştir. Dönemin hanım sultanları da, eşi Damat

İbrahim Paşa ile birlikte Şehzadebaşı'ndaki medreseyi yaptıran Fatma Sultan sayılmazsa, hiç medrese yaptırmamışlardır.

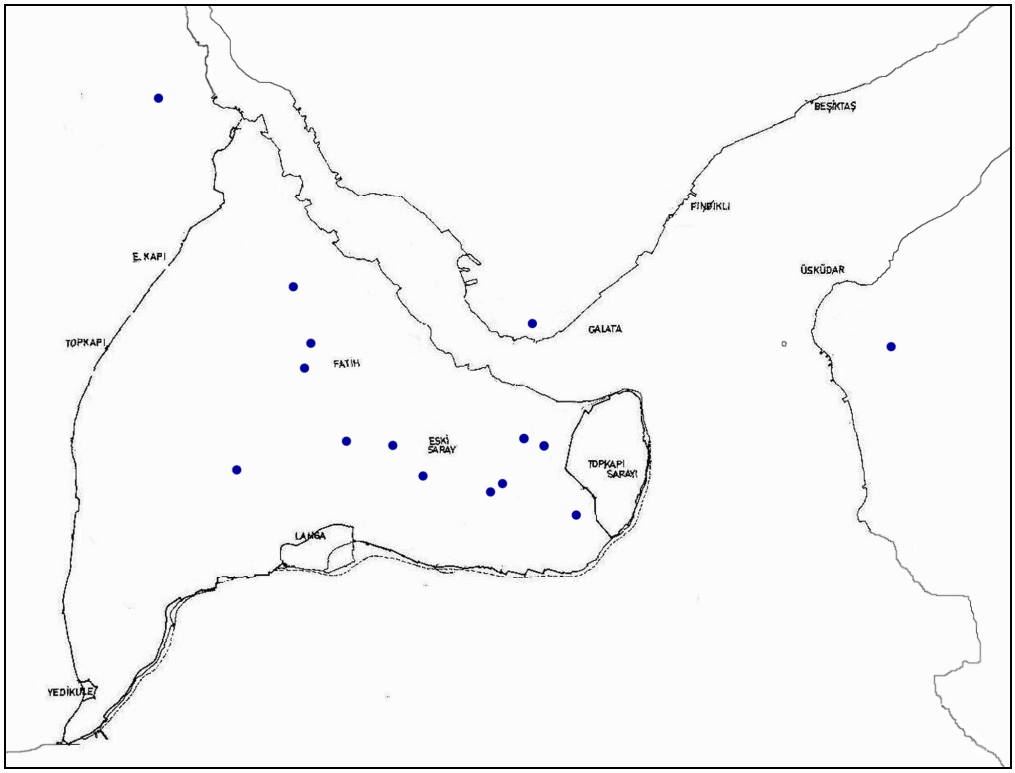
Ele alınan medreselerden Aydın, Nevşehir, Kastamonu ve Şumen'deki birer örnek hariç, 16'sı İstanbul'dadır (Çizelge 3.21).

Çizelge 3.21: Dönem medreselerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi	▨					▨		
Cedid Mehmed Efendi Medresesi	▨			▨				
Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi	▨			▨				
Çorlulu Ali Paşa Medresesi	▨			▨				
Nasuh Paşa Medresesi		▨						
Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi	▨			▨				
Damat İbrahim Paşa Medresesi 2 (Ş.başı)	▨			▨				
Ahmediye Medresesi	▨						▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi 1 (Bahçekapı)	▨			▨				
Damat İbrahim Paşa Medresesi 3 (Nevşehir)		▨						
Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi	▨			▨				
Hacı Beşir Ağa Medresesi 1 (Eyüp)	▨				▨			
Şerif Halil Paşa Medresesi			▨					
Hacı Beşir Ağa Medresesi 2 (Babıali)	▨			▨				
Seyyid Hasan Paşa Medresesi	▨			▨				
Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi		▨		▨				
Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi	▨			▨				
Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi	▨			▨				
Nuruosmaniye Medresesi	▨			▨				
Toplam	**15**	**3**	**1**	**12**	**1**	**1**	**1**	

İstanbul dışındaki üç medrese de söz konusu paşaların doğum yerlerine yaptırdıkları geniş kapsamlı külliyelerin bir parçasıdır. Sonuç olarak devletin idari olduğu kadar kültürel açıdan da başkenti olan İstanbul, geçmiş dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de medrese eğitiminin merkezi olmayı sürdürmüştür. Ancak bu dönemde Bursa ve Edirne gibi diğer önemli merkezlerde de hiç medrese yapılmamıştır.

Medreselerin İstanbul'daki dağılımına bakıldığında, 15 medreseden 12 tanesinin suriçinde, 1 tanesinin Üsküdar'da, 1 tanesinin Eyüp'te, 1 tanesinin de Galata'da yapıldığı görülür (Şekil 3.14). Suriçi'ndeki medreselerden, 3'ü Şehzade Külliyesi, 3'ü Fatih Külliyesi çevresindedir. Geri kalan 5 medrese Sultanahmet, Beyazıt, Bahçekapı arasındaki üçgen içindedir. Üsküdar ve Eyüp medrese konusunda daha önceki dönemlerde rağbet gören yerler arasında olmuştur. İncelenen 50 yıllık dönemde ise bu bölgelerde birer medrese kurulmuştur.

Şekil 3.14: Dönem medreselerinin İstanbul içindeki dağılımı

Bu çalışmanın konusunu oluşturan medreselerin İstanbul içindeki yer seçiminde de mevcut eğitim merkezlerinin tercih edildiği görülmektedir[1]. Ayrıca medreselerin büyük çoğunluğunun Suriçi'nde, ana yollar üzerinde yer almasından dolayı, banilerin yapılarını törensel yollar üzerinde yaptırmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bunun istisnası Çapa'da yapılan Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi'dir. Ticari yapılar hariç geleneksel Osmanlı yapılarının nadir olarak bulunduğu Galata'da yüzyılın başında

[1] Önemli medreselerin varlığı Fatih'i bir bilim merkezi yapmış ve birçok medrese bu merkeze yakın olmak için Fatih Külliyesi'nin çevresine yerleşmiştir. Böylece Fatih, İstanbul'un medrese açısından en yoğun bölgesi olmuştur. Medreselerin bu yakın yer seçiminde, manevi etkenler olduğu kadar, medreseler arası hoca ve talebe mübadelesi dolayısıyla, birbirine kolayca gidip gelinebilecek mesafede olmalarının, temiz su temini endişesi nedeniyle suyolları üzerinde olmalarının (Kütükoğlu, 1977 s.12) ve öğrencilere yemek sağlayacak imaretlere yakın olmalarının istenmesi gibi fiziki ihtiyaçlar da rol oynamış olmalıdır.

yapılan Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi, Galata surları içindeki ilk medrese[1] olduğu gibi, ilerde burada yapılacak olan imar faaliyetlerinin de ilk işaretidir. Daha sonra bu bölgeye başka medrese yapılmamıştır ancak, yeni suyollarının yapılmasıyla pek çok çeşme inşa edilmiştir.

Dönem medreselerinin mimari değerlendirmesi yapmak için söz konusu yapıların, vaziyet planı, çevre yapılarla ve (varsa) külliyenin diğer yapıları ile ilişkisi, planı, örtü sistemi, cephesi, yapı elemanları ve yapı malzemesi gibi özellikleri irdelenmiştir. Ancak Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi, Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi günümüze ulaşmadığından bu yapılar detaylı değerlendirmede ele alınamamış, geri kalan 16 yapı birbiriyle karşılaştırılmıştır.

18. yüzyılda medreselerinin bir külliye kapsamında ele alınıp alınmadığına bakıldığında, bu yapıların çoğunlukla müstakil olarak ya da birkaç yapı ile birlikte küçük ölçekli bir külliye oluşturacak şekilde yapıldıkları görülür (Çizelge 3.22). Dükkânlar sayılmazsa, 5 medrese (Cedid Mehmed Efendi Medresesi, Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi, Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi, Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi[2] ve Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi) tek başına yapılmış, bir külliye oluşturmayan medreselerdir. Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi, Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi, Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi, Eyüp Hacı Beşir Ağa Medresesi ve Seyyid Hasan Paşa Medresesi ise bir veya iki küçük yapı (mektep, kütüphane ya da sebil) ile birlikte yapılmış, tek bir yapı kütlesinden oluştuğu için külliyeden çok geniş kapsamlı medrese olarak adlandırılabilecek yapılardır. Bunların da sayısı 5'tir. Çorlulu Ali Paşa Medresesi, Nasuh Paşa Medresesi, Bahçekapı ve Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Medreseleri, Ahmediye Medresesi, Şerif Halil Paşa Medresesi, Babıâli Hacı Beşir Ağa Medresesi orta ölçekli (3–5 yapıdan oluşan) külliyeler içinde yer alır.

[1] Bu yakada 16. yüzyılda yapılan iki medrese de, Beşiktaş Sinan Paşa Medresesi ve Tophane Kılıç Ali Paşa Medresesi surların dışındadır.
[2] Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi, yanındaki İsmail Ağa Camisi'ne sonradan eklendiği için beraber bir külliye oluşturmadıkları kabul edilmiştir.

Çizelge 3.22: Dönem medreselerinin külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları												
	Cami	Hünkâr Kasrı	Türbe	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil	Diğer
V. Kethüdası Mehmed Efendi Med.					▨								
Cedid Mehmed Efendi Medresesi													
Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi													
Çorlulu Ali Paşa Medresesi	▨			▨		▨							
Nasuh Paşa Medresesi								▨			▨		▨
Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi												▨	
D. İbrahim Paşa Med. 2 (Ş.başı)						▨				▨		▨	
Ahmediye Medresesi	▨		▨			▨						▨	
D. İbrahim Paşa Med. 1 (Bahçekapı)					▨						▨	▨	
D. İbrahim Paşa Med. 3 (Nevşehir)	▨				▨		▨	▨	▨		▨		
Carullah Veliyüddin Efendi Med.						▨							
Hacı Beşir Ağa Med. 1 (Eyüp)					▨	▨							
Şerif Halil Paşa Medresesi	▨				▨	▨							
Hacı Beşir Ağa Med. 2 (Babıâli)	▨	▨		▨		▨						▨	
Seyyid Hasan Paşa Medresesi					▨							▨	
Reisülküttap Hacı Mustafa E. Med.													
Şeyhülislam Esat Efendi Medresesi													
Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi													
Nuruosmaniye Medresesi	▨	▨	▨			▨	▨			▨		▨	
Toplam	**6**	**2**	**2**	**2**	**6**	**8**	**2**	**2**	**1**	**2**	**3**	**7**	**1**

Klasik dönemden sonra sayıları giderek azalan geniş kapsamlı külliyeler içinde, her zaman medreselere yer verilmemiştir. 17. yüzyılda Sultan Ahmed Külliyesi ve Çinili Külliye medreselere sahipken Yeni Cami Külliyesi ve Merzifon Kara Mustafa Paşa Külliyesi medresesiz yapılmışlardır. 18. yüzyılın ilk yarısında da bunun devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde medreselerin büyük külliye programına dâhil edildiği örnek azdır. Nuruosmaniye Medresesi yapılana kadar, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi hariç, dönem medreselerinin hiç biri büyük bir külliyenin (en az 6 farklı yapıdan oluşan) bir parçası olarak yapılmamıştır. Bu dönemin diğer büyük külliyelerinden Yeni Valide ve Hekimoğlu Ali Paşa Külliyelerinde medrese yapılmamıştır.

Kapsamında medrese bulunan dönem külliyelerinde, medrese ile beraber en çok kütüphane yapılarına yer verilmiştir. 8 örnekte gördüğümüz bu yaklaşım, kütüphanelerin ilk kurulduklarında öncelikle medrese talebelerine hizmet etmek amacını güttüğünü göstermektedir. Kütüphaneden sonra, medreseyle beraber en sık, 7 örnek, sebil yapılmıştır. Bunun da nedeni 17. yüzyılda olduğu gibi hayır sahibinin, küçük ölçekli külliyelerin merkez yapısını oluşturan ve belli bir kesime hitap eden medrese ile beraber, bir de soğuk içeceklerin dağıtıldığı, genel halk kullanımına yönelik bir yapı yaptırarak adının hayırla anılmasını istemesi olmalıdır. Medreselerle beraber 6 örnekte bir cami, 6 örnekte bir sıbyan mektebi yapıldığı görülmektedir. Osmanlı mimarlığında, genelde medrese ile beraber bir tekke yaptırmak pek sık rastlanan bir durum değildir. Bu dönemde yapılan medreselerden 2 tanesinin yanında tekkeye de yer verilmiştir ve belki de medrese sisteminin eskisi kadar baskın olmaktan çıktığının ve medreselerin, tekke gibi kısmen resmi dini eğitimin dışında yer alan yapılarla yan yana yapılabildiklerinin bir göstergesidir.

Medreselerin külliye programı içinde ele alınışı bakımından bir diğer nokta da imaret yapıları ile olan ilişkileridir. İmaretlerin kurulma sebeplerinden biri medresede kalan öğrenciler ve vakıf çalışanları için yemek sağlamaktır. 18. yüzyıl medreselerinin, kent içinde yer seçiminde mevcut merkezlerin tercih edilmesi sayesinde, yeni medreselere yemek temini buralarda önceden var olan imaret vakıflarıyla sağlanmıştır. Bu dönemde 2 medrese bir imaretle beraber yapılmıştır. Nevşehir Damat İbrahim Paşa ve Nuruosmaniye medreseleri, büyük ölçekli külliyelerin içindedir ve kendi imaretleri sayesinde kendi kendine yetebilecek kapasitede tasarlandıkları anlaşılmaktadır.

17. yüzyılın aksine baninin türbesi, Nuruosmaniye Türbesi hariç, bu dönem medreselerinin hiçbirinde programa dâhil edilmemiştir. Zaten bu dönemde türbe yapıları, genelde hemen hiç yapılmamıştır. Buna karşılık baninin mezarının, medrese yanındaki hazireye (Çorlulu Ali Paşa Medresesi, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Medresesi, Ahmediye Medresesi gibi) ya da bizzat medresenin avlusuna (Cedid

Mehmed Efendi Medresesi) yapılması banilerin sonsuz istirahat yeri olarak yine medreselerini tercih ettiğini göstermektedir[1].

17. yüzyılda olduğu gibi, bu dönemde de medreselerin cadde tarafına bakan yönünde, vakfa gelir getirecek dükkânların yapılması neredeyse dönem için bir gelenek olmuştur (Çizelge 3.23). 18 medresenin 9'u dükkânlarla beraber inşa edilmiştir. Bazen medresenin sokağa bakan cephesinde (Cedid Mehmed Efendi Medresesi, Bahçekapı ve Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Medresesi, Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi, Nuruosmaniye Medresesi), bazen de eğimin elverdiği durumlarda medresenin altında (Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi, Seyyid Hasan Paşa Medresesi, Babıâli Hacı Beşir Ağa Medresesi) dükkânlara yer verilmiştir.

Vaziyet planındaki konumlarına göre medreselere bakıldığında hepsinin kent dokusuyla ya da külliyenin diğer yapılarıyla iç içe, bitişik nizamda yapılar olduğu görülür[2]. Muhtemelen arsaların da küçülmesinden dolayı medreseler bir dış avlu ile çevrelenmek yerine, arsanın neredeyse tamamını kaplayacak şekilde yerleştirilmiştir. Bunun tek istisnası geniş bir ön bahçeye sahip olan Nuruosmaniye Medresesi'dir. Medreselerde çevreden soyutlama ancak sokak cephesindeki dükkân sıraları ile, Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde olduğu gibi hazire ile ya da yapının üst kota alınması ile sağlanmaya çalışılmıştır. Öğrenci hücreleri, olabildiğince arsanın sokaktan uzak köşesine, avlu gerisine konulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Böylece öğrenciler için gürültüden uzak, sakin bir ortam yaratılmıştır. Buna karşılık dershanelerin çevre ile olan ilişkileri iki türlüdür: Valide Kethüdası Mehmed Efendi, Şehzadebaşı ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa, Ahmediye, Seyyid Hasan Paşa ve Babıâli Hacı Beşir Ağa Medreselerinde olduğu gibi özellikle sokak tarafına, genelde köşeye yerleştirilenler; Cedid Abdürrahim Efendi, Ankaravi Mehmed Efendi, Çorlulu Ali Paşa, Nasuh Paşa, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa, Eyüp Hacı Beşir Ağa, Abdürrahim Efendi Medreselerinde olduğu gibi sokaktan uzak, genelde medrese avlusuna ya da arka bahçeye açılanlar.

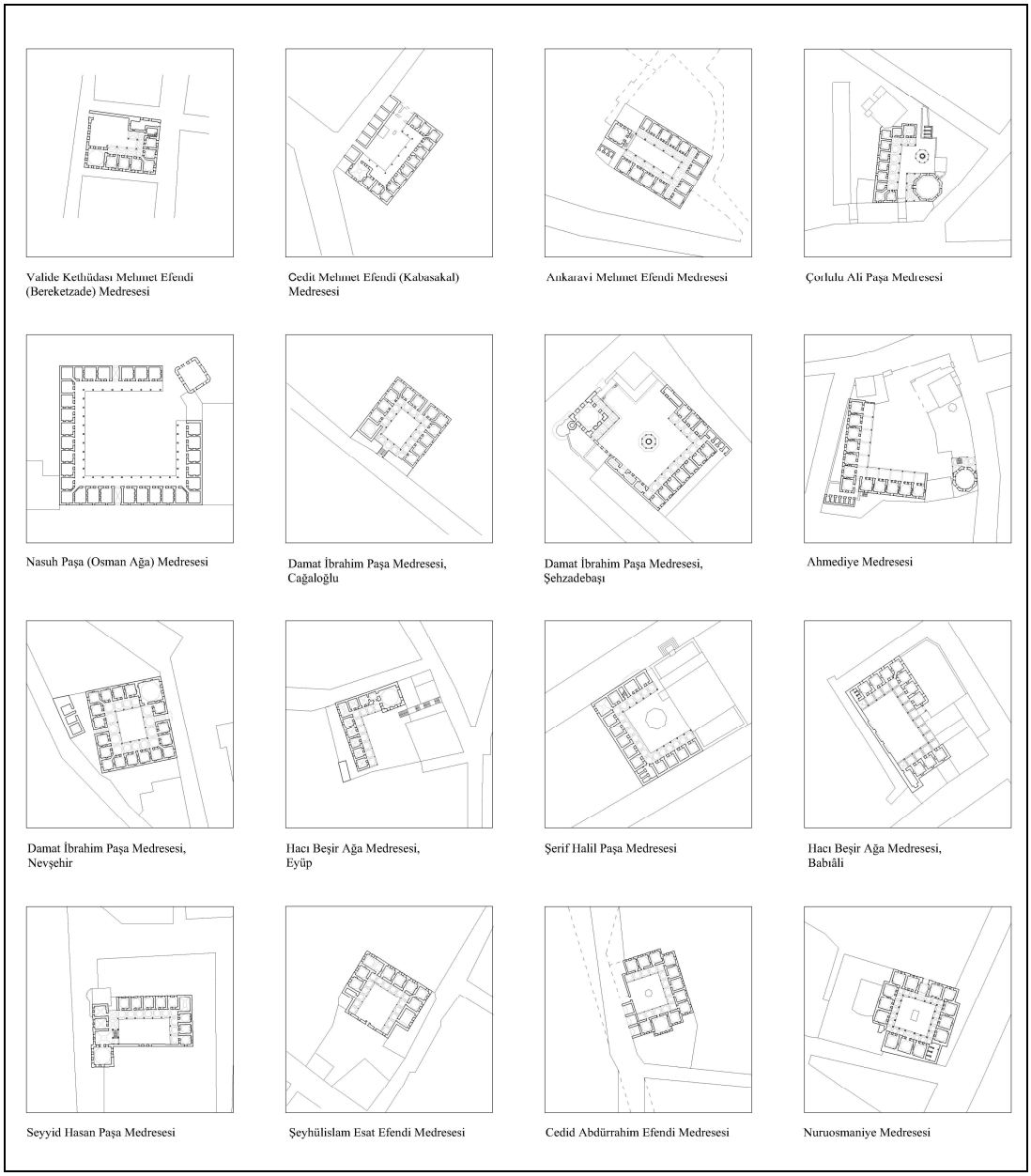
[1] Yapılan nadir türbelerden Beşir Ağa Türbesi'nin, Ağa'nın Eyüp'te ve Babıâli'de birer medresesi olmasına karşın Eyüp Sultan Külliyesi içine yapılması ilginçtir.

[2] Ne yazık ki pek çok yapıda çevre değişmiş, çoğunun bitişiğindeki yapılar yıkılmış, özgün kent dokusu kaybolmuştur. Buradaki değerlendirme, yapıların tek tek ele alındığı bölümde yapılan bu değişimlerle ilgili açıklamalar göz önüne alınarak yapılmıştır.

Çizelge 3.23: Dönem medreselerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

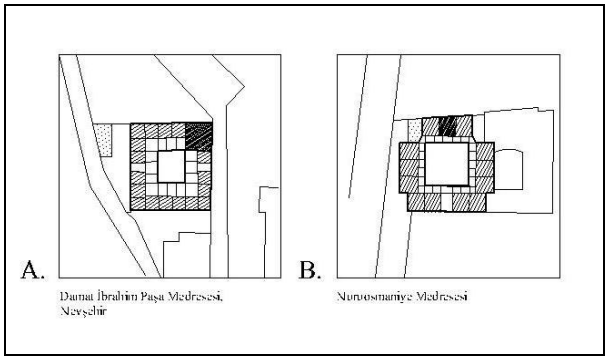
	Bitişik olduğu yapılar										
	Cami	Türbe	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Hamam	Sebil	Dükkân	Çeşme
V. Kethüdası Mehmed Efendi M.				▨						▨	
Cedid Mehmed Efendi Med.										▨	
Ankaravi Mehmed Efendi Med.											
Çorlulu Ali Paşa Medresesi	▨		▨								
Nasuh Paşa Medresesi							▨	▨			
D.İbrahim Paşa M. 2 (Ş.başı)										▨	
Ahmediye Medresesi					▨				▨		
D.İbrahim Paşa M. 1 (B.kapı)										▨	
D. İbrahim Paşa M. 3 (N.şehir)						▨					
H. Beşir Ağa Med. 1 (Eyüp)											
Şerif Halil Paşa Medresesi	▨										
H. Beşir Ağa Med. 2 (Babıali)	▨				▨					▨	
Seyyid Hasan Paşa Medresesi				▨						▨	
Reisülküttap H. Mustafa E. Med.											
Şeyhülislam Esat Efendi Med.										▨	
C. Abdürrahim Efendi Med.										▨	
Nuruosmaniye Medresesi						▨				▨	
Toplam	**3**		**1**	**2**	**3**	**2**	**1**	**1**	**2**	**9**	

Medreseler planları açısından; hücrelerin dizilişi ve dershanenin konumuna göre alt gruplara ayrılabilir. Plan tipi açısından, günümüze gelmiş olan tüm dönem medreseleri, "açık avlulu", tek katlı medrese tipine girmektedir (Şekil 3.15). 16 medresenin hepsi kendine ait bir avluya sahiptir. Klasik dönemde görülen, cami ile ortak avluyu paylaşan medreseler, 17. yüzyılda olduğu gibi, bu dönemde de yapılmamıştır. Hücrelerin dizilişi açısından medrese planlarına bakıldığında, bu dönemde medreselerde 3 temel tipin uygulandığı görülür: avluyu dört taraftan çevreleyen dikdörtgen "□" planlılar, avluyu üç taraftan çevreleyen "U" planlılar ve avluyu iki taraftan çevreleyen "L" planlılar. Tek sıra halinde dizili ya da avlunun iki kenarında karşılıklı paralel yerleştirilmiş hücre dizilerinden oluşan planlara bu dönemde rastlanmaz.

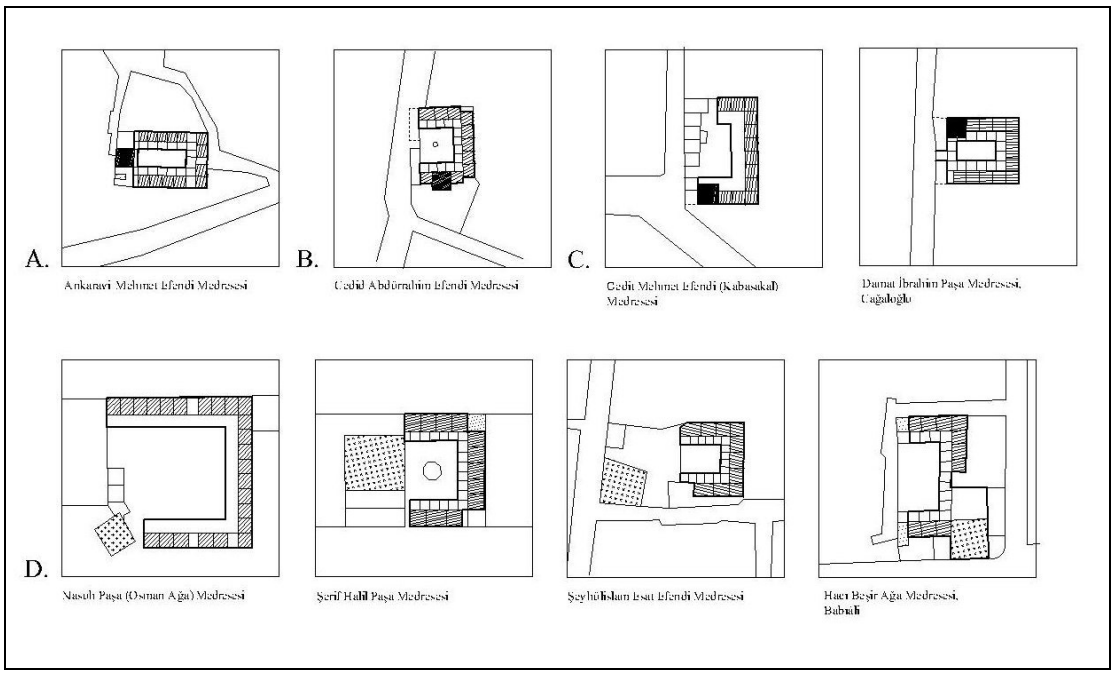
Şekil 3.15: Dönem medreselerinin tarih sırasına göre planları

Avlunun dörtkenarına da medrese hücrelerinin yerleştirildiği örnek sayısı, 16 medrese arasında sadece 2'dir. Bunlardan Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde dershane köşede, Nuruosmaniye Medresesi'nde ise bir kanadın ortasındadır (Şekil 3.16).

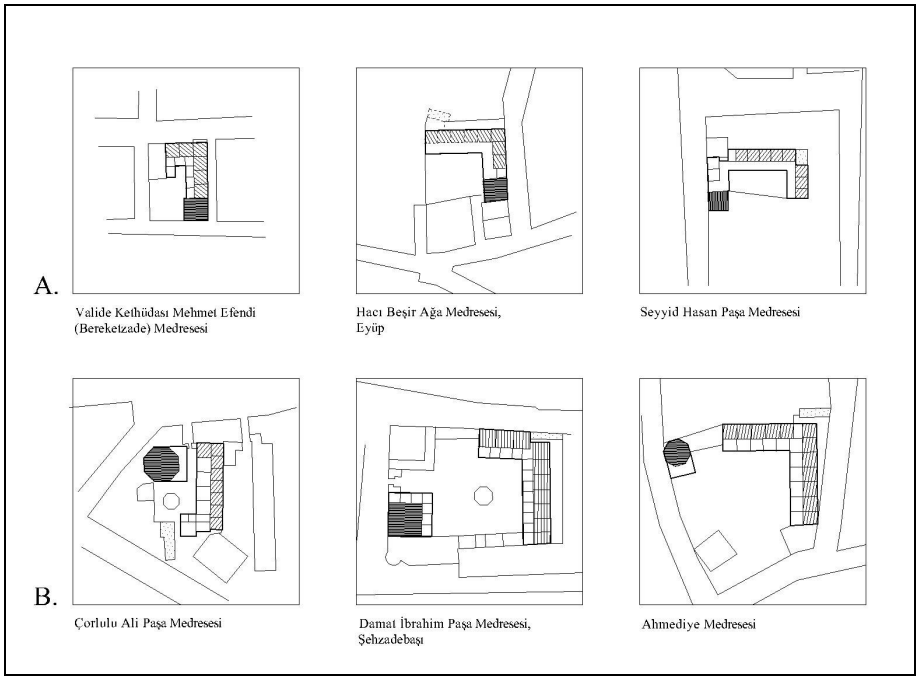
Şekil 3.16: Dikdörtgen "□" planlı dönem medreseleri: A. Dershane köşede, B. Dershane bir kenarın ortasında

Hücrelerin avluyu "U" şeklinde sardığı plan sayısı ise 9'dur ve bu dönem medreseleri içinde en kalabalık gurubu oluşturur (Şekil 3.17). Kastamonu Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi hariç, bu tip medreselerin hepsinde avlunun dördüncü kenarı, bir duvar, bir revak ya da bir dükkân sırası ile kapatılmış, böylece avlunun yine dört yönden çevrelenmesi sağlanmıştır. Belirgin bir dershane kütlesi olmadan yapılan 4 medrese bu tipte yapılmıştır. Dershanesi olan diğer 5 örnekten 2'sinde dershane, hücrelerin oluşturduğu sıranın bir ucunda hücrelere bitişik olarak yer alır. 1 medresede dershane "U" planın açık ucunda, 1 medresede de hücre sıralarının arasındadır.

Şekil 3.17: "U" planlı dönem medreseleri: A. Dershane açık ucun ortasında, B. Dershane, hücre sıralarının arasında, C. Dershane, hücre sıralarının ucunda, D. Belirgin bir dershane kütlesi bulunmayanlar

Geri kalan 6 medrese ise ”L” planlıdır. 3 örnekte dershane, hücre kütlesinden kopuktur. Diğer 3 örnekte ise dershane, hücre sıralarının bir ucunda yer alır (Şekil 3.18). Bu tipteki medreselerde, planın getirdiği bir özellik olarak, tam bir avlunun oluşmadığı görülmektedir.

Şekil 3.18: “L” planlı dönem medreseleri: A. Dershane hücre sıralarına bitişik, B. Dershane hücre sıralarından ayrı

18. yüzyıl medreselerinde, hücrelerin dizilişi açısından en çok U plan tipinin uygulandığı görülmektedir. Hem klasik dönemde hem 17. yüzyılda, en çok uygulanan bu tipin medrese tasarımına uygun olduğu için[1] 18. yüzyılda da tercih edildiği düşünülebilir. Plan tiplerinin dağılımına bakıldığında dikkat çekici bir nokta L planın daha önceki dönemlere göre daha çok tercih edilir oluşudur. Mimar Sinan’ın L planlı medreseleri; Tekirdağ Rüstem Paşa, İstanbul Nişanca Mehmed, Sinan Paşa, Halep Hüsreviye, Şemsi Paşa Medreseleri ile sınırlıdır. 17. yüzyılda da Köprülü ve İstanbul Merzifonlu Kara Mustafa Paşa medreselerinde bu plan tipi görülür. İncelenen yaklaşık 50 yıllık dönem içinde ise “L” plan tipinde 5 medrese yapılmıştır. Bu plan, hücrelerin bir avlu etrafında olmaktan çok, bir bahçenin köşesinde, külliyenin diğer yapıları ile iç içe, çevreye açık bir şekilde konumlanmalarını

[1] Bu plan tipi ile, avluyu dört taraftan çevreleyen plan tipine göre, çok fazla medrese hücresi yapmadan da bir avlu oluşturulabilmektedir. Ayrıca yine hücre sayısını çok değiştirmeden avlu istenildiği büyüklükte yapılabilmektedir.

getirmektedir. Bu "serbest" yerleşim, dershane kütlesinin genelde ayrık nizam yapılması ile daha da belirginleşmiştir. Hücrelerin dizilişi açısından bu dönemde görülen bir diğer özellik, bazı medreselerde hücre sürekliliğinin kırılıp, hücrelerin ayrı gruplar halinde yapılabilir olmasıdır. Babıâli Hacı Beşir Ağa ve Seyyid Hasan Paşa Medreselerinde görülen bu uygulama plan açısından kompaktlık yerine serbest ve esnek yerleşimin bu dönemde yavaş yavaş başladığının bir diğer işaretidir.

Dershanenin durumu açısından dönem medreseleri, önceki yüzyıllardaki medreselerden bazı farklılıklar gösterir. Öncelikle belirgin bir dershane kütlesine sahip olmayan ve bu nedenle "dershanesiz medreseler" olarak adlandırılabilecek yeni bir uygulama bu dönemde görülmektedir. 4 örnek; Nasuh Paşa Medresesi, Şerif Halil Paşa Medresesi, Babıâli Beşir Ağa Medresesi ve Esat Efendi Medresesi bu tarzdaki medreselerdir. Klasik dönemde bu uygulama cami ile aynı avluyu paylaşan Sinan Paşa Medresesi gibi sınırlı sayıda örnekte görülür. Dershanesi olmayan dönem medreselerinin yakınında, aynı avluyu paylaşmasa da bir cami ya da mescidin bulunması buraların dershane olarak kullanıldığını işaret etmektedir.

Kendi bünyesinde bir dershanesi olan 12 medresenin dershanelerinin konumuna bakıldığında; 3 tanesinin (Çorlulu Ali Paşa, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, Ahmediye Medresesi) hücrelerden kopuk olduğu, 9 tanesinde, hücrelere bitişik olduğu görülür. Dershaneler, hücrelerden daha büyük oldukları için, hücrelere bitişik olanlardan 3 tanesinde (Ankaravi Mehmed Efendi, Seyyid Hasan Paşa, Cedid Abdürrahim Efendi) önceki yüzyıllarda da sıklıkla görüldüğü gibi dershane, hücre sırasından dış tarafa doğru taşırılmıştır. 5 medresede ise (Valide Kethüdası Mehmed Efendi, Cedid Mehmed Efendi, Bahçekapı ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa, Eyüp Hacı Beşir Ağa Medresesi) dershane, dışta hücrelerle hem yüz tutulmuş, buna karşılık revaklı avlu yönüne taşkın yapılmıştır. Dershanenin avlu yönünde taşması daha önce, Fatih, Beyazıt, Gebze Çoban Mustafa Paşa, Süleymaniye ve Cedid Semiz Ali Paşa Medreselerinde görülen uygulamalardır. Ancak dershanenin, revak sırasını keserek ya da daraltarak yerleştirilmesi 18. yüzyıl medreselerine özgüdür. 1705 tarihli Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi ile başlayan ve en son 1735 tarihli Eyüp Hacı Beşir Ağa Medresesi'nde görülen bu tasarımın altında büyük bir olasılıkla arsayı efektif kullanma isteği yatmaktadır. Dershane ana kütleden taşırılmayarak, medrese dış konturunun arsa sınırına tam oturması sağlanmıştır. Kent

içi arsaların gitgide küçülmesi ile yer darlığı ile karşılaşan mimarların, bunu bir çözüm olarak getirdikleri düşünülebilir. Nuruosmaniye Medresesi'nde ise bu sorun, dönem için tekil bir uygulama olarak dershanenin hücrelerle aynı boyutta yapılması ile çözülmüştür. Dershane, sadece yüksek kasnaklı kubbesi, anıtsal giriş kapısı ve daha geniş revağı ile ayırt edilmiştir.

Dershanelerde daha çok kare plan tercih edilmiştir, sekizgen planlı sadece 2 dershane vardır: Çorlulu Ali Paşa ve Ahmediye Medresesi dershaneleri. 17. yüzyılda görülmeye başlanan dershanelerin sekizgen planda yapılması geleneğinin bu yüzyılın sadece ilk dönemlerinde devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Dershanelerde örtü sistemi genelde kubbedir. Sadece Cedid Mehmed Efendi Medresesi'nde dershane aynalı tonoz ile örtülmüştür. 17. yüzyılın sonunda Feyzullah Efendi Medresesi'nde başlayan dershanenin merdivenlerle avludan yükseltilmesi, bu dönemde Ankaravi Mehmed Efendi, Ahmediye ve Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa medreselerinde devam etmiştir. Seyyid Hasan Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa dershane-camisi tüm medrese ile birlikte yol kotundan yükseltilmiş ve düşeyde vurgulanmış dershanelerdir.

Hücreler kare planlı, kubbeli klasik görünümlerini bu yıllarda da korumuşlardır. Aynalı tonozla örtülü Eyüp Beşir Ağa ve Seyyid Hasan Paşa medreseleri örtü bakımından istisna oluştururlar. Bu dönemde görülen bir yenilik de Çorlulu Ali Paşa, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa ve Seyyid Hasan Paşa medreselerindeki dikdörtgen planlı, tonoz örtülü ikinci tip odaların varlığıdır. Klasik medreseler arasında, Zal Mahmud Paşa Üst Medresesi gibi, nadiren görülen bu tip odalar 18. yüzyıl örneklerinde, müderris-muid odası olarak ya da medrese dışından ihtiyacı olan "fukara ve sulehadan" kişilerin kalması için kullanılmış olabilirler.

Bu dönem medreselerinde almaşık duvar örgüsü yaygın olarak kullanılmıştır. Nevşehir Damat İbrahim Paşa ve Nuruosmaniye Medresesi tamamı kesme taştan yapılmış iki istisnai örnektir. Çorlulu Ali Paşa Medresesi, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Medresesi ve Ahmediye Medresesi de yer yer kesme taş kullanılan örneklerdir.

1703–1754 arası Osmanlı medreselerine genel olarak baktığımızda, daha önceki dönemlere göre değişimler olduğu ancak bunların yüzeysel kaldığı görülür. Plan açısından değişim, "L" şeklinde hücre sıraları, hücrelerden kopuk dershane ve yer

yer hücrelerin de birbirinden kopuşu ile şekillenen "serbest yerleşim planları"nın görülmesidir. Dershanenin avlu revaklarını kesmesi, dikdörtgen planlı hücreler gibi uygulamalar da bu dönemde planlardaki diğer farklılaşmalara örnektir. Dönem medreselerinde belirgin bir barok plana rastlanmaz. Aynı şey genel kütle görünüşü için de söylenebilir. 1740'lardan sonra görülen yivli sütun başlıkları ve dalgalı kemerler dışında "barok" olarak adlandırılabilecek somut bir eleman medreselerde görülmemektedir. 1744 tarihli Babıâli Beşir Ağa Medresesi ve 1745 tarihli Seyyid Hasan Paşa Medresesi'ne kadar sütun başlıkları geleneksel mukarnas veya baklava şekilli başlıklardır. Bu tarihten sonra dramatik bir değişim görülmekte ve sonraki medreselerde yivli ve yaprak motiflerini hatırlatan özgün başlıklar kullanılmıştır. Dönemin sonunda yapılmış olan Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi dershane kapı kemerinde görülen, profilli barok kemer, Nuruosmaniye Medresesi ana giriş kapısı, dershane kapısı ve revak kemerlerinde daha da belirgin bir hal almıştır.

Dönem medreseleri açısından ilginç bir nokta, medreselerde yeniye dönük değişimin sınırlı olmasının yanında eskiye dönüşün bazı belirtilerinin görülmesi, genel olarak erken ve klasik dönem medreselerine bir dönüşün sezilmesidir: dershanenin planda dışarı taşırılmaması, dar ve hücrelerle eşit boyutta olmayan revaklar, hücreler arasında eyvanlar yapılması, tek parça kapı kemerleri, almaşık duvar örgüsü gibi. 17. yüzyıldan gelen bir ekol Çorlulu Ali Paşa ve Ahmediye medreselerinde devam etmektedir. Feyzullah Efendi Medresesi'nin Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Medresesi; Koca Sinan Paşa Medresesi'nin de Babıâli Hacı Beşir Ağa Medresesi tasarımı üzerine etkili olduğu inkâr edilemez. Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi'nin Bursa'daki erken dönem medreselere olan benzerliği de buna eklenebilir. Bunun, medreselerin tutucu yapısından kaynaklandığı, yeniliklerin bu yapılar yerine bilinçli bir tercih olarak kütüphane, sebil gibi yapılarda denendiği düşünülebilir.

3.4 Tarikat Yapıları

Osmanlı mimarlığında tarikat yapılarına tekke, dergâh, hankah, asitane, zaviye gibi çeşitli isimler verilmiştir: Söz konusu isimlerden tekke, dergâh ve hankahın herhangi bir fonksiyon farklılığına ve mimari ayrıma karşılık geldiği söylenemez (Tanman 2002 s.149). buna karşılık asitaneler tarikat merkezleri, zaviyeler ise daha ufak nitelikli tarikat yapıları için kullanılmıştır. İncelenen dönemde tespit edilen tarikat yapılarının tümü için, diğer terimlerden çok daha yaygın ve kapsayıcı olduğundan (Tanman 2002 s.149) "tekke" terimi kullanılmıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında, ilk yapılışlarında tekke olarak tasarlanmış yapılar[1] burada ele alınmıştır. Bunlar: Nureddin Cerrahi Tekkesi, Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, Fenaî Ali Efendi Tekkesi (Yaldızlı Tekke), Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi, Yıldız Dede Tekkesi, Mehmed Emin Ağa Tekkesi, Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi, Mürtaza Efendi (Kaşgari) Tekkesi, Hacı Beşir Ağa Tekkesi, Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Abdal Yakup) Tekkesi, Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi, Maktul Mustafa Paşa Tekkesi olmak üzere 13 tanedir (Çizelge 3.24).

Büyük çoğunluğu ahşap olan ve Türk-İslam mimarisindeki yapı türleri arasında en çok kaybın yaşandığı (Tanman, 1990 c1 s.232), bu nedenle günümüze sayılı örneklerin kaldığı tekkelerin dönemsel olarak kesin sayısını tespit etmek zordur. Tanman'ın çalışmasında, 1925 yılına kadarki yaklaşık 500 yılda İstanbul ve civarında yapılmış 504 tarikat yapısı tespit edilmiş (bunların 149'unun günümüze ulaşabilmiştir), özgün olanlardan 93 tanesi söz konusu çalışmada ele alınmıştır (Tanman, 1990). 18. yüzyılın ilk yarısında, yani 50 yıllık sürede, tesis edilen tekkelerin 12'si bu 93 yapı arasında yer almaktadır. Genel olarak, 18. yüzyılın ilk yarısına ait tekke sayısının, en azından İstanbul'daki, Osmanlı tekkeleri içinde önemli bir yekun tuttuğu söylenebilir.

Tespit edilen 13 tekkenin dönem içindeki dağılımı şöyledir: 13 yapının 4 tanesi III. Ahmed devrinde, 9 tanesi I. Mahmud devrinde yapılmıştır. Dönem padişahlarına

[1] Başka amaçla tasarlandığı halde sonradan "vaz'-ı meşihat" usulüyle tekkeye dönüştürülmüş yapılar, örneğin Ahmediye Medresesi'nde olduğu gibi, bu kapsamda ele alınmamıştır.

göre bu dağılım, diğer yapılara göre en dengesiz dağılımdır. Dahası, III. Ahmet devrinde yapılan 3 tekke, 1718 öncesine aittir ve yapım tarihi tam net olmayan Eburriza Şemseddin Efendi Tekkesi sayılmazsa, Lale Devri'nde yapılmış, günümüze gelen hiçbir tekke yoktur. Bu durum, Lale Devri ve devamındaki dönemin genel düşünce yapısında tekkelere karşı bir tavrın olduğunu akla getirmektedir. Nitekim her türlü tarikat ritüelini reddeden, özel giysi ve sembollerde ifadesini bulan mistik kurumlaşma anlayışını doğru bulmayan Melamîlik anlayışının Lale Devri'nde saray çevresinde, hatta bizzat Sadrazam Damat İbrahim Paşa nezdinde, kabul görmesi (Işın, 1994 s.381) bu durumla örtüşmektedir. 1740'lara kadar süren 22 yıllık bu durgunluk yerini, 1740 ile 1755 arasında 8 tekkenin yapıldığı bir döneme bırakmıştır.

Çizelge 3.24: Dönem tekkelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Nureddin Cerrahi Tekkesi	1703		
Çorlulu Ali Paşa Tekkesi	1708		
Fenaî Ali Efendi Tekkesi	1714		
Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi	18. yy, 1. ç.		
Yıldız Dede Tekkesi	1730–1731		
Mehmed Emin Ağa Tekkesi	1741		
Lalizade Abdulbaki Efendi Tekkesi	1743		
Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi	1744–1745		
Hacı Beşir Ağa Tekkesi	1745		
Mürtaza Efendi Tekkesi	1745–1746		
Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi	1748		
Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi	1752-1753		
Maktul Mustafa Paşa Tekkesi	1753		
Toplam		**4**	**9**

Dönem tekkelerinin kurucu banilerine göre dağılımı şöyledir; 13 tekke arasında, 6'sı devlet ileri gelenlerince[1], 6'sı din adamlarınca kurulmuş, 1 tanesi de padişah tarafından yaptırılmıştır (Çizelge 3.25). İncelenen yapı tiplerinin banileri arasında,

din adamlarının en yüksek oranda olduğu yapı tipinin tekke olduğu görülmektedir. Bu banilerin çoğu da tekkenin ilk şeyhleridir. Tanman'ın çalışmasında da, ele alınan İstanbul'daki tekkelerin yarıya yakınının tarikat liderlerince tesis edildiği görülmektedir (Tanman, 1990). Bu dönemde baniler açısından görülen yenilik, şeyhülislamlık yapmış bir kişinin Osmanlı tarihinde ilk ve tek olarak bir tekke yaptırmış olmasıdır: Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi. Bu tekke, aynı zamanda İstanbul'daki en anıtsal tekkelerden biridir.

Devlet ricali (paşalar ve ağalar), diğer yapı tiplerinde olduğu gibi tekke yapımında da ön plandadır. Bu banilerin yaptığı tekkelerin aynı zamanda en anıtsal örnekler olduğu görülmektedir; Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi, Hacı Beşir Ağa Tekkesi, Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi, Maktul Mustafa Paşa Tekkesi. İncelenen dönemde, I. Mahmud'un Yıldız Dede Türbesi yanında yaptırdığı ufak ölçekli tekke dışında padişahlarca yapılmış tekke yoktur. Zaten Osmanlı mimarlığının daha önceki dönemlerinde de padişahlarca kurulmuş tekkeler sınırlıdır. Var olan tekkelerin ihyası sayılmazsa, Orhan Gazi'nin kurduğu rivayet edilen Şah Kulu Tekkesi (14. yüzyıl) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kurduğu Baba Haydar Tekkesi (1520-1550) bu nadir örneklerden ikisidir[2]. Anlaşılan Osmanlı padişahları bizzat, tekke yaptırmaya gerek duymamışlar, belki de tarikat şeyhleri tarafından küçük ölçekte başlatılan yapıları ihya etmeyi ve maddi manevi destekle genişletmeyi daha uygun görmüşlerdir. Kadın banilerin de tekke kurma işine pek girmedikleri görülmektedir. İncelenen dönemde bir kadın bani tarafından yaptırılmış tekkeye rastlanmamıştır. Yine; Osmanlı mimarlığının daha önceki dönemlerine de uyan bir durumdur bu: eşleri ya da babaları adına tekke tesis edenler hariç bizzat bir kadın bani tarafından kurulan tekkeler azdır, Nurbanu Valide Sultan tarafından kurulan Valide-i Atik Tekkesi (1579) ve Şah Sultan tarafından kurulan Şah Sultan Tekkesi (1533-1537) gibi.

18. yüzyılın ilk yarısında yapılan tekkelerin banilerinin dağılımı, genel olarak Osmanlı mimarlığının geneline uymaktadır: tekkeler, ya devlet ricalinin yaptığı külliyelerin bir parçası olmakta ya da tarikat şeyhlerince kurulmaktadır. Devlet

---

[1] Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi, bugünkü haliyle sadrazam tarafından yaptırılmıştr ancak ilk kuruluşu, "Dede" unvanı olmasından tarikat ehli olduğu anlaşılan Abdal Yakup'a aittir.
[2] Daha sonraki dönemde de padişah tarafından yapılan tekke sayısı çok değildir, III. Selim'in Selimiye Tekkesi (1801-1805) ve II. Abdülhamid'in girişimleri hariç.

ricalinin yaptırdığı tekkelerin çoğunlukla kâgir-anıtsal yapılar olduğu; buna nazaran şeyhleri tarafından çekirdeği oluşturulan tekkelerin, genelde mütevazı-küçük ölçekte oldukları ve bazen birkaç kez, ikinci bani tarafından ihya edildikleri, genişletildikleri veya yeniden yapıldıkları görülmektedir.

Çizelge 3.25: Dönem tekkelerinin banilerine göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Nureddin Cerrahi Tekkesi				▨		▨	
Çorlulu Ali Paşa Tekkesi			▨			▨	
Fenaî Ali Efendi Tekkesi				▨		▨	
Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi				▨		▨	
Yıldız Dede Tekkesi	▨					▨	
Mehmed Emin Ağa Tekkesi			▨			▨	
Lalizade Abdulbaki Efendi Tekkesi				▨		▨	
Şeyhülislam Seyyid Mustafa E. Tek.				▨		▨	
Hacı Beşir Ağa Tekkesi			▨			▨	
Mürtaza Efendi Tekkesi				▨		▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi			▨			▨	
Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi			▨			▨	
Maktul Mustafa Paşa Tekkesi			▨			▨	
Toplam	**1**		**6**	**6**		**13**	

Tespit edilen tekkelerin tümü İstanbul'dadır (Çizelge 3.26). Zaten İstanbul, tüm dönemlerde tekkelerin en çok yoğunlaştığı kent olarak görünmektedir. İslam dünyasının başka hiçbir büyük kentinde bu denli çok tarikat tesisine rastlanmadığı belirtilmektedir (Tanman, 1990 c1 s.494). Bu açıdan, Osmanlı topraklarında 18. yüzyılda da önemli tarikatların ve tarikat yapılarının merkezinin İstanbul olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır[1]. Tekkelerin İstanbul'daki dağılımı, sur içindekiler ve sur dışındakiler olarak ikiye ayrılabilir (Şekil 3.19). 13 tekkenin 5'i sur içinde, 8'i ise sur dışında yapılmıştır. Bu dağılım da göstermektedir ki, 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yapılan yapılar arasında sur içinden ziyade, sur dışında yapılan tek yapı

[1] Kahire'deki I. Mahmud Tekkesi bunun istisnası olarak kabul edilebilir.

tipi tekkelerdir. Bu, tekkelerin kentin merkezinde, tören yolları üzerinde yapılmak yerine, konut bölgelerinde ve bahçelik alanlar içinde yapılmalarının tercih edilmesinden dolayı ortaya çıkan bir özelliktir[1].

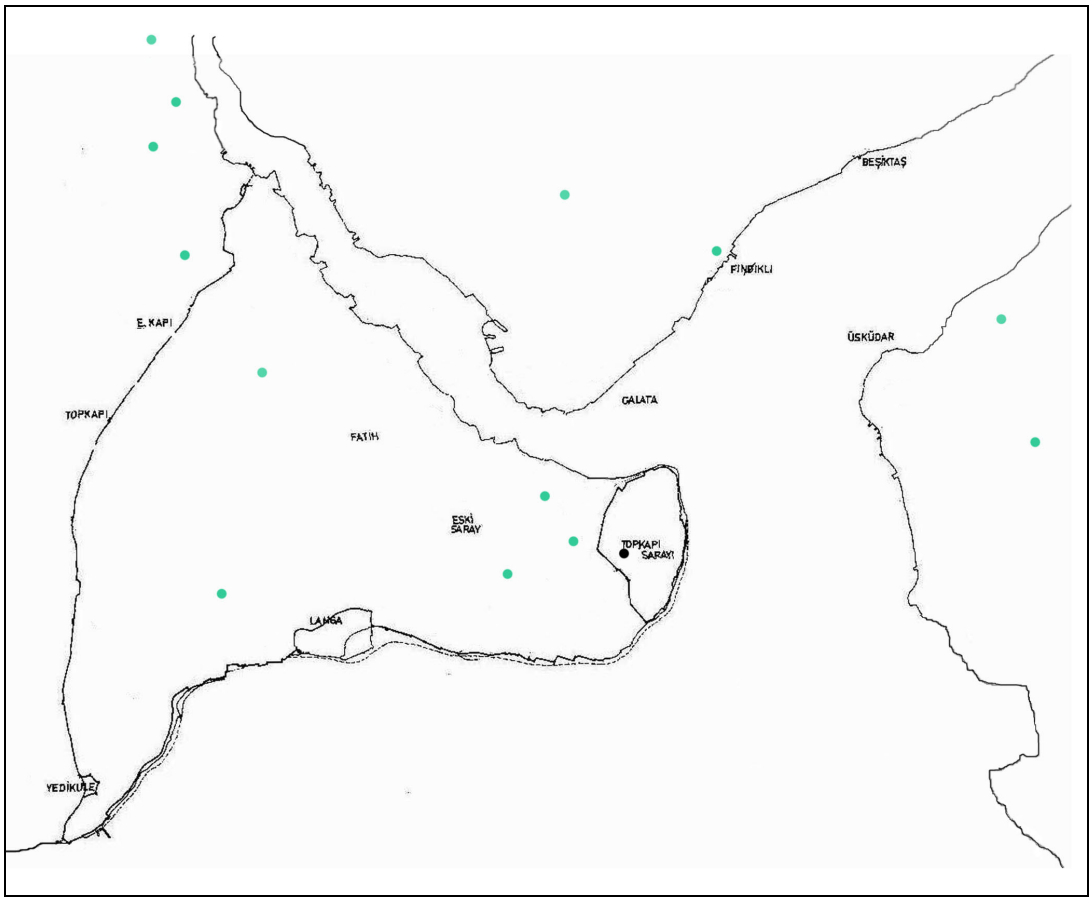
Çizelge 3.26: Dönem tekkelerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata yakası	Üsküdar	Diğer
Nureddin Cerrahi Tekkesi	▨			▨				
Çorlulu Ali Paşa Tekkesi	▨			▨				
Fenaî Ali Efendi Tekkesi	▨						▨	
Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi	▨					▨		
Yıldız Dede Tekkesi	▨			▨				
Mehmed Emin Ağa Tekkesi	▨					▨		
Lalizade Abdulbaki Efendi Tekkesi	▨				▨			
Şeyhülislam S. Mustafa Efendi T.	▨				▨			
Hacı Beşir Ağa Tekkesi	▨			▨				
Mürtaza Efendi Tekkesi	▨				▨			
Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi	▨			▨				
Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi	▨						▨	
Maktul Mustafa Paşa Tekkesi	▨							▨
Toplam	**13**			**5**	**3**	**2**	**2**	**1**

5 tekkenin, suriçindeki dağılımı şöyledir: 3 tekke Bahçekapı ile Çarşıkapı arasında (Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, Yıldız Dede Tekkesi, Hacı Beşir Ağa Tekkesi), 1 tekke Edirnekapı'ya giden yol üzerinde (Nureddin Cerrahi Tekkesi), 1 tekke de Yedikule Kapısı'na giden yol üzerindedir (Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi). Suriçi'nde daha önce yapılan tekkelerin, Kapalıçarşı'dan Haliç'e kadar uzanan büyük çarşı alanı, ulemanın "kalesi" olan Süleymaniye semti ve gayrimüslim mahalleleri dışında kalan her yere dağılmış oldukları görülmektedir (Tanman, 1990 c1 s.501). 18. yüzyılın ilk yarısında da bu dağılım değişmemiştir.

[1] Bu dönemde yapılmış iki tekke, tekkelerin şehrin dış mahallelerine yayılmış olduklarını gösteren örneklerdir. Bağlar ve bostanların olduğu, seyrek bir iskan bölgesi olan Tatavla'ya doğru yükselen yamaçlarda, gayrimüslim halkın meskun olduğu Tatavla ile Müslümanların yaşadığı Kasımpaşa'nın sınırında yapılmış olan Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi; ve İstanbul'un mesire alanlarından biri olan Sultantepesi'nde, "Mirzazade Bağları" olarak ünlenen bir bölgede yapılmış olan Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi.

Surdışındaki tekkelerden 1 tanesi surları dışardan kuşatan bölgede, Eyüp'e uzanan Edirnekapısı-Otakçılar yolu üzerinde, hemen Edirnekapı'nın dışındadır: Maktul Mustafa Paşa Tekkesi. Surdışında tekkelerin en yoğun olduğu bölge Eyüp'tür: 3 tekke burada yapılmıştır. Onun dışında 2 tekke Kasımpaşa, Galata-Beşiktaş arasında sıralanan Müslüman mahallelerinde ve 2 tekke de Üsküdar'da yer alır. Diğer yandan daha önceki dönemlerde tekkelerin yapıldığı, Sütlüce, Hasköy, Boğaziçi köyleri ve Kadıköy çevresinde bu dönemde yapılmış bir tekkeye rastlanmamıştır.

Şekil 3.19: Dönem tekkelerinin İstanbul içindeki dağılımı

Tekkeler genelde külliye içinde yer almayan müstakil yapılardır. 18. yüzyılın ilk yarısında Çorlulu Ali Paşa, Mehmed Emin Ağa, Hacı Beşir Ağa, Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi bunun istisnalarıdır (Çizelge 3.27, Çizelge 3.28). Bu tekkelerle beraber camiler, medreseler, sebiller yapılabilmiştir. Buna ek olarak, bir külliye içinde yer almasa da Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi bünyesinde bir sıbyan mektebi barındırmaktadır. Tarikat külliyelerinde pek rastlanmayan sıbyan mektebine (Tanman, 1990 c3 s.160) Lalizade Tekkesi'de yer verilmesi bu bakımdan ilginçtir.

Buna karşılık daha önceki dönemlere ait tekkelerde sıklıkla görülen türbe yapılarına bu devirde rastlanmaz. Osmanlı tekke mimarisinin önemli bir öğesi olan ve tekke yapılarına bitişik veya tevhidhane içinde olabilen türbe-mezarlara 18. yüzyılın ilk yarısında rastlanmamaktadır. Zaten çok az türbenin yapıldığı bu dönemde sadece Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi'nde külliye içindeki türbeden söz edilebilir. Ancak tekkenin ilk kurucusunun ve şeyhlerinin mezarını barındıran bu türbe, tekkeden ayrı, külliye banisinin türbesi ile bitişik olarak yapılmıştır. Dönemin diğer tekkelerinde de şeyh mezarları ile tekke yapıları arasında, aynı dönemde bani mezarı ile sebil yapıları arasındaki kadar bile, bir bağlantı görülememiştir. Bu da akla, 17. yüzyılın dini tartışmalarının ardından, 18. yüzyılda tekkeler yapılırken eskiden farklı olarak şeyh mezarlarının tekke ritüeli içine alınmasından kaçınıldığını akla getirmektedir.

Çizelge 3.27: Dönem tekkelerinin külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları												
	Cami	Hünkâr Kasrı	Türbe	Medrese	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil	Diğer
Nureddin Cerrahi Tekkesi													
Çorlulu Ali Paşa Tekkesi	▨			▨		▨							
Fenaî Ali Efendi Tekkesi													
Eburrıza Ş. Efendi Tekkesi													
Yıldız Dede Tekkesi													
Mehmed Emin Ağa Tekkesi					▨						▨	▨	
Lalizade A. Efendi Tekkesi					▨								
Şeyhülislam S. M. Efendi Tek.													
Hacı Beşir Ağa Tekkesi	▨	▨		▨		▨						▨	
Mürtaza Efendi Tekkesi													
Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi	▨	▨	▨			▨						▨	
Abdullah Paşa (Özbekler) Tek.													
Maktul Mustafa Paşa Tekkesi	▨												
Toplam	**4**	**2**	**1**	**2**	**2**	**3**					**1**	**3**	

Dönem tekkeleri açısından dikkat çekici bir nokta da, medreselerle beraber inşa edilenlerdir. Daha önceki dönemlere ait tekkelerden Şeyh Vefa Tekkesi (1481-1490) ve Piyale Paşa Tekkesi'nde (1573) derviş hücreleri ile medrese hücrelerinin aynı

yapının iki kanadını paylaştıkları bilinmektedir (Tanman, 1990 c1 s.258). Ayrıca Kadırga Sokollu Mehmed Paşa (1572), Atik Valide (1570-1579), Bayram Paşa (1634-1635) gibi külliyelerde, bir sokakla ayrılmış da olsa tekkeye de medreseye de yer verilmiştir. Ancak tekke ile medrese arasındaki "mesafeli" tavrın birbirleriyle çok içli dışlı olmalarını engellediği hatta 17. yüzyılda bu mesafenin, soğukluğa ve kavgaya dönüştüğü bilinmektedir[1] (Tanman, 1990 c1 s.245). Oysa 18. yüzyılda; ayrı girişleri olsa da Çorlulu Ali Paşa Tekkesi ve ayrı parselde yer alsa da Hacı Beşir Ağa Tekkesi, medreselerle beraber inşa edilmişlerdir. Bu iki örnek akla, tekkelerle medreseleri bir arada inşa edebilecek bir ortamın yeniden oluştuğunu akla getirmektedir[2].

Çizelge 3.28: Dönem tekkelerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

	Bitişik olduğu yapılar											
	Cami	Türbe	Medrese	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Hamam	Sebil	Dükkân	Çeşme	Diğer
Nureddin Cerrahi Tekkesi												
Çorlulu Ali Paşa Tekkesi			▨									
Fenaî Ali Efendi Tekkesi												
Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi												
Yıldız Dede Tekkesi								▨				
Lalizade Abdulbaki Efendi Tekkesi												
Şeyhülislam S. M. Efendi Tekkesi												
Hacı Beşir Ağa Tekkesi												
Mürtaza Efendi Tekkesi												▨
Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi												
Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi												
Maktul Mustafa Paşa Tekkesi												
Toplam			**1**					**1**				**1**

[1] IV. Mehmed dönemi (1648-1687) tasavvuf müntesipleriyle "vaizler"in çatışmasının zirveye çıktığı yıllara tekabül eder. Osmanlı tarihinde belki ilk defa tasavvuf aleyhtarı bir akım devlet nezdinde itibar kazanmıştır. Kadızadeliler, vaizlik yoluyla sarayda pek çok yandaş edinmişler ve bazı tekkelere baskınlar düzenlemeye başlamışlardır. Bidatlara savaş açmışlar, sema etmenin, sesli zikir meclislerinin caiz olmadığına inanmışlardır (Armağan 2004 s.223).

[2] Ancak Çorlulu Ali Paşa Tekkesi'nin kuruluşundan kısa bir zaman sonra medreseye çevrilmiştir. 1784 tarihli bir kayıttan sonra bu tekkeden söz edilmediği (Tanman, 1990 c3 s70) ve 1792'de "evvel medresesi" adıyla medreseler listesine alındığı (Kütükoğlu 2000 s97) göz önüne alınırsa bu dönüşüm kuruluşundan 60–70 yıl sonra olmuştur denebilir.

Büyük çoğunluğu ahşap olan ve Osmanlı mimarisindeki yapı türleri arasında en çok kaybın yaşandığı tekkelerin mimari değerlendirmesi, günümüze özgün niteliklerini koruyarak gelebilen yapılar arasında yapılabilmektedir. Bu nedenle yıkılmış olan Mehmed Emin Ağa Tekkesi ve değiştirilerek ya da yeniden yapılarak artık ilk yapıldıkları dönemin mimari özeliklerini yansıtmayan Nureddin Cerrahi Tekkesi, Fenaî Ali Efendi Tekkesi (Yaldızlı Tekke), Eburrıza Şemseddin Efendi Tekkesi, Yıldız Dede Tekkesi, Mürtaza Efendi (Kaşgari) Tekkesi ve Abdullah Paşa (Özbekler) Tekkesi bu bölümde değerlendirmeye alınmamıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış ve özgünlüğünü-bütünlüğünü büyük oranda koruyarak günümüze gelebilmiş 5 yapı; Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, Hacı Beşir Ağa Tekkesi, Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Abdal Yakup) Tekkesi, Maktul Mustafa Paşa Tekkesi; ve kısmen ayakta kalabilmiş 1 yapı; Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi, vardır ve mimari değerlendirme bu 6 yapı arasında yapılmıştır[1].

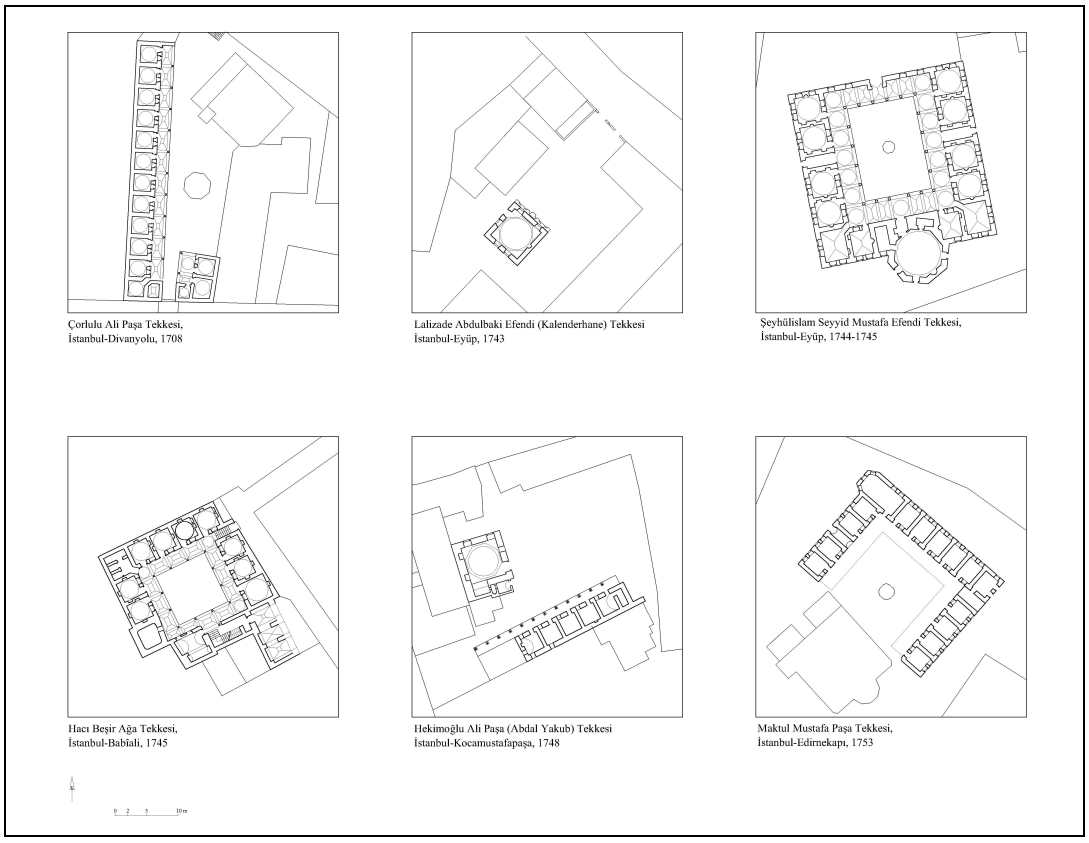
İstanbul ile yakın çevresinde tesis edilmiş olan tekkeler, yerleşim düzenine göre üç grupta toplanmıştır (Tanman, 1990): 1. grup, yerleşim düzeni bakımından açık avlulu, revaklı medreselerle paralellik arz eden; kâgir tekkelerdir 2. grup, serbest düzenli küçük külliyelere benzeyen ve kâgir tevhidhane bölümü bağımsız, genelde ahşap olan diğer kısımlar bahçe etrafında dağınık bir plan gösteren tekkelerdir; 3. grup, ibadete ilişkin bölümlerle gündelik hayata ilişkin bölümlerin tamamı ya da bir kısmıyla aynı kitle içinde toplanmış tekkelerdir ve "ev-tekkeler" olarak adlandırılabilen bu yapılar çoğunlukla ahşaptır.

Ele alınan 6 yapıdan 4'ü, 1. gruba; 2'si, 2. gruba girmektedir. Orijinal yapıları ile günümüze ulaşabilmiş yapılar arasında bir 3. grup tekkesi yoktur. Osmanlı tekke mimarisinde sayıca sınırlı olan 1. grup tekkelerden tüm İstanbul'da 11 tane bulunmaktadır. Bunların 4'ü 18. yüzyılın ilk yarısındaki 50 yıl içinde yapılmıştır. Bu dönemde tekke yapılarının sayısında çok büyük bir artış olmasa da nicelikten ziyade nitelikte ciddi bir özenin gösterildiği söylenebilir. Bu tekke tipinin genelde devlet ricali, yönetici sınıfa mensup baniler tarafından inşa ettirildiği düşünüldüğünde 18.

[1] Tekkelerin, genellikle ahşap olan harem binaları özgün olarak günümüze gelmemiştir ve yapıldığı dönemin sivil mimari özelliklerini yansıtan bu yapılar karşılaştırmada ele alınmamıştır.

yüzyılda, tekke kuruluşu yanında, bunu resmi organlar eliyle ve medreseler gibi kâgir ve külliye programı içinde yaptırılmaya önem verildiği söylenebilir.

Tekkeler genelde, birden çok binayı kapsayan, kendi içinde külliye niteliğinde yapılardır (Şekil 3.20). Temel olarak, tevhidhane (meydan, semahane), derviş hücreleri, şeyh odası, halvethane-çilehane ve servis (mutfak, kahve ocağı, gusülhane, helâ vs) bölümlerinden oluşur. Bu bölümlerin dönem tekkelerinde dağılımı şöyledir: Hacı Beşir Ağa Tekkesi'nde hemen tüm birimler, avlu etrafında, tek bir kütle içinde toplanmıştır. Şeyhülislam Tekkesi'nde ise derviş hücreleri ve tevhidhane (çilehaneyle birlikte) bir avlu etrafında yerleştirilmiş, servis birimleri (mutfak ve helâlar) ise arsanın köşesinde ayrı bir kütlede çözülmüştür. Bugün sadece tevhidhanesi kalmış olan Lalizade Tekkesi'nde de hücrelerle tevhidhanenin bitişik olduğu sanılmaktadır, ancak revaklı bir avlusu yoktur. Çorlulu Ali Paşa, Hekimoğlu ve Mustafa Paşa tekkelerinde aynı zamanda cami olan tevhidhane ayrı bir kütledir, derviş hücreleri ve servis birimleri ise ayrı birimler olarak arsa içine yerleştirilmiştir.

Şekil 3.20: Dönem tekkelerinin tarih sırasına göre zemin kat planları

Tekkelerin temelini oluşturan iki birim; tevhidhane ve derviş hücreleri mimari olarak bu yapı tipinin çekirdeğini oluşturur. Toplu zikirler, ayinler için tasarlanmış özel mekânlar olan tevhidhaneler, genelde mihrapla donatılmış olup aynı zamanda cemaatle namazın eda edildiği mescit-cami işlevlini de yerine getiren mekânlardır (Tanman, 1990 c1 s.517). 18. yüzyılın ilk yarısındaki 6 tekkenin 3'ünün, Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Abdal Yakup) Tekkesi, Maktul Mustafa Paşa Tekkesi, ayrı bir kütle olarak yapılmış ve aynı zamanda halka açık cami işlevine sahip mekânları ayin için kullanılmıştır. Diğer tekkelerin tevhidhaneleri yapı bünyesinde yer alan küçük ölçekli mekânlardır. Ayin mekânlarının planlarında karenin tercih edildiği görülmektedir. Genel planı zorlasa da sekizgen planlı Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi tevhidhanesi ve dar dikdörtgen planlı Hacı Beşir Ağa tevhidhanesi farklı ayin mekânlarıdır. Son örnek aynı zamanda tekkenin taamhanesi üzerinde fevkani bir konumda olmasıyla da diğerlerinden farklıdır. Arsanın sınırlı olması ve çevrenin gürültüsünden soyutlamak amacıyla (Tanman, 1990 c1 s.258) bu şekilde tasarlandığı düşünülebilir. Bu dönemde daire planlı ayin mekânına rastlanmamıştır. Ayin mekânlarının örtüsünde, çapraz tonozlarla örtülü Beşir Ağa hariç, kubbe tercih edilmiştir.

Derviş hücreleri, 3 yapıda, Hacı Beşir Ağa, Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi, Maktul Mustafa Paşa Tekkesi, "U" planda; 2 yapıda, Çorlulu Ali Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi, tek bir kol üzerinde yerleştirilmiştir. Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi'nde de derviş hücrelerini barındıran yapının, "U" planlı olduğu, cümle kapısının yanından başlayıp tevhidhane duvarı ile son bulduğu sanılmaktadır (Tanman, 1990 c3 s.154).

Dönem tekkelerinin hücrelerinde kubbe örtülü[1], kare hacmin esas olduğu görülmektedir. Önlerindeki revaklar ise daha dar olabilmektedir. Tekkelerde her hücre bir dervişe aittir ve medrese hücrelerinden farklı olarak, hücrelerin dışa kapalı tasarlandıkları belirtilmektedir (Tanman 2000 s.153). 18. yüzyılda yapılmış olan Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, Hacı Beşir Ağa Tekkesi ve Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi hücreleri böyledir. Ancak Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi ve Maktul

[1] Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi'nde hücreler beşik tonoz, Mustafa Paşa Tekkesi'nde ise ahşap çatıyla örtülü olsa da birimler yine kare planlıdır.

Mustafa Paşa Tekkesi hücreleri dışa açılan ikişer büyük pencereleri ile çevreye oldukça açık mekânlardır.

18. yüzyılın ilk yarısında yapılıp büyük oranda özgünlüklerini koruyarak günümüze ulaşan tarikat yapılarının duvar dokusu kesme taş-tuğla ya da moloz taş-tuğla olacak şekilde almaşık örgülüdür, tekkelerde kesme taş ya da mermer ağırlıklı olarak kullanılmamıştır. Bu dönem tekkelerinde belirgin bir süsleme öğesine de rastlanmamıştır. Bu tekkelerin işlevselliğin ön planda olduğu, sade, mütevazı yapılar olduğu anlaşılmaktadır.

Tekkeler, dönemin genel yenilik arayışına rağmen klasik dönemde geçerli olan şemaların sürdürüldüğü yapılardır (Tanman 2000 s.149). Bu yapılar 18. yüzyılın ilk yarısında değişimin en az, klasik eğilimin en ağır olduğu yapılar olarak nitelenebilir. Çoğu 1740 gibi geç bir tarihten sonra yapılmalarına karşın, Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi (1743) ve Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi (1744-1745) gibi yapılar bünyelerinde hemen hiç yeni öğelerin kullanılmadığı yapılardır. Yalnızca dönemin son örneği olan 1753 tarihli Maktul Mustafa Paşa Tekkesi cami-tevhidhanesinde yeni tarz dalgalı kemerler ve süslemeler kullanılmıştır.

Tekkeler, dönemin genel yenilik arayışına rağmen klasik dönemde geçerli olan şemaların sürdürüldüğü yapılardır (Tanman 2000 s.149). Bu yapılar 18. yüzyılın ilk yarısında değişimin en az, klasik eğilimin en ağır olduğu yapılar olarak nitelenebilir. Çoğu 1740 gibi geç bir tarihten sonra yapılmalarına karşın, Lalizade Abdülbaki (Kalenderhane) Tekkesi (1743) ve Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi (1744-1745) gibi yapılar bünyelerinde hemen hiç yeni öğelerin kullanılmadığı yapılardır. Yalnızca dönemin son örneği olan 1753 tarihli Maktul Mustafa Paşa Tekkesi cami-tevhidhanesinde yeni tarz dalgalı kemerler ve süslemeler kullanılmıştır.

3.5 Sıbyan Mektepleri

Metinlerde, "darü's sıbyan", "darü't talim" "muallimhane" veya "mekteb" olarak da anılan (Ateş, 1982 s.50) sıbyan mektepleri, sebillerle beraber bu dönemde en çok görülen yapı tipidir. Bu dönemde yapılan ve hakkında kesin bilgiler olan 19 mektep tespit edilmiştir: Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi, Valide Kethüdası Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi, Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Hatice Sultan Sıbyan Mektebi, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Şeyhülislam İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi, Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi, La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi, Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi, Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi, Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi (Çizelge 3.29).

Sıbyan mektepleri, incelenen yaklaşık 50 yıllık dönem içinde, en yaygın yapı tiplerinden biridir. Tespit edilen toplam 20 mektebin 11 tanesi III. Ahmet, 8 tanesi I. Mahmut devrinde yapılmıştır. Osmanlı sıbyan mektepleri hakkında kapsamlı bir sayısal değerlendirme olmadığı için, incelenen dönemde tespit edilen mektep sayısının daha önceki dönemlere göre bir artış gösterip göstermediğini söylemek zordur. Ancak, Mimar Sinan devrinde (1522-1588 arası 66 yıl) 14 mektep tespit edilmiş (Ahunbay, 1988 s.281), İstanbul'da da Osmanlı döneminde (1453-1923 arası 470 yıl) 198 mektep yapıldığı belirtilmiştir (Sakaoğlu, 1994 s.547). Bu sayılardan anlaşıldığı kadarıyla, 18. yüzyılın ilk yarısını teşkil eden 50 yıllık dönemde, yapılmış olan 19 mektep, Osmanlı dönemindeki genel ortalamanın altında değildir hatta sayıda bir artış olduğu söylenebilir.

Çizelge 3.29: Dönem sıbyan mekteblerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi	1704–1705		
Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi	1705		
Emetullah Gülnuş V. S. S. Mektebi 1 (Simkeşhane)	1707		
Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi	1707		
Emetullah Gülnuş V. S. S. Mektebi 2 (Üsküdar)	1708–1710		
Hatice Sultan Sıbyan Mektebi	1711		
Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi 1 (Bahçekapı)	1725–1726		
Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi	1723–1724		
Şeyhülislam İsmail Efendi Sıbyan Mektebi	1724		
Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi 2 (Nevşehir)	1726-1727		
Süleyman Halife Sıbyan Mektebi	1728-1729		
Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi	1732		
Saliha Sultan Sıbyan Mektebi	1733-1734		
Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi	1734-1735		
Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi	1741		
La'lizade Abdülbaki Efendi Sıbyan Mektebi	1743		
I. Mahmud Sıbyan Mektebi (Ayasofya)	1742		
Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi	1745		
Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi	1745		
	Toplam	**11**	**8**

Sıbyan mekteplerinin sayısındaki görece artış, doğrudan doğruya dinsel nitelikli sayılmayacak kamusal mekânlara olan yeni ilgiyle ya da bu dönemde asgari öğrenim ihtiyaçlarına verilen önemle açıklanabilir (Tanyeli 2005 s.y). Ancak burada, daha çok söz konusu olan diğer hayır kurumlarına nazaran sıbyan mekteplerinin, küçük ölçekli oluşları ve çok yüksek vakıf gelirine ihtiyaç duymaması[1] nedeniyle vakfedilmelerinin daha kolay olmasıdır. Bu nedenle vakıf kurucuları arasında yaygınlıkla tercih edilen bir tür olmuş, böylece her kademedeki bani, çok sayıda sıbyan mektebi yaptırabilmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısında mektep inşa edenler toplumun değişik katmanlarına mensuptur (Çizelge 3.30). Tespit edilen 19 mektepten 1'i padişah, 5'i hanım sultan, 10'u ileri gelen devlet adamı, 3'ü ise bir din adamı tarafından yaptırılmıştır. Görüldüğü gibi incelen dönemde, diğer yapı tiplerinde olduğu gibi, sıbyan mekteplerini de en çok rical olarak adlandırılabilecek devletin çeşitli kademelerinde çalışan kişiler yaptırmıştır. Dikkat çekici olan, mektep yaptıran devlet adamları arasında Damat İbrahim Paşa dışında, sadrazam olmuş ya da çok yüksek kademelerde görev yapmış kimsenin olmamasıdır; bunların daha çok orta kademe devlet görevlileri ve din adamları olduğu görülür. Osmanlı mimarlığının tüm dönemleri için söylenebileceği gibi[2], bunun nedeni, sıbyan mekteplerinin genelde tek başına yapılan, küçük yapılar olabilmeleridir. Böylece orta gelir seviyesindeki banilerce, çok fazla bir bütçe gerektirmeden yapılabilmişler ve tercih edilmişlerdir.
Saray ise, mektep yapımına daha çok hanım sultanlar eliyle katılmış gibi görünmektedir. Bu dönem padişahlarından sadece I. Mahmud, bir sıbyan mektebi yaptırmıştır.

En çok sıbyan mektebi yaptıran baniler; ikişer mekteple Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Damat İbrahim Paşa'dır. Diğer tüm baniler sadece birer mektep yaptırmıştır. Kadın ve erkek bani dağılımı açısından sıbyan mektepleri kadınlarca en çok tercih edilen yapı türlerinden biridir. Osmanlı mimarlığının geneli için de söylenebilecek olan bu durum, kadınların doğrudan halka hizmet eden, mahalle ölçeğinde, çocuklar ve düşkünlere yönelik vakıflar kurmaya olan eğilimleri ile açıklanabilir. İncelen dönemde kadınlarca yaptırılan mekteplerin hemen hepsinin bir sebille birlikte, mahalle içlerinde birer küçük külliye oluşturması da bunun bir sonucu olsa gerektir.

---

[1] Sıbyan mekteplerinin kadrosu genelde sadece bir hoca (muallim) ve ona yardımcılık eden bir kalfadan (halife) ibarettir. Fakir talebelere verilen yardımlar da çok yüksek meblalar değildir.
[2] İstanbul'daki Osmanlı dönemi sıbyan mektepleri üzerine yapılan bir çalışmada da padişahların 10, saray kadınlarının 47, paşa ve ocak ağalarının 96, diğer kişilerin 45 mektep yaptırdığı tespit edilmiştir (Sakaoğlu, 1994 s547). Böylece 18. yüzyılın ilk yarısında mektep yaptıranların profilinin, bu genel dağılıma uyduğu görülmektedir.

Çizelge 3.30: Dönem sıbyan mekteplerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi			▨			▨	
V. Kethüdası Mehmet Efendi S. Mektebi			▨			▨	
Emetullah Gülnuş V. S. S. Mektebi 1 (Sim.)		▨					▨
Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi			▨			▨	
Emetullah Gülnuş V. S. S. Mektebi 2 (Üsk.)		▨					▨
Hatice Sultan Sıbyan Mektebi		▨					▨
Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi			▨			▨	
Şeyhülislam İsmail Efendi Sıbyan Mektebi				▨		▨	
D. İbrahim Paşa S. Mektebi 1 (Bahçekapı)			▨			▨	
D. İbrahim Paşa S. Mektebi 2 (Nevşehir)			▨			▨	
Süleyman Halife Sıbyan Mektebi				▨		▨	
Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi			▨			▨	
Saliha Sultan Sıbyan Mektebi		▨					▨
Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi			▨			▨	
Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi			▨			▨	
La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi				▨		▨	
I. Mahmut Sıbyan Mektebi (Ayasofya)	▨					▨	
Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi		▨					▨
Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi			▨			▨	
Toplam	**1**	**5**	**10**	**3**		**15**	**5**

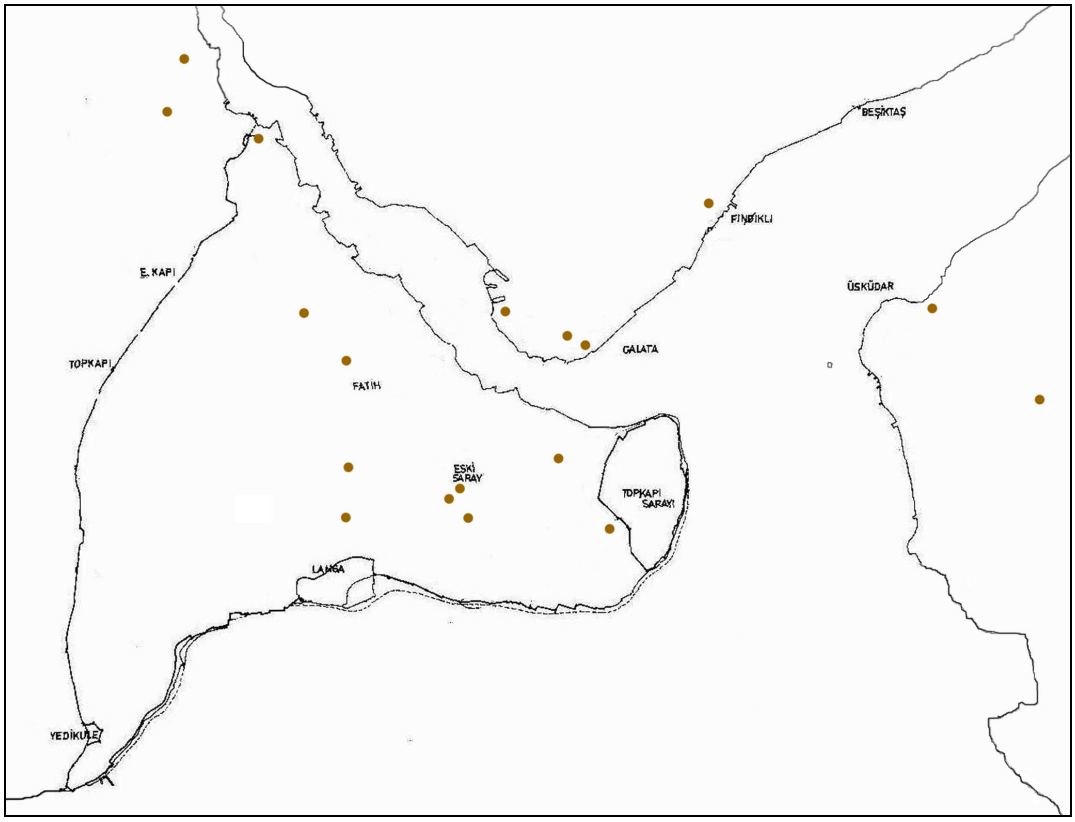
İncelenen sıbyan mekteplerinden biri (Nevşehir Damat İbrahim Paşa Mektebi), Anadolu'da; geri kalan tüm sıbyan mektepleri İstanbul'dadır (Çizelge 3.31). Her ne kadar sıbyan mektepleri İstanbul'a özgü bir kurum olmayıp ülkenin her yerinde yapılmış olsalar da bu dönemdeki mekteplerin neredeyse tamamı İstanbul'dadır. Bunun nedeni, İstanbul dışındaki sıbyan mekteplerinin mütevazı yapılar olabilmeleri ve ilk mektep eğitiminin mevcut cami veya odalar da verilebilmesi olmalıdır. İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin ise kâgir, müstakil yapılar olarak yapılmalarına dikkat edilmiştir.

Çizelge 3.31: Dönem sıbyan mekteplerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi	▨						▨	
V. Kethüdası Mehmet Efendi S. Mektebi	▨					▨		
E. Gülnuş V. S. S. Mektebi 1 (Sim.)	▨			▨				
Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi	▨			▨				
E. Gülnuş V. S. S. Mektebi 2 (Üsk.)	▨						▨	
Hatice Sultan Sıbyan Mektebi	▨			▨				
Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi	▨			▨				
Şeyhülislam İsmail E. Sıbyan Mektebi	▨			▨				
D. İbrahim Paşa S. Mektebi 1 (Bahçekapı)	▨			▨				
D. İbrahim Paşa S. Mektebi 2 (Nevşehir)		▨						
Süleyman Halife Sıbyan Mektebi	▨			▨				
Reisülküttab İsmail E. Sıbyan Mektebi	▨					▨		
Saliha Sultan Sıbyan Mektebi	▨					▨		
Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi	▨				▨			
Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi	▨					▨		
La'lizade Abdulbaki E. Sıbyan Mektebi	▨				▨			
I. Mahmut Sıbyan Mektebi (Ayasofya)	▨			▨				
Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi	▨			▨				
Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi	▨			▨				
Toplam	**18**	**1**		**10**	**2**	**4**	**2**	

İstanbul'daki söz konusu 18 sıbyan mektebinin kentteki dağılımına bakıldığında: 10 yapı Suriçi'nde, 4 yapı Galata'da, 2'şer yapı da Eyüp ve Üsküdar'da yapılmıştır (Şekil 3.21). İstanbul'daki mekteplerin, diğer yapı tiplerinde olduğu gibi, ağırlıklı olarak Suriçi'nde yapıldığı görülmektedir. Dikkati çeken bir nokta Galata'da diğer yapı tiplerine nazaran çokça sıbyan mektebi yapılmış olmasıdır. İncelenen dönemde Galata'da hiç cami, imaret, han vs yapılmazken 4 tane mektep yapılmıştır. Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi hariç, geriye kalan 3 mekteb Galata'da birbirlerine oldukça yakın mesafelerdedir. Müslüman çocukları için, din temelli eğitimin verildiği bu okulların, gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu bu bölgede yapılmış olmaları, aynı zamanda bölgenin ilk medresesinin de bu devirde yapıldığı

düşünüldüğünde, incelenen dönemde Galata'da Müslüman-Türk unsurlara yönelik bilinçli bir imar faaliyetine girişilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Şekil 3.21: Dönem sıbyan mekteplerinin İstanbul içindeki dağılımı

Sebiller ve ayrıca dükkân, mahzen, çeşme gibi ikincil nitelikli yapılar sayılmazsa, III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde yapılan 19 sıbyan mektebinin; 6 tanesi, münferit sıbyan mektepleridir; 7 mektep, dominant bir yapı ile birlikte bir ikili oluşturur[1]; 3 mektep, başka iki yapı ile birlikte orta ölçekli bir külliyenin parçasıdır; 4 mektep ise üç veya daha fazla yapının yer aldığı, geniş ölçekli olarak adlandırılabilecek bir külliyenin içindedir (Çizelge 3.32).

[1] Bu dominant yapı, 3 örnekte bir medrese, 2 örnekte bir cami, 1 örnekte bir tekke ve 1 örnekte handır. Bunların içinde Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, 1642 tarihli Kemankeş Mustafa Paşa Camisi'ne bu dönemde eklenerek bir külliye oluşturmuştur.

Çizelge 3.32: Dönem sıbyan mekteplerinin külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları										
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Hamam	Sebil	Diğer
Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi											
V. Kethüdası Mehmet Efendi S. Mektebi			▨								
E. Gülnuş V. S. S. Mektebi 1 (Sim.)							▨			▨	
Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi	▨								▨	▨	
E. Gülnuş V. S. S. Mektebi 2 (Üsk.)	▨	▨				▨				▨	
Hatice Sultan Sıbyan Mektebi											
Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi										▨	
Şeyhülislam İsmail E. Sıbyan Mektebi	▨										
D. İbrahim Paşa S. Mektebi 1 (Bahçekapı)			▨						▨	▨	
D. İbrahim Paşa S. Mektebi 2 (Nevşehir)	▨		▨			▨	▨	▨	▨		
Süleyman Halife Sıbyan Mektebi											
Reisülküttab İsmail E. Sıbyan Mektebi	Mevcut camiye sonradan eklenmiştir										
Saliha Sultan Sıbyan Mektebi										▨	
Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi			▨								
Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi				▨					▨	▨	
La'lizade Abdulbaki E. Sıbyan Mektebi				▨							
I. Mahmut Sıbyan Mektebi (Ayasofya)	Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir										
Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi										▨	
Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi			▨							▨	
Toplam	**5**	**1**	**5**	**2**	**1**	**3**	**2**	**1**	**4**	**9**	**1**

Bu dağılımdan anlaşıldığı kadarıyla dönem mektepleri daha çok, ikinci bir vakıf yapısı ile birlikte, bir nevi o yapının mahalle kullanımına dönük, tamamlayıcı yapısı olarak düşünülmüştür. Bu ana yapılar; cami, medrese, tekke ya da han olabilmektedir. İkinci en yaygın uygulamanın ise mekteplerin münferit yapılmasıdır. Osmanlı sıbyan mektepleri, mahalle aralarında, bir sebil ya da çeşme ile birleşen, yanında küçük bir haziresi de bulunan, ki bu hazirede baninin ve mektep hocalarının mezarları bulunur, kendi başına yapılar olarak sıklıkla yapıla gelmiştir. İncelenen dönemde de bu tarzda yapılmış azımsanmayacak sayıda mektep vardır. Mekteplerin, kapsamlı külliyelerin programına alınması daha az görülen bir uygulamadır. Mekteple birlikte 5 farklı yapı tipini barındıran Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide

Sultan Külliyesi ve 7 farklı yapı tipini barındıran Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi, mektepleri olan nadir büyük ölçekli külliyelerdendir. Sonuç olarak, genelde çok büyük külliyelerin yapılmadığı 18. yüzyılın ilk yarısında sıbyan mektepleri, müstakil olarak ya da diğer bir yapının yanında yapılarak, şehrin sıkışık dokusu içinde, her köşeye rahatça girebilsin istenmiştir denebilir.

Dönem sıbyan mekteplerinin beraber yapıldıkları külliye yapılarının dağılımında ise ilk sırayı sebiller alır; 19 mektepten 9'u bir sebille beraber inşa edilmiştir. Mekteplerin beraber yapıldığı en yaygın ikinci yapı tipi cami ve medreselerdir. Bu dönemde 6 caminin ve 6 medresenin yanında birer mektep bulunur. Mahalle mekteplerinin mescit ve cami civarında inşa edilmelerine özen gösterildiği (Hızlı, 1995 s.37) düşünüldüğünde cami-mektep ilişkisi anlaşılabilir. Medreselerin içinde bulundukları külliyelerde bir de sıbyan mektebinin olması birer eğitim kurumu olarak her ikisinin de hem fonksiyonel hem manevi açıdan bir bağ içinde düşünüldüklerini akla getirmektedir. Bu dönem sıbyan mektepleri içinde, Emetullah Gülnuş Valide Sultan'ın yaptırdığı Simkeşhane kapsamındaki mektep, ticaret fonksiyonlu bir yapı ile çocuklara temel eğitimin verildiği bir yapının beraber düşünülmesi açısından dikkat çekici bir örnektir.

18. yüzyılın ilk yarısında yapılan sıbyan mekteplerinin konumları, yer seçimlerine, yerleştirildikleri kotlara, başka yapılarla bitişik yapılıp yapılmamalarına ve yönlenmelerine göre değerlendirilebilir. Ancak bu aşamada, günümüze ulaşamamış ve konumları hakkında yeterli bilgi bulunmayan; Hatice Sultan Sıbyan Mektebi ile Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi inceleme dışı tutulmuş ve değerlendirme geriye kalan 17 yapı arasında yapılmıştır.

Ayasofya I. Mahmut Sıbyan Mektebi dışında, bir istisna olarak düz bir taşlığın ortasında serbest olarak durmaktadır, tüm dönem mektepleri kentsel doku ve sokak ile direk ilişki içindedir (Çizelge 3.33). Sokakla ilişki içindeki bu 16 mektebin, 7 tanesi arsanın bir yüzünde sokağa açılırken, 9 tanesi arsanın köşesinde iki sokağa birden açılır. Görüldüğü gibi, Osmanlı sıbyan mekteplerinin genelinde olduğu gibi, bu dönemde de mektepler hemen daima köşe başlarına yerleştirilmişlerdir. Bunun nedeni, sınıfın çift yönden ışık alması ve havalandırılması arzusu, bitişiğindeki çeşmenin de yardımıyla mahalle yangınlarının yayılmasını engelleyeceği umudu ve mahallenin çeşitli yerlerine aynı uzaklıkta olması isteği olabilir (Aydoğan, 1968

s.150). Aynı zamanda külliyenin bir dış köşesinde, mahalle ile külliyenin kesişme noktası denebilecek bir yere yerleştirilerek mektepler, külliyenin bir parçası olduğu kadar çevrenin de bir parçası olurlar.

La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi hariç incelenen tüm mektepler, geleneksel yaklaşıma uygun olarak fevkanidir. Osmanlı mimarisine medrese, tekke gibi diğer yapı türleri zemin katta inşa edilmelerine karşın, 18. yüzyılda da geçerli olmak üzere, mekteplerin titizlikle üst kata alınmış olmaları bilinçli bir seçimi işaret etmektedir. Mektep dersliklerinin bu şekilde üst kata alınma sebebinin, sokağın gürültüsünden uzaklaşma, daha uygun bir ışıklandırma arzusu, çocukların rutubetten korunması ve okulun ev kavramı ile yakın bulunması olabileceği belirtiliştir (Aksoy, 1968 s.153, s.188). İncelenen dönem yapılarında zemin kata dükkân, kapalı oyun yeri, fırın, helâ, çeşme, su haznesi, sebil ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi'nde olduğu gibi kaya içine oyulmuş kiler mekanları yerleştirilebilmiştir.

Mekteplerin, alt katlarında bulunun dükkân ve benzeri mekânlar sayılmazsa bitişik oldukları yapılar sınırlıdır. 6 örnekteki çeşme, 4 örnekteki sebil[1] ve 4 örnekteki külliye cümle kapısı, mekteplerle bitişik yapılan en yaygın yapı tipleridir. Mekteplere bitiştirilen büyük ölçekli yapılar ise 2 örnekte medrese ve 1'er örnekte han ve imarettir. Anlaşıldığı gibi, dönem mektepleri genelde diğer kütlesel yapılardan soyutlanmış, sebil, çeşme, kapı gibi küçük boyutlu yapılarla bir kompozisyon içinde düzenlenmiştir. Osmanlı mimarlığının genelinde olduğu gibi incelenen dönemde de bir külliye içinde olsa bile mekteplerin yerleştirilmelerinde, daima içinde bulundukları külliyeden tecrit edilmelerine dikkat edilmiş, sokağa açılan özel girişlere, kendi içlerine dönük avlu ve bahçelere sahip olmaları sağlanmıştır.

[1] Dönem mekteplerinin içinde bulundukları külliyelerden 10 tanesinde sebil bulunduğuna değinilmişti. Ancak 5 tanesi mekteple birleştirilmiş, geriye kalanlar aynı külliyenin bir parçası olan mekteple birleştirilmek yerine ayrı yapılmışlardır. Bunlar: Kaptan İbrahim Paşa, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Saliha Sultan ve Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi ve Sebilleridir. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı mimarlığında uzun bir geçmişi olan altlı-üstlü sebil ve mektepten oluşan "sebil-mekteb" anlayışından farklı örnekler bu dönemde yaygınlık kazanmıştır. Bunun nedeni sebillerin bu dönemde büyüyerek, bir mektebin altına sığmayacak boyutlara ulaşması olmalıdır.

Çizelge 3.33: Dönem sıbyan mekteplerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

	Bitişik olduğu yapılar											
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Hamam	Sebil	Çeşme	Cümle Kapısı
Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi											▨	
V. Kethüdası Mehmet E. S. Mektebi			▨									
E. Gülnuş V. S. S. Mektebi 1 (Sim.)							▨			▨		
Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi												
E. Gülnuş V. S. S. Mektebi 2 (Üsk.)												▨
Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi												
Şeyhülislam İsmail E. Sıbyan Mektebi												▨
D. İbrahim P. S. Mektebi 1 (Bahçekapı)										▨		
D. İbrahim P. S. Mektebi 2 (Nevşehir)						▨						
Süleyman Halife Sıbyan Mektebi											▨	
Reisülküttab İsmail E. Sıbyan Mektebi											▨	
Saliha Sultan Sıbyan Mektebi												
Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi											▨	▨
La'lizade Abdulbaki E. Sıbyan Mektebi												
I. Mahmut Sıbyan Mektebi (Ayasofya)												
Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi										▨	▨	
Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi			▨							▨	▨	
Toplam			**2**			**1**	**1**			**4**	**6**	**3**

Dönem mekteplerinde bir yönlenme olup olmadığına bakıldığında, bu konuda kesin bir yönden bahsedilemese de kuzeybatı-güneydoğu yönünün ağır bastığı görülmektedir. 17 mektep içinde 9'u bu doğrultuda yapılmıştır: Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi, La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi, Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi. 5 mektep de bu yöne dik olan kuzeydoğu-güneybatı yönünde yapılmıştır: Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Şeyhülislam İsmail Efendi Sıbyan Mektebi ve Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusu aynı zamanda İstanbul için kıble yönüdür, ancak namaz kılma

fonksiyonunu barındırmayan mekteplerde bu yönlenmenin nedeni beraber yapıldıkları cami ya da dershane-mescidin yönlenmesine uymak olmalıdır. Bu nedenle mektepler kıble yönünde ya da buna dik yöndedir genelde. Sadece 3 mektep doğu-batı doğrultusuna yerleştirilmiş: Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi; kuzey-güney doğrultusunda ise hiç mektep yapılmamıştır.

Sıbyan mekteplerinin esas kat planları temel olarak bir giriş mekânı ve bir dershaneden oluşur (Şekil 3.22). İncelenen dönemde, kat planları hakkında yeterince bilgi olmayan Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Hatice Sultan Sıbyan Mektebi, Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi[1] ve Hace Âlicenap Kadın Sıbyan Mektebi dışındaki 15 sıbyan mektebinin tamamı bu plan esasına göre yapılmıştır.

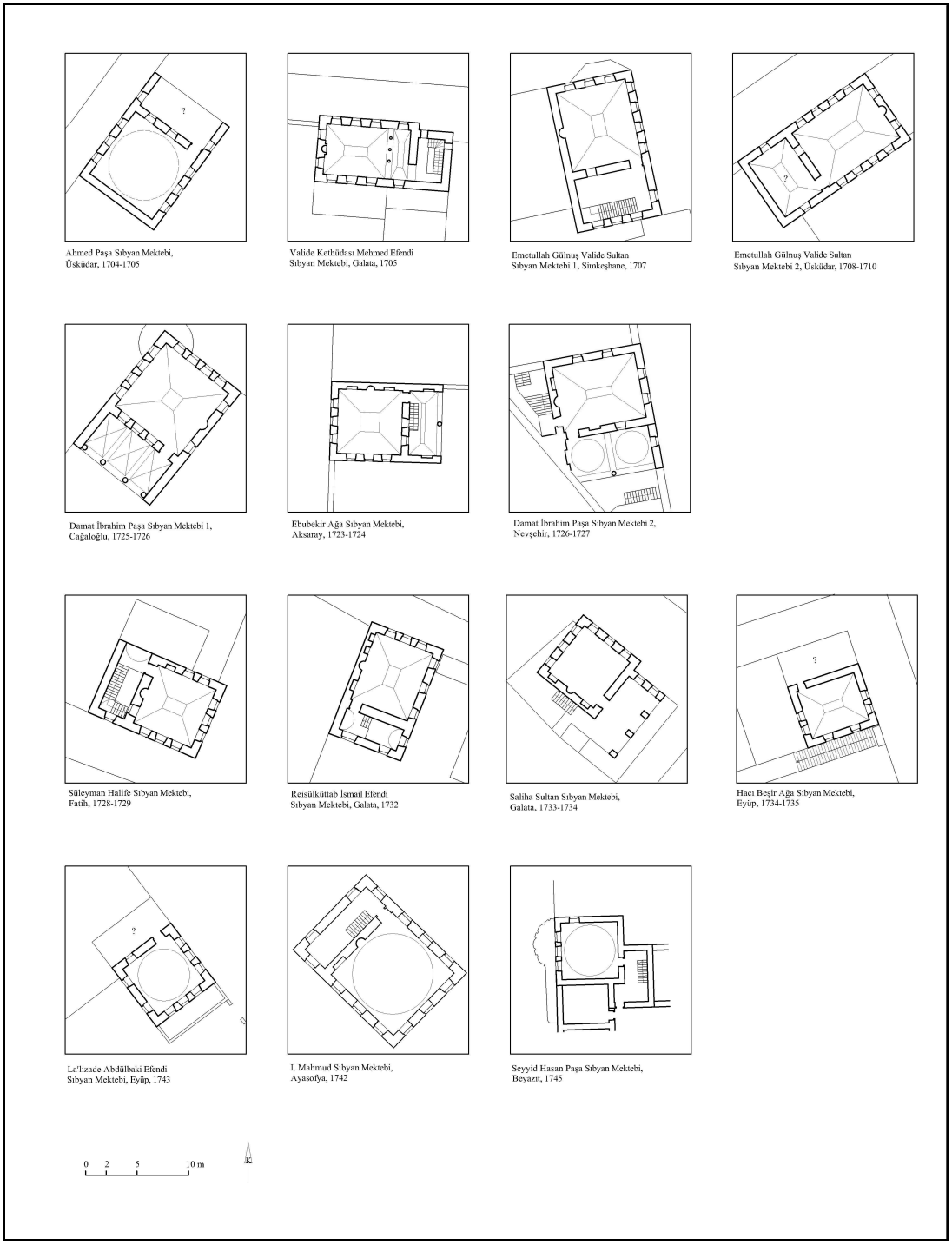
Öncelikle, dönem sıbyan mekteplerinde, giriş cephesi boyunca uzanan ve genelde merdiveni barındıran "giriş mekânı" planlamasına bakıldığında; 7 mektebin tamamen kapalı (Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi, Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi, Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi); 5 mektebin ise revak tarzı, yanları açık, üstü kapalı bir giriş mekânına sahip olduğu görülmektedir (Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi). 4 mektepte ise giriş mekânlarının nasıl olduğu hakkında bilgi yoktur. Bu dağılıma göre 18. yüzyılın ilk yarısında, sıbyan mekteplerinin girişlerinin, geleneksel üç açıklıklı revak yerine kapalı bir mekân içinden sağlanması tercih edildiği söylenebilir. Revaklı örneklerin tümünde de yan yüzler duvarla kapatılıp, sadece ön kısmın açık bırakılmıştır. Giriş mekanlarının derinliğinin genişliğine oranı, genel olarak 1:2'dir. Bu oranda çok büyük farklılıklar yoktur, ancak dönemin başında daha derin olan söz konusu mekânların dönemin sonuna doğru, daraldığı gözlenmektedir. Giriş mekânı en derin tutulmuş olan örnek, Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan

[1] Her ne kadar Aksoy, 1968 tarihli çalışmasında Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebinin bir planını yayınlamış olsa da, uzun ince dikdörtgen bir plan gösteren bu yapının kesin durumu bilinmediği ve bu planı ile bir istisna oluşturduğu için değerlendirme dışı tutulmuştur.

Mektebi'dir; en-boy oranı 1:1,4. En dar olanı ise Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi'ndedir; oran 1:3'den fazladır.

Mekteplerin en çok değişen ve yok olan bölümleri giriş kısmı olduğu için, bu mekânların örtü sistemi hakkında net bir şey söylemek zordur. Kalan örtülerden buralarda genelde tonoz, daha çok da aynalı tonoz, kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dönem mektepleri giriş mekânları içinde, üst örtüsü günümüze kalan kubbeli tek örnek Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi'ninkidir.

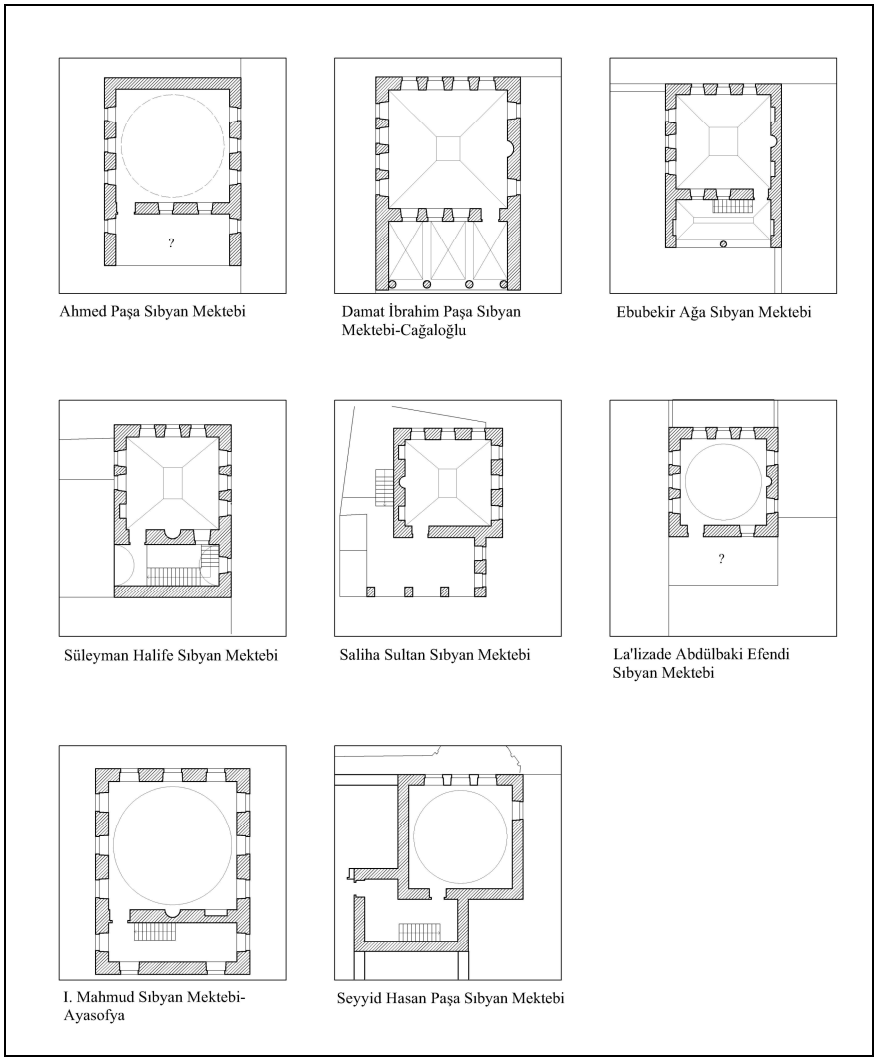
İncelenen dönemde, Süleymaniye Sıbyan Mektebi'nde olduğu gibi genişletilerek oluşturulmuş, yanları açık, geniş saçaklarla örtülen bir yazlık bölüme ya da Beyazıt ve Amcazade Hüseyin Paşa Sıbyan Mekteplerindeki gibi iki derslikli olanlarına rastlanmamaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısından günümüze ulaşan sıbyan mektepleri tek dersliklidir ve planlarında çok büyük bir çeşitlilik yoktur. Net bir tipolojik ayrımdan söz edilemese de bu dönem mektepleri, dershanenin planına göre; kare planlılar, girişe göre boyuna dikdörtgen planlılar ve girişe göre enine dikdörtgen planlılar olarak üç tipe ayrılabilir.

Şekil 3.22: Dönem sıbyan mekteplerinin tarih sırasına göre planları

Kare planlı dönem mektepleri, sayıca en yaygın tiptir: 16 yapının 8'i bu plandadır (Şekil 3.23). Dikdörtgen planlı olanların 4 tanesinde mekâna, dikdörtgenin dar kenarından girilir ve mekân girişe göre uzunlamasına yerleştirilmiştir (Şekil 3.24). Girişe göre enine uzunlamasına dikdörtgen planlı dönem medreselerinin sayısı ise sadece 2'dir (Şekil 3.25). İstanbul'daki mektep dersliklerinin genelde kare planlı olduğu daha önceki çalışmalarda tespit edilmiştir (Aksoy, 1968 s.162). 18. yüzyılın

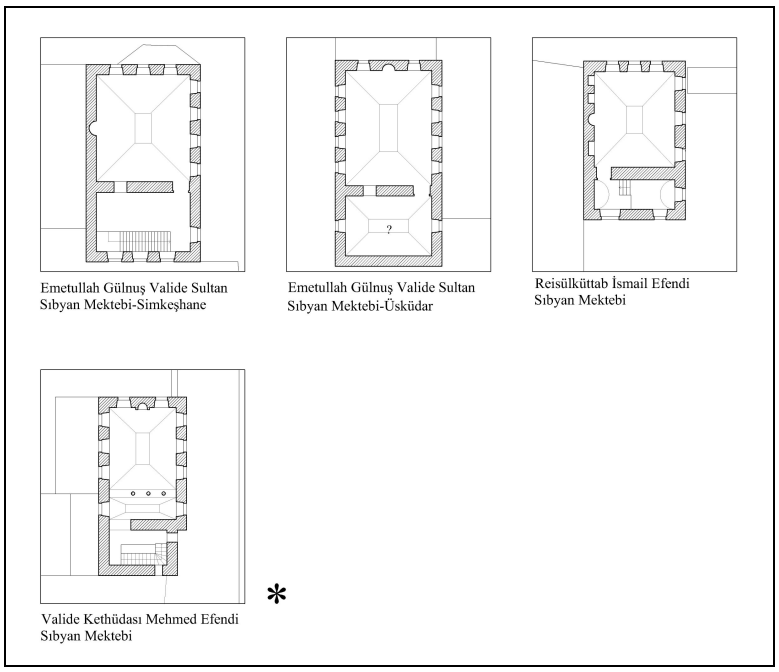
ilk yarısında da mektep planları konusunda bir değişiklik yoktur: verilen dağılımdan da anlaşıldığı gibi, mekteplerde kare plan tercih edilmiş, çoğu kareye yakın olmak üzere (en-boy oranı ortalama 1:1,2'dir) boyuna dikdörtgen planda da yapılabilmişlerdir. Bu noktada Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi üzerinde durmak gerekir. Bu yapıda dershane, aynalı tonoz örtülü iki mekândan oluşturulmuş ve dershanenin boyu, eninin 1,5 katını geçmiştir. Bu planı ile dönem mektepleri içinde bir istisnadır.

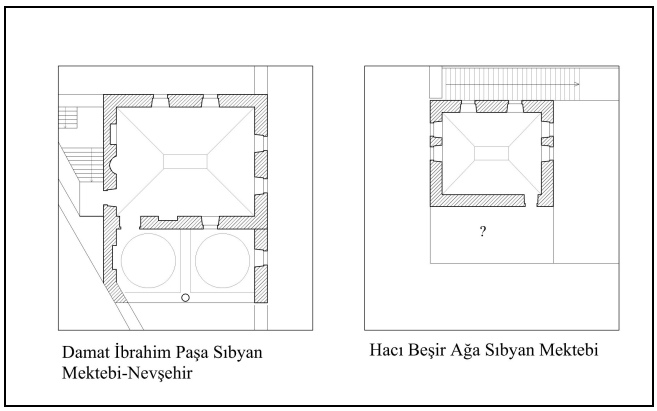
Şekil 3.23: Kare planlı mektep dershaneleri

Kare veya kareye yakın boyuna dikdörtgen planların tercih edilmesi, sıbyan mekteplerinin günlük kullanımı düşünüldüğünde anlaşılır bir durumdur. Geleneksel sıbyan mekteplerinde talebelerin, zemine serili pöstekiler üzerinde evlerinden getirdikleri minderlerde oturduğu, önlerinde rahleleri (sıraları) bulunduğu, kitapları burada ya da ellerinde tutarak okudukları belirtilmektedir. Ayrıca mektep hocasının

dershanenin bir köşesinde, zemini biraz yüksekçe bir yerdeki minder üstünde oturduğu ve talebeyi birer birer çağırarak önündeki rahlede ona ders okuduğu bilinmektedir[1] (Hızlı, 1995 s.37). Doğal olarak sıbyan mektebi dershanelerinde de bu sınıf düzenine uygun olan kare plan tercih edilmiştir.

Şekil 3.24: Girişe göre boyuna dikdörtgen planlı mekteb dershaneleri, (*) Dershanesi ek bir mekânla boyuna uzatılmış örnek.

Şekil 3.25: Girişe göre enine dikdörtgen planlı mektep dershaneleri

[1] 17. yüzyılın ortalarında yaşamış, muallim Mehmed Efendi bu konuda bir de şiir yazmıştır: "oturdular çü tertib üzre sıbyan / Kimi heyce okurdu kimi Kur'an / Önümde her biri tekrar ederdi / Alıp dersini yerine giderdi" (Koçu, 1966 s.24)

İncelenen mekteplerin boyutları da daha önceki Osmanlı sıbyan mekteplerinden çok farklı değildir. İstanbul'daki mekteplerin derslik boyutlarının, genelde 6,5x6,5m (42 m2) ile 8x8m (64 m2) arasında değiştiği belirtilmektedir (Aksoy, 1968 s.162). 18. yüzyıl mektep dershanelerinin büyüklük ortalaması 46 m2'dir. Dönemin en büyük mektebi, 72 m2'lik dershanesi ile Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi'dir; en küçüğü ise 28 m2'lik dershanesi ile Eyüp Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi'dir.

Mektep dersliklerinin, girişin konumlanmasında, aydınlatılmasında ve ısıtılmasında da işlevselliğin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Dersliğin girişi, büyük çoğunlukta giriş duvarının sol ya da sağ ucuna alınmıştır. Böylece mekâna bir köşesinden girilmekte ve dershanenin bütünlüğü bozulmamaktadır.

Vaziyet planları konusunda da bahsedildiği gibi, mektep dershaneleri genelde köşe arsalarda, zemin katlardaki bağlantılardan koparılmış, fevkani mekânlardır. Böylece hemen hemen tüm yönlere açılabilen pencerelerle, mekân ışık alabilmiştir. 7 mektebin dershanesinde, giriş hariç dershanenin 3 duvarına da pencereler yerleştirilebilmiştir, bunlar: Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi, La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi, Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi. 7 mektepte ise, giriş duvarı dışında kalan 3 cepheden birinin sağır tutulduğu, geri kalan 2 cepheden ışık alındığı görülmektedir, bunlar: Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi, Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi. Bu şekilde bir duvarın sağır yapılması, kentiçi bitişik nizam düzeninden kaynaklanabileceği gibi, bir duvarı sağır bırakıp buraya ocak ve nişleri yerleştirme düşüncesinden de kaynaklanabilir.

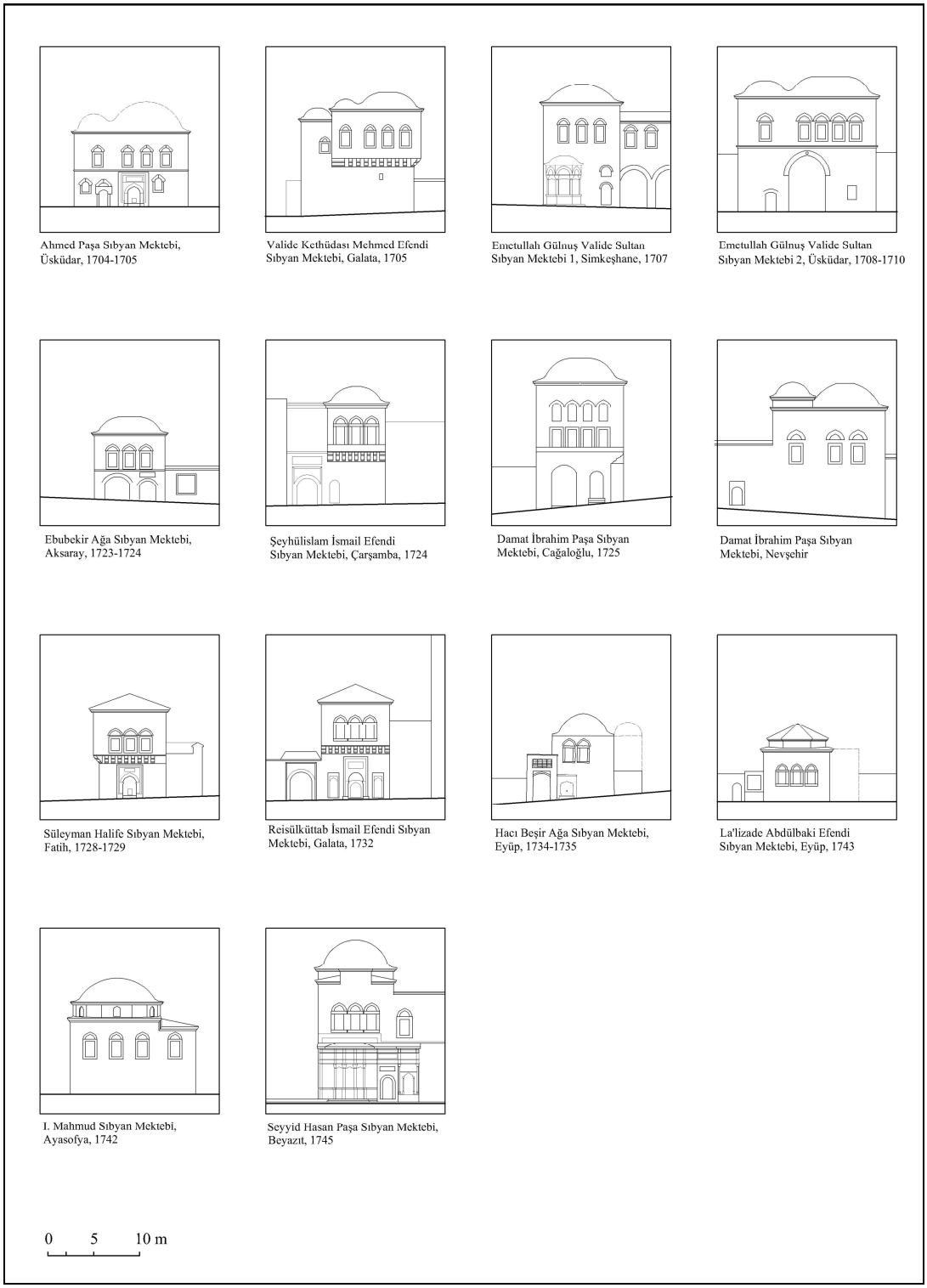
Ocağı olduğu kesin olarak tespit edilen 12 sıbyan mektebinin 6'sında ocak, yapının sağır duvarının ortasına yerleştirilmiştir: Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi, Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi. Sağır duvarı bulunmayan mekteplerde ise ocak, ya dışa açılan cephelerden birinde, iki pencerenin arasına

yerleştirilmiş (4 örnek böyledir: Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi) ya da giriş duvarı üzerine yerleştiriliştir (2 örnek böyledir: Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi).

Sıbyan mekteplerinin dershane örtüsüne bakıldığında; 10 örneğin aynalı tonoz ile: Valide Kethüdası Mehmet Efendi Sıbyan Mektebi, Simkeşhane Emetullah Gülnuş, Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi; 3 örneğin ise kubbe ile: Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi, La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi, Ayasofya I. Mahmud Sıbyan Mektebi, Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi, örtülü olduğu görülür. Aynalı tonozun tercih edilmesi bu dönemim geneli için geçerli bir uygulamadır. Sadece dikdörtgen planlı mekânlar değil, kubbe ile örtülmesi mümkün olan, kare planlı mekânların bazılarında da aynalı tonoz tercih edilmiştir. Nitekim aynalı tonoz örtülü mektep dershanelerinin 4 tanesinin kare planlı olduğu görülmektedir. Bu da, aynalı tonozun mekânın planına çok bağlı kalmadan tercih edilen bir örtü olduğunu göstermektedir.

Kaptan İbrahim Paşa, Hatice Sultan, Mehmed Emin Ağa ve Hace Âlicenap Kadın Sıbyan mekteplerinin cepheleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, geriye kalan mekteplerden cephe konusunda ortak bir dilin var olduğu görülmektedir (Şekil 3.26). Dönem sıbyan mekteplerinin cephe tasarımı konusunda bir sınıflandırma yapmak zordur; genelde benzer özellikler taşıyan mektep cepheleri geleneksel özellikler taşır Özellikle sıbyan mektepleri için sokağa açılan cepheler tipiktir[1].

[1] Bu konuda tek farklı örnek, yüksek, çift sıra pencereli, kesme taş cepheli Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi'dir denebilir. Ne yazık ki günümüze gelmeyen bu mektebin bunun dışında farklı özellikler taşıyıp taşımadığı bilinememektedir ancak devrin güçlü sadrazamı tarafından yaptırılmış olması yapının özenle ele alınmasını beraberinde getirmiş olmalıdır.

Şekil 3.26: Dönem sıbyan mekteplerinin tarih sırasına göre sokak cepheleri

La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi hariç tüm mektepler bir zemin kat üstünde yer aldığından, mektep dershane cephesi ile zemin kattaki yapıların cephesi ortak bir kompozisyon oluşturur. Zemin katta kompozisyona 4 örnekte çeşme; 3 örnekte sebil; 3 örnekte dükkân ve 1 örnekte de külliye kapısı katılmıştır.

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde yapılmış olan sıbyan mekteplerinin dershane cepheleri yine geleneksel mektep tasarımını devam ettirirler. Dershane cephesi, zemin kattan bir silme ile ya da çıkma yaptığı durumlarda taş konsol sırası ile ayrılmaktadır Esas kat cephe yüksekliği genel olarak 4m ile 5m arasında değişmektedir. Böylece yatay silmelerin de etkisi ile dershane cephelerinde yatay etki ağırlıktadır. Bunun iki istisnası, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi ve Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi'dir. Her ikisi de 7 m'den fazla yükseklikleri ile düşey etkinin daha ağır bastığı yapılardır.

Sıbyan mektebi cephelerinde pencerelerin görünümü de geleneksel tarzdadır: dikdörtgen söveli, sağır sivri hafifletme kemerli 3 ya da 4 pencere tek sıra halinde yan yana gelmektedir[1]. Bu dönemde, kütüphanelerde, medrese dershanelerinde sıklıkla çift sıra pencereler yapılmış olmasına karşın sıbyan mekteplerinde bu tip tercih edilmemiştir. Bunun da yine bilinen tek istisnası; günümüze gelemeyen Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi pencereleridir. Yayınlanan fotoğraflarına göre (Eyice, 1980) bu yapıda pencereler, alt sıradakiler dikdörtgen üst sıradakiler sivri kemerli olmak üzere çift sıra halindedir.

Sıbyan mekteplerinin örtü kaplamaları da genelde kurşundur. Ne derece özgün oldukları net olmasa da 4 örnekte, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, La'lizade Abdulbaki Efendi Sıbyan Mektebi, dıştan kiremit kaplı, ahşap kırma çatı ile örtülüdür. Cephe duvar malzemesi ise ağırlıklı olarak taş ya da taş-tuğla almaşıktır. Zemin katta en az bir cephenin taş örgülü olduğu 9 örnek vardır, üst katta ise sadece iki örnekte, Bahçekapı ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektepleri, cephede tamamen kesme taş kullanılmıştır. Geri kalan tüm cephelerde taş-tuğla almaşık duvar örgüsü kullanılmıştır. Dönem mekteplerinin hiçbirinin cephesinde, moloz taş ya da mermer kullanılmamıştır.

Sonuç olarak, III. Ahmed ile I. Mahmud devrini kapsayan bu dönemde sıbyan mektepleri klasik Osmanlı mimari yapısını en çok korumuş olan yapı tipidir. Valide Kethüdası Mehmed Efendi Mektebi'nin dershane planı, Bahçekapı Damat İbrahim

[1] Çavuşbaşı Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi hafifletme kemerlerinin iki taştan oluşan, dayama kemer tarzında olması Osmanlı mimarlığında da çok rastlanmayan farklı bir uygulamadır.

Paşa Mektebi'nin cephesi ve (eğer orijinalse) Ebubekir Paşa Mektebi'nin kapı kemeri gibi birkaç farklı örnek dışında bu dönem mekteplerinde bir değişim gözlenmez. Lale Devri'nin sonunda yapılan Süleyman Halife Mektebi ile I. Mahmut Devrinin başında yapılan Reisülküttab İsmail Efendi Mektebi neredeyse birbirinin tıpatıp aynısıdır ve sanat tarihinde Lale Devri'nin 1730'da bir anda bitmediğini göstermesi açısından önemli iki mektep örneğidir. Böylece gerek Lale Devri'nde gerek Barok üslubun hâkim olduğu dönemde sıbyan mekteplerinin mimarilerinde daha önceki devirlere göre bir fark olmamıştır demek yanlış olmaz. Seyyid Hasan Paşa Mektebi'nde olduğu gibi altındaki sebilde ya da I. Mahmud'un Ayasofya'da yaptırdığı mektepte olduğu gibi külliyenin diğer yapılarında dönemin yeni anlayışlarının açıkça görülmesine karşın mekteplerde bunun uygulanmaması ilgi çekicidir. Genelde müstakil yapılan ve küçük ölçekli bu yapıların mimari üslubunda bir değişik olmaması bu yapıların salt işlev amaçlı düşünülmesi ve değişen tarzların yansıtılacağı itibar yapıları olarak görülmemesinden kaynaklanmış olabilir.

Sonuç olarak, III. Ahmed ile I. Mahmud devrini kapsayan bu dönemde sıbyan mektepleri klasik Osmanlı mimari yapısını en çok korumuş olan yapı tipidir. Valide Kethüdası Mehmed Efendi Mektebi'nin dershane planı, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Mektebi'nin cephesi ve (eğer orijinalse) Ebubekir Paşa Mektebi'nin kapı kemeri gibi birkaç farklı örnek dışında bu dönem mekteplerinde bir değişim gözlenmez. Lale Devri'nin sonunda yapılan Süleyman Halife Mektebi ile I. Mahmut Devrinin başında yapılan Reisülküttab İsmail Efendi Mektebi neredeyse birbirinin tıpatıp aynısıdır ve sanat tarihinde Lale Devri'nin 1730'da bir anda bitmediğini göstermesi açısından önemli iki mektep örneğidir. Böylece gerek Lale Devri'nde gerek Barok üslubun hâkim olduğu dönemde sıbyan mekteplerinin mimarilerinde daha önceki devirlere göre bir fark olmamıştır demek yanlış olmaz. Seyyid Hasan Paşa Mektebi'nde olduğu gibi altındaki sebilde ya da I. Mahmud'un Ayasofya'da yaptırdığı mektepte olduğu gibi külliyenin diğer yapılarında dönemin yeni anlayışlarının açıkça görülmesine karşın mekteplerde bunun uygulanmaması ilgi çekicidir. Genelde müstakil yapılan ve küçük ölçekli bu yapıların mimari üslubunda bir değişik olmaması bu yapıların salt işlev amaçlı düşünülmesi ve değişen tarzların yansıtılacağı itibar yapıları olarak görülmemesinden kaynaklanmış olabilir.

3.6 Kütüphaneler

Kütüphane[1], Osmanlı mimarisi için nispeten yeni bir yapı türüdür ve örneklerin çoğunluğu 18. yüzyıla aittir. Bu bölümdeki değerlendirmeler, 1703 ile 1754 yılları arasındaki 51 yıllık dönem için, varlığı tespit edilen 18 kütüphanenin karşılaştırılması ile yapılmıştır. Bu kütüphaneler: Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Ahmediye Kütüphanesi, Yeni Cami Türbesi III. Ahmed Kütüphanesi, Mirzazade Efendi Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, Eyüp Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi, Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Aşir Efendi Kütüphanesi, Fatih I. Mahmud Kütüphanesi, Şerif Halil Paşa Kütüphanesi, Babıâli Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi, Galatasaray I. Mahmud Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi (Çizelge 3.34). Bu bağlamda yapılar, kronolojik olarak yapım tarihlerine, coğrafi olarak yapıldıkları yere, bina siparişini veren banilere, işleyişlerine, vakıf şartlarına ve mimari tasarım özelliklerine göre karşılaştırılmıştır.

Kitap sevgisi ve kitap koleksiyonculuğu, Osmanlı medeniyeti için yeni bir olgu değildir[2]. Ama öğrenciler, yolcular veya çeşitli işlevler için binalar inşa eden Osmanlı toplumu, koleksiyon sayısındaki azımsanmayacak fazlalığa karşın 17. yüzyıla kadar kitaplar için, yaygın anlamda, binalar yapmamıştır[3]. 1655–1705

---

[1] "Arşiv", "kitap koleksiyonu" ve "kütüphane" kavramları günlük kullanımda zaman zaman birbirine karıştırılmaktadır. Aslında yazının ortaya çıkması ve bu yazıların taşınabilir ve saklanabilir nesneler (kil tablet, papirüs, parşömen, kâğıt vs.) üstüne yazılması, bunları biriktirme ve bir yerde saklama olgusunu da beraberinde getirmiştir. Belge niteliğindeki mektupların, emirlerin, tutanakların saklanması arşivleri oluştururken, kitapların (ilk zamanlarda ruloların) toplanması ile de kitap koleksiyonları oluşmuştur. Kitap koleksiyonu yazılı kültürdeki her toplumda görülmüştür denebilir ancak kütüphane olarak adlandırılabilecek, bu amaç için yapılmış bağımsız yapıların ortaya çıkışı toplumdan topluma değişmiştir. Kavram karışıklığının önüne geçmek için bu çalışma içinde "kütüphane" sözcüğü, yapıyı ifade etmek için kullanılmış; kitapların kendisi için "kitap koleksiyonu" terimi tercih edilmiştir.

[2] Bursa ve Balıkesir Eyne Bey Medreseleri ve Bolu Yıldırım Medresesi içindeki kitap koleksiyonları, kayıtlarda adı geçen en eski Osmanlı koleksiyonlarıdır. Vakfiyesi mevcut en eski koleksiyonlar Edirne II. Murat Darülhadisi (838/1435), Bursa Umurbey Camisi (843/1440) ve Üsküp İshak Bey Medresesi (848/1445) kitap koleksiyonlarıdır (Erünsal, 1988 s7-9, 279). Büyük külliyelerin, özellikle medreselerin hemen hepsinde bir kitap koleksiyonu bulunmaktadır. Çoğunun bir hafız-ı kütüb kadrosu da bulunmaktadır.

[3] Kitaplar genelde medrese, cami, mektep ve tekke içinde vakfedilmişlerdir. Bazen de bu koleksiyonlar farklı yerlere konmuştur. Örneğin Kadı Bedrettin Mahmud 966\1559'da Kayseri'de oluşturduğu vakıf kitaplarının, evinde korunamadığı takdirde medrese öğrencilerinin yararlanması şartı ile bedesten içinde korunmasını istemiştir (Çayırdağ, 1988 s.265). Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi İsmihan Sultan'ın, Eyüp'te yaptırdığı medrese için 976\1568 tarihli vakfiyesinde bağışladığı kitapların medrese yakınında bulunan türbesindeki dolaba konulması belirtilmiştir (Erünsal, 1988 s51). Daha önce de kitaplar için özel mekânlar yapılmış olsa da tespit edilebildiği kadarıyla bunların sayısı çok sınırlıdır. İznik Süleyman Paşa Medresesi'nin dershane mekânından çıkıntı yapan kısmın ve Bursa I. Murat Medresesi'nde caminin mihrap nişi üstüne isabet eden küçük odanın kütüphane olarak tasarlanmış olabilecekleri düşünülse de (Demiralp, 1999 s.230) kesin delil yoktur. Ancak, I.

arasındaki 50 yıllık dönemde sadece 3 kütüphane görülmektedir; Köprülü Kütüphanesi (1661–1676), Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi (1700) ve Feyzullah Efendi Kütüphanesi (1700–1701). 18. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı mimarlığında, diğer alanlarda olduğu gibi, yenilikler hız kazanmış, buna paralel olarak kütüphane sayısında da hızlı bir artış olmuştur. III. Ahmed'in iktidara geçtiği 18. yüzyıl başından, ayrıldığı tarihe kadarki yaklaşık 30 yıl içinde 6 kütüphane yapılmıştır. 25 yıllık I. Mahmud devrinde ise 12 kütüphane yapılmıştır.

Çizelge 3.34: Dönem kütüphanelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi	1708	▨	
Şehit Ali Paşa Kütüphanesi	1710/1715	▨	
III. Ahmed Kütüphanesi 1 (Topkapı Sarayı)	1719	▨	
Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi	1720	▨	
Ahmediye Kütüphanesi	1722	▨	
III. Ahmed Kütüphanesi 2 (Yeni Cami Türbesi)	1724–1725	▨	
Mirzazade Efendi Kütüphanesi	1730–1731		▨
Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi	1734-1735		▨
Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi	1734-1735		▨
Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 1 (Eyüp)	1734–1735		▨
I. Mahmud Kütüphanesi 1 (Ayasofya)	1740		▨
Atıf Efendi Kütüphanesi	1741		▨
Aşir Efendi Kütüphanesi	1741/1749		▨
I. Mahmud Kütüphanesi 2 (Fatih)	1742		▨
Şerif Halil Paşa Kütüphanesi	1744		▨
Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 2 (Babıâli)	1745		▨
I. Mahmud Kütüphanesi 3 (Galatasaray)	1754		▨
Nuruosmaniye Kütüphanesi	1755		▨
Toplam		**6**	**12**

Murat'ın subaşılarından Eyne Bey Subaşı (ö.1406) tarafından Bursa'da yaptırılan medresede, üst katta kütüphane olarak kullanıldığı kesin olan müstakil bir oda vardır (Ayverdi, 1966 s.444). İstanbul Fatih Külliyesi'nin de ayrı bir kütüphanesi olduğu tahmin edilmektedir. (Ayverdi, 1953 s.156). Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde de paşa odaları arasındaki külliye girişinin üzerinde sıbyan mektebi ya da kütüphane odası olarak düşünülmüş bir yapı vardır (Aktuğ, 1989 s.27). Osmanlı mimarlığında kütüphane olarak yapıldığı bilinen, ilk bağımsız kütüphane ise Köprülü Kütüphanesi'dir. Böylece kütüphaneler, 17. yüzyıl sonunda medrese yapı programlarına dâhil edilmişlerdir.

Kütüphaneler açısından 18. yüzyılda hız kazanan bu değişimin nedenleri çeşitlidir. 17. yüzyıl öncesi kütüphane sayısının azlığı, kitap koleksiyonlarındaki kitap sayısının hiçbir zaman belli bir miktarın üstüne çıkmadığına ve kitabın, toplumun geniş çevrelerince paylaşılan bir nesne olmaktan çok, özenle saklanıp koleksiyonu yapılan[1] ya da dar bir bilim adamı çevresi tarafından kullanılan bir nesne olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Lale Devri'nde öğrenmeye verilen önem, sadrazamın ve devletin temel politikasının bir sonucudur. Pek çok kişi ve kurul bu iş için görevlendirilerek çeviri faaliyetleri hızlandırılmış[2], ülkenin her yerine görevliler gönderilip önemli kitap ve elyazmaları toplatılmış, aynı zamanda, değerli yazma kitapların ülke dışına çıkarılması yasak edilmiştir (Glück, 1968 s.372). Buna paralel olarak kitap koleksiyonları konu bakımından zenginleşmeye, kataloglarında yeni konu başlıkları ortaya çıkmaya başlamıştır, örneğin: kasaid, hesap, muhâdarât, vücuh gibi (Erünsal, 1988 s.228). Neticede, daha önce cami ve medrese dolaplarında saklanan kitaplar için yeni binalar yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Müstakil kütüphanelerin ortaya çıkmasıyla birlikte kurucular, farklı sınıftan okuyuculara hitap eden, değişik konulu eserler vakfetmeye çalışmışlardır (Erünsal, 1988 s.203). Bu kitaplar, kurucularının fikri kişiliğini ve zevklerini de yansıtmaktadır[3]. 18. yüzyılda nüfusun Müslümanlarda %15, Hıristiyanlarda %5'lik kısmı okuryazar olsa da (Karpat 2002 s.63) kitapları barındıran ve geniş kitlelere de kitaba ulaşma fırsatı veren yapılar giderek artmıştır. Bu dönem içinde herhangi bir medreseye bağlı olmadan, müstakil bir yapı ve kurum olarak yapılmış kütüphanelere de (Şehit Ali Paşa Kütüphanesi gibi) ilk defa rastlanmaktadır. Böylece kütüphaneler, kitaba artan toplumsal ilginin[4] somutlaşmış halidir denebilir.

Yüzyılın başlarında umum kütüphanelerinin, kişisel kütüphanelerden doğduğu söylenebilir. Örneğin Şehit Ali Paşa'nın Vefa'daki konağından ayırarak oluşturduğu kütüphanesinden önce Kuzguncuk yanındaki Istavroz semtinde bulunan yalısının bir

---

[1] Nitekim, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi yapılana kadar padişaha ait pek çok kitap diğer değerli eşyalarla birlikte hazine dairesinde tutulmaktaydı (Binark, 1981 s732).

[2] Örneğin, Osmanlılar devrinde yazılan, fiziğe ait ilk kitap Müslihüddin b. Sinan tarafından Arapça yazılan ve II. Beyazıt'a takdim edilen "Risale Eflâtuniyye"dir. Fizikle ilgili ikinci bir çalışmayı ancak 18. yüzyılın başlarında görüyoruz. Bu çalışma, Damat İbrahim Paşa'nın Yanyalı Esad Efendi'ye Aristo'nun "Fizik"ini Arapça'ya çevirtmesidir (Bayraktar, 1982 s.69).

[3] Örneğin Revan Köşkü'nün kütüphaneye dönüştürülmesi ile toplanan 2083 kitabın konularına göre yapılmış dökümü bir Osmanlı padişahının hangi türde kitaplar okuduğunu anlamak açısından faydalı bir veridir (Diker 2004 s.22).

[4] 18. yüzyılın sonunda yazıldığı tahmin edilen bekçi manilerinde bile kütüphane yapılarından bahsedilmesi, kütüphane fikrinin halk arasında ne dereceye kadar yaygınlaştığını göstermektedir (Cunbur, 1969 s.116).

odasını da kütüphaneye çevirmiştir (Erünsal, 1988 s.71). Ayrıca Ali Paşa'nın Safer 1127\Şubat 1715 tarihli diğer bir vakfiyesinden anlaşıldığına göre Paşa, daha önce Üsküdar mahallesindeki (bugünkü Cibali çevresi) konağında ve Kuzguncuk'taki yalısında da kütüphaneler kurmuştur (Erünsal, 1988 s.71). Şair Nabi'nin Üsküdar'daki iki odalı evinin bir odası kitaplık olduğundan evin adı Nabî Kütüphanesi diye anılır olmuştur (Ünsal, 1984 s.96). Bu örneklerden 18. yüzyılda, umumi kütüphaneler iyice yaygınlaşmadan önce, ev kütüphanelerinin toplumun üst kademesinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Kütüphane yapımının daha da arttığı I. Mahmud devri, Müteferrika matbaasının faaliyette olduğu dönemdir. Kitabın sadece büyük emek harcanarak elle çoğaltılan bir nesne olmaktan çıkıp basılı kitabın toplum hayatına katılması, kitapla ilgili yargı ve yaklaşımları değiştirerek kütüphanelerin artmasına çok yönlü bir etki yaratmış olmalıdır (Mazlum, 1996 s.45). İbrahim Müteferrika 1726 yılında padişah ve sadrazama sunduğu, matbaanın yararlarını açıklayan "Vesiletü't Tıbbaa" adlı raporunda, matbaanın kurulması ve seri kitap üretimine geçilmesi ile birlikte şehirlerde büyük kütüphanelerin kurulacağına, kültür hayatının canlanacağına ve cahilliğin önüne geçileceğine değinmiştir (Anonim, 1962 s.38).

Ancak matbaanın zannedildiğinin aksine, en azından ilk 25 yıl için, kütüphane sayısına bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Şöyle ki; Müteferrika 1729–1745 arası 16 yıl içinde 17 kitap, 4 harita basmıştır (Evin, 1980 s.137). Tüm kitapların toplam baskı sayısının 12.500 (Simonffy, 1945 s.19) ile 13.200 (Berkes, 1978 s.64) arasında olduğu tahmin edilmektedir[1]. Oysa 15. yüzyılda Avrupa'da 1700 matbaa kurulduğu, 15–20 milyon kitap basıldığı tahmin edilmekte, Rusya'da 1711'de Çar Petro zamanında açılan matbaada, onun çarlığı zamanında 600 kitap basıldığı bilinmektedir (Berkes, 1978 s.36, s.58, s.64). Bu dönemdeki kütüphanelere vakfedilen kitaplar arasında, matbaada basılmış kitapların sayıca az oluşu da yeni kurulan matbaanın 18. yüzyıl kütüphanelerini çok fazla etkilemediğini göstermektedir. Kütüphanelerin yaygınlaşmasının altında yatan asıl neden yöneticilerin eğitime ve kitaba olan ilgisi olmalıdır. Özellikle I. Mahmud bu konuda öncü olmuştur. Onun devri, Osmanlı çağı kütüphaneciliğinin altın devri olarak kabul

edilmiştir (Erünsal, 1988 s.279). Devrin uyanış ve aydınlanma hareketine paralel olarak, I. Mahmud devrinde kâğıt ihtiyacını karşılamak için Yalakabad (Yalova)'da bir de kâğıt fabrikası da kurulmuştur.

Külliyeler içinde, medrese yerine bir kütüphane yaptırmak da 18. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneği 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'dir. Atıf Efendi Kütüphanesi de, vakfiyesine göre "talebe-i ulûmun ifade ve istifadesi mülâhazasiyle" açılmıştır (Cunbur, 1962 s.6). Bu, özellikle Süleymaniye-Fatih gibi büyük külliyelere yakın noktalarda artık yeni medrese yaptırmak yerine, çevredeki medrese öğrencileri için kütüphane yaptırmanın tercih edilir olduğunu göstermektedir[2].

Kütüphane yapılarını yaptıranlara bakıldığında; 5 kütüphane (Topkapı Sarayı ve Yeni Cami Türbesi Kütüphaneleri, Ayasofya, Fatih ve Galatasaray Kütüphaneleri) padişahlarca yaptırılmıştır. Üst kademe yöneticilerce yapılan 9 yapı (Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa, Damat İbrahim Paşa, Ahmediye, Hekimoğlu Ali Paşa, Eyüp ve Babıali Hacı Beşir Ağa, Atıf Efendi, Şerif Halil Paşa Kütüphaneleri) vardır. Bunların 4'ü Sadrazam olmuş kişilerce yapılmıştır. 3 kütüphane de (Mirzazade Efendi, Carullah Efendi, Aşir Efendi Kütüphaneleri) ileri gelen din adamlarınca yaptırılmıştır. Bu banilerin de 2'si şeyhülislamdır (Çizelge 3.35).

Yukarıda ortaya konan tablo, Osmanlı kütüphanelerinin, en azından ilk kuruluş yıllarında, hep sultanlar ve yönetimin en üst kademesindeki görevlilerce yapıldığını göstermektedir. Kütüphane yaptıranlar, hem büyük kitap koleksiyonuna sahip olan hem de bu koleksiyon için özel bir kütüphane inşa ettirecek gücü olan kişilerdir. Dönemin iki padişahı, diğer yapılara kıyasla kütüphane yaptırmak konusunda çok daha faal görünmektedirler. Dikkat çekici bir nokta da padişahların, kütüphanelerini önceki yüzyılların önemli yapılarına birer ek olarak inşa etmeyi tercih etmiş

---

[1] 1745'te Müteferrika ölünce matbaa kapanmış, 1755'te Vankulu'nun yeni basımı yapıldıktan sonra III. Selim devrine kadar sadece 3 kitap basılabilmiş, matbaacılık II. Mahmud dönemine kadar da devletçe verilen bir tekel olarak kalmıştır.

[2] 1784 tarihli, matbaanın yeniden açılmasına dair fermanda dahi büyük çaplı eserlerin 250, 300 kuruş olduğu, alelade kitapların bile 100, 150 kuruştan aşağı olmadığı, talebelerin bu kitaplara ulaşamadığı, bunlara sahip olamadığı belirtilmektedir (Babinger 2004 s.35).

olmalarıdır. Yeni Cami Türbesi, Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Fatih Camileri onlar sayesinde yeni kütüphanelere kavuşmuştur[1].

Çizelge 3.35: Dönem kütüphanelerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi			▨			▨	
Şehit Ali Paşa Kütüphanesi			▨			▨	
III. Ahmed Kütüphanesi 1 (Topkapı Sarayı)	▨					▨	
Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi			▨			▨	
Ahmediye Kütüphanesi			▨			▨	
III. Ahmed Kütüphanesi 2 (Yeni Cami Tür.)	▨					▨	
Mirzazade Efendi Kütüphanesi				▨		▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi			▨			▨	
Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi				▨		▨	
Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 1 (Eyüp)			▨			▨	
I. Mahmud Kütüphanesi 1 (Ayasofya)	▨					▨	
Atıf Efendi Kütüphanesi			▨			▨	
Aşir Efendi Kütüphanesi				▨		▨	
I. Mahmud Kütüphanesi 2 (Fatih)	▨					▨	
Şerif Halil Paşa Kütüphanesi			▨			▨	
Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 2 (Babıâli)			▨			▨	
I. Mahmud Kütüphanesi 3 (Galatasaray)	▨					▨	
Nuruosmaniye Kütüphanesi	▨					▨	
Toplam	**6**		**9**	**3**		**18**	

Bu dönemde kişisel bazda en çok kütüphane yaptıran banilere bakıldığında da dönemin padişahlarının önde olduğu görülür. En çok kütüphane tesis eden bani I. Mahmud, aynı zamanda bütün Osmanlı hanedanı arasında en çok kütüphane tesis eden sultandır. Kendi adına Nuruosmaniye Kütüphanesi de dahil 4 müstakil kütüphane kurmuş, Süleymaniye Camisi içindeki kütüphaneyi yeniden düzenletmiş,

[1] Bu listeye Süleymaniye Camisi de eklenebilir. I. Mahmud ve sadrazamı Köse Mustafa Bahir Paşa, 1751-1752 yılında Süleymaniye Camisi'nde en çok kullanılan kapının sağ tarafındaki revakları bir tunç parmaklıkla ayırarak bir bölme yaptırmış, cami içindeki kütüphaneyi düzenletmiştir. Kütüphanenin yeni kadrosunda 5 kütüphaneci, 5

Topkapı Sarayı Revan Köşkü'nü kütüphaneye dönüştürmüştür. Bu dönemde en çok kütüphane yaptıranlar arasında onu, 2'şer kütüphaneyle III. Ahmed ve Hacı Beşir Ağa takip etmektedir.

Kütüphane yaptıranlar açısından bir nokta da aralarında hiç kadın bani olmamasıdır. Osmanlı mimarlığında kadın baniler azımsanmayacak sayıdadır (Bates, 1978) ve kadınlar yaptırdıkları medreselere kitap da vakfetmişlerdir (Bayraktar, 1963). Ancak her nedense kütüphane inşa ettirmemişlerdir[1].

Ele alınan 18 kütüphanenin 1 tanesi dışında, dönemin sonlarına doğru Şumnu'da yapılan Şerif Halil Paşa Kütüphanesi, tümü İstanbul'dadır (Çizelge 3.36). O dönemde yapılmış belli başlı yapıların çoğunun İstanbul'da yapıldığı düşünülürse, bu çok şaşırtıcı bir durum değildir. Her ne kadar hemen tüm yeni girişimlerin önce Anadolu'da yapılması planlanmışsa da (Cunbur, 1966 s.130) yine de bu dönemde Anadolu'da yapılmış bir kütüphane tespit edilmemiştir[2].

İstanbul'daki 17 kütüphanenin kent içindeki dağılımları şöyledir; 2'si Üsküdar'da, 1'i Eyüp'te, 1'i Galata'da, geri kalan 13 kütüphane de Suriçi'ndedir (Şekil 3.27). Üsküdar'daki kütüphanelerden Ahmediye Kütüphanesi hariç, Mirzazade Kütüphanesi küçük bir cami kütüphanesidir, Galata'daki kütüphane mektep içinde kalmış niteliği meçhul bir kütüphanedir, Eyüp'teki Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi ise medresenin bir odasının kütüphane olarak kullanılmasından ibarettir. Sonuç olarak bu dönemin tüm önemli kütüphaneleri Suriçi'nde yapılmıştır. Bu da gösteriyor ki, 18. yüzyılın ilk yarısında sur dışındaki semtler, özellikle çeşme ve sebil gibi eserlerle donatılırken henüz kütüphane yaptırmak için seçilmemektedirler[3].

---

de temizlikçi görevlendirilmiştir (Erünsal, 1988). Saraydaki Kanuni Sultan Süleyman'a ait kitaplar buraya gönderilmiştir (Dener, 1957 s.37).

[1] Aynı durum daha sonraki yıllarda yapılan kütüphaneler için de geçerlidir. II. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan tarafından yaptırılan Unkapanı'ndaki Şazaliyye Tekkesi Kütüphanesi, Aksaray Pertevniyal Sultan Kütüphanesi, Çemberlitaş Valide Mektebi Kütüphanesi sayılı örneklerdir.

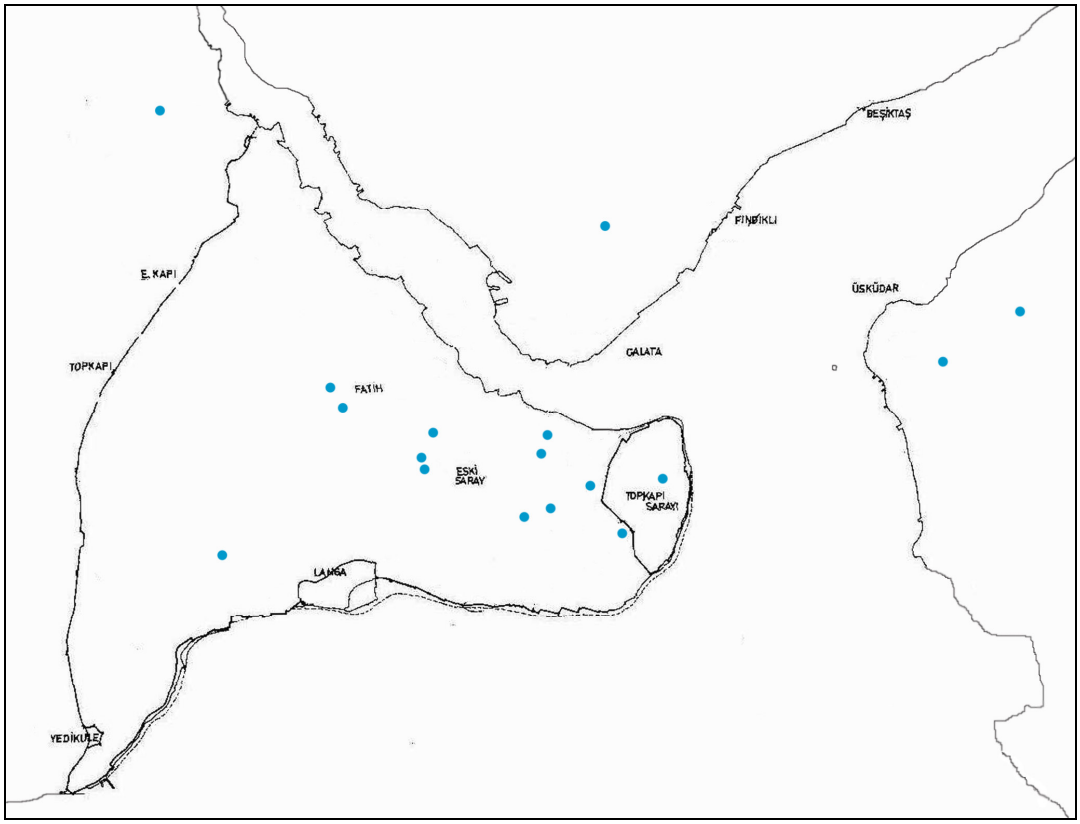
[2] İstanbul dışında kütüphane yaptırmak ancak yüzyılın sonunda yaygınlık kazanmıştır 1780–1830 arasındaki 50 yıl içinde Akseki, Kayseri, Konya, Rodos, Akhisar, Eğirdir, Burdur, Tire ve İzmir'de birer; Manisa'da iki tane olmak üzere, İstanbul dışında toplam 11 kütüphane inşa edilmiştir. Bu artışın nedeni Anadolu'da doğup yetişmiş, zamanla devlet işlerinde çeşitli yüksek makamlara yükselmiş kimselerin, doğdukları yerleri kültür müesseselerinden, kitap ve kütüphaneden yoksun bırakmama isteği olabilir (Cunbur, 1969 s.185).

[3] Bu bölgelerin kütüphanelere kavuşması ancak 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında olmuştur. Üsküdar'da, ilk büyük kapsamlı kütüphane olan Selim Ağa Kütüphanesi 1781 yılında, Galata'da, Mevlevihane içindeki Halit Efendi Kütüphanesi 1828 yılında, Eyüp'te de Hüsrev Paşa Kütüphanesi 1839 yılında yapılmıştır.

Çizelge 3.36: Dönem kütüphanelerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi	▨			▨				
Şehit Ali Paşa Kütüphanesi	▨			▨				
III. Ahmed Kütüp. 1 (Topkapı S.)	▨			▨				
Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi	▨			▨				
Ahmediye Kütüphanesi	▨						▨	
III. Ahmed Kütüp. 2 (Yeni Cami T.)	▨			▨				
Mirzazade Efendi Kütüphanesi	▨						▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi	▨			▨				
Carullah Veliyüddin Efendi Kütüp.	▨			▨				
Hacı Beşir Ağa Kütüp. (Eyüp)	▨				▨			
I. Mahmud Kütüp.1 (Ayasofya)	▨			▨				
Atıf Efendi Kütüphanesi	▨			▨				
Aşir Efendi Kütüphanesi	▨			▨				
I. Mahmud Kütüphanesi 2 (Fatih)	▨			▨				
Şerif Halil Paşa Kütüphanesi			▨					
Hacı Beşir Ağa Kütüp. 2 (Babıâli)	▨			▨				
I. Mahmud Kütüp. 3 (Galatasaray)	▨					▨		
Nuruosmaniye Kütüphanesi	▨			▨				
Toplam	**17**		**1**	**13**	**1**	**1**	**2**	

Suriçi'nde, kapsam dahilindeki 15 kütüphanenin yer seçiminde ise İstanbul kamusal yapılarının çoğunun bir arada bulunduğu, Ayasofya'dan başlayıp Fatih Külliyesi'nden Edirnekapı'ya varan aksın ağırlıklı olarak tercih edildiği görülmektedir.

Şekil 3.27: Dönem kütüphanelerinin İstanbul içindeki dağılımı

Hepsi birer vakıf eseri olan kütüphanelerin ne amaçla kurulduğu, nasıl işletileceği, kütüphanede kimlerin görev alacağı ve kitap koleksiyonuna dair bilgiler vakfiyelerinde yer almaktadır[1]. Ayrıca bazı yazılı kaynaklardan ve sonradan oluşturulan kütüphane listelerinden de bu konular hakkında bilgi edinilebilmektedir. Ancak kütüphanelerin işleyişi ve vakfiyeleri, daha önceki çalışmalarda etraflıca ele alındığından, bu çalışmada fazla üzerinde durulmayacak, daha çok mimariyi ilgilendiren kısımlar hakkında kısa bilgi verilecektir.

Koleksiyonlardaki eksiliş, kütüphane hizmetlerinin iyi yürütülmemesi, vakıf müesseselerinde bazı kötü geleneklerin yerleşmesi kütüphane yaptıranların dikkatini çekmiş olmalıdır ki, 18. yüzyıldan itibaren vakfiyelere öncekilere benzemeyen bir takım kayıtlar konmuştur.

Kütüphanelerin başlıca kuruluş sebebi kitapları muhafaza etmek ve bunlardan yararlanılmasını sağlamaktır. Yararlanma; kıraat (kütüphane içinde okuma), istinsah

[1] Genelde bir kopyası da kütüphanede bulunan vakfiyeler, Atıf Efendi kütüphanesi'nde olduğu gibi yapının girişindeki duvara hakk edilmiş olarak da görülür.

(çoğaltma) ve iâre (ödünç verme) şeklindedir. Ayrıca 18. yüzyılda öğretim ve ibadet gibi ek işlevler üstlenen kütüphaneler de vardır; bu dönemde öğretmenler kütüphane kadrosu içine alınmış, I. Mahmud devri ile kütüphanede öğretim düzenli bir şekil almış hatta derslere devam eden öğrencilere günlük ücret verilmiştir. Atıf Efendi Kütüphanesi ise, vakfiyesinde kütüphanede namaz kılımı ile ilgili kayıtlar içermesi açısından ilginçtir. Ayrıca Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi ve Galatasaray Kütüphanesi'nde kutsal gecelerde "sakal-ı şerif" ziyaretinin yapıldığı da bilinmektedir (Erünsal, 1988 s.244). Bunlar, kütüphanelerin müstakilleşmesi, ayrıldığı kurumların fonksiyonlarından bazılarını üstlenmesi şeklinde yorumlanabilir.

17. yüzyıl öncesinde kütüphanelerin, hâfız-ı kütüb dışında ayrı bir kütüphane kadrosuna sahip olmadıkları, kitapların saklandığı yerin kontrolü, temizliği, bakımı, aydınlatılması ve mali işlerinin vakfın diğer görevlileri tarafından yürütüldüğü görülmektedir (Erünsal, 1988 s.137). Bu da kütüphanelerin bu devirlerde müstakil bir yapıya sahip olmadıklarına dair bir başka delildir. 17. yüzyılla birlikte kütüphane görevlilerinin sayısı ve çeşitliliği artmıştır. Bunlardan temel kütüphane görevlileri şunlardır: Hâfız-ı kütüb (kütüphaneci), hâfız-ı kütüb yamağı (kütüphane asistanı), kâtib-i kütüb (katib, yardımcı), mücellid (ciltçi), noktacı (okuyanların hangi sayfalara geldiğini takip ve tespit için), dersiam (eğitmen). Bunun yanında: bevvâb (kapıcı), mustahfız (bekçi), ferrâş (temizlikçi), suyolcu, marangoz, meremmetî (tamirci), kurşuncu, sedefçi, mâniü'n-nukûş (karalama önleyici), buhuri gibi görevlilere de rastlanmaktadır (Erünsal, 1988). Bazı kütüphanelerin ayrı nazırları da bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde vakıf personelinden istenen hizmetin daha ağır şartlara bağlandığı, buna karşılık maaşlarda artış olduğu, bazı kütüphane personelinin ikameti için meşruta evler tahsis edildiği görülmektedir (Cunbur, 1973 s.681).

Kütüphanenin, haftanın hangi günleri açık olacağına dair kayıtlar zaman içinde değişmektedir. 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın başında kütüphaneler genelde 2–3 gün açıktır. 18. yüzyılın ortalarına doğru bu sayı artar (Erünsal, 1988 s.238) ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde beşe kadar ulaşır. Gün içinde açılış saatleri, yetersiz aydınlatma imkânlarından dolayı, çoğu kez güneşin doğuşu ve batışına göre ayarlanmıştır.

Koleksiyonlardaki kitap sayısı konusunda çok düzenli bilgilere ulaşılamamıştır. Bunun nedeni, kütüphaneye vakfedilen ilk kitaplara zamanla yeni koleksiyonların

eklenmesi ve kitapların başka yerlere taşınması neticesinde sayının değişiklik göstermesidir. Ancak genel olarak 17. yüzyılın sonunda koleksiyonlar 500–2000 arası kitap içerirken, 18. yüzyıl kütüphanelerinde genel olarak 1000–2000, selâtin kütüphanelerinde ise 4000–5000 kitabın yer aldığı söylenebilir.

Mimari değerlendirme kapsamında, tespit edilen 18 kütüphane, vaziyet planı, çevre yapılar ve (varsa) külliyenin diğer yapıları ile ilişkisi, planı, kesiti, cephesi, iç mekân düzenlemesi ve yapı malzemesi özelliklerine göre karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ancak Galatasaray I. Mahmud Kütüphanesi günümüze ulaşmadığından bu yapı bu bölümün her maddesinde ele alınmamıştır.

Bu dönemde yapılmış 18 kütüphane içinde 3'ü, kendi başlarına, halka açık birer yapı olarak kurulmuşlardır. Atıf Efendi Kütüphanesi ve Aşir Efendi Kütüphanesi, bir külliye kapsamında olmayan tekil yapılardır. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'nin, her ne kadar bir zamanlar Ali Paşa'nın konağı ile bağlantısı olduğuna dair izler olsa da, bunu bir külliye olarak kabul etmek zordur. İlk müstakil kütüphanenin de bu dönemde Şehit Ali Paşa vakfiyesi ile kurulduğunu kabul etmek gerekir. Her ne kadar Köprülü Kütüphanesi, Osmanlı mimarlığında ilk müstakil kütüphane kabul edilse de, yakınındaki Köprülü Medresesi'nden bağımsız düşünülemez. Oysa Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, başka bir kamusal yapı ile bağlantısı olmayan, tek başına kurulmuş özel bir kütüphanedir. Bu dönemdeki bağımsız kütüphaneler, bu yapıların külliye duvarları içinde, bir medrese ya da caminin eklentisi olarak değil, içinde barındırdığı kitaplarla tüm halka hizmet edebilecek yapılar olarak görülmeye başlandığının bir kanıtıdır. Bunların dışındaki tüm kütüphaneler bir külliyenin parçasıdır. 5 kütüphane mevcut külliyelere sonradan eklenmiş, 10 kütüphane ise içinde bulundukları külliye ile birlikte inşa edilmiştir (Çizelge 3.32).

Kütüphanelerin birincil derece ilişkide oldukları yapılara bakıldığında 7 kütüphanenin medrese ile (Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Ahmediye Kütüphanesi, Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, Eyüp Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi, Şerif Halil Paşa Kütüphanesi, Babıâli Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi) beraber düşünüldüğü görülür. 4 kütüphanenin içinde bulunduğu külliyede ise medrese yoktur, külliyenin ana elamanı camidir (Mirzazade Efendi Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi, Fatih I. Mahmud Kütüphanesi). Nuruosmaniye Kütüphanesi ise hem caminin hem

medresenin bulunduğu bir külliyede, yerleşim açısından camiye daha yakın yapılmış bir kütüphanedir. 1 kütüphanenin ise (Yeni Cami Türbesi III. Ahmed Kütüphanesi) külliye içinde türbe ile ilişkilendirildiği görülmektedir. 3 kütüphane (Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Galatasaray I. Mahmud Kütüphanesi) bir saray, konak veya okul gibi sivil bir yapı ile bağlantılıdır.

Açıkça görülmektedir ki kütüphaneler, bu dönemde, ağırlıklı olarak medreselerle beraber düşünülmüştür. Topkapı ve Galata sarayları içinde de Enderun mekteplerinin bulunduğu düşünüldüğünde, kütüphanelerin öncelikle yüksek öğrenimle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Cami ve türbe ile beraber yapılan kütüphanelerin ise daha çok, geniş halk kitlelerine yönelik olduğu düşünülebilir. Kütüphane-külliye ilişkisi açısından ikinci bir nokta mevcut yapıların da kütüphanelerle donatılmasıdır ve kütüphane yaptırmanın bu dönemde ne kadar revaçta olduğunu gösterir. Topkapı Sarayı, Yeni Cami, Ayasofya, Fatih ve Galatasaray külliyeleri gibi önemli külliyeler, bu 50 yıllık nispeten kısa dönem içinde, birer kütüphane yapısına kavuşmuşlardır.

Çizelge 3.37: Dönem kütüphanelerinin külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları										
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	İmaret	Han	Arasta	Hamam	Sebil	Diğer
Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi	▨		▨	▨							
Şehit Ali Paşa Kütüphanesi											▨
III. Ahmed Kütüp. 1 (Topkapı Sarayı)	(Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir)										
Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi			▨					▨		▨	
Ahmediye Kütüphanesi	▨	▨	▨							▨	
III. Ahmed Kütüp. 2 (Yeni Cami Türbesi)	(Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir)										
Mirzazade Efendi Kütüphanesi	▨										
Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi	▨	▨		▨						▨	
Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi			▨								
Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 1 (Eyüp)			▨		▨						
I. Mahmud Kütüphanesi 1 (Ayasofya)	(Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir)										
Atıf Efendi Kütüphanesi											
Aşir Efendi Kütüphanesi											
I. Mahmud Kütüphanesi 2 (Fatih)	(Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir)										
Şerif Halil Paşa Kütüphanesi	▨		▨		▨						
Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 2 (Babıâli)	▨		▨	▨						▨	
I. Mahmud Kütüphanesi 3 (Galatasaray)	(Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir)										
Nuruosmaniye Kütüphanesi	▨	▨	▨			▨		▨		▨	
Toplam	**7**	**3**	**8**	**3**	**2**	**1**		**2**			

Vaziyet planındaki konumlarına göre kütüphaneler üç gruba ayrılabilir[1]. Bir bahçenin ortasında olanlar; külliye yapıları ile bitişik olup külliye avlusuna bakanlar; ve sokak üzerine yerleştirilmiş olanlar. İlk gruba giren 6 kütüphane ya tek başlarına, bir bahçenin ortasında yer almakta ya da bitişik oldukları yapının bahçesi ile çevrelenmektedirler. Böylece gürültüden uzak, sakin bir ortam içinde bulunmaktadırlar (Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, Mirzazade Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Yeni Cami III. Ahmed, Fatih ve Ayasofya I. Mahmud kütüphaneleri). İkinci grupta yer alan 4 kütüphane (Çorlulu Ali Paşa

[1] Ne yazık ki pek çok yapıda çevre değişmiş, bazılarında bitişiğindeki yapılar yıkılmış, kimisinde de yeni yapılar eklenmiştir. Değerlendirme, kütüphanelerin tek tek ele alındığı bölümlerdeki açıklamalar göz önüne alınarak yapılmıştır.

Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Carullah Efendi Kütüphanesi, Eyüp Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi) külliye avlusunun içine alınmış bir yüzleri sokak üzerinde olsa bile bu cepheleri sağır yapılarak, az ve küçük pencereler açılarak adeta dış dünyaya kapatılmış, yüzleri külliye avlusuna çevrilmiştir (Çizelge 3.38).

Çizelge 3.38: Dönem kütüphanelerinin esas katta bitişik oldukları yapılar

	Bitişik olduğu yapılar											
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	S. Mektebi	İmaret	Han	Hamam	Sebil	Dükkân	Çeşme	Diğer
Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi												▨
Şehit Ali Paşa Kütüphanesi												▨
III. Ahmed Kütüp. 1 (Topkapı S.)											▨	
Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi												
Ahmediye Kütüphanesi												
III. Ahmed Kütüp. 2 (Yeni Cami T.)		▨										
Mirzazade Efendi Kütüphanesi												
Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi												
Carullah Veliyüddin Efendi Kütüp.			▨									
Hacı Beşir Ağa Kütüp. 1 (Eyüp)			▨									
I. Mahmud Kütüp. 1 (Ayasofya)	▨											
Atıf Efendi Kütüphanesi												
Aşir Efendi Kütüphanesi												▨
I. Mahmud Kütüphanesi 2 (Fatih)	▨											
Şerif Halil Paşa Kütüphanesi												
Hacı Beşir Ağa Kütüp. 2 (Babıâli)	▨		▨									
Nuruosmaniye Kütüphanesi												
Toplam	**3**	**1**	**4**								**1**	**3**

Bunların dışındaki 7 kütüphanede (Şehit Ali Paşa, Ahmediye, Hekimoğlu Ali Paşa, Aşir Efendi, Şerif Halil Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa ve Nuruosmaniye Kütüphanesi), ise sokak cephesi vurgulanmış, çıkmalarla sokağa taşılmış, sokağa bakan cephelerine geniş pencereler açılmıştır.

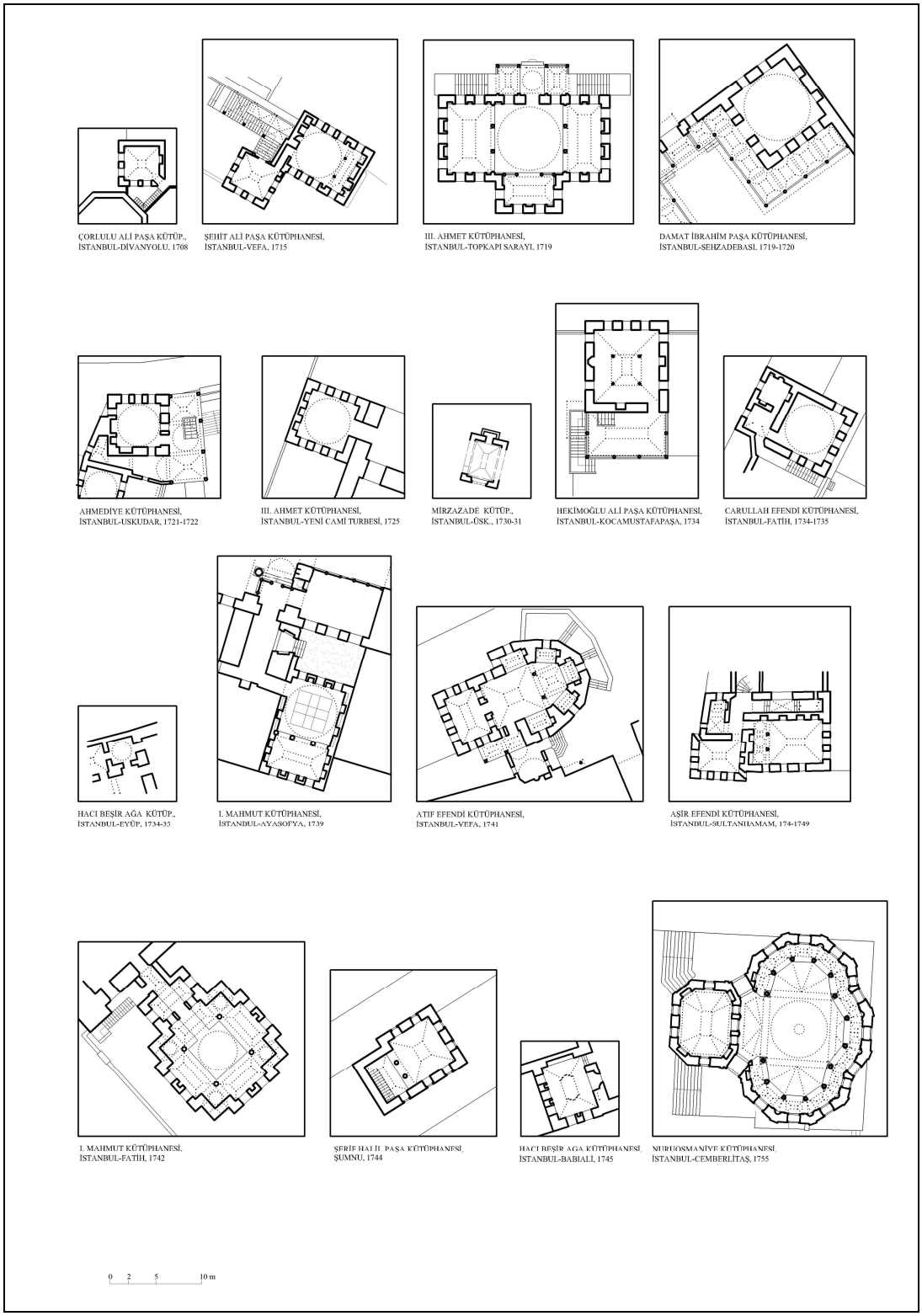
Böylece, örneklerin sokakla ve çevreyle ilişkisine bakıldığında çelişkili iki yaklaşımla karşılaşılır; bulundukları külliyenin avlusuna ya da bahçesine baktırılarak sokaktan uzaklaştırılıp çevreden soyutlanmaya çalışılanlar ve özellikle sokak üstüne yerleştirilip dış çevreye açılmış olanlar. Kütüphanelerin, işlevleri gereği sessiz sakin

bir çevre içinde yapılması mantıklı olsa da ikinci gurup örneklerdeki tutum, yer darlığıyla ya da mimarların kütüphaneleri diğer yapılar arasında vurgulamak istemeleri ile açıklanabilir.

Genelde kare planlı olan kütüphaneler için bir yönlenme söz konusu değildir (Şekil 3.28). Sadece, külliyenin diğer yapıları ile bütünleşik olan kütüphaneler, genel plandaki kıble yönüne (güneydoğu) uymaktadır. Örneğin; Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Fatih I. Mahmud Kütüphanesi ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi. Ahmediye Kütüphanesi gibi bitişiğindeki yapıların yönlenmesine uymayan örnekler de vardır.

Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi ve Babıâli Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi hariç dönem kütüphanelerinin hepsinin dışardan ya da külliye avlusundan müstakil girişleri vardır. Söz konusu iki kütüphaneye ise sadece cami içinden ulaşılabilmektedir. Fatih I. Mahmud Kütüphanesi'nin hem cami içinden hem de dışardan girişi vardır. Müstakil girişi olan 15 kütüphanenin 8'inde girişlerin önünde bir revak yer alır. Revakların biçimlenişi belirli bir düzen arz etmez. Tek, çift ya da üç birimli; giriş cephesinden daha dar ya da geniş olabilmektedir. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi revakları, yapının iki cephesi boyunca uzandıktan sonra, külliye girişi ve medrese dershanesi ile ortak bir kütle oluşturması açısından ilgi çekici bir örnektir.

Bu dönemde yapılmış ve günümüze gelebilmiş 17 kütüphane arasında kapalı alanlarının iç ölçülerine göre en büyüğü, Nuruosmaniye Kütüphanesi'dir (yaklaşık 185 m^2 okuma salonu, 35 m^2 kitap deposu, toplam 220 m^2), en küçüğü Mirzazade Kütüphanesi'dir (12 m^2). Bu iki kütüphane arasındaki 18 katlık büyüklük farkı, bu dönemdeki kütüphanelerin değişik büyüklüklerde yapılabildiğini göstermektedir. Büyüklük açısından Nuruosmaniye Kütüphanesi'ni, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi (144 m^2), Ayasofya Kütüphanesi (105 m^2) ve Fatih Kütüphanesi (103 m^2) takip eder. En büyük kütüphanelerin selâtin kütüphaneleri oluşu zengin koleksiyonları yanında büyüklükleri açısından da padişahların yaptırdığı kütüphanelerin dönemim örnek yapıları olduğunu gösterir.

Şekil 3.28: Dönem kütüphanelerinin tarih sırasına göre esas kat planları

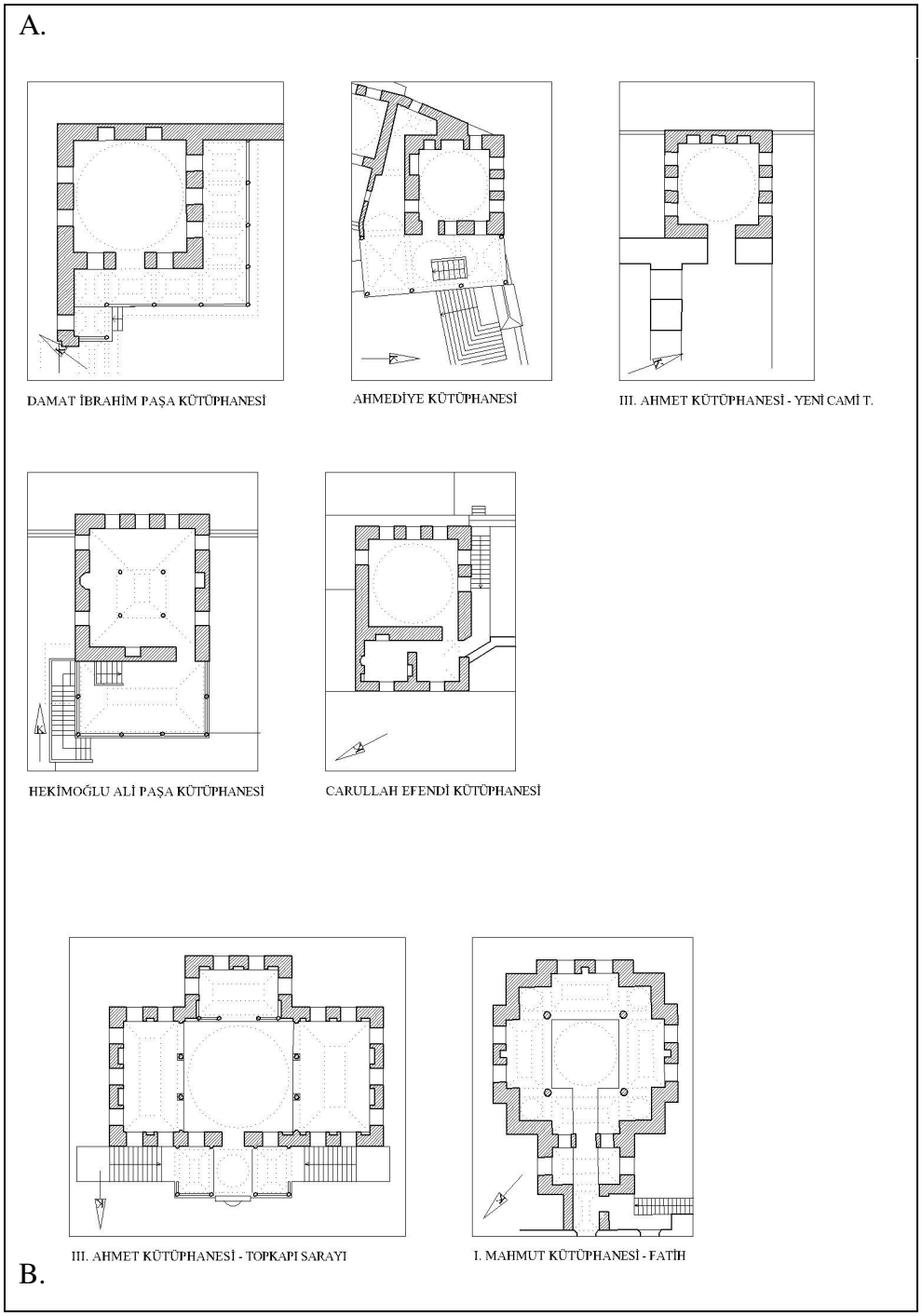
Bu dönemde görülen kütüphanelerin planları[1]; tek bir mekandan yani "hazine-i kütüb"ten oluşanlar, hazine-i kütüb yanında bir okuma odası da bulunanlar ve kitap deposu ile okuma salonu olmak üzere iki bölümden oluşanlar şeklinde üç tipe ayrılabilir. Bu plan tiplerinin hiç birine uymayan Çorlulu Ali Paşa, Mirzazade, Eyüp ve Babıâli Hacı Beşir Ağa kütüphaneleri; dikdörtgen planlı, sade yapılardır.

İlk plan tipinin temel birimleri, kubbe örtülü kare bir mekân ve giriş cephesi boyunca uzanan giriş revağıdır. Çalışma kapsamı içindeki dönemde, bu plan tipinde 5 kütüphane bulunmuştur; Bahçekapı Damat İbrahim Paşa, Ahmediye, Yeni Cami III. Ahmed, Hekimoğlu Ali Paşa, Carullah Efendi kütüphaneleri (Şekil 3.29). 17. yüzyıldaki Köprülü Kütüphanesi'ni esas alan bu plan tipi, medrese dershanelerine benzemektedir. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi'nin özellikle, içinde bulunduğu medresenin dershanesi ile birebir benzerlik içinde olması da bunun bir göstergesidir[2]. Kütüphanelerin yaygın olarak ortaya çıkışından önce, kitapların bulunduğu yer, genellikle medrese dershaneleri idi. Bu bakımdan ilk kütüphanelerin, klasik medrese dershaneleri esas alınarak yapıldığı düşünülebilir. Bu plan tipinin varyasyonları olarak adlandırılabilecek ve kare planlı ana mekânın yan kanatlarla genişletildiği planlar da vardır. Dönem kütüphaneleri içinde bu şekilde yapılmış 2 kütüphane vardır. Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nde kubbeli merkezi mekân, giriş tarafı hariç üç taraftan kanatlarla çevrelenmiş, Fatih Kütüphanesi'nde bu kanatlar dört yöne de eklenerek simetrik bir plan elde edilmiştir[3].

Bu plan tipinde kitapların, duvarlar boyunca dizilmiş kitap raflarının ve nişlerin içinde ya da Hekimoğlu Ali Paşa kütüphanesi'nde olduğu gibi, ana mekânın ortasına yerleştirilmiş merkezi bir kitap dolabında saklandığı anlaşılmaktadır. Özellikle yan kanatlara sahip kütüphanelerde kitapların merkezde toplandığı; bir seki ile orta mekândan yükseltilen ve duvarları pencerelerle donatılan yan kanatların okuma işlevi için ayrılmış olması yüksek bir ihtimaldir[4]. Her halükarda tek bir kapalı mekândan

[1] Planlar gruplanırken, kütüphane olarak kullanılan kat planı esas alınmıştır.
[2] 17. yüzyılın sonunda yapılmış olan Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nde de benzer bir durum vardır. Nevşehir Damat İbrahim Paşa dershanesi girişindeki kitabede de yapının "beyt-ül-kütüb-ü ali" olarak tanımlanmasından (Anadol, 1970 s.27) dolayı, dershanelerin aynı zamanda kütüphane olarak da kullanılabildiği anlaşılmaktadır.
[3] Fatih Kütüphanesi'nin bu planı daha sonraki kütüphaneler için bir tip oluşturmuş ve Koca Ragıp Paşa (1762), Murat Molla (1775) gibi kütüphanelerde devam ettirilmiştir.
[4] Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nde, birbirinden farklı boyutlardaki bu kanatlardan girişin karşısında yer alanı, bizzat III. Ahmed tarafından yazılan manzum bir levhadan anlaşıldığına göre hadis okunmasına mahsustur (Yenal, 1949 s87). Sonraki örneklerden olan ve yan kanatları bulunan Koca Ragıp Paşa (1762) ve

oluşan bu plana sahip örneklerde kitapların saklanması ile onlardan yararlanma aynı mekân içinde gerçekleşmektedir.

Şekil 3.29: Tek bölümden oluşan, dönem kütüphaneleri: A. Kare planlı örnekler, B. Kare merkezi mekânın yan kanatlarla genişletildiği örnekler

---

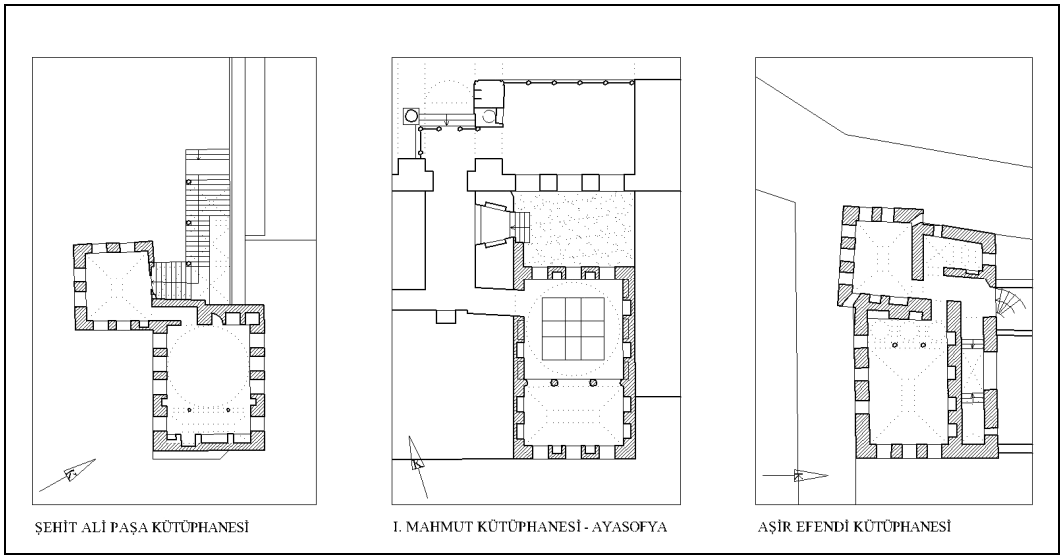
Murat Molla (1775) kütüphanelerinde de merkezde, şebekeli bir kitap dolabının olduğu, okuyucuların bunun çevresinde oturdukları, eski gravürlerde görülmektedir.

İkinci plan tipindeki kütüphanelerin sayısı bu dönem için 3'tür. Bu plan tipi, birbirlerine bir hol ya da koridorla bağlanan iki farklı mekândan oluşur. Bu tipin ilk örneği Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'dir, diğer iki örnek; Ayasofya Kütüphanesi ve Aşir Efendi Kütüphanesi de bu planı takip eder (Şekil 3.30).

Bu plan tipinde, okuma mekânından daha büyük olan hazine-i kütüb mekânı, esas kütüphane mekânıdır ve ilk tipteki planların özelliklerini kısmen devam ettirmektedir. Her üç örnekte de hazine-i kütüb mekânı, kare bir kısmın ucuna dikdörtgen bir kanadın eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bu plan, konut yapılarının taş odalarına bağlanabilir. İstanbul'un eski ahşap konaklarında, değerli eşyaların saklanması ve yangına karşı korunması için yapılmış taş odaların var olduğu bilinmektedir (Eldem, 1986 s.232). Zaten Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, Vefa'daki konağın taş odası iken, konaktan ayırılarak oluşturulmuş bir kütüphanedir (Şahin 2008). Şair Nabi'nin Üsküdar'daki evinin kitaplık haline getirilen odası da (Ünsal, 1984 s.96), benzer bir plana sahiptir (Dizdar 2005 s.106). Anlaşılan 18. yüzyılda, kütüphanelerin bir kısmı kaynak olarak büyük konaklar içinde yer alan "taş odaları" almıştır.

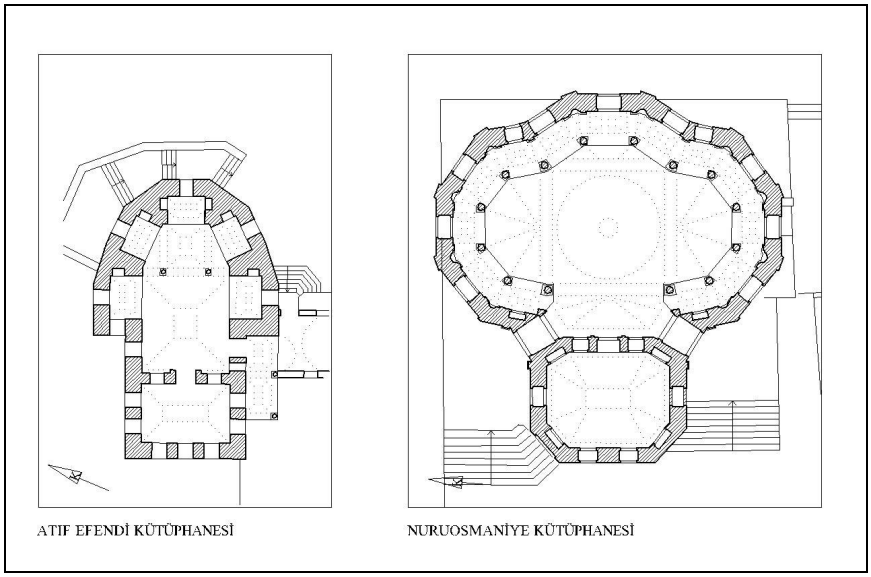
Bu tip kütüphanelerin özelliği olan, "okuma sofası" ya da "okuma odası" olarak adlandırılabilecek mekânların orijinleri ise net değildir. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'nde ana yapıya sonradan eklenmiş; Ayasofya Kütüphanesi'nde caminin içinde bir bölüm olarak ayrılmıştır. Sonraki yıllarda da bu tipte kütüphanelere pek rastlanmaması[1], bu tipin, söz konusu yapıların özel durumu ile ilişkili, sınırlı kapsamda bir plan tipi olduğunu göstermektedir.

[1] Sonraki yıllarda bu plan tipine yakın tek örnek, 1780 tarihli Hamidiye Kütüphanesi'dir.

Şekil 3.30: Hazine-i kütüb yanında, okuma odası da bulunan dönem kütüphaneleri

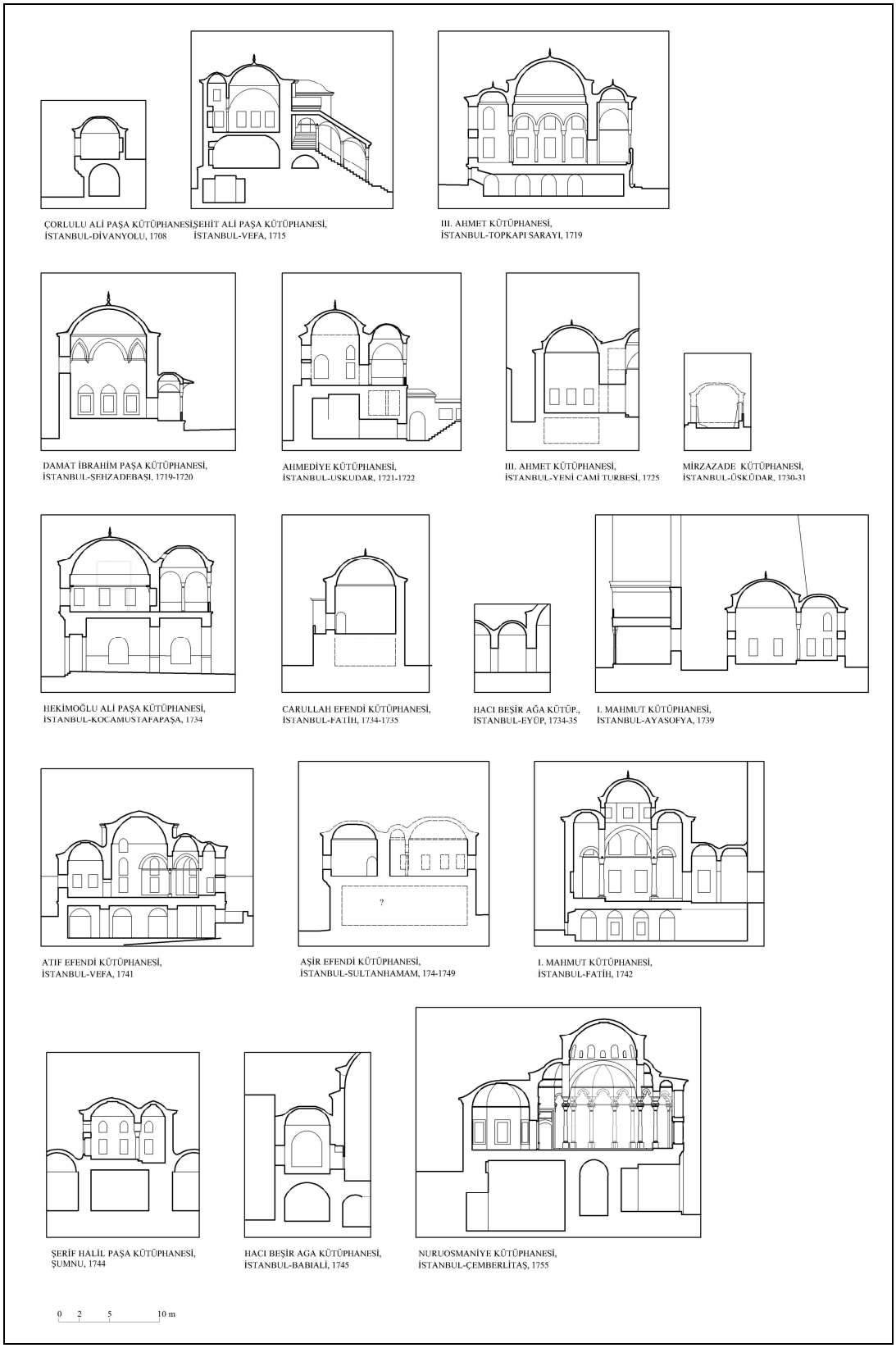
Bu dönemde yapılmış kütüphanelerin planları arasında son tip, Atıf Efendi Kütüphanesi ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde temsil edilen özel bir tiptir (Şekil 3.31). Bu tipte temel olarak küçük bir kitap deposu ve geniş bir okuma salonu vardır. Hazine-i kütüb kısmının küçülerek bir kitap deposu görünümü alması, ve okuma salonlarının alışılmadık planları bu kütüphanelere özgüdür. Okuma salonlarının planlarının Avrupa mimarisindeki planlardan etkilenmiş, Osmanlı mimarlığında tekil örnekler olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3.31: Kitap deposu ile okuma salonu olmak üzere iki bölümden oluşan "özel" tipteki dönem kütüphaneleri

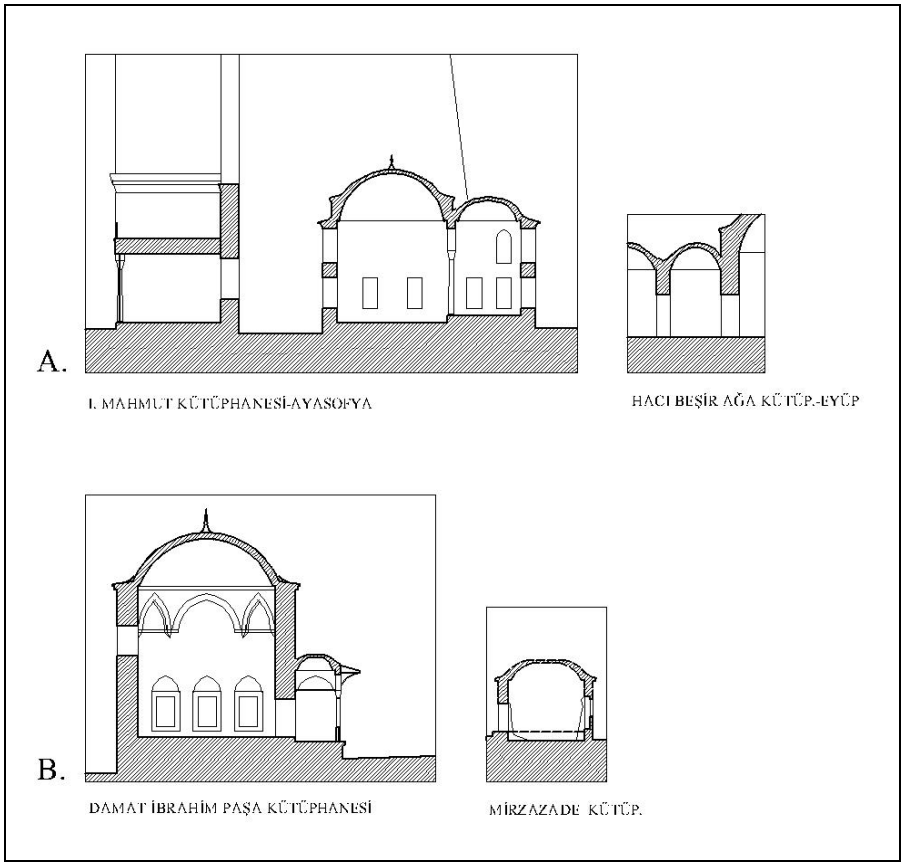
Dönem kütüphanelerinde, plan tipi açısından bir gelişimden bahsedilebilir. İlk tipteki örnekler 17. yüzyıl kütüphanelerine benzer ve incelenen dönemin daha çok ilk yıllarında görülür. Tek mekândan oluşan bu kütüphanelerin ardından, ilerleyen yıllarda hem sayısı giderek artan okuyucular hem de kitaplar aynı yere sığamamış olmalı ki, okuma salonunun, ana mekândan (yani hazine-i kütüpten) ayrıldığı planlarla karşılaşılmaktadır. Ancak ikinci tipteki bu kütüphanelerde hazine-i kütüb kısmının okuma salonundan daha büyük olması, kitapları depolamanın Osmanlı kütüphane mimarisinde halen esas mekânı teşkil ettiğini göstermektedir. Son tipteki kütüphaneler ise dönemin sonunda görülür: burada kitap deposu küçülmüş, okuma salonu büyüyüp önem kazanmıştır. Modern kütüphane mimarisinin "kapalı işleyiş sistemi" olarak adlandırılan sistemine yakın olan bu kütüphanelerde okuyucuya mümkün olduğu kadar yüksek konfor şartlarında bir salon sağlanmış, buna karşın kitaplar sistematik olarak depodaki raflara yerleştirilmiş, bir uzmanın denetimde kullanıma sunulmuştur.

18. yüzyıl kütüphaneleri genelde bir bodrum kat ya da zemin kat üzerinde yerden yükseltilmiştir. Günümüze gelmiş olan 17 kütüphaneden 13'ü bu şekildedir (Şekil 3.32). Bunun nedeni kitabın can düşmanı sayılan nemden korunmak ve kütüphaneyi üst kata alarak çevreden soyutlamak olmalıdır.

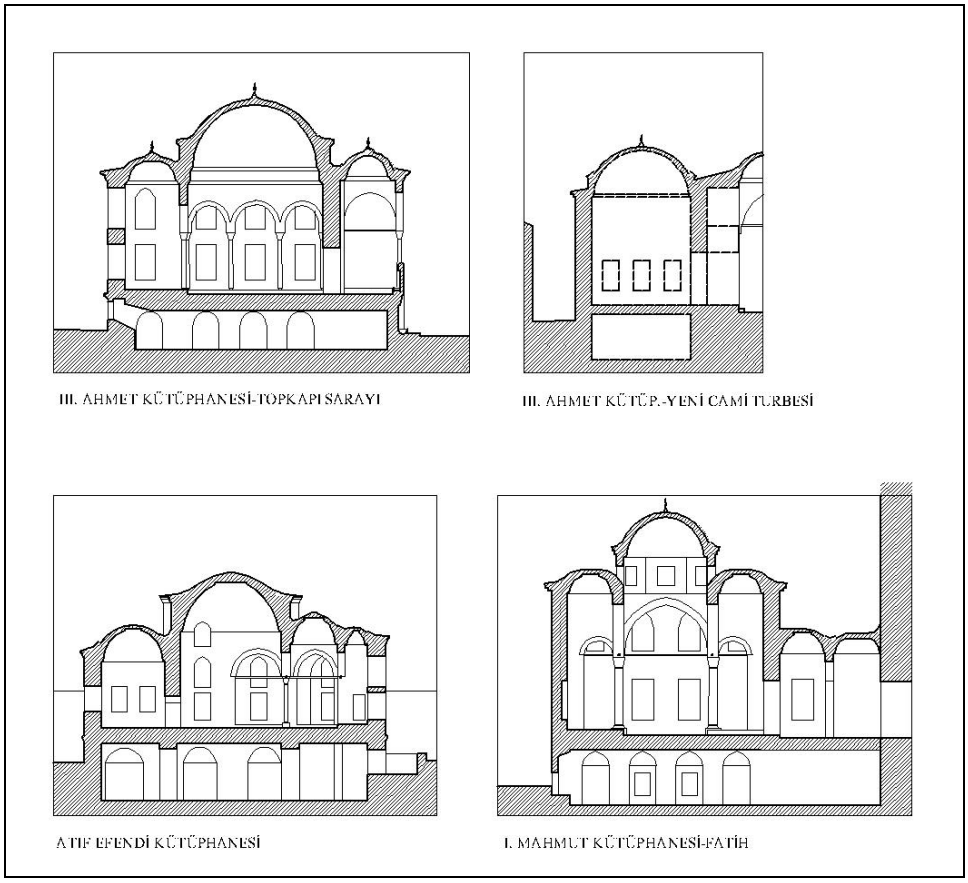
Şekil 3.32: Dönem kütüphanelerinin tarih sırasına göre kesitleri

Bir zemin ya da bodrum katları olduğuna dair bir veriye rastlanmayan 4 örnek vardır (Şekil 3.33). Ayasofya Kütüphanesi ve Eyüp Beşir Ağa Kütüphanesi söz konusu yapılar arasında zemine en yakın olanlardır. İlki, mevcut bir yapıya eklendiğinden; ikincisi de medrese mekânları arasına yerleştirildiğinden bu şekilde yapılmıştır. Damat İbrahim Paşa ve Mirzazade Kütüphanesi zeminden birkaç basamakla yükseltilmiştir ancak bunların da altında bir bodrum kat olup olmadığı kesin değildir.

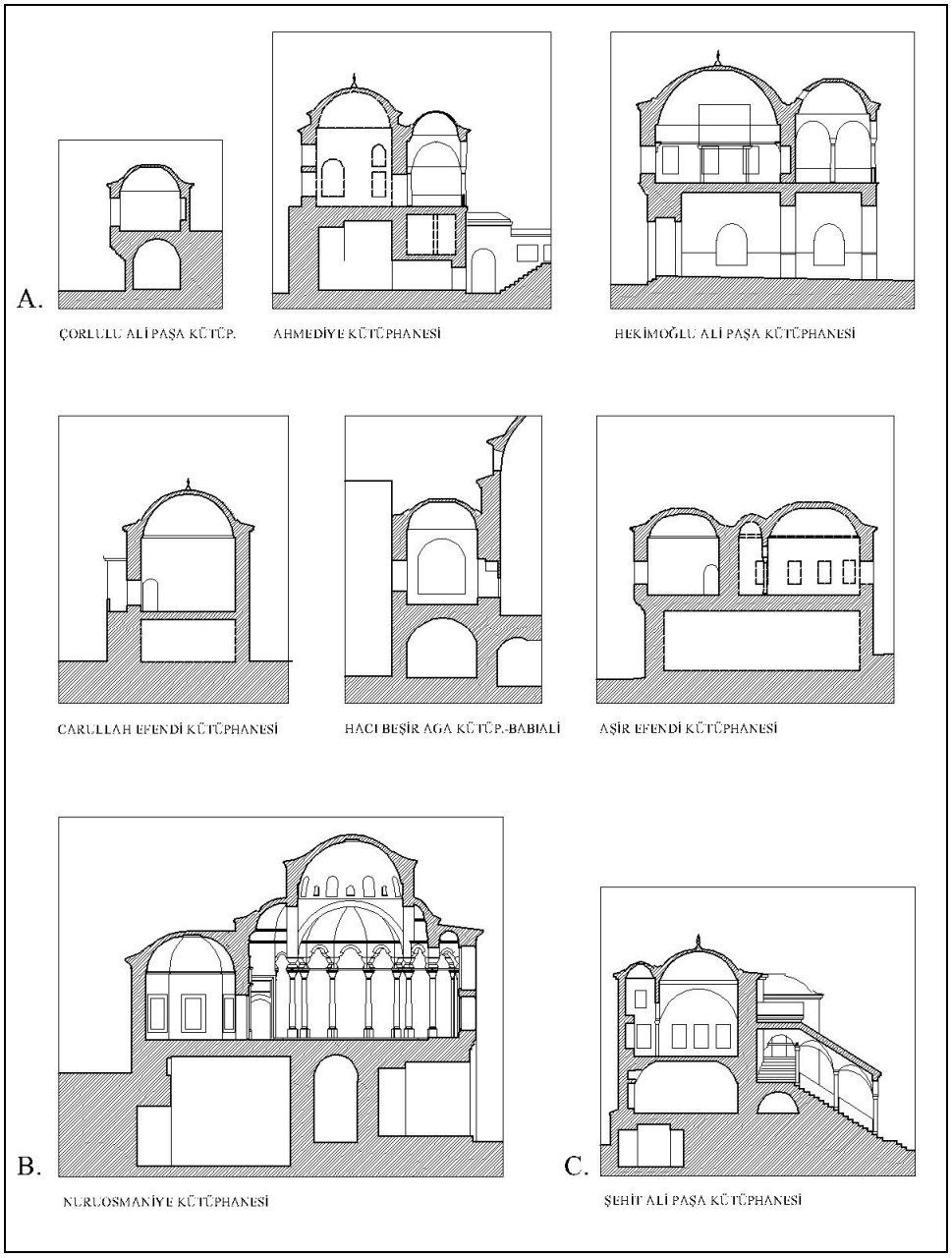
Şekil 3.33: Zemine oturan dönem kütüphaneleri; A. Doğrudan zemine oturanlar, B. Zeminden birkaç basamakla yükseltilenler

Topkapı Sarayı, Yeni Cami Türbesi, Atıf Efendi ve Fatih Kütüphanelerinin altında bodrum katları vardır. Kütüphanenin altındaki bodrum katın genelde tek bir hacim olup açık pencereleri ile daima hava akımı içinde olmasına dikkat edildiği görülmektedir. Bu kütüphanelerde bodrum katın başka bir işlev için kullanılıp kullanılmadığı, kullanılıyorsa ne amaçla kullanıldığı net değildir (Şekil 3.34).

Şekil 3.34: Bir bodrum kat üstünde yer alan dönem kütüphaneleri

Çorlulu Ali Paşa, Ahmediye, Hekimoğlu, Carullah Efendi, Babıâli Hacı Beşir Ağa ve Aşir Efendi Kütüphanesi bir zemin kat üzerinde üst katta yer alan kütüphanelerdir. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin altında kısmen bir bodrum kat, kısmen de sokağa açılan bir zemin kat yer almaktadır. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, 17 kütüphane arasında zeminden en fazla koparılmış olandır. Esas bölüm, bir bodrum ve bir zemin kat üzerinde, zemin seviyesinden yaklaşık 6 m yukarıdadır (Şekil 3.35). Kütüphanelerin zemin katlarındaki mekânlar dükkan (Carullah Efendi, Babıali Hacı Beşir Ağa, Aşir Efendi ve Nuruosmaniye Kütüphanesi), kütüphanenin ek mekanları (Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa), bazısında mahzen (Ahmediye Kütüphanesi), ya da geçit (Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi) olarak kullanılabilmiştir.

Şekil 3.35: Bir zemin kat üzerinde yer alan dönem kütüphaneleri; A. Tek kat üzerinde yer alanlar, B. Bir yandan bodrum kat bir yandan zemin kat üzerinde yer alanlar, C. Bir bodrum kat ve onun üzerindeki bir zemin kat üzerinde yer alanlar

Ana mekânın örtü sisteminde genelde kubbe tercih edilmiştir. 17 yapı içinde 10'u kubbelidir; 6 yapı ise aynalı tonoz ile örtülmüştür. Yan birimler ve diğer mekânlarda, aynalı tonoz örtü tercih edilmiştir. En büyük örtü, yaklaşık 7,5 metrelik çapıyla Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi kubbesidir. Hekimoğlu Ali Paşa kütüphanesi'nin 7 x 7,5 metrelik aynalı tonoz örtüsü de geniş örtüler arasındadır.

Kütüphanelerde çalışma saatlerinde gün ışığından yararlanılması nedeniyle mümkün olduğu kadar bütün cephelere, bol ve büyük pencereler açılmaya çalışılmıştır. Zaman zaman kubbe kasnağına da pencereler açılmıştır. Pencerelerin ağırlıklı olarak açıldığı bir yönden bahsedilemez. Pencere yüzey alanı ile kütüphane kullanım alanı oranı en yüksek olan yapı, 0,88 ile Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'dir. En düşük oran ise, 0,20 ile Ayasofya Kütüphanesi'ndedir. Pencereler genelde taş söveli, düz atkılı, 1:1.5 oranında dikdörtgen şekilli, klasik pencerelerdir. Çoğunun üzerinde bir hafifletme kemeri bulunur. 17 örnek arasında 6'sının pencereleri çift sıralıdır.

Dönem kütüphanelerinin cepheleri genellikle taş-tuğla almaşık örgü tekniğiyle örülmüştür. 10 yapının (Şehit Ali Paşa, Yeni Cami Türbesi III. Ahmed, Mirzazade Efendi, Carullah Veliyüddin Efendi, Eyüp Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi, Atıf Efendi, Aşir Efendi, Fatih I. Mahmud, Şerif Halil Paşa Kütüphanesi, Babıâli Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi), tüm cepheleri almaşık duvar cephelidir. 3 yapının esas cephesi (genelde sokağa bakan cephe) kesme taş örgülü, diğer cepheleri almaşık (Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphaneleri); ya da moloz örgülüdür (Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi). 3 yapının (Ahmediye, Ayasofya ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri) tüm cepheleri ise kesme taştır. Bu dönemde sadece 1 kütüphanenin, Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nin, tüm cephelerinde mermer kaplama kullanılmıştır.

Dönem kütüphanelerinin çoğunlunun genel görünüşleri klasik Osmanlı üslubunu yansıtmaktadır[1]. Planda farklı olmasına rağmen, dış görünüş açısından Atıf Efendi Kütüphanesi de bu kapsamdadır. Dönem kütüphaneleri içinde klasik görüntüden ayrılan tek yapı, Nuruosmaniye Kütüphanesi okuma salonudur. Bu kütüphanede eliptik plan, kütle biçimlenmesine yansıtılmış, kubbe yüksek kasnaklı yapılmış, revaksız giriş kapısı sütünçelerle zenginleştirilip birer taçkapı gibi ele alınmış, üst sıra pencereler kıvrımlı Barok kemerlerle geçilmiştir.

Bu dönem Osmanlı kütüphanelerinin hiçbirinin özgün mobilyaları ve iç düzenleri tam olarak günümüze ulaşmamıştır. Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphaneleri bu konuda en özgün örneklerdir. Bu dönem kütüphanelerinin olmasa bile sonraki kütüphanelerin iç mekânlarını gösteren bazı gravürler dönem

[1] Bu geleneksel görünüşlerinden dolayı kütüphaneler, zaman zaman sıbyan mektepleri ile karıştırılmıştır.

kütüphanelerinin iç mekânı hakkında bir fikir verebilir. D'Ohsson da 1780'lerde, 18. yüzyıl Osmanlı kütüphanelerinin içini şöyle tarif etmiştir: "Müslümanların kayıt işlerinde, yerleştirmede ve muhafazada kendilerine mahsus bir tarz ve sistemleri vardır. Her cildin marokenden bir muhafazası bulunur, tozdan ve böceklerden muhafaza eder. Kitabın adı kenarına ve muhafazanın üzerine büyük harflerle yazılıdır. Duvar boyunca sıralanmış veya binanın dört köşesine konulmuş, aynalı kafesli dolaplar vardır. Kitaplar bunların içine dizilir. Bu kütüphanelerin bazılarında, odanın ortasında, yaldızlı, bronz tel ve şişlerle örülmüş ve sanatkârca işlenmiş bir kafes dolap vardır. Kitaplar bunların içine sıralanır" (D'Ohsson, 1957).

Bu veriler ışığında kütüphanelerin iç düzenlemeleri hakkında şu tespitler yapılabilir: Kitaplar, nişlerin içinde ya da duvara dayalı tel kafes kapaklı dolaplardadır (Ünsal, 1984 s.100). Hekimoğlu Ali Paşa ve Ayasofya Kütüphanesi'nde olduğu gibi bazen mekanın ortasında da bir büyük kitap dolabı bulunur[1]. Salonların zeminine hasır döşendiği, bunun üzerine halı, kilim serildiği, içerisinin minderler ve uzunlamasına rahleler ile döşendiği anlaşılmaktadır (Ünsal, 1984 s.97). Odanın duvar önleri sedirle kaplanmış, buralarda oturarak, bağdaş kurarak veya yanlarına ilişerek kitap okunmuştur. Bunların önünde kitapları koyacak rahlelerin ya da alçak sıraların olduğu düşünülebilir. Kış mevsiminde ise mekan, Şehit Ali Paşa, Ahmediye ve Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'nde olduğu gibi ocakla, ocağın olmadığı örneklerde de bakır mangallarla ısıtılıyor olsa gerektir.

Kütüphanelerin mimari süslemeleri, günümüze ulaşabildiği kadarıyla, oldukça sadedir. Genelde iç yüzeyler sıva ile örtülmüştür, sadece bazı kütüphanelerde (Şehit Ali Paşa, Topkapı Sarayı, Ayasofya Kütüphaneleri) çini kaplama kullanılmıştır. Üst örtülerde kalemişi, daha yaygın bir süslemedir (dikkat çeken örnekler; Topkapı Sarayı, Damat İbrahim Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Hacı Beşi Ağa Kütüphanesi).

[1] Bu kütüphaneler dışında, bu dönem kütüphanelerinde böyle merkezi dolapların olduğuna dair bir kaynağa ulaşılamamıştır. Ahşap olan bu dolapların zamanla kaybolmuş olması muhtemeldir. Daha sonraki devirlerde bu tür dolaplar, metal şebekeler içine alınmıştır. Örneğin; Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi ve Konya Yusuf Paşa Kütüphanesi.

3.7 İmaretler (Aşhaneler)

18. yüzyılın ilk 50 yıllık döneminde yapılmış olan imaretler şunlardır: Emetullah Gülnuş Valide Sultan İmareti, Damat İbrahim Paşa İmareti, Ayasofya I. Mahmud İmareti ve Nuruosmaniye İmareti (Çizelge 3.39). Genel anlamda, içinde büyük miktarda yemeğin pişirildiği, yendiği ve muhtaçlara dağıtıldığı yapılar, kayıtlarda darü'z-ziyafe, darü'l-it'am olarak, halk dilinde ise "aşhane" veya "aşevi" olarak adlandırılırken bugün, bu kamu yapıları için "imaret" sözcüğü kullanılmaktadır. Bu çalışmada da imaret terimi bu yapılar için tercih edilmiştir.

Çizelge 3.39: Dönem imaretlerinin yapım tarihine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Emetullah Gülnuş Valide Sultan İmareti	1708–1710		
Damat İbrahim Paşa İmareti	1727		
I. Mahmud (Ayasofya) İmareti	1742–1743		
Nuruosmaniye İmareti	1755		
Toplam		**2**	**2**

İmaretler, Osmanlı mimarlığında camiler, medreseler ve türbelerle karşılaştırıldığında, görece olarak daha az görülen bir yapı türüdür. İstanbul alınana kadar tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı mimarlığında imaret sayısı 4'tür. 1453 yılından 17. yüzyıla kadarki yaklaşık 150 yıllık dönemden ise 18 imaret görülmektedir. 17. yüzyıl boyunca ise imaret sayısı 2'yi geçmez.

Bu tezin kapsamına giren 50 yıllık dönemde yapılan imaretlerin sayısı ise 4'tür. Bunlardan 2 tanesi III. Ahmed zamanında, 2 tanesi de I. Mahmud zamanında yapılmıştır. Bu sayı Osmanlı mimarlığı genelinde azımsanmayacak bir miktardır. İmaretler, hayır için yemek dağıtma, yoksullara yardım etme yolu olduğu kadar, ekonomik ve maddi sonuçlara ulaşma aracı olarak da Osmanlı toplumunda önemli yapılardır. Külliye yapıları arasında sebillerle beraber imaretler, geniş kitlelere en çok ve doğrudan hizmet veren yapılardır. Bu nedenle 18. yüzyılda baniler, giderek

kötüleşen ekonomik yapıya karşılık halka daha çok hizmet vermek amacıyla külliye programlarına özellikle imaretleri de katmayı tercih etmiş olabilirler.

4 imaretin banilerinden 2'si padişah, 1'i valide sultan, 1'i sadrazamdır (Çizelge 3.40). İmaret vakfetmenin ciddi bir ekonomik birikim gerektirmesi bunların saray çevresi ve sadrazamlarca yapılmasını beraberinde getirmiştir denebilir. Klasik ve geç dönem Osmanlı mimarlığında görülen, imaretlerin sultan ailesi ve sadrazamlarca yapılması geleneğinin bu devirde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim incelenen dönemde orta kademe devlet adamları, ilim adamları ya da diğer sosyal gruplardan kimsenin yaptırdığı bir imarete rastlanmamıştır.

Çizelge 3.40: Dönem imaretlerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Emetullah Gülnuş Valide Sultan İmareti		▨					▨
Damat İbrahim Paşa İmareti			▨			▨	
I. Mahmud (Ayasofya) İmareti	▨					▨	
Nuruosmaniye İmareti	▨					▨	
Toplam	**2**	**1**	**1**			**3**	**1**

Ayrıca, Osmanlı toplumunda rızkını sağlama ve o nimetten yararlanmanın, hak ve sorumluluk sahibi olmayla içi içe geçtiği düşünüldüğünde imaret-bani ilişkisi daha iyi anlaşılabilir. Nitekim padişah da bu hayrı işlemenin doruğuna çıkmış kişi olarak eğer tabasının temel gereksinimlerini sağlayamazsa, onların emeklerinin meyvelerinden yaralanma ve onlardan sadakat bekleme hakkı olmadığı düşünülmüştür (Singer 2004 s.180). Böylece ihtiyaç sahipleri ve fakirleri doyurmak için yapılar yaptırmanın saray erkânı için öncelikli konulardan biri olmaya 18. yüzyılda da devam ettiği görülmektedir. III. Ahmed kendi adına bir imaret yaptırmamış olsa da annesinin külliyesinde bir imaret yaptırılmıştır. I. Mahmud da, Ayasofya'ya eklettiği imaret ve kendi adına yaptırdığı külliyedeki imaret ile bu dönemde en çok imaret yaptıran kişidir aynı zamanda.

18. yüzyılın ilk yarısında, yapılan 4 imaretten 3'ü İstanbul'da 1 tanesi Nevşehir'de yapılmıştır (Çizelge 3.41). İmaretler, Osmanlı mimarlığında başkent dışında daha çok Kudüs ve Mekke gibi çok sayıda ziyaretçinin olduğu merkezlerde ve özellikle menzil külliyelerinde karşımıza çıkmaktadırlar. Bu dönemde hiç menzil külliyesi yapılmaması, inşaat faaliyetinin başkent üzerine yoğunlaşması ve İstanbul dışındaki yapı faaliyetlerinin ise sadece banilerin memleketlerine yaptıkları hayır kurumları ile sınırlı olması doğal olarak imaretlerin de çoğunlukla İstanbul'da yapılmasını beraberinde getirmiştir.

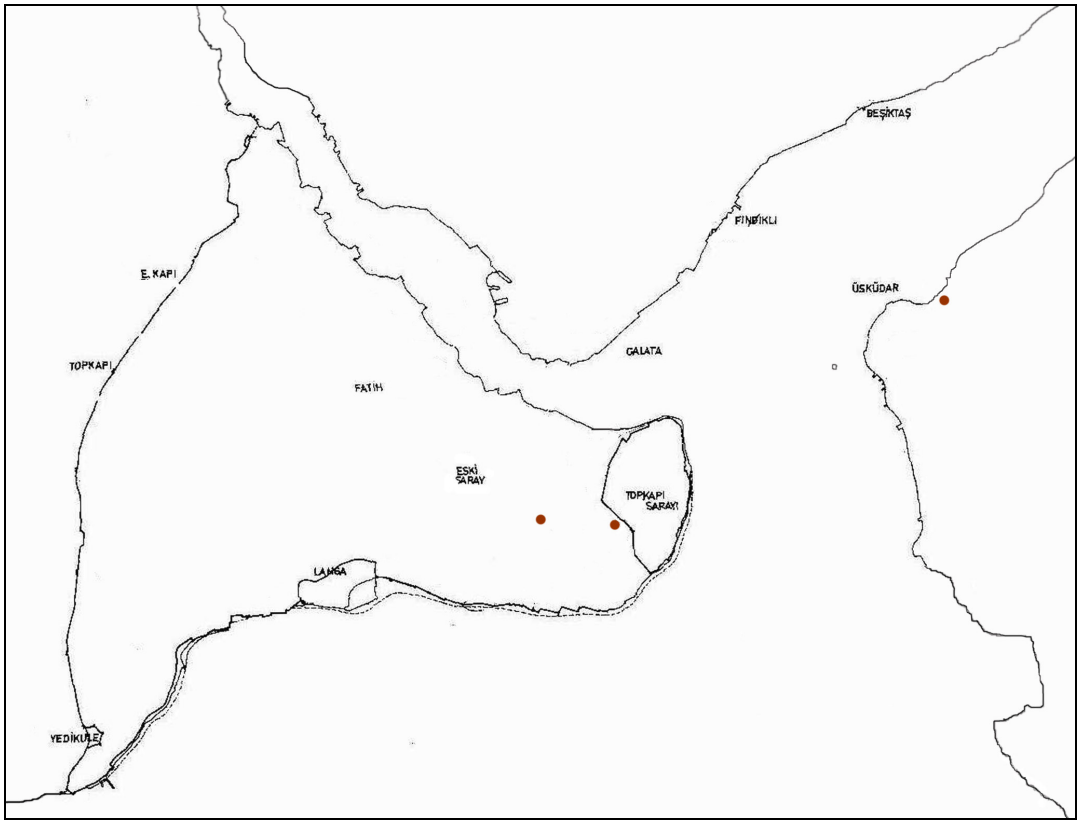
Büyük aşevleri, yerleşme, egemenlik kurma, meşruiyet kazanma ve şehir geliştirme projesinin ayrılmaz bir parçası olmuştur (Singer 2004 s.177). Nitekim İstanbul dışındaki tek imaret örneği de Damat İbrahim Paşa'nın memleketini geliştirme projesi kapsamında yaptırdığı imarettir. Bu bakımdan İbrahim Paşa'nın yeni kurduğu külliyede imarete yer vermesi anlamlıdır.

Çizelge 3.41: Dönem imaretlerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
E. Gülnuş Valide Sultan İmareti	▨						▨	
Damat İbrahim Paşa İmareti		▨						
I. Mahmud (Ayasofya) İmareti	▨			▨				
Nuruosmaniye İmareti	▨			▨				
Toplam	**3**	**1**		**2**			**1**	

İmaretler müstakil yapılmayıp genelde büyük külliyeler içinde yapıldığından İstanbul içindeki dağılımları da içinde bulundukları bu külliyelerin yerine bağlıdır: Suriçi'ndeki 2 külliyede, Üsküdar'daki 1 külliyede imaret vardır (Şekil 3.36). İstanbul için bir ziyaret merkezi olmasına karşın Eyüp'te bu dönemde de bir imaret yapılmamıştır[1].

[1] Eyüp'e kapsamlı ilk imaret 1795 tarihli Mihrişah Valide Sultan İmareti olmuştur.

Şekil 3.36: Dönem imaretlerinin İstanbul içindeki dağılımı

1703–1754 arasında yapılmış olan 4 imaret binasını, sayının sınırlı olmasından dolayı ortak mimari özelliklerine göre değerlendirmek zordur. Ancak genel programlarının Osmanlı mimari geleneğine uyduğu görülmektedir. Osmanlı mimarlığında imaretler, çoğunlukla bir külliyenin parçası olarak yapılmışlardır. İncelenen dönemde de müstakil olarak yapılmış bir imaret yoktur (Çizelge 3.42). Ayasofya gibi önemli ve büyük bir külliyeye eklenen I. Mahmud İmareti yanında, diğer 3 imaret de en az 6 farklı tip yapıdan oluşan büyük ölçekli külliyelerin içindedir. İmaretlerin kuruluş amaçlarından birinin de, külliyelerdeki vakıf çalışanlarına ve külliyenin diğer yapılarında kalanlara hizmet vermek olduğu düşünüldüğünde, ancak böyle büyük külliyelerde bir imaret yaptırmanın gerekli görüldüğü anlaşılabilir.

Bu külliyelerde imaretle birlikte pek çok farklı yapı tipinden bulunabilmektedir. Ancak tekkelerin bulunduğu külliyelerde bu dönemde bir imaret yapılmamıştır. Belki de, aynı zamanda imaretlerin ilk örnekleri olarak görülebilecek olan tekkeler, içlerinde kendilerine ait mutfaklar bulundurduklarından imaretle ilişkilendirilme gereği duyulmamıştır.

Çizelge 3.42: Dönem imaretlerinin külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları												
	Cami	Hünkâr Kasrı	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	Han	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil	Diğer
E. Gülnuş Valide Sultan İmareti	▨	▨	▨			▨						▨	
Damat İbrahim Paşa İmareti	▨			▨		▨		▨	▨		▨		
I. Mahmud (Ayasofya) İmareti	(Mevcut külliyeye sonradan eklenmiştir)												
Nuruosmaniye İmareti	▨	▨	▨	▨			▨			▨		▨	
Toplam	**3**	**2**	**2**	**2**		**3**	**2**	**1**	**1**	**1**	**1**	**2**	**1**

Dönem imaretlerinin vaziyet planlarına ve bitişik olduğu yapılara bakıldığında bazı özellikler göze çarpmaktadır (Çizelge 3.43). Öncelikle yapıların yer aldığı arsalara bakıldığında; bu devirdeki örneklerden Gülnuş Valide Sultan İmareti kendine ait müstakil bir arsada; Damat İbrahim Paşa İmareti sıbyan mektebi ve medrese arasındaki bir arsada; Ayasofya I. Mahmud İmareti caminin yanında uzanan bir arsada ve Nuruosmaniye İmareti medrese ve komşu yapılar arasındaki bir arsada yer almaktadır. Görüldüğü gibi Damat İbrahim Paşa ve Nuruosmaniye İmareti iki yandan başka yapılarla çevrelenmişken Gülnuş Valide Sultan ve Ayasofya I. Mahmud İmareti külliye yapılarından daha bağımsız yapılardır.

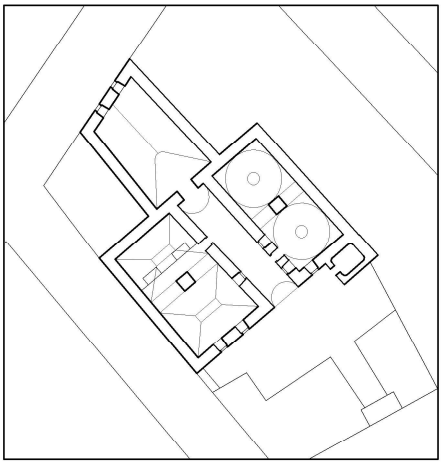
Osmanlı mimarlığında külliye içinde imaretler genelde tabhane ile (örneğin Orhan Gazi ve Süleymaniye imaretleri) ya da kervansarayla (örneğin Beyazıt ve Atik Valide imaretleri) bitişik, ama daha çok da her ikisi ile birlikte, imaret-tabhane-kervansaray üçlüsü oluşturacak şekilde, (örneğin Çoban Mustafa Paşa ve Payas Sokollu imaretleri) yerleştirilmişlerdir. Erken ve klasik devirde imaretler medreselerle pek bitişik yapılmamıştır. 18. yüzyılın ilk yarısındaki imaret yapılarından ise 2 tanesi (Damat İbrahim Paşa İmareti ve Nuruosmaniye İmareti) bir medreseye bitiştirilmiştir. Bu dönemde tabhane, kervansaray yapımı durduğundan imaretlerin de daha çok medreselerle ve öncelikle külliye içinde medrese talebelerinin ihtiyaçlarıyla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır.

Çizelge 3.43: Dönem imaretlerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

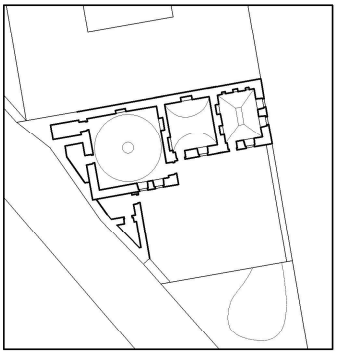
	Bitişik olduğu yapılar														
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil	Dükkân	Çeşme	Diğer
E. Gülnuş Valide Sultan İmareti															
Damat İbrahim Paşa İmareti															
I. Mahmud (Ayasofya) İmareti															
Nuruosmaniye İmareti															
Toplam			**2**												**2**

Osmanlı imaretleri üç ana kısımdan oluşur; matbah (mutfak), fırın (fodla fırını) ve mekel (yemek salonu). Bunlara kiler-ambar ve memur-müstahdem odaları da eklenebilir. İmaretlerde bu mekânların yerleştirilmesi konusunda birbirinden farklı uygulamalar olabilmektedir. Bu mekânlar Gebze Çoban Mustafa Paşa İmareti gibi külliye bahçesinin bir kanarında yan yana dizilmiş olarak bulunabildikleri gibi Süleymaniye İmareti gibi kendilerine ait bağımsız bir avlu etrafında çeşitli şekillerde dizilmiş de olabilmektedirler. Ya da Sultan Ahmed İmareti'nde olduğu gibi arsada birbirlerinden bağımsız, ayrık bir düzende de yer alabilmektedirler.

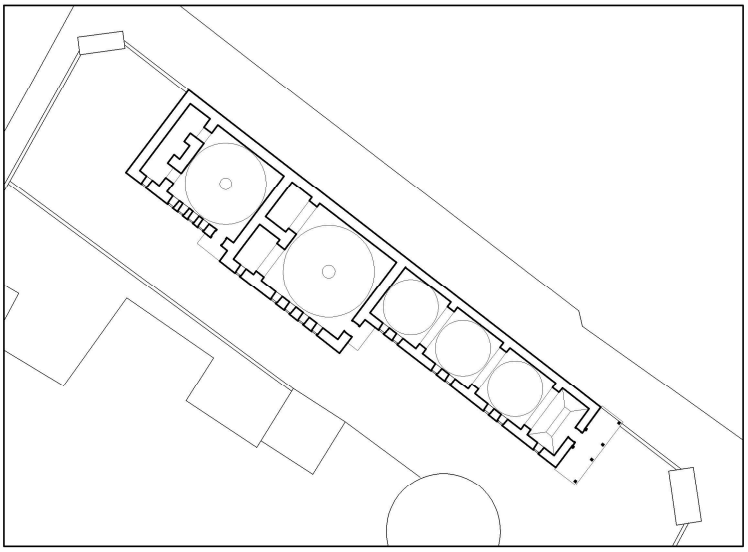
Dönem imaretlerinde üç ana kısmın; mutfak, fırın ve yemek salonu, dizilişine bakıldığında farklı planlama yaklaşımları görülmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış 4 imaret de kendilerine ait bir bahçe-taşlık içindedir. Bu dönemde, külliye avlusuna doğrudan açılan bir örnek yoktur. İmaret arsalarına her 4 örnekte de kendilerine ait ayrı bir kapıdan girilmektedir (Şekil 3.37).

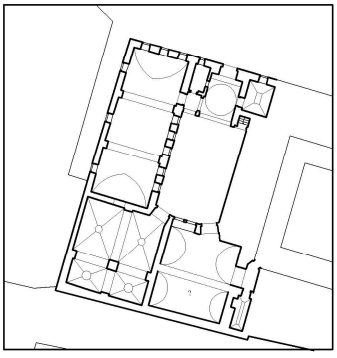
Emetullah Gülnuş Valide Sultan
İmareti, Üsküdar, 1708-1710

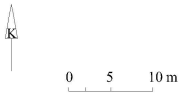
Damat İbrahim Paşa İmareti,
Nevşehir, 1727-1728

I. Mahmud İmareti,
Ayasofya, 1742

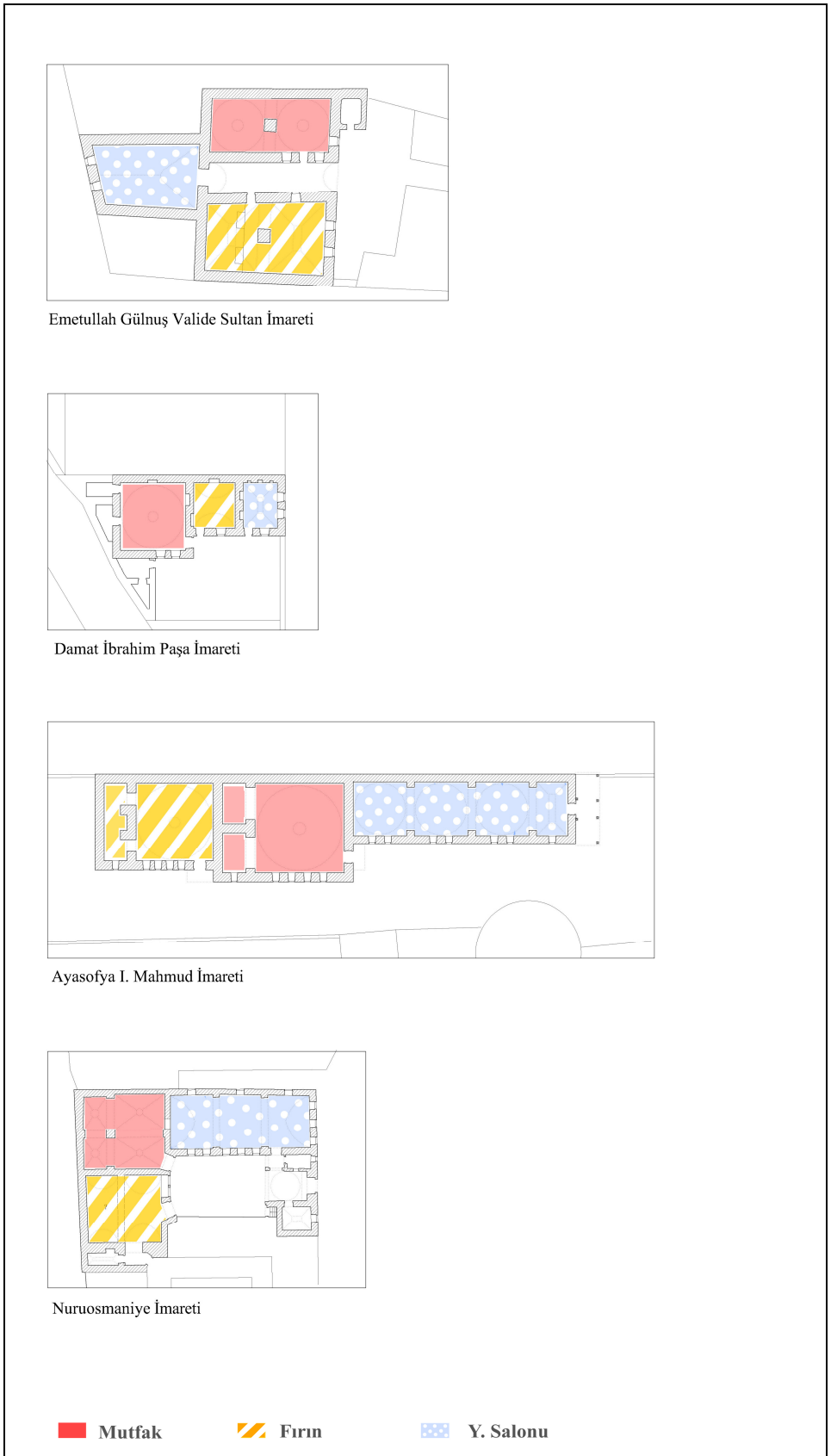
Nuruosmaniye İmareti,
Çemberlitaş, 1749-1755

Şekil 3.37: Dönem imaretlerinin tarih sırasına göre planları

İki imarette, Damat İbrahim Paşa İmareti ve Ayasofya I. Mahmud İmareti, mekânlar düz bir hat oluşturacak şekilde yan yana dizilmiştir. Ana girişe göre, Damat İbrahim Paşa İmareti'nde mekânlar "yemek salonu, fırın, mutfak"; Ayasofya I. Mahmud İmareti'nde "yemek salonu, mutfak, fırın" şeklinde dizilmiştir. Nuruosmaniye İmareti'nde ise mekânlar bir "L" oluşturacak şekilde planlanmıştır. Burada da girişe göre sıra: "yemek salonu, mutfak, fırın" şeklindedir. Bir kenarın girişle, bir kenarın da bitişiğindeki medrese ile kapatılmasıyla Nuruosmaniye İmareti, aynı zamanda dönemin tek "avlulu imaret" örneğini oluşturur. Ancak burada, daha önceki bazı Osmanlı imaretlerinde görülen avlu revağı yoktur. Gülnuş Valide Sultan İmareti ise daha önce hiçbir imarette rastlanmayan bir plan tasarımına sahiptir. Mekânlar dar bir eyvanın üç tarafında, "T" oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Belki bu eyvanı da daralmış üstü kapalı bir avlu olarak kabul etmek gerekir. İki yanındaki mutfak ve fırınla da Şehzade Mehmed İmareti'ni hatırlatmaktadır. Sonuçta, Osmanlı mimarlığının genelinde olduğu gibi incelenen dönemde de çok baskın bir imaret tipolojisinden bahsetmek zordur (Şekil 3.38).

İmaretlerde mutfak, fırın, yemek salonu mekânlarının hepsinin ayrı bir girişi vardır. Bunlar arasında mutfaklar, içinde ocakları barındıran genelde geniş, kareye yakın mekânlardır. Mutfaktan daha küçük olmak üzere fırınlar da benzer bir plana sahiptir. Girişe daha yakın olan yemek salonu kısmının ise daha dar ve uzun dikdörtgen planda tutulduğu görülmektedir. Ek yapılar, kiler-ambarlar ise değişik büyüklük ve planlarda olabilmektedir. Nevşehir Damat İbrahim Paşa İmareti'nde bu mekânlar için bir kaya oyuntusu, Ayasofya I. Mahmud İmareti'nde ise Bizans devrine ait Skeuophylakion kullanılabilmiştir. İmaret birimleri fenerli kubbe, aynalı tonoz, çapraz tonoz ve beşik tonoz gibi farklı örtü tipleriyle örtülebilmiştir.

Şekil 3.38: Dönem imaret planlarında mekânların dağılımı

3.8 Hanlar

Hanlar ticaret yapılar olarak insan-hayvan-yük üçlüsünün bir arada olduğu yapılardır. Şehirlerarasındaki önemli ticaret yolları üzerinde yer alan kervansaraylar da zaman zaman han olarak anılsa da, bu çalışmada hanlar; "şehir içinde yer alan, kâgir birimlerden oluşan, genelde avlulu, daha çok toptan ticaret ve imalat amaçlı kullanılan yapı tipi" anlamı ile ele alınmıştır. Ayrıca buna, han yapı tipinde yapılmış "uzun süreli misafirhane ya da bekâr odaları" olarak kullanılan yapılar da dahil edilmiştir. Bu nitelikte tespit edilen dönem hanları: Emetullah Gülnûs Valide Sultan Hanı (Simkeşhane), Nasuh Paşa Hanı, Çorlulu Ali Paşa Hanı, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Hanı, Mahmudpaşa Damat İbrahim Paşa (Çuhacı) Hanı, Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa (Kızlarağası) Hanı, İzmir Hacı Beşir Ağa (Kızlarağası) Hanı ve Seyyid Hasan Paşa Hanı'dır (Çizelge 3.44).

Osmanlı döneminde hanlar, ticaret hayatının canlanmasında ve vakıflara gelir sağlanmasında önemli rol oynayan yapılar olmalarına karşın, tarih kitabesiz pek çok han vardır. Ayrıca hanlar, kullanımları açısından yıpranmaya açık yapılar olduğu ve yapıldıkları günden bugüne pek çok kez yenilendiklerinden bugün tarihlemeleri en zor yapı tiplerinden biridir. İstanbul'da halen kullanılmaya devam eden ancak kesin yapım tarihleri tespit edilemeyen hanlar az değildir (Güran, 1978). Burada ele alınan 18. yüzyılın ilk 50 yılına ait hanlar, kitabesi bulunan ya da banisinden dolayı bu dönemde yapıldığına şüphe bırakmayan hanlardır. Bu açıdan, tespit edilen 8 han kesin bir rakamı ifade etmese de, değerlendirme mecburen bu yapılar ile sınırlı tutulmuştur.

Her ne kadar günümüze kalan İstanbul hanlarının en çok 18. yüzyılda inşa edildiği belirtilse de (Güran, 1978 s.44), yüzyılın ilk yarısından çok ikinci yarısı için geçerli bir durumdur bu. Çok kesin bir rakam olmasa da, 5 tanesi İstanbul'da olmak üzere, 8 han 50 yıllık bir süre için çok fazla değildir. Özellikle I. Mahmud devrinde bu sayı daha da azdır; 2 tanesi İstanbul'da olmak üzere 3 han. Cerasi, kaynak belirtmeden, Sultan I. Mahmud'un yüzyıl ortasında kent surları dahilinde han inşa edilmemesi kararını yürürlüğe koyduğunu, Seyyid Hasan Paşa'nın sultandan özel bir izin

kopararak hanını inşa ettirdiğini belirtmektedir[1] (Cerasi 2006 s.72). Bu yasağın nedeni, niteliği ve süresi bilinmese de han sayısının azlığında böyle bir tutumun etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu durum I. Mahmud devri ile sınırlıdır ve I. Mahmud devrini izleyen yıllar içinde Suriçi'nde başka pek çok han inşa edilmiştir.

Çizelge 3.44: Dönem hanlarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Emetullah Gülnûs Valide Sultan Hanı	1707		
Nasuh Paşa Hanı	1708		
Çorlulu Ali Paşa Han	1711'den önce		
Damat İbrahim Paşa Hanı 1 (Mahmutpaşa)	1718, 1730 arası		
Damat İbrahim Paşa Hanı 1 (Nevşehir)	1726-1730		
Hacı Beşir Ağa Hanı 1 (Kapalıçarşı)	?1739		
Hacı Beşir Ağa Hanı 2 (İzmir)	1744		
Seyyid Hasan Paşa Hanı	1745		
	Toplam	**5**	**3**

Dönem hanlarını yaptıran kişilere bakıldığında, Emetullah Gülnûs Valide Sultan'ın yaptırdığı Simkeşhane Hanı dışında tüm hanların, çeşitli kademelerdeki devlet memurlarınca yapıldığı görülür (Çizelge 3.45). Büyük vakıflar kuran bu kişiler kurumların akarını sağlamak amacıyla han yaptırma yoluna gitmiş olmalıdırlar. Nadiren olsa da hanım sultanlar dışında, saray çevresinin gelir için han yaptırmaktan bu devirde de uzak durduğu görülmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında en çok han yaptıran iki bani, Damat İbrahim Paşa ve Hacı Beşir Ağa, aynı zamanda bu dönemin iki önemli figürüdür. Kurdukları büyük vakıflara gelir de getiren, biri İstanbul'da biri Anadolu'da olmak üzere 2'şer han yaptırmışlardır.

[1] Eğer bu yasak doğruysa, Seyyid Hasan Paşa Hanı'nın sadece konaklama amaçlı olması (Güran, 1978) bundan kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca Seyyid Hasan Paşa Hanı bu dönemde yapılmış tek han değildir, bu yasağa rağmen 1739 yılında yapıldığı iddia edilen Kapalıçarşı Kızlarağası Hanı vardır. bu durumda ya yasağın niteliği şüphelidir ya da Kapalıçarşı Kızlarağası Hanı bu döneme ait bir yapı değildir.

Çizelge 3.45: Dönem hanlarının banilerine göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
E. Gülnûs Valide Sultan (Simkeşhane) Hanı							
Nasuh Paşa Hanı							
Çorlulu Ali Paşa Han							
Damat İbrahim Paşa Hanı 1 (Mahmutpaşa)							
Damat İbrahim Paşa Hanı 2 (Nevşehir)							
Hacı Beşir Ağa Hanı 1 (Kapalıçarşı)							
Hacı Beşir Ağa Hanı 2 (İzmir)							
Seyyid Hasan Paşa Hanı							
Toplam		**1**	**7**			**7**	**1**

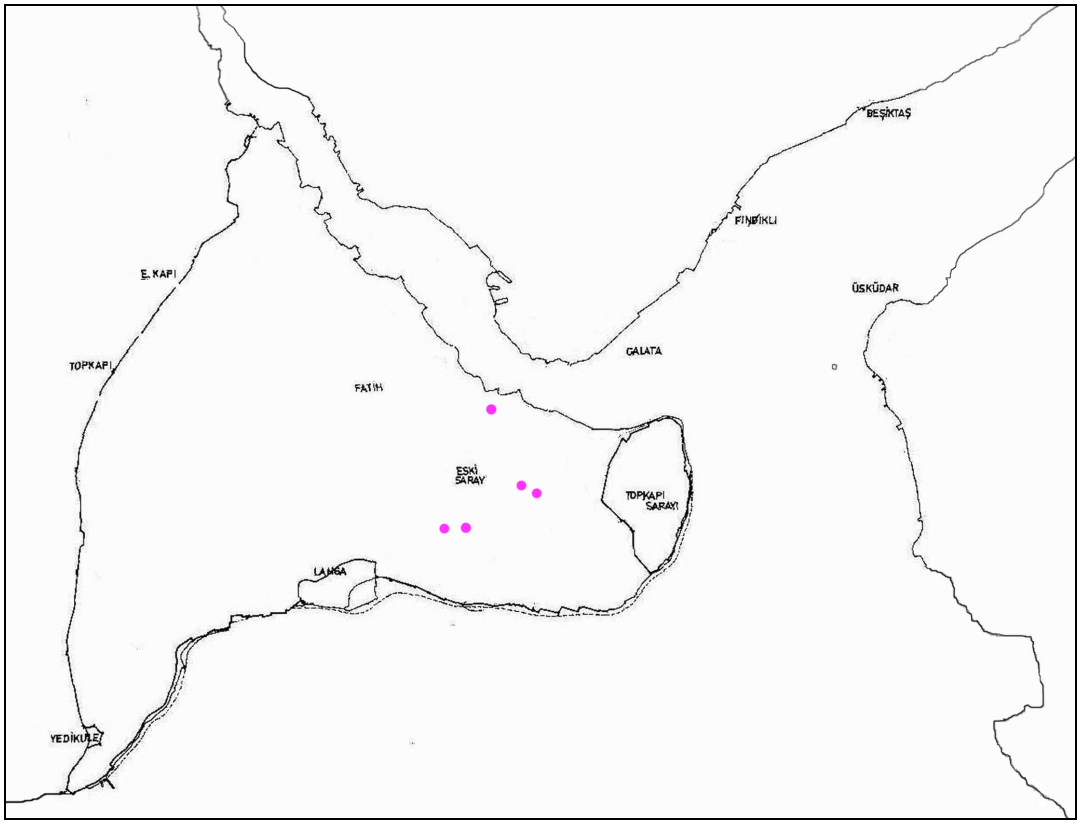
Hanların coğrafi dağılımı şöyledir: incelenen dönemde yapılmış olan 8 hanın 5 tanesi İstanbul'dadır. Geri kalan hanlardan 1'i Aydın'da, 1'i Nevşehir'de ve 1'i İzmir'de olmak üzere Anadolu'nun üç şehrine dağılmıştır (Çizelge 3.46). Bu dönemde yapılmış olan diğer yapı tiplerine göre Anadolu'da yapılan hanların azımsanmayacak oranda olduğu söylenebilir. Aydın ve Nevşehir'deki hanlar, banilerin memleketlerinde yaptırdıkları külliyelerin bir parçasıdır. Buna karşılık Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'nın dönemin olduğu kadar Osmanlı mimarlığının da en büyük ve gösterişli hanlarından biri olan hanını İzmir'de yaptırmış olması dikkat çekicidir. Bu da bize, Ege bölgesinde Manisa yerine bir liman ve ticaret merkezi olarak 17. yüzyılda yavaş yavaş öne çıkan İzmir'in 18. yüzyılda giderek Avrupa ile ticaret açısından da önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Çizelge 3.46: Dönem hanlarının yapım yerlerine göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
E. Gülnûs V. Sultan (Simkeşhane) Hanı	▨			▨				
Nasuh Paşa Hanı		▨						
Çorlulu Ali Paşa Han	▨			▨				
D. İbrahim Paşa Hanı 1 (Mahmutpaşa)	▨			▨				
D. İbrahim Paşa Hanı 2 (Nevşehir)		▨						
Hacı Beşir Ağa Hanı 1 (Kapalıçarşı)	▨			▨				
Hacı Beşir Ağa Hanı 2 (İzmir)		▨						
Seyyid Hasan Paşa Hanı	▨			▨				
Toplam	**5**	**3**		**5**				

Hanların kent içindeki dağılımları da, doğal olarak, kentin ticaret merkezlerine uyumludur. İstanbul'daki 5 hanın 1'i, ticaretin yoğunlaştığı Eminönü-Unkapanı arasındaki Haliç liman bölgesinde; 2'si Sultanhamamı'ından Beyazıt'a uzanan ana aks üzerinde Büyük Çarşı (Kapalıçarşı) çevresinde; 2'si de bu aksın Divanyolu ile kesiştiği noktadadır. Haliç-Galata-Beyoğlu'nda bu dönemde yapılmış bir hana rastlanmamıştır (Şekil 3.39). İzmir'de de Kızlarağası Beşir Ağa Hanı, bugün doldurulmuş olan iç limanın girişinde, deniz kenarında, çarşı bölgesinin merkezinde yapılmıştır.

Hanların büyük bir kısmı vakıf sahipleri tarafından vakıflarına gelir temin etmek için yaptırılmalarına karşın hanların ticaret bölgelerine yakın olmaları gerektiğinden dolayı genelde vakıf yapılarından ayrı yapılmışlardır (Çizelge 3.47). Büyük bir külliye içinde yer alan tek han, Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde olduğu söylenen handır. Yeni bir yerleşim kurma amaçlı olan bu külliyede, ticaretin de bu külliye etrafında gelişmesinin planlandığı anlaşılıyor. Benzer bir yaklaşım, kısmen de olsa Aydın Nasuh Paşa Hanı için de söylenebilir.

Şekil 3.39: Dönem hanlarının İstanbul içindeki dağılımı

Emetullah Gülnûs Valide Sultan'ın Simkeşhane Hanı ve Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Hanı ise, bir mekteb, sebil ya da çeşmesi olan han merkezli küçük külliyeler olarak ilginç örneklerdir. Dükkân ve arastalar sayılmazsa 4 han, Çorlulu Ali Paşa Hanı, Mahmutpaşa Damat İbrahim Paşa Hanı, İzmir Hacı Beşir Ağa Hanı, Seyyid Hasan Paşa Hanı tek başına yapılmış, mimari külliyeler içinde yer almayan yapılardır.

İncelenen dönemde tespit edilen 8 handan Nevşehir Damat İbrahim Paşa Hanı günümüze ulaşmamıştır. Vaziyet planı ve diğer mimari değerlendirmeler bu nedenle, 7 han yapısı arasında yapılmıştır. Osmanlı hanlarının vaziyet planına ve kent dokusundaki yerleşimine bakıldığında, bu yapıların genelde yoğun sokak yapısı içinde, dükkânlarla çevrili, genelde avludan yaşanan binalar olduğu görülür. 18. yüzyılın ilk yarısında da bu durum değişmemiştir. Dönem hanlarından sadece Seyyid Hasan Paşa Hanı dört yönden sokağa açılmaktadır. 1 han, Emetullah Gülnûs Valide Sultan'ın Simkeşhane Hanı, üç yönden; 3 han, Nasuh Paşa Hanı, Çorlulu Ali Paşa Hanı, Damat İbrahim Paşa (Çuhacılar) Hanı iki yönden sokağa komşudur. İzmir Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı'nın, sadece bir yüzü sokağa açılmaktadır.

Kapalıçarşı Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı ise dört yönden başka yapılarla sarılmıştır ve sokağa sadece dar bir koridorla açılmaktadır.

Çizelge 3.47: Dönem hanlarının külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları										
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Kervansaray	Arasta	Hamam	Sebil
E. Gülnûs V. Sultan (Simkeşhane) Hanı					▨						▨
Nasuh Paşa Hanı			▨							▨	
Çorlulu Ali Paşa Han											
D. İbrahim Paşa Hanı 1 (Mahmutpaşa)											
D. İbrahim Paşa Hanı 2 (Nevşehir)	▨		▨		▨		▨	▨		▨	
Hacı Beşir Ağa Hanı 1 (Kapalıçarşı)											▨
Hacı Beşir Ağa Hanı 2 (İzmir)									▨		
Seyyid Hasan Paşa Hanı											
Toplam	**1**		**2**		**2**		**1**	**1**	**1**	**2**	**2**

Dönem hanlarının bitişik olduğu yapılar çoğunlukla diğer ticaret birimleri, dükkânlar, arastalar (İzmir Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı) ve diğer hanlardır (Kapalıçarşı Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı). Bunun dışında, nadiren de olsa başka tip yapılar hanlara bitiştirilmiştir, bunlar: medrese (Nasuh Paşa Hanı); sıbyan mektebi (Emetullah Gülnûs Valide Sultan Simkeşhane Hanı), sebil (Emetullah Gülnûs Valide Sultan Simkeşhane Hanı ve Kapalıçarşı Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı) ve giriş kapısının yanına yerleştirilmiş çeşmeler (Kapalıçarşı Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı ve Seyyid Hasan Paşa Hanı) olabilmektedir. Damat İbrahim Paşa (Çuhacılar) Hanı, daha eskiden var olan bir mescidi (İğneci Hasan Ağa Mescidi) içine alması ve bu ibadet yapısına bitişik bir han olması açısından ilginçtir (Kutun, 1994 s.535) (Çizelge 3.48).

Çizelge 3.48: Dönem hanlarının bitişik olduğu yapılara göre dağılımı

	Bitişik olduğu yapılar												
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Arasta	Hamam	Sebil	Çeşme	Diğer
E. Gülnûs V. S. (Simkeşhane) Hanı					▨						▨		▨
Nasuh Paşa Hanı			▨										▨
Çorlulu Ali Paşa Han													▨
D. İbrahim P. Hanı 1 (Mahmutpaşa)	▨												▨
Hacı Beşir Ağa Hanı 1 (Kapalıçarşı)								▨			▨	▨	▨
Hacı Beşir Ağa Hanı 2 (İzmir)									▨				▨
Seyyid Hasan Paşa Hanı													
Toplam	**1**		**1**		**1**			**1**	**1**		**1**	**1**	**6**

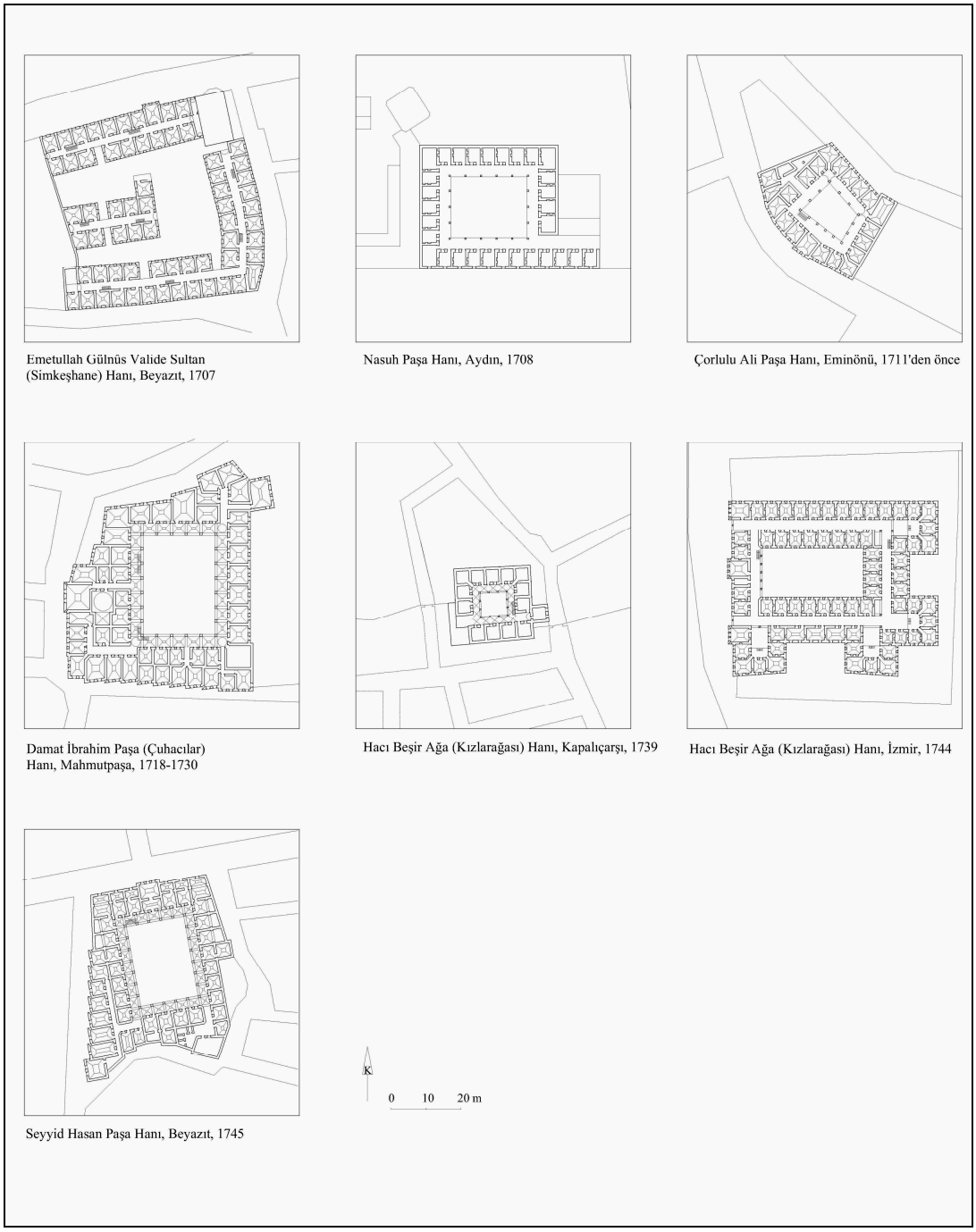
Hanların plan oluşumlarında, işlevleri birincil rol oynamaktadır. Osmanlı döneminde 2-3 katlı olarak yapılmış[1], malları taşıyan hayvanlar için zemin katta ahırlar, mallar için bodrumda ya da zemin katta depolar yapılabilmiştir. Tüccar odaları ve imalathaneler ise genelde birinci katta yapılmıştır. Sadece misafirhane amaçlı olan hanların ilk defa Seyyid Hasan Paşa Hanı ile 18. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı belirtilse de (Güran, 1978 s.44) bu durum plan kurgusu açısından büyük bir değişiklik getirmemiştir.

Han planlarında temel birim, birinci katta yer alan odalardır. Odalar, revaklar gerisinde ya da bir koridorun iki tarafında, avlu etrafında dizilmişlerdir (Şekil 3.40). Avlunun varlığı tüm dönem hanlarında revaklı ya da revaksız da olsa devam etmektedir. Bu dönemde günümüze gelmiş olan, avlusuz olarak yapılmış bir hana rastlanmamıştır. Yine klasik hanlarda olduğu gibi, arsa sınırının yamuk olduğu durumlarda avlular ya arsa konturlarına uyarak yamuk planda yapılmış (Simkeşhane Hanı ve Çorlulu Ali Paşa Hanı) ya da düzgün dikdörtgen şeklinde (Çuhacılar Hanı ve Seyyid Hasan Paşa Hanı) yapılmıştır.

[1] Osmanlı döneminde avlulu hanlar arasında tek katlı olana rastlanmamaktadır. İzmir Sulu Han bunun tek istisnasıdır (Ersoy, 1991 s.124).

Oda \ revak-koridor ilişkisi açısından dönem hanlarının plan şemalarına bakıldığında bazı hanların revak esaslı, bazılarının da koridor esaslı olduğu görülür. 5 han, temel olarak tek sıra odalar ve bunların önünde dolanan revaklardan oluşur. Bu hanlarda, arsanın imkân verdiği noktalarda kısa koridor uzantıları yapılarak bazı odaların iki taraflı olarak bu koridorlara yerleştirildiği de görülebilmektedir. İzmir Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı ise ağırlıklı olarak koridorlu bir han planına sahiptir, sadece giriş kanadındaki odalar avluya açılan bir revak sırasına sahiptir. Ayrıca bu handa koridorların devamında cepler yapılarak daha çok oda yerleştirilebilmiştir. Bu dönemde tamamen koridor sistemli bir plana sahip tek örnek olan Simkeşhane, aynı zamanda genel Osmanlı hanları açısından da bir istisnadır. 18. yüzyılda avlunun boyutu ile sınırlı, revaklı, tek sıra odalardan oluşan hanlar yanında; koridorlu, çift taraflı hanların yapılması, belirli bir arsada daha çok oda yerleştirme amaçlı olmalıdır.

Hanlardaki oda birimleri, arsanın şeklinden dolayı farklı boyut ve planlarda olabilmektedir. Ama yine de en çok tercih edilen kare plandır. Çuhacılar Hanı ve Seyyid Hasan Paşa Hanı'ında olduğu gibi uzun dikdörtgen ve yamuk planlı odalara da rastlanmaktadır. Odaların örtüsü çoğunlukla aynalı tonoz, bazı örneklerde çapraz tonozdur.

Şekil 3.40: Dönem hanlarının tarih sırasına göre esas kat plan şemaları

Hanların genelde dükkânlar ve başka yapılarla çevrili olmaları bu yapıların sadece avludan algılanan binalar olasına neden olmuştur. Ancak 17. yüzyıl hanlarıyla birlikte 18. yüzyılda han cepheleri daha da etkileyici olmuş, dış görünüşe daha çok önem verilir olmuştur. Giriş kapısı, yanında çeşmesi ile dar bir cephesi olan Kapalıçarşı Kızlarağası Hanı hariç, giriş cepheleri dönem hanları için tipiktir. Uzun

cephe boyunca, ortada giriş kapısı, iki yanında kemerli dükkânlar[1] hanların zemin katını oluşturur. Cephe malzemesi genelde taş olan zemin katta[2] kapı, iki yanındaki nişler, çeşmelerle, bazen mermer kaplanarak vurgulanmıştır. Zemin katın üzerinde birinci kat, taş-tuğla almaşık örgülüdür. Odaların yer aldığı bu katın cephesine dikdörtgen söveli, tuğla sivri hafifletme kemerli oda pencereleri hakimdir. Aydın Nasuh Paşa Hanı hariç, dönem hanlarının üst kat cephelerinde, girişin üstüne denk gelen mekânın taş konsollar üzerinde çıkmalı yapılması cepheyi hareketlendirmekte aynı zamanda altındaki girişi daha da vurgulamaktadır. Yan cephelerde ise, arsa sınırlamasından dolayı planda oluşan eğrilikler, üst katta yapılan üçgen çıkmalarla düzeltilmiş, bu da özellikle Damat İbrahim Paşa (Çuhacılar) ve Seyyid Hasan Paşa Hanı'nda özel perspektifler yaratmıştır. Böylece 18. yüzyıl hanları ticaretin, kent yaşamında kendini gösterdiği anıtsal yapılar olmuşlardır.

Zemin katın taş, üst katların taş-tuğla almaşık duvar örgüsü, sivri hafifletme kemerli pencereler ve kirpi saçaklar han cephelerinin daha önceki dönemlerin klasik görüntüsüne ait elemanlarıdır. Simkeşhane'nin üç katlı yapısı; İzmir Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı'nın yüksek tavanlı, çıkmalı ve kemerlerle zenginleştirilmiş cephesi; Seyyid Hasan Paşa Hanı'nın düzgün kesme taştan yuvarlak kemerli, yüksek dükkân sıraları dönem hanlarına özellik katmıştır.

Sonuç olarak 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan hanlar plan ve yapı elemanları açısından geleneksel öğeleri devam ettirmişlerdir. Buna karşılık ticaret bölgelerinde büyük arsalar kalmamış olmalıdır ki bu dönemde kat âdeti artmış, 3 katlı hanlar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Emetullah Gülnûs Valide Sultan'ın Simkeşhane Hanı ve İzmir Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı'nda oda sayısını artıracak bazı plan yenilikleri görülmektedir. Sadece Seyyid Hasan Paşa Hanı misafirhane amaçlı olan hanların da ilk defa bu dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak asıl değişim hanların cephe düzeninde olmuştur. Özel bir kimlik kazanan han cepheleri, dönemin sonunda Avrupa kent saraylarıyla karşılaştırılabilecek nitelikteki Seyyid Hasan Paşa Hanı cephesi ile doruk noktasına ulaşmıştır.

---

[1] İzmir Kızlarağası Hanı'nda cephede dükkânlar yoktur, zemin kat sağır yapılmıştır.
[2] Bunun da istisnası taş-tuğla almaşık duvarlı Çorlulu Ali Paşa Hanı'dır.

3.9 Hamamlar

Büyük konaklarda yer verilen küçük, özel hamamlar sayılmazsa, halk hamamı veya çarşı hamamı denen hamamlarının bu dönemdeki sayısı 6'dır: Kaptan İbrahim Paşa Hamamı, Nasuh Paşa Hamamı, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Hamamı, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Hamamı, Mehmed Emin Ağa Hamamı, I. Mahmud (Cağaloğlu) Hamamı. Bunların da ancak üçü günümüze özgün halleri ile gelebilmiştir: Nasuh Paşa Hamamı, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Hamamı ve I. Mahmud (Cağaloğlu) Hamamı (Çizelge 3.49).

Çizelge 3.49: Dönem hamamlarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Kaptan İbrahim Paşa Hamamı	1707		
Nasuh Paşa Hamamı	1708		
Damat İbrahim Paşa Hamamı 1 (Bahçekapı)	?1726		
Damat İbrahim Paşa Hamamı 2 (Nevşehir)	1727		
Mehmed Emin Ağa Hamamı	1741		
I. Mahmud (Cağaloğlu) Hamamı	1741		
	Toplam	**4**	**2**

Yıllar boyunca Osmanlı döneminde pek çok hamam inşa edilmiştir. Bunun nedenleri; temizliğe verilen önem, hamamların iyi gelir getirmeleri nedeniyle vakfiyelere dahil edilmeleri, ve ait oldukları külliyeye (ve camiye) cemaat çekme bakımından faydalı olmaları olarak sıralanabilir (Eyice 2004 s.538). Sinan'ın tezkirelerde yazılı hamamları toplamı 59'u bulur (Önge, 1988 s.405). III. Ahmed ile I. Mahmud devrini kapsayan yaklaşık 50 yıllık dönem içinde ise 6 hamam yapılmış olması, önceki dönemlere göre hamam yapımı sayısında bir düşüşü göstermektedir. Bunun muhtemelen nedeni, o zamana kadar İstanbul'un her yerinde çok sayıda yapılmış olmalarıdır. Nitekim ilerleyen yıllarda, şehirdeki hamamların büyük ölçüde su ve odun harcaması nedeniyle III. Mustafa 1768'de büyük hamam yapılmasının yasaklama yoluna gitmiştir (Ertuğrul 2002). Bu da, artık 18. yüzyıla girildiğinde

hamam sayısının yeterince olduğunu ve yeni hamam yaptırmanın kısıtlanmaya başlandığını işaret etmektedir.

Hamamlar önemli bir gelir kaynağı olarak pek çok bani tarafından vakıfların akarı olarak tercih edilmiştir. Bu dönemde yapılan hamamların banileri genelde devlet ileri gelenleridir (Çizelge 3.50). Saray mensuplarından sadece I. Mahmud 1 hamam yaptırmıştır. Aynı zamanda dönemin en büyük hamamı olan bu hamam, Ayasofya Külliyesi'ne gelir amacıyladır.

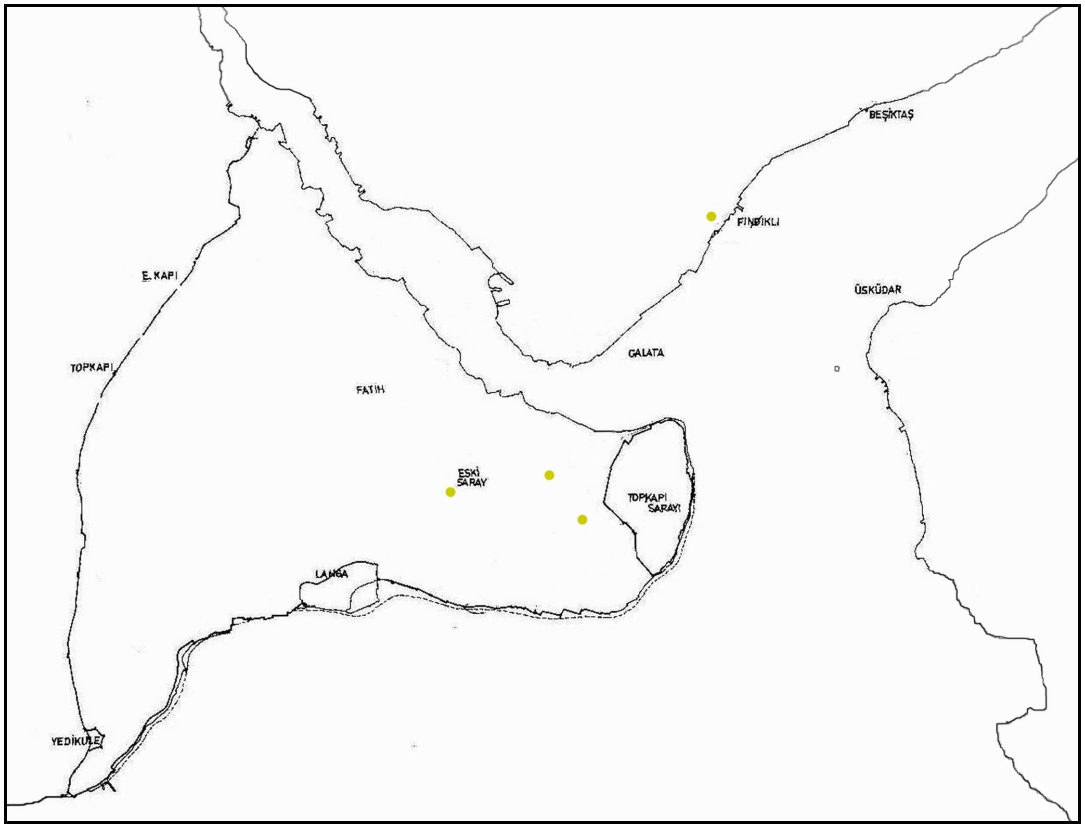
Çizelge 3.50: Dönem hamamlarının banilerine göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
Kaptan İbrahim Paşa Hamamı							
Nasuh Paşa Hamamı							
Damat İbrahim Paşa Hamamı 1 (Bahçekapı)							
Damat İbrahim Paşa Hamamı 2 (Nevşehir)							
Mehmed Emin Ağa Hamamı							
I. Mahmud Hamamı (Cağaloğlu)							
Toplam	**1**		**5**			**6**	

Bu dönemde sınırlı sayıda yapılmış olan hamamların coğrafi dağılımına bakıldığında 4 tanesinin İstanbul'da, 2 tanesinin Anadolu'da yapılmış olduğu görülür (Çizelge 3.51). Anadolu'daki hamamlardan biri Aydın'da biri de yeni kurulan Nevşehir'dedir. Bunlar o kentlerin ilk ya da sayılı hamamlarındandır ve böyle bir külliye yapılırken bu kentlerin bir hamama da kavuşması amaçlanmış olmalıdır. İstanbul'daki hamamların ise 1 tanesi Galata yakasında, Fındıklı'da 3 tanesi Suriçi'ndedir (Şekil 3.41).

Çizelge 3.51: Dönem hamamlarının bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata yakası	Üsküdar	Diğer
Kaptan İbrahim Paşa Hamamı	▨			▨				
Nasuh Paşa Hamamı		▨						
D. İbrahim Paşa Ham. 1 (Bahçekapı)	▨			▨				
D. İbrahim Paşa Ham. 2 (Nevşehir)		▨						
Mehmed Emin Ağa Hamamı	▨					▨		
I. Mahmud Hamamı (Cağaloğlu)	▨			▨				
Toplam	**4**	**2**		**3**		**1**		

Şekil 3.41: Dönem hamamlarının İstanbul içindeki dağılımları

Dönem hamamları genelde çok büyük külliyelerle beraber yapılmamıştır. Dönemin büyük külliyeleri; örneğin Üsküdar Emetullah Gülnüş Valide Sultan ve Nuruosmaniye Külliyelerinde hamam yoktur. Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi'ndeki hamam bunun bir istisnasıdır. Cağaloğlu I. Mahmud Hamamı da I. Mahmud'un Ayasofya'ya yaptığı kapsamlı eklerin geliri için yapılmış olsa da külliyeden ayrı, tek başına yapılmıştır (Çizelge 3.52).

Çizelge 3.52: Dönem hamamlarının külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları											
	Cami	Hünkar Kasrı	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Kervansaray	Arasta	Sebil
Kaptan İbrahim Paşa Hamamı	▨					▨						▨
Nasuh Paşa Hamamı				▨					▨			
D. İbrahim Paşa Hamamı 1 (Bahçekapı)				▨		▨						▨
D. İbrahim Paşa Hamamı 2 (Nevşehir)	▨			▨		▨		▨	▨	▨		
Mehmed Emin Ağa Hamamı					▨	▨						▨
I. Mahmud Hamamı (Cağaloğlu)												
Toplam	**2**			**3**	**1**	**4**		**1**	**2**	**1**		**3**

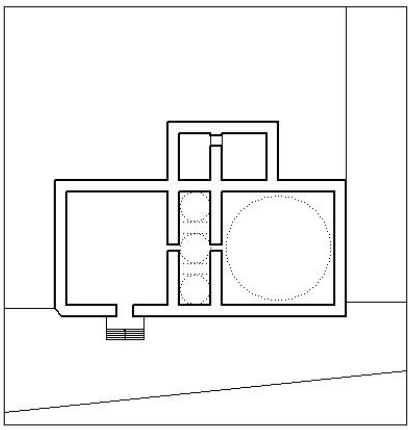
Hamamlar, kendilerine özgü ısıtma-soğutma sistemlerine sahip oldukları ve belki de yoğun bir kullanıma sahip olduğu için Osmanlı mimarlığında diğer külliye yapılarına bitiştirilmekten kaçınılmıştır. 18. yüzyılda yapılan hamamlarda da bunun geçerli olduğu görülmektedir (Çizelge 3.53). Nasuh Paşa Hamamı'nın bir ucundan medreseye bitişik olması dışında, hamamlar ayrı parsellerde genelde dükkân ya da komşu yapılarla çevrili olarak yapılmışlardır.

Çizelge 3.53: Dönem hamamlarının bitişik oldukları yapılara göre dağılımı

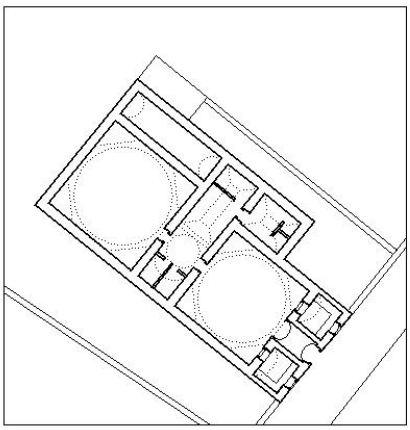
	Bitişik olduğu yapılar												
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Arasta	Sebil	Dükkan	Çeşme	Diğer
Nasuh Paşa Hamamı													
D. İbrahim Paşa H. (Nevşehir)													
I. Mahmud Hamamı (Cağaloğlu)													
Toplam			**1**										**1**

Osmanlı mimarlığında hamamlar planlama açısından tek ve çifte hamam olarak ikiye ayrılabilir. Özellikle İstanbul'daki hamamlar genellikle çifte hamamdır ve tek hamamlar pek azdır (Eyice 2004 s.538). İncelenen dönemde de, günümüze gelebilmiş 3 hamamdan Anadolu'da bulunan 2'si tek hamam, İstanbul'daki hamam ise çifte hamamdır. Bu dönemdeki tek hamamlar, birbirine benzer şekilde, eşit büyüklükte, kare planlı soyunmalık ve sıcaklık kısmından, ve bunların arasındaki dar ılıklık bölümünden oluşan basit planlara sahiptir (Şekil 3.42).

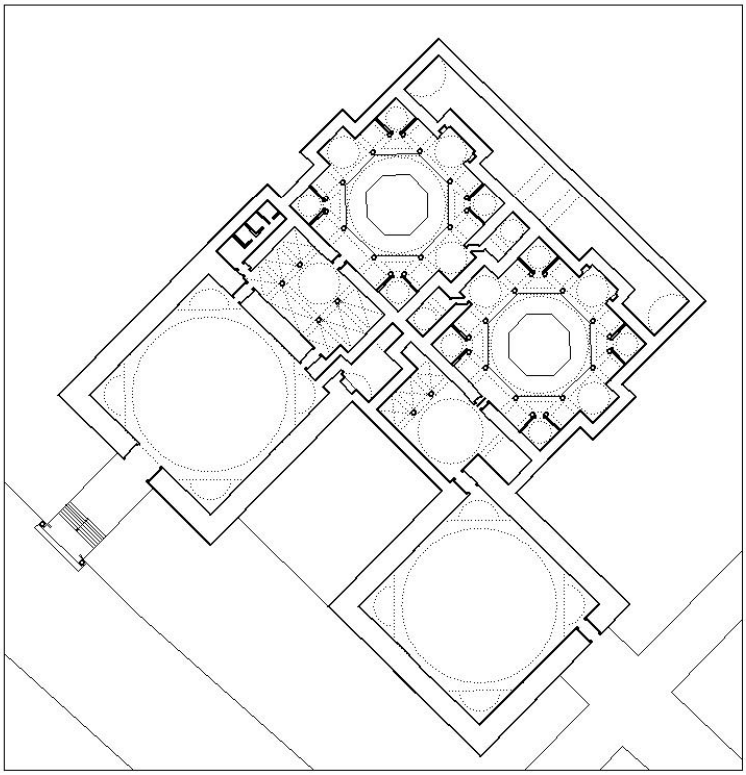
İstanbul'daki Cağaloğlu Hamamı ise basit, kare planlı soyunmalık bölümlerine karşın, komplike planlı ılıklık ve sıcaklık bölümlerine sahiptir. Özellikle aksiyal eyvanları, köşe halvetleri, merkezi mekan şeması ile Türk hamamlarının başlıca plan özelliğini yansıtan sıcaklık kısmı dışarı taşan eyvanları ve kubbeyi taşıyan sekiz sütunuyla dikkat çeker. Ayrıca bu hamam sütun başlıkları, şadırvan havuzu ve halvet duvarlarında görülen barok etkiler açısından da Osmanlı hamam mimarisinde özel bir yere sahiptir.

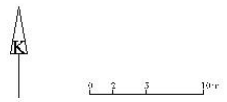
Nasuh Paşa Hamamı, Aydın, 1708

Damat İbrahim Paşa Hamamı, Nevşehir, 1727

I. Mahmud Hamamı, Cağaloğlu, 1741

Şekil 3.42: Dönem hamamlarının yapım tarihleri sırasıyla planları

3.10 Sebiller

Osmanlı sebilleri, cami içlerine konan ve su küpleri ya da teknelerinden oluşan basit sebillerden; açık ya da yazlık sebil de denen, genellikle hazire duvarlarına açılmış pencerelerden ibaret sebillere, ya da birkaç kapalı birimden oluşan büyük ve anıtsal sebillere kadar pek çok tipe sahiptir. Bu çalışmada, kendine ait kapalı bir mekânı bulunan, müstakil nitelikteki sebiller esas alınmıştır[1]. İncelenen dönem içinde bu niteliklere uyan ve varlığından kesin olarak söz edilebilen sebiller şunlardır: Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Kaptan İbrahim Paşa Sebili, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Hatice Sultan Sebili, Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili, Ahmediye Sebili, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sebili, III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili, Hekimoğlu Ali Paşa Sebili, Rehabula Kadın Sebili, Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili, Mehmed Emin Ağa Sebili, Sadettin Efendi Sebili, Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili, Seyyid Hasan Paşa Sebili, Hâce Âlicenâp Kadın Sebili ve Nuruosmaniye Sebili (Çizelge 3.54).

Tez kapsamına giren dönem içindeki sebillerin toplam sayısı 19'dur[1]. Dönem sebillerinin 9 tanesi III. Ahmed döneminde (1703–1730), 10 tanesi I. Mahmud döneminde (1730–1754) yapılmıştır. 18. yüzyıldan önce yapılan sebillerin sayısına bakıldığında: Kırkçeşme sularının İstanbul'a getirildiği 1563 tarihine kadar yapılmış olan sebiller hakkında bugün bilgi yoktur (Aytöre, 1962 s.64). Bu tarihten sonra İstanbul'da 16. yüzyılda 14, 17. yüzyılda 35 sebil yapıldığı bilinmektedir (Ünsal, 1987 s.11). 18. yüzyıla gelindiğinde bu sayının arttığı anlaşılmaktadır. 1703–1754 yılları arasındaki yaklaşık 50 yıllık dönemde 19 sebilin yapılmış olması bunu göstermektedir.

[1] Bu bağlamda, Emin Ağa mezarı ya da Eyüp Beşir Ağa Türbesi pencerelerinde olduğu gibi bir musluktan ibaret sebiller ele alınmamıştır.

Çizelge 3.54: Dönem sebillerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmed Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmud Devri, 1730–1754, 24 yıl
Emetullah Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)	1707	▨	
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	1708	▨	
Emetullah Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)	1709	▨	
Hatice Sultan Sebili	1711	▨	
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili	1715	▨	
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Şehzadebaşı)	1719–1720	▨	
Ahmediye Sebili	1722	▨	
Damat İbrahim Paşa Sebili 1 (Bahçekapı)	?1726	▨	
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri	1728–1729	▨	
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili	1732–1733		▨
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili	1733		▨
Rehabula Kadın Sebili	1734'ten önce		▨
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)	?1738		▨
Mehmed Emin Ağa Sebili	1741		▨
Sadettin Efendi Sebili	1741		▨
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)	1744		▨
Seyyid Hasan Paşa Sebili	1745		▨
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili	1745		▨
Nuruosmaniye Sebili	1755		▨
	Toplam	**9**	**10**

Sebiller bu dönem yapıları içinde sayısal olarak en kalabalık yapı tipinden biridir. Sebillerin sayısındaki bu artışta, şehre yeni suyollarının yapılması etkili olmuş olabilir. Ancak bu dönemde yapılan suyolları daha çok Üsküdar ve Beyoğlu yakalarına su getirmeye yöneliktir. Oysa sebil sayısındaki artış tüm İstanbul için söz konusudur ve Suriçi'nde de mevcut su altyapısı kullanılarak yeni pek çok sebil yapılmıştır. Sebillerin 18. yüzyılın ilk yarısındaki artışında, bu yapıların işlevleri daha önemli bir etken olabilir. Her dönemde sebiller, yoldan gelip geçenlerin parasız

[1] Bu bölümdeki değerlendirmelerde III. Ahmed Meydan Çeşmesi tek bir sebil yapısı olarak kabul edilmiştir. Yapıda aslında dört köşede 4 sebilin olduğu göz önüne alındığında toplam sayı 23 olmaktadır.

olarak soğuk ve iyi su içmeleri[1] ve böylece baninin hayırla anılması ve ruhuna dua edilmesi için yapılmış vakıf binalarıdır. Baniler böylece isimlerini yaşatmak için bu dönemde sebil yaptırmayı daha çok tercih etmiş olabilirler. Ayrıca her bina için ayrılabilecek parasal kaynağın biraz daha daraldığı 18. yüzyılda, cami, medrese, kervansaray gibi kamu gereksinimlerini karşılamaya yönelik yapılarla karşılaştırıldığında sebillerin daha küçük boyutlarda olması ve daha ucuza mal edilmesi de sebil yaptırmanın daha çok tercih edilir olmasının altında yatan nedenlerden biri olmalıdır. Böylece daha az maliyetle daha geniş kitlelere hitap edilebilmesi, sebilleri hayır eser bırakmak isteyenler için ideal bir yapı tipi yapmıştır denebilir.

Bu dönem sebillerinin banileri, toplum içindeki konumlarına göre çeşitlilik göstermektedir (Çizelge 3.55). 2 sebil dönem padişahları tarafından, 5 sebil padişah ailesine mensup kadınlarca, 9 sebil ileri gelen devlet görevlilerince, 1 sebil bir din adamınca, 1 sebil hekimbaşı, 1 sebil de kimliği belirlenemeyen bir kadın bani tarafından yaptırılmıştır. Burada en kalabalık gurubun 18. yüzyıldaki diğer yapılarda olduğu gibi, rical denen ve devletin çeşitli idari kademelerinde görev yapmış kişiler olduğu görülmektedir. Sebiller söz konusu olduğunda; kadın baniler, diğer yapı tiplerine göre azımsanmayacak sayıdadır. 19 sebilin 5'inin banisi kadındır. Bu dönem kadın banilerinin, diğer yapılar yerine sebil gibi görece daha az maliyetli yapıları yaptırmayı tercih etmiş olmaları maddi güçlerinin yetersizliğinden kaynaklanıyor olabilir[2]. Ayrıca sebil yaptırarak, insanın temel ihtiyaçlarından biri olan "su içme"nin karşılanması ve bu hayırseverlik ediminin kadınlarla özdeşleştirilmesi de bunun nedeni olarak görülebilir (Singer 2004 s.85). Kişiler bazında bakıldığında, sebil yaptırmak konusunda öne çıkan bir isim bu dönemde görülmemektedir: Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Damat İbrahim Paşa ve Hacı Beşir Ağa, 2'şer sebille en çok sebil yaptıran kişilerdir.

[1] Suyun, bilhassa sıcak havalarda, içime elverişli serinlikte olması arzu edilmiş ve belirli günlerde su yerine şerbet de dağıtılmıştır.
[2] Nitekim bunların da çoğunluğu, Üsküdar Ematullah Gülnuş Valide Sultan Sebili hariç, büyük bir külliyenin parçası olarak değil ya tek başına ya da bir sıbyan mektebi ile beraber yapılmış mütevazı sebillerdir.

Çizelge 3.55: Dönem sebillerinin banilere göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
E. Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)		▨					▨
Kaptan İbrahim Paşa Sebili			▨			▨	
E. Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)		▨					▨
Hatice Sultan Sebili		▨					▨
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili					▨	▨	
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Ş.başı)			▨			▨	
Ahmediye Sebili			▨			▨	
Damat İbrahim Paşa Sebili 1 (B.kapı)			▨			▨	
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri	▨					▨	
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili		▨					▨
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili			▨			▨	
Rehabula Kadın Sebili					▨		▨
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)			▨			▨	
Mehmed Emin Ağa Sebili			▨			▨	
Sadettin Efendi Sebili				▨		▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)			▨			▨	
Seyyid Hasan Paşa Sebili			▨			▨	
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili		▨					▨
Nuruosmaniye Sebili	▨					▨	
Toplam	**2**	**5**	**9**	**1**	**2**	**14**	**6**

Kahire gibi ülkenin uzak eyaletlerindeki önemli metropoller sayılmazsa, 1703–1754 arası yapılmış sebillerin hepsinin İstanbul'da olduğu görülmekte, incelenen dönem içinde Anadolu ya da Balkanlar'da yapılmış bir sebile rastlanmamaktadır (Çizelge 3.56). Sebillerin, tüm Osmanlı tarihinde İstanbul'a özgü bir yapı tipi olarak kaldığı, daha önceki dönemlerde de sebillerin İstanbul'dan başka şehirlerde pek tesis edilmediği bilinmektedir (Ünsal, 1986 s.17). 18. yüzyılda da bu durum değişmemiş, sebillerin yapım yeri olarak hep İstanbul tercih edilmiştir. İstanbul'daki iki

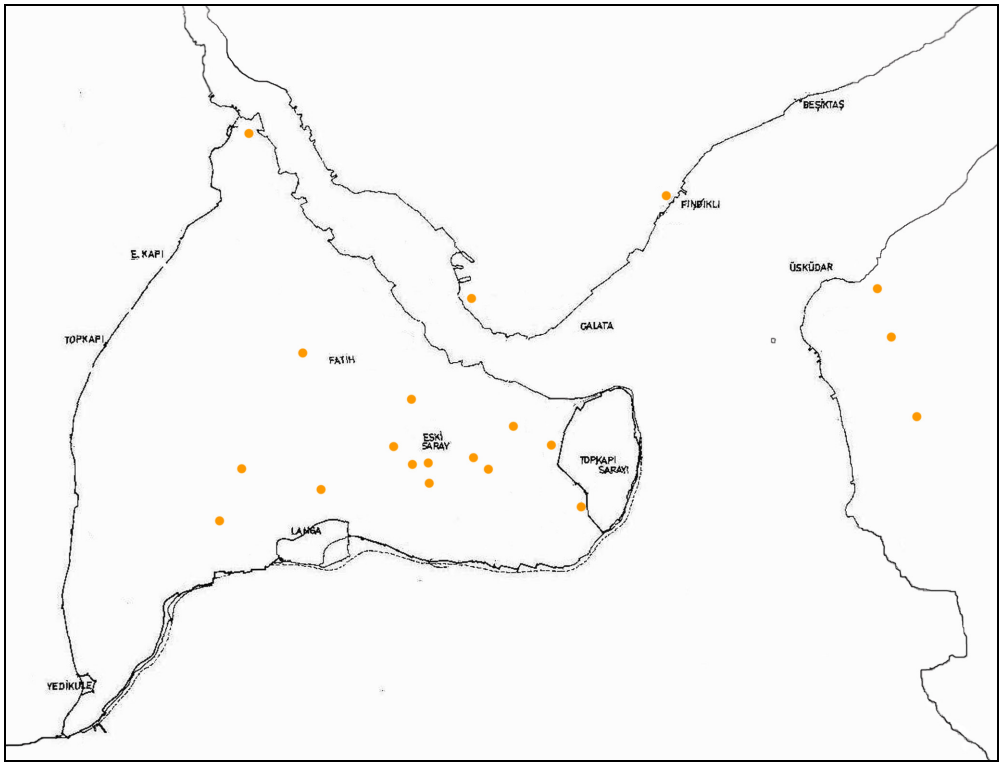
külliyesinde de birer sebili bulunan Damat İbrahim Paşa'nın, memleketi Muşkara'da (Nevşehir) yaptırdığı, cami, medrese, imaret gibi çeşitli yapıları barındıran geniş kapsamlı külliyesinde sebile yer verilmemiş olması bunun tipik bir örneğidir.

Çizelge 3.56: Dönem sebillerinin bulundukları yere göre dağılımı

	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
E. Gülnuş V. S. Seb. 1 (Simkeşhane)	▨			▨				
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	▨			▨				
E. Gülnuş V. S. Seb. 2 (Üsküdar)	▨						▨	
Hatice Sultan Sebili	▨			▨				
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili	▨			▨				
Damat İbrahim Paşa Seb. 2 (Ş.başı)	▨			▨				
Ahmediye Sebili	▨						▨	
Damat İbrahim Paşa Seb. 1 (B.kapı)	▨			▨				
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri	▨			▨				
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili	▨					▨		
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili	▨			▨				
Rehabula Kadın Sebili	▨			▨				
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)	▨			▨				
Mehmed Emin Ağa Sebili	▨			▨				
Sadettin Efendi Sebili	▨						▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)	▨			▨				
Seyyid Hasan Paşa Sebili	▨			▨				
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili	▨			▨				
Nuruosmaniye Sebili	▨			▨				
Toplam	**19**			**14**		**2**	**3**	

İstanbul içinde sebillerin dağılımı şöyledir: 2 sebil Beyoğlu yakasında, 3 sebil Üsküdar'da, geri kalan 15 sebil Suriçi'ndedir. Bu dönemde Eyüp'te hiç sebil yapılmamıştır (Şekil 3.43). Her ne kadar Üsküdar ve Beyoğlu'na yeni suyolları yapılsa da sebillerin yine ağırlıklı olarak İstanbul merkezi yarımada içinde yapıldığı görülmektedir. Bunların çoğunluğu da, 15 sebilin 10'u, Topkapı Sarayı ile Süleymaniye arasındaki bölge içindedir. Hatta Beyazıt'ta Simkeşhane, Kaptan İbrahim Paşa ve Seyit Hasan Paşa Sebilleri yaklaşık ellişer metre arayla

yapılabilmiştir. Mescitler, sıbyan mektepleri ve çeşmelerden farklı olarak sebiller, her mahallede olması gereken bir yapı tipi olarak görülmemiş; genelde kentin, ticaret ve idari merkezleri gibi işlek bölgelerinde, gündüz halkın yoğun olarak toplandığı yerlerde yapılması daha uygun görülmüş olmalıdır. Her baninin, kendi külliyesinde bir sebil bulunmasını istemesinin de sebillerin kent içindeki dağılımında etkin olmuş olmalıdır. Böylece sebillerin birincil işlevlerinden çok "manevi" işlevlerinin daha önemli bir unsur olduğu sonucu çıkarılabilir.

Şekil 3.43: Dönem sebillerinin İstanbul içindeki dağılımı

18. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı sebillerinin mimari özellikleri açısından değerlendirmek, dönem mimarisinin genelini anlamak açısından önemlidir. Bu bakımdan sebiller; vaziyet planları, plan özellikleri ve cephe özelliklerine göre karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Ele alınan sebillerin bazıları günümüze ulaşamamıştır veya mimari özellikleri konusunda detaylı bilgi yoktur. Bu nedenle değerlendirme konu ile ilgili yeteri veri olan yapılar arasında yapılmıştır.

Ele alınan sebillerin çoğunluğu, başka binalarla beraber, küçük ya da büyük bir külliye oluşturacak şekilde yapılmıştır (Çizelge 3.57). Bunun ilk istisnası 1728–1729 tarihli III. Ahmed Meydan Çeşmesi sebilleridir. Bu örnekte, bir külliyenin parçası

olmayan dört sebil, çeşmelerle birlikte bir su deposunun etrafında, kendi başlarına bir meydan yapısı oluştururlar. Rehabula Kadın Sebili, Sadettin Efendi Sebili, Mehmed Emin Ağa Sebili ve ise başka yapılarla beraber yapılıp yapılmadıkları hakkında kesin bir bilgi olmayan müstakil sebillerdir. Geriye kalan 14 sebil içinde 6 sebil (Hatice Sultan Sebili, Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili, Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili, Hâce Âlicenâp Kadın Sebili) sadece 2-3 yapıdan oluşan ve "küçük ölçekli" olarak adlandırılabilecek bir külliyenin parçasıdır. Böylece, daha önce, külliyelerin tamamlayıcı bir öğesi olarak görülen sebil yapılarının, 18. yüzyılda artık yavaş yavaş tek başlarına bir mimari öğe olarak yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, külliye köşelerinden kopan sebiller kendi ölçeklerine uygun özerklik kazanmıştır denebilir (Arel, 1975 s.47).

10 sebil ise kapsamlı külliyelerin bir parçasıdır. Bunlar: Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Kaptan İbrahim Paşa Sebili, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sebili, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili, Ahmediye Sebili, Hekimoğlu Ali Paşa Sebili, Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili, Seyyid Hasan Paşa Sebili ve Nuruosmaniye Sebili'dir. Sebillerin içinde bulunduğu bu külliyelerden 5 tanesi de en az beş farklı yapıdan oluşan büyük külliyelerdir. İçinde sebilin de olduğu en büyük külliye yedi yapıdan oluşan Nuruosmaniye Külliyesi'dir. Sebillerin yer verildiği külliyelerde genelde bir sıbyan mektebi de yapılmıştır; 19 sebilin 9 tanesi bu şekildeki bir külliyenin içindedir. Mektepten sonra, sebille birlikte en çok inşa edilen diğer yapı tipi de medresedir; 7 örnek. Böylece, 18. yüzyılın ilk yarısında sebillerin sıbyan mektepleri ve medreselerle beraber, 17. yüzyılda olduğu gibi beraber düşünüldüğü görülmektedir.

Çizelge 3.57: Dönem sebillerinin külliye yapılarına göre dağılımı

	Külliyenin diğer yapıları											
	Cami	Hünkâr Kasrı	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Arasta	Hamam	Sebil
E. Gülnuş V. S. Seb. 1 (Simkeşhane)						▨			▨			
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	▨					▨		▨			▨	
Em. Gülnuş V. S. Seb. 2 (Üsküdar)	▨	▨	▨			▨		▨				
Hatice Sultan Sebili						▨						
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili				▨								
Damat İbrahim Paşa Seb. 2 (Ş.debaşı)				▨			▨			▨		
Ahmediye Sebili	▨		▨	▨			▨					
Damat İbrahim Paşa Seb. 1 (B.kapı)				▨		▨					▨	
III. Ahmed Meydan Ç. Sebilleri												▨
Saliha Sultan Meydan Ç. Sebili						▨						
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili	▨	▨	▨		▨		▨					
Rehabula Kadın Sebili						▨						
Hacı Beşir Ağa Seb. 1 (Kapalıçarşı)									▨			
Mehmed Emin Ağa Sebili					▨	▨					▨	
Sadettin Efendi Sebili												
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)	▨	▨		▨	▨		▨					
Seyyid Hasan Paşa Sebili				▨		▨						
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili						▨						
Nuruosmaniye Sebili	▨	▨	▨	▨			▨	▨		▨		
Toplam	**6**	**4**	**4**	**7**	**3**	**9**	**5**	**3**	**2**	**2**	**3**	**1**

Temel işlevi işlek mahallerde, yoldan gelip geçenlerin parasız olarak soğuk ve iyi su dağıtmak olan sebillerin yer seçiminde de buna dikkat edilmiştir. Sebiller her zaman yol kenarında, iki sokağın kesiştiği köşelerde ya da meydanlarda yapılmışlardır. Bu dönemde bir yapının ya da avlunun içinde yapılmış sebil yoktur[1].

Bir külliye içinde olsun ya da olmasın sebiller, bazı durumlarda hiçbir yapıya bitiştirilmeden müstakil, bazı durumlarda da yatayda ya da düşeyde başka yapılarla bitişik yapılmıştır (Çizelge 3.58). 19 sebilin 5'i (Kaptan İbrahim Paşa Sebili,

Rehabula Kadın Sebili, Mehmed Emin Ağa Sebili, Sadettin Efendi Sebili, Nuruosmaniye Sebili) çeşmeler sayılmazsa herhangi başka bir yapı ile komşu olmayan müstakil sebillerdir. III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri ve Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili bir meydan yapısına bitişik yapılmış olsalar da müstakil sebil olarak kabul edilebilirler. Böylece, külliyelerin bir parçası olmaktan çıkan sebillerin, 18. yüzyılda artık bir yapı sırasının arasına sıkışmış olmaktan da kurtulup, kütlesel olarak tek başlarına durmaya başladıkları söylenebilir.

Sıbyan mektepleri sebillerin bitişik yapılmayı en çok tercih edildikleri yapı tipidir. 5 sebil (Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Hatice Sultan Sebili, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sebili, Seyyid Hasan Paşa Sebili, Hâce Âlicenâp Kadın Sebili) bir sıbyan mektebinin altına yerleştirilmiştir. Türk-İslam mimarisinde uzun bir geçmişe sahip olan; zemin katta sebil üst katta sıbyan mektebinden oluşan "sebilküttab/sebil-mekteb" kompozisyonunun bu yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak 4 sebil ya medrese ile yan yana (Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili) ya da medrese dershanesinin altındadır (Ahmediye Sebili, Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili[2]). Böylece dönem sebillerinin, sıbyan mektepleriyle olduğu kadar medreselerle de, özellikle medrese dershanesiyle, "sebil-mekteb" anlayışına benzer bir şekilde ele alındığı görülmektedir. İncelenen dönemde yapılmış olan sebillerin en az yarısının mektep ve medrese dershaneleriyle beraber ele alınışında, bu yapı tiplerinin birbirleriyle beraber mimari kompozisyon oluşturmaya uygun yapılar olmalarıyla (küçük ölçekli oluşları, biri zemin katta yer alırken diğerinin fevkani yapılmak istenmesi gibi) ve beraber küçük bir külliyenin temelini oluşturabilmeleri rol oynamış olmalıdır. Sebiller, mektepler ve medrese dershaneleri ile beraber düşünülmesine karşın, incelenen dönemin "yeni ve gözde" yapı tipi olan kütüphaneler ile beraber ele alınmamışlardır. Bu noktada akla gelen tek açıklama, kitapları barındıran bir yapıyı mümkün olduğu kadar su ve su ile ilgili yapılardan uzak tutma isteği olabilir.

---

[1] Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili, üstü kapalı bir yapı kompleksi içinde olsa da çarşının "sokak" olarak nitelenen yollarından birinin üzerindedir.
[2] Külliyenin camisi aynı zamanda medresenin dershanesi olarak kabul edilmiştir.

Çizelge 3.58: Dönem sebillerinin bitişik oldukları yapılarına göre dağılımı

	Bitişik olduğu yapılar												
	Cami	Türbe	Medrese	Tekke	Sıbyan Mektebi	Kütüphane	İmaret	Han	Hamam	Sebil	Dükkân	Çeşme	Diğer
E. Gülnuş V. S. Sebili 1 (Sim.)					▨			▨					
Kaptan İbrahim Paşa Sebili													
E. Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsk.)		▨										▨	
Hatice Sultan Sebili					▨							▨	
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili			▨										
D. İbrahim Paşa Sebili 2 (Ş.başı)			▨									▨	
Ahmediye Sebili			▨										
D. İbrahim Paşa Sebili 1 (B.kapı)					▨								
III. Ahmed Meydan Ç. Sebilleri										▨		▨	
Saliha Sultan Meydan Ç. Sebili												▨	▨
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili		▨											
Rehabula Kadın Sebili													
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (K.çarşı)											▨		
Mehmed Emin Ağa Sebili												▨	
Sadettin Efendi Sebili												▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (B.âli)	▨										▨		
Seyyid Hasan Paşa Sebili					▨							▨	
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili					▨							▨	▨
Nuruosmaniye Sebili													
Toplam	**1**	**2**	**3**		**5**			**1**		**1**	**2**	**9**	**1**

18. yüzyılın ilk yarısında sadece 2 sebil (Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Hekimoğlu Ali Paşa Sebili) bir türbe ile yan yanadır. Bu noktada bu dönemki sebil-türbe ilişkisine bakmak faydalı olacaktır. III. Ahmed dönemi öncesinde sebiller türbelerle sıklıkla yan yana yapılmıştır. İncelenen dönemde ise türbe inşası dramatik şekilde azalırken sebil-türbe ilişkisinin de koptuğu düşünülebilir. Aslında 18. yüzyılda bu ilişki başka bir şekil almıştır: "sebil-mezar/hazire" birlikteliği. İncelenen sebillerden 8'i ya baninin gömülü olduğu bir hazirenin yanında (örneğin Kaptan İbrahim Paşa Sebili, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili, Rehabula Kadın Sebili,

Sadettin Efendi Sebili) ya da bizzat baninin mezar taşı ile iç içedir (Mehmed Emin Ağa Sebili). Görüldüğü gibi, bu dönemde çok sayıda türbe yapılmamış da olsa insanın en temel ihtiyaçlarından olan suyun dağıtıldığı sebil yapıları ile baninin mezarı arasında kurulan bağ bu dönemde de devam etmektedir.

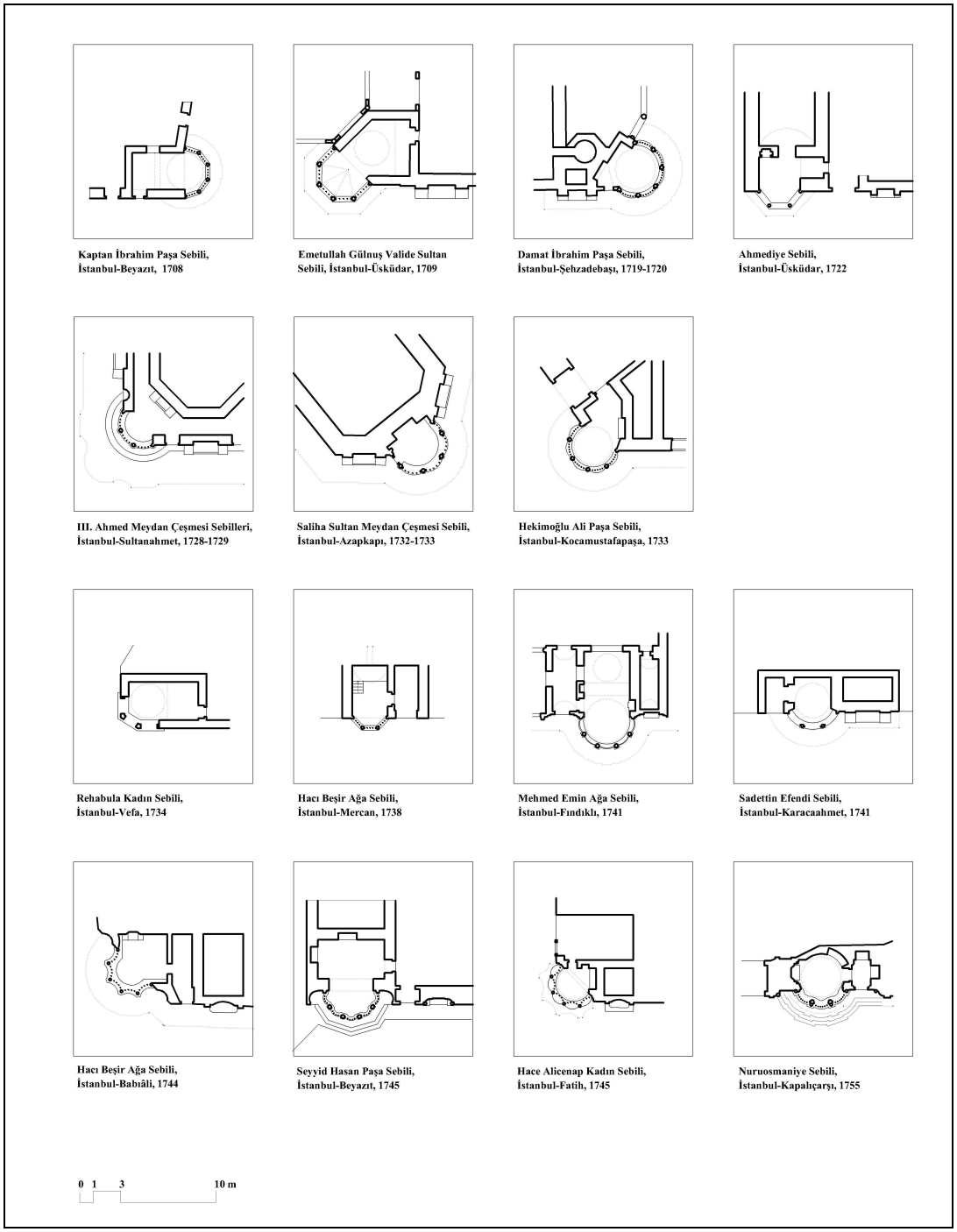
Dönem sebillerinin bitişik oldukları yapılar açısından sadece bu dönem için değil tüm Osmanlı mimarlığı için tekil olan bir örnek; dört sebilin aynı yapının dört köşesine konduğu III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri'dir. Bu yapı dışında birden fazla sebilin bir arada olduğu başka bir örneğe rastlanmamıştır. Dönem sebillerinin hiç biri, Osmanlı mimarisinin genelinde olduğu gibi bir imarete bitişik yapılmamıştır. Yemek dağıtımı yapılan imaretlerle, su dağıtılan sebillerin beraber düşünülmemiş olması dikkate değer bir noktadır.

Çeşmelerin, sebillerin ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. 19 sebilin 13'ünde halka açık bir çeşme, yapının yanında yer almaktadır. İkisi de su ile ilgili olan sebil ve çeşmenin yan yana yapılması anlaşılır bir tutumdur. İlginç bir nokta, çeşmelerin sebil kompozisyonu içindeki yer seçiminde çoğunlukla aynı noktanın tercih edilmesidir: sebil girişinin ya da sebil yanındaki külliye girişinin hemen yanı. Bazı örneklerde sebil ile çeşme arasına; türbe (Hekimoğlu Ali Paşa Sebili) ya da cümle kapısı da (Nuruosmaniye Sebili) girebilmektedir (Çizelge 3.59).

Çizelge 3.59: Dönem sebillerinin çeşmenin konumuna göre dağılımı; (S) sebil pencereleri; (Ç) çeşme; (K) cümle kapısı; (T) türbe; (H) hazire.

	Sol yan		Sebil cephesi	Sağ yan	
E. Gülnuş Valide Sultan Sebili 1 (Üsküdar)		T	**S**	Ç	K
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Şehzadebaşı)		Ç	**S**	H	
Ahmediye Sebili			**S**	K	Ç
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri	S	Ç	**S**	Ç	S
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili		Ç	**S**	Ç	
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili		K	**S**	T	Ç
Mehmed Emin Ağa Sebili		H	**S**	Ç	
Sadettin Efendi Sebili			**S**	Ç	H
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)			**S**	Ç	
Seyyid Hasan Paşa Sebili			**S**	Ç	
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili		K	**S**	Ç	
Nuruosmaniye Sebili	Ç	K	**S**		
Toplam çeşme sayısı	**3**			**10**	

Osmanlı sebilleri genel olarak; "hücre" ya da "sebil odası" olarak isimlendirilebilecek bir oda ve su dağıtımının yapıldığı pencerelerden oluşur (Şekil 3.44).

Şekil 3.44: Dönem sebillerinin tarih sırasına göre planları

1703–1754 arası yapılmış sebillerin plan tiplerine bakıldığında[1], temel olarak köşe sebilleri, tek yüz üstünde yer alan sebiller ve cephe sebilleri olarak üç guruba ayrılabilecekleri görülür (Çizelge 3.60).

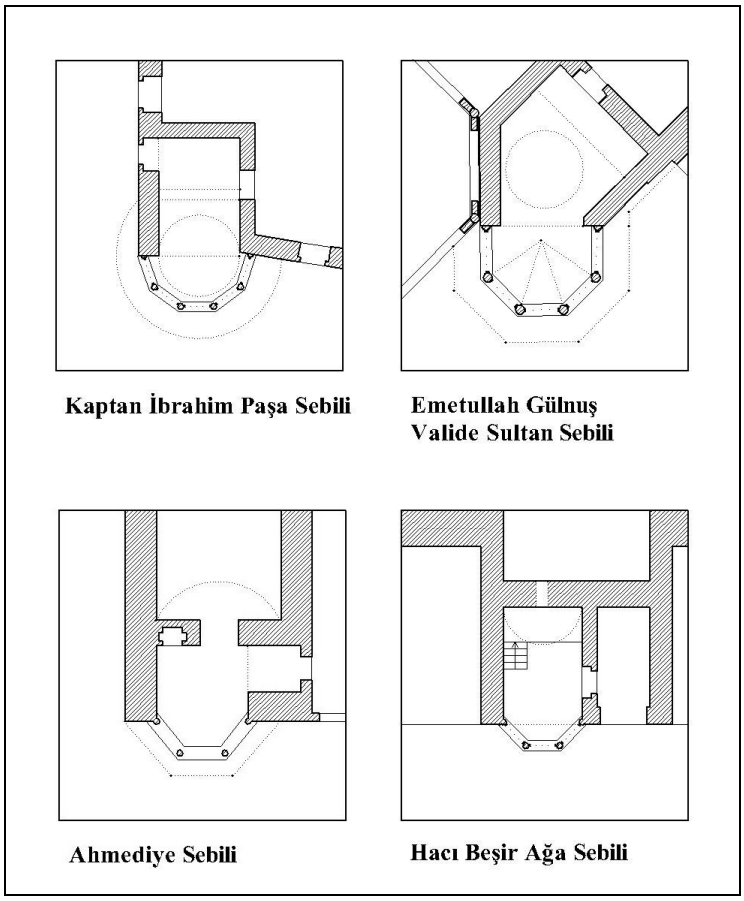
Çizelge 3.60: Dönem sebillerinin, sebil penceresinin konumuna göre dağılımı

Sebil pencereleri	Tek yüz üstünde	Köşede	Cephenin ortasında
Emetullah Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)	▨		
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	▨		
Emetullah Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)	▨		
Hatice Sultan Sebili	▨		
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili	▨		
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Şehzadebaşı)		▨	
Ahmediye Sebili	▨		
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri		▨	
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili		▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili		▨	
Rehabula Kadın Sebili		▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)	▨		
Mehmed Emin Ağa Sebili			▨
Sadettin Efendi Sebili			▨
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)			▨
Seyyid Hasan Paşa Sebili			▨
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili		▨	
Nuruosmaniye Sebili			▨
Toplam	**7**	**6**	**5**

8 sebil, sebil hücresinin sokağa açılan tek yüzü üzerine boydan boya yerleştirilen pencerelere sahiptir: Simkeşhane ve Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Kaptan İbrahim Paşa, Hatice Sultan, Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili, Ahmediye ve Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili (Şekil 3.45). Özellikle Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan ve Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili bir köşe arsada yer almalarına karşın sebil pencereleri, sebil hücresinin tek yüzünde yer aldığı ve bu sebiller bitişiğinde

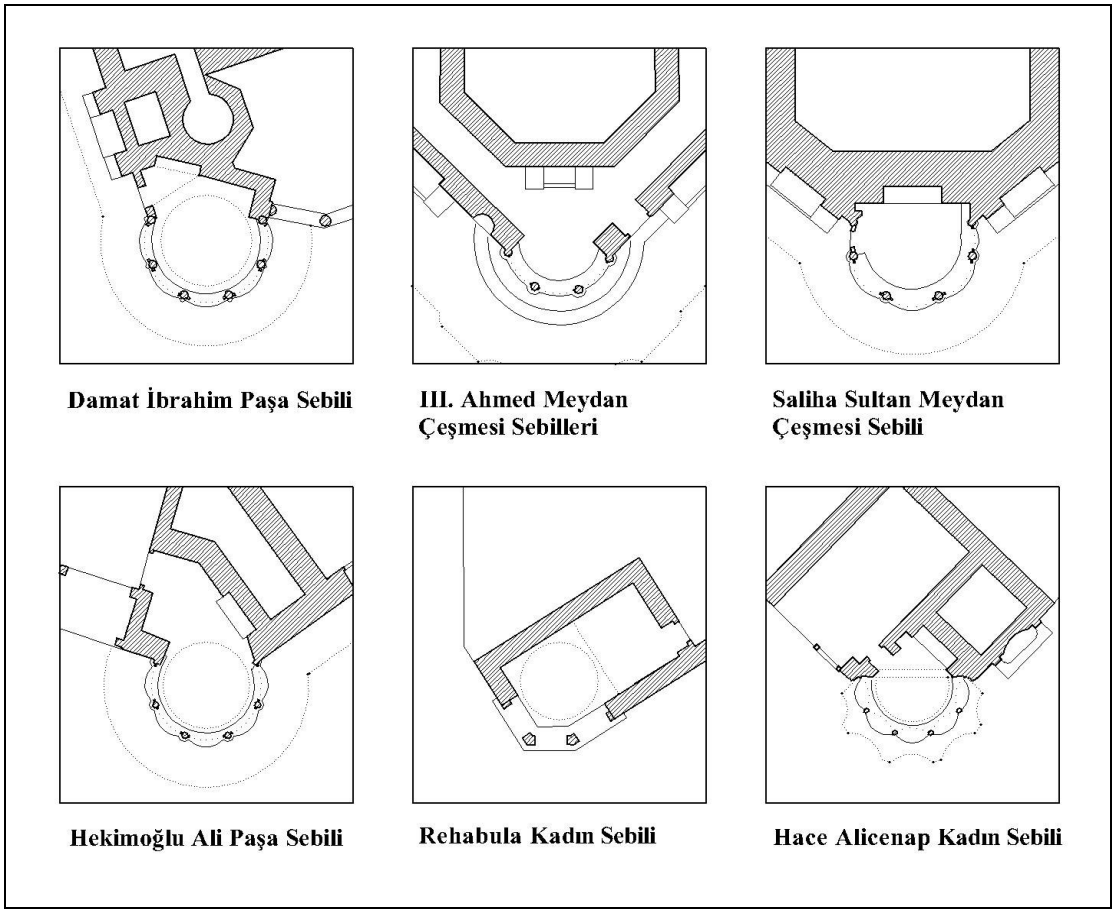
[1] Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sebili'nin planı hakkında bir bilgi yoktur bu nedenle değerlendirme geriye kalan 18 sebile göre yapılmıştır.

bulundukları yapılara çok yaklaştıkları için köşe sebili olarak kullanımları mümkün olmayan sebiller olarak dikkat çekerler.

Şekil 3.45: Sebil pencerelerinin tek yüz üstünde olduğu dönem sebilleri

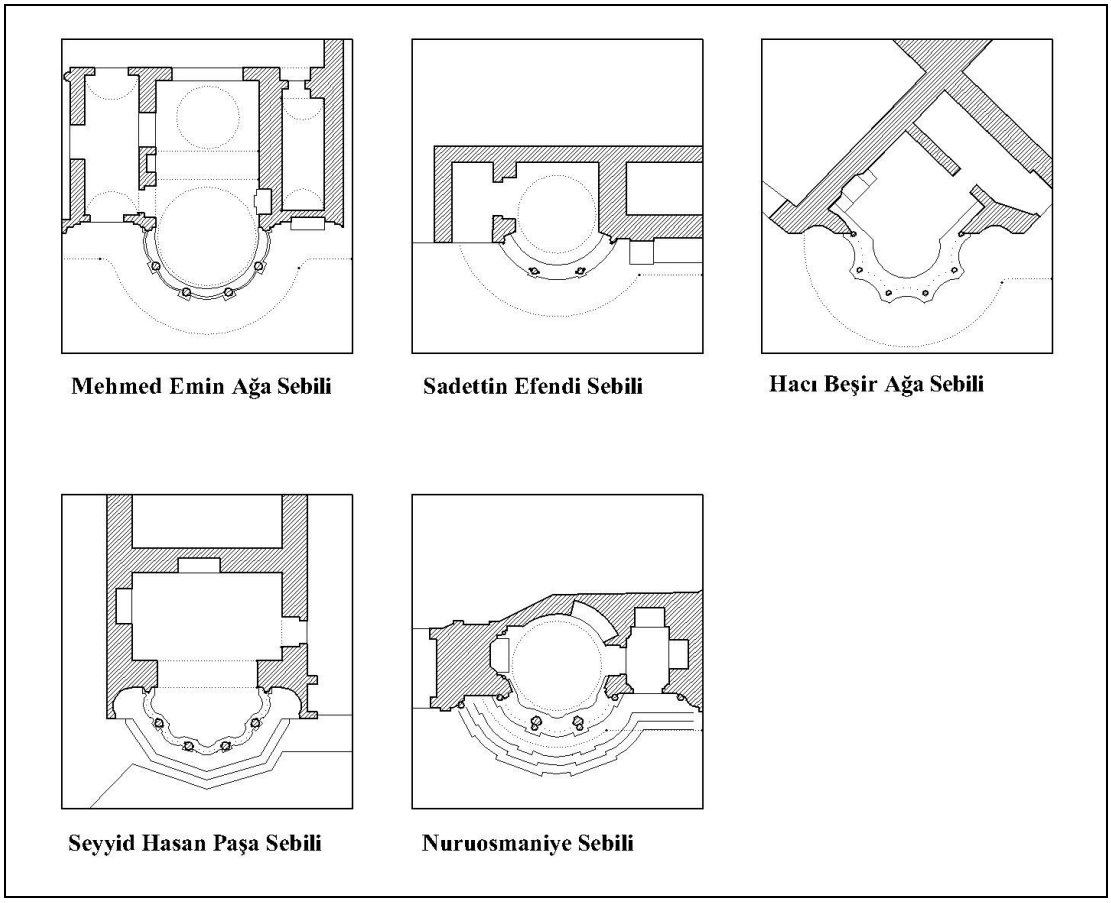
Köşe sebilleri genelde köşe ve üçgen arsalarda yer almalarından dolayı düzensiz planlı bir hücre kısmına sahiptirler. İki sokağın kesiştiği köşede sebil pencereleri yer alır ve sebili çevreleyen sokak ya da meydanın her iki tarafından da kullanılırlar. Bu dönemde 6 sebil bu plan tipindedir: Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa ve Rehabula Kadın Sebili, Hâce Âlicenâp Kadın Sebili (Şekil 3.46).

Şekil 3.46: Sebil pencerelerinin köşede olduğu dönem sebilleri

Cephe sebilleri ise, genelde dikdörtgen planlı bir hücre kısmının beden duvarı üzerine yerleştirilen sebil pencerelerinden oluşur ve sokağın tek bir yüzünden kullanılırlar. Bunların sayısı 19 sebil içinde 5'dır: Mehmed Emin Ağa, Sadettin Efendi, Seyyid Hasan Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa[1], Nuruosmaniye Sebili (Şekil 3.47).

[1] Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili bu bakımdan ilginç bir örnektir. Sebil, köşe bir arsada yer almasına rağmen Lale Devri sebillerinden farklı olarak sebil pencereleri köşeye yerleştirilmemiş, pahlanarak oluşturulan sebil cephesinin ortasına yerleştirilmiştir. Böylece 1740'tan sonra, bir köşe arsasında bile yer alsa sebillerde bir cephe oluşturma kaygısının ağır bastığına iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Şekil 3.47: Sebil pencerelerinin cephenin ortasında olduğu dönem sebilleri

III. Ahmed ve I. Mahmud devri sebillerinde, sebil pencerelerinin köşe noktalarına yerleştirilmiş olanları, bir cephe üzerinde olanlarından daha fazla değildir. Oysa 16. yüzyılda Mimar Sinan Sebili, Sinan Paşa ve Gazanfer Ağa sebilleri gibi külliyelerin en göz alıcı köşelerine yerleştirilmiş, çevreye daha fazla açık, iki hata üç yönden sokakla çevrili sebiller vardır. 18. yüzyılın ilk yarısı sebillerinde, genel plan şeması açısından daha önceki dönemlerin sebillerine göre çok büyük bir yenilik yoktur. Meydan çeşmeleri bu dönemde ortaya çıkmış olsa da hiçbir zaman dört tarafı çevreye açık meydan sebili yapılmamış, sebil pencereleri hep bir sebil hücresine bitiştirilmiştir. Sebil şemalarının dağılımında, tek yüzde yer alan sebillerin Lale Devri'ne kadar; köşe sebillerinin Lale Devri ve sonrasında 1740'a kadarki dönemde; bir yüzeyin ortasına yerleştirilmiş cephe sebillerinin ise 1740'dan sonra tercih edilmiş olması dikkat çekicidir. Bu da, incelenen dönem içinde zamanla farklı yaklaşımların geliştiğini gösterir.

Sebil pencereleri hakkında bilgi bulunan 18 sebil içinde sadece Rehabula Kadın Sebili'nde pencere kısmı, beden duvarları üzerine açılmış, duvarla hemyüz, sade pencerelerden oluşur. Onun dışındaki tüm örneklerde pencereler, dışa taşkın şekilde yapılmıştır (Çizelge 3.61). Daha çok klasik dönemde görülen, 17. yüzyılda sayıları giderek azalan, beden duvarı ile hem yüz sade planlı sebillerden 18. yüzyılda neredeyse tamamen vazgeçildiği görülmektedir.

Çizelge 3.61: Dönem sebillerinin, sebil penceresi-beden duvarı ilişkisi açısından dağılımı

Sebil pencereleri	Beden duvarı ile hemyüz	Beden duvarından dışa taşkın
E. Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)		
Kaptan İbrahim Paşa Sebili		
E. Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)		
Hatice Sultan Sebili		
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili		
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Ş.başı)		
Ahmediye Sebili		
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri		
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili		
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili		
Rehabula Kadın Sebili		
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)		
Mehmed Emin Ağa Sebili		
Sadettin Efendi Sebili		
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)		
Seyyid Hasan Paşa Sebili		
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili		
Nuruosmaniye Sebili		
Toplam	**1**	**17**

Sebil pencereleri dışarı doğru taşırılmış 17 sebilin 7'sinde bu kısım poligonal planlıdır. Pencereleri dairesel planlı olanların sayısı 2'dir: III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Sadettin Efendi Sebili. Pencere aralarının yay parçaları şeklinde bombeli

olduğu plan ise bu dönemde en çok tercih edilen plan olmuştur. İlk örneği Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa sebili olmak üzere 5 sebilin pencereleri dışa bombeli, 2 sebilin içe bombeli, 1 sebilin, Seyyid Hasan Paşa Sebili, pencereleri ise içbükey ve dışbükey yaylardan oluşan dalgalı bir plana sahiptir (Çizelge 3.62). Dönem sebilleri pencerelerinin plan anlayışında, daha önceki dönemlerin sebillerinden belirgin bir farklılaşma olduğu görülmektedir. Daha önceki dönemlerin keskin köşeli, düz kenarlı planlarının (Ünsal, 1987 s.9) yerini dairesel, bombeli veya dalgalı olanlar almıştır. Bu tip sebillerin incelenen dönemin sonuna doğru daha çok görülmeleri ve daha komplike planlara sahip olmaları bu değişimin zaman içinde bir gelişim gösterdiğine işaret etmektedir.

Çizelge 3.62: Dönem sebillerinin, sebil pencerelerinin planına göre dağılımı

Sebil pencereleri planı	Poligonal	Dairesel	Dışbükey bombeli	İçbükey bombeli	Dalgalı
E. Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)	▨				
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	▨				
E. Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)	▨				
Hatice Sultan Sebili	▨				
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili	▨				
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Ş.başı)			▨		
Ahmediye Sebili	▨				
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri		▨			
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili			▨		
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili			▨		
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)	▨				
Mehmed Emin Ağa Sebili			▨		
Sadettin Efendi Sebili		▨			
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)				▨	
Seyyid Hasan Paşa Sebili					▨
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili				▨	
Nuruosmaniye Sebili			▨		
Toplam	**7**	**2**	**5**	**2**	**1**

Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, Hatice Sultan Sebili, Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Sebili'nin örtü sistemi hakkında yeterli bilgi yoktur. Geri kalan

16 dönem sebilinin, pencerelerinin olduğu kısmın örtüsü çeşitlilik gösterir; 8'i kubbe ile (Kaptan İbrahim Paşa, Hekimbaşı Ömer Efendi, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Rehabula Kadın, Mehmed Emin Ağa, Sadettin Efendi Sebili ve Nuruosmaniye)[1], 3'ü yarım ayna tonoz ya da yarım kubbe ile (Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa ve Hâce Âlicenâp Kadın Sebili), 5'i ahşap kırma çatı ile (Ahmediye, III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, Seyyid Hasan Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili)[2] örtülüdür.

Sebillerin cephelerine bakıldığında: Rehabula Kadın Sebili, pencereleri duvarla hemyüz, beden duvarına açılmış servis pencerelerinden oluşan bir cepheye sahiptir ve bu dönemin sade bir cephe örneğidir. Geriye kalan 17 sebilde, sebil pencerelerinin bulunduğu kısmın temel cephe bileşenleri şunlardır; yüksek set "etek" kısmı; etek duvarı üzerinde, genelde sütunlarla birbirinden ayrılan "servis pencereleri"; sütunları birbirine bağlayan kemerler, kitabe ve kornişten oluşan "alın" (baştaban) kısmı. Saçaklı, kubbe ya da külah çatı da yapının örtü kısmını oluşturur. Pencere sövelerinin içi, tunç ya da mermerden yapılma şebekelerle kapatılmış, bu şebekelerin altında halka su dağıtılan servis boşlukları "maşrapalıklar" bırakılmıştır (Şekil 3.48).

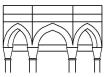
[1] Mehmed Emin Ağa ve Sadettin Efendi sebillerinin kubbeleri dıştan pramidal külahlıdır.
[2] III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri ve Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili çatılarının üstünde ayrıca yüksek kasnaklı birer süs kubbesi yer alır.

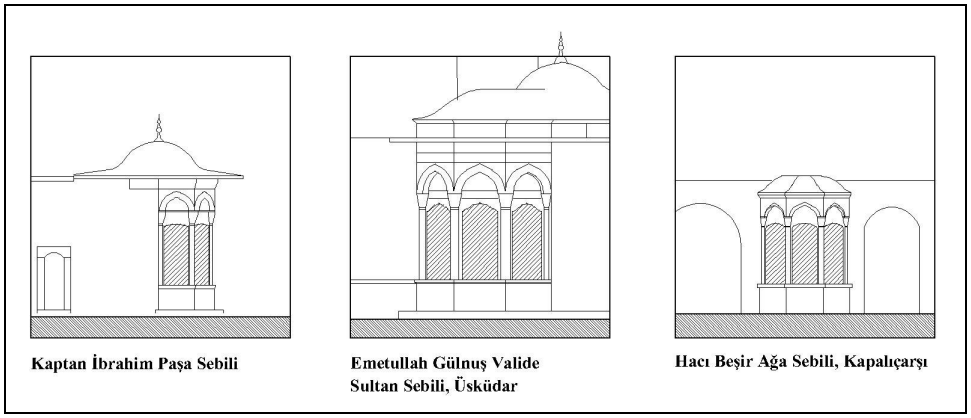

Şekil 3.48: Dönem sebillerinin tarih sırasına göre cepheleri

Alın kısmı, sütun başlıkları ile saçak arasında kalan kısımdır (Çizelge 3.63). 17 sebilin 6'sında bu kısımda sütunları birbirine bağlayan kemerler görülür. Bu dönemin ilk beş sebili (Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Kaptan İbrahim Paşa, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Hatice Sultan, Hekimbaşı Ömer Efendi) ve Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili böyledir. Hepsinde kemerler, sivri kemer tipindedir ve kemer aynaları doludur (Şekil 3.49).

Çizelge 3.63: Dönem sebillerinin alın kısmına göre dağılımı

Sebil alın kısmı	Kemerli 	Sağır 	Diğer
Emetullah Gülnuş V. S. Sebili 1 (Beyazıt)	▨		
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	▨		
Emetullah Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)	▨		
Hatice Sultan Sebili	▨		
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili	▨		
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Şehzadebaşı)		▨	
Ahmediye Sebili			▨
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri		▨	
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili		▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili		▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)	▨		
Mehmed Emin Ağa Sebili		▨	
Sadettin Efendi Sebili		▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)		▨	
Seyyid Hasan Paşa Sebili		▨	
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili		▨	
Nuruosmaniye Sebili		▨	
Toplam	**6**	**10**	**1**

Şekil 3.49: Alın kısmı kemerli olan dönem sebillerinden günümüze ulaşan örnekler

Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili'nden başlamak üzere 10 sebilde (Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed, Saliha Sultan, Hekimoğlu Ali Paşa, Rehabula Kadın, Mehmed Emin Ağa, Sadettin Efendi, Seyyid Hasan Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa, Hâce Âlicenâp Kadın, Nuruosmaniye Sebili) alın kısmındaki kemerler kaybolmuş, onun yerine pilastrlarla düşey, çeşitli silmelerle yatay kısımlara bölünmüş sağır, mermer panolar gelmiştir. Bu guruba dahil olabilecek olan Ahmediye Sebili ise bir geçiş yapısıdır. Alın kısmı mermer panolardan oluşturulmuştur ancak bu kısımdaki mermer panoların üstüne yuvarlak kemer formu işlenmiştir (Şekil 3.50). Sağır alın kısmının dönemin sonunda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu değişimin, sebil planlarındaki bombeli ve eğrisel yüzeylerin görülmesiyle eş zamanlıdır. Bombeli plana sahip sebillerin alın kısmında kemer yapımının zor oluşu nedeniyle sağır panolardan oluşan bir tasarıma gidildiği düşünülebilir. Bir başka neden de, daha önceden sadece kemer aynalarında görülen süslemelerin tüm yüzeye yayılması arzusu ve bunun için sağır yüzeylere daha çok ihtiyaç duyulması olabilir.

Şekil 3.50: Alın kısmı sağır olan dönem sebilleri. (*) Alın kısmı sağır olmasına karşın üzerine kemer motifi işlenmiş örnek.

Alın kısmında pilastrların belirmesi de buranın sağırlaşması ile eş zamanlıdır. Alın kısmı sağır olan 11 sebilin 10'unda cephede pilastrlar yapılmıştır. Sadece Ahmediye Sebili'nde alın kısmı sağır olmasına karşın pilastrlar yoktur. Zaten bu yapı sağır panolara işlenmiş kemer motifleri ile bir geçiş örneğidir. Pilastrların kesiti de zaman içinde bir değişim gösterir. Tarih sırasına göre ilk 2 sebilde (Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed Meydan Çeşmesi) pilastrlar yarım daire kesitlidir. Sonraki 2 örnekte (Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa Sebili) pilastrlar poligonal; Mehmed Emin Ağa Sebili ile başlamak üzere sonraki 6 sebilde (Sadettin Efendi, Seyyid Hasan Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili, Hâce Âlicenâp Kadın Sebili ve Nuruosmaniye Sebili) ise dikdörtgen kesitte yapılmışlardır (Çizelge 3.64).

Çizelge 3.64: Dönem sebillerinin kullanılan cephe pilastrlarına göre dağılımı

Cephe pilastrları	Yok	Daire kesitli	Çokgen kesitli	Dikdörtgen kesitli
E. Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)	▨			
Kaptan İbrahim Paşa Sebili	▨			
E. Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)	▨			
Hatice Sultan Sebili	▨			
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili	▨			
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Ş.başı)		▨		
Ahmediye Sebili	▨			
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri		▨		
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili			▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili			▨	
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)	▨			
Mehmed Emin Ağa Sebili				▨
Sadettin Efendi Sebili				▨
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)				▨
Seyyid Hasan Paşa Sebili				▨
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili				▨
Nuruosmaniye Sebili				▨
Toplam	**7**		**10**	

Dönem sebillerinin cephelerinde pilastrların yapılmaya başlanması bu yüzeylerin monotonluğunu kırmak; düşeyliği ve taşıyıcılığı vurgulamak için olmalıdır. Nitekim

benzer pilastrlar etek kısmında da yapılır ve sütunlarla beraber saçaktan toprağa kadar bir hat oluştururlar.

Alın kısmının yatay bölümlenmesi de pilastr kesitlerinin değişimiyle benzer bir tarihsel gelişim gösterir. İlk 4 sebilde, alın kısmı, üst üste gelmiş, pek çok, dar süsleme şeritlerinden oluşur. Sonraki sebillerde ise bu kısım genelde iki silme ile üç geniş yatay şeride ayrılır ve yoğun yüzey bezemelerinden arındırılır.

Cepheleri hakkında yeterli bilgi olan 18 dönem sebilinin 17'sinde sebil pencereleri sütunlarla birbirinden ayrılmıştır. Sadece Rehabula Kadın Sebili'nde pencereler arasında sütunlar yoktur, sadece pencere söveleri yapılmıştır. Sebil cephelerindeki sütunlar daire kesitlidir ve Hace Alicenap Kadın Sebili hariç hepsi sebilin etek duvarları üstüne oturur ve alın kısmına kadar yükselir. Hace Alicenap Kadın Sebili'nde sütunlar etek kısmını bölerek zemine kadar iner. Bu farklılığın, söz konusu yapının II. Mahmud devrinde kapsamlı bir onarım geçirmesinden kaynaklanıyor olma ihtimali vardır. Sütun bulunan 17 sebilin sütun başlıkları dönem içinde düzenli bir değişim gösterir: ilk 11 sebil ya mukarnas ya da baklava başlıklara sahiptir, sonraki 4 sebil ise arasına istiridye kabuğu motifinin yer aldığı akanthus yapraklarından oluşan sütun başlıklarına sahiptir. Dönemin sonuna tarihlenen 2 sebilde ise köşelerde volütlerin yer aldığı sütun başlıkları kullanılmıştır.

Sebil cephelerinin diğer bir önemli öğesi pencere söveleridir. Söve kemerlerinde, taşıyıcı olmamalarının da etkisiyle, dekoratif nitelik ağırlıklıdır. Pencereleri bilinen 18 sebilin 1'inde (Hatice Sultan) pencere söve atkıları düzdür. 6'sında (Kaptan İbrahim Paşa, Hekimbaşı Ömer Efendi, Ahmediye, Rehabula Kadın, Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa, Hace Alicenap Kadın Sebili) basık kemer şeklinde, 6'sında (Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa) dantel profilli kaş kemer şeklinde, 5'inde (Mehmed Emin Ağa, Sadettin Efendi, Seyyid Hasan Paşa, Babıâli Hacı Beşir Ağa, Nuruosmaniye Sebili) dalgalı sepetkulpu kemer şeklindedir (Çizelge 3.65). Bu dağılımdan da anlaşıldığı gibi 1740'lara kadar söve kemerlerinde basık ya da kaş kemerler tercih edilirken bu tarihten sonra sepetkulpu kemerler kullanılmaya başlanmıştır.

Çizelge 3.65: Dönem sebillerinin pencere söve atkısına göre dağılımı

	Düz	Basık kemer	Kaş Kemer	Sepetkulpu Kemer
E. Gülnuş V. S. Sebili 1 (Simkeşhane)			▨	
Kaptan İbrahim Paşa Sebili		▨		
E. Gülnuş V. S. Sebili 2 (Üsküdar)			▨	
Hatice Sultan Sebili	▨			
Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili		▨		
Damat İbrahim Paşa Sebili 1 (Bahçekapı)				
Damat İbrahim Paşa Sebili 2 (Ş.başı)			▨	
Ahmediye Sebili		▨		
III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri			▨	
Saliha Sultan Meydan Çeşmesi Sebili			▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Sebili			▨	
Rehabula Kadın Sebili		▨		
Hacı Beşir Ağa Sebili 1 (Kapalıçarşı)		▨		
Mehmed Emin Ağa Sebili				▨
Sadettin Efendi Sebili				▨
Hacı Beşir Ağa Sebili 2 (Babıâli)				▨
Seyyid Hasan Paşa Sebili				▨
Hâce Âlicenâp Kadın Sebili		▨		
Nuruosmaniye Sebili				▨
Toplam	**1**	**6**	**6**	**5**

Sebillerin günümüzdeki pencere şebekelerine bakıldığında 1'i halka (Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili), 2'si altıgen (Kaptan İbrahim Paşa, Ahmediye Sebili), 4'ü kafes (Hatice Sultan, Rehabula Kadın, Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa, Eyüp Hacı Beşir Ağa Sebili), 4'ü baklava motiflerinden (Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa, Mehmed Emin Ağa Sebili), 5'i bitkisel dolama daldan (III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa, Seyyid Hasan Paşa, Nuruosmaniye Sebili) oluşur. 5 sebilin ise pencere şebekeleri hakkında bilgi yoktur. Bu dönem sebil pencerelerinin hiçbirinde mermer şebeke kullanılmamıştır. Grift

süslemelerin daha kolay işlenebildiği dökme demirin ya da pirincin şebeke malzemesi olarak tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Sebiller için önemli bir öğe saçaklardır ancak bu dönemde, bir zamanlar saçakları olsa bile bu konuda kesin veri olmayan 6 sebil vardır. Bunlardan Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili zaten kapalı bir mekânda olduğundan saçağı olmaması anlaşılır bir durumdur. Diğer 14 sebilde saçaklar genel olarak yapının planını takip eder; poligonal sebillerde poligonal, dairesel sebillerde dairesel plandadır. Saçakların aynı zamanda sebil yanındaki girişi ve çeşmeyi de örtecek şekilde uzadığı görülmektedir. Mevcut saçakların bugün, 10 tanesi ahşap, 3 tanesi mermerdir. 1 tanesi betonarme ile yenilenmiştir.

Sebil cephelerinde, ağırlıklı olarak mermer kullanılmıştır. Küçük ölçekli olan bu yapılar, adeta kentsel bir biblo gibi ele alındıklarından cephelerinde mermer kullanımının yaygın olması anlaşılır bir durumdur. Ayrıca ince süsleme ve kabartma işçiliğe daha yatkın olduğu için mermer, sebillerde istisnasız tercihtir. Birincil cephe dışındaki cepheler kesme taş ya da taş-tuğla almaşık yapılabilmiştir.

Sebillerin içi genelde sadedir, bu da sebillerin dıştan yaşanan bir bina tarzı oluşuyla açıklanabilir (Ünsal, 1986 s.18). Bu dönem içinde Kaptan İbrahim Paşa Sebili içindeki çini kalıntıları (Barışta, 1994a s.131) ve III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri cephesindeki çini panolar bu bağlamda istisna örneklerdir. Ahşap saçakların alt yüzeyindeki süslemeler ve pencere şebekelerindeki metal süslemeler, bezeme kapsamında sayılabilir. Ancak her ikisinin de günümüze gelebilmiş özgün örnekleri sınırlıdır. Sebillerde süsleme temel olarak cephelerdeki mermer üzerinedir. Mermer yüzeylerdeki süslemeler önceleri kemer aynaları, saçak altı kornişleri ile sınırlıyken 1718'den sonraki sebillerde bütün satıhlar rölyeflerle örtülmüş, klasik devrin mimari sadeliği yerine zengin motifler yaygın olarak kullanılmıştır. Bunun nedeni daha küçük boyutlarda olan, ancak sayıca artan ve daha yaygın hale gelen sebillerde tüm elemanların estetik bir vurguyla kullanılması isteği (Cerasi, 1999 s.38) olabilir. 1740'dan sonraki sebillerde ise yüzeylerin tamamı doldurulmak yerine, süslemeler silmeler ve madalyonlarla sınırlı tutulmuştur.

Sebiller, çeşmelerle beraber, bu dönem Osmanlı mimarlığında değişimin en çok yaşandığı ve en iyi takip edilebildiği yapı türüdür. Dönem içinde sebillerin temel

tasarım ilkeleri açısından birbirlerine çok yakın bazı guruplar halinde oluşundan anlaşılmaktadır ki, dönem içinde zamanla bazı ekoller oluşmuştur. Bu bağlamda incelenen sebilleri üç döneme ayırmak mümkündür.

1703-1718 arası ilk örnekler, 17. yüzyıl mimari anlayışının devamıdır: poligonal plan, alın kısmında sivri kemerler kullanılması gibi. Bu dönemde pek köşe sebili görülmez. 1718-1740 arası Lale Devri ve onun etkisindeki dönemde sebillerde bazı yenilikler görülür. 1719-1720 tarihli Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili bunun ilk örneği olarak önemlidir. Sebil pencerelerinin planı daireseldir ve köşeden dışa açılır, alın kısmı sağır yapılır, cephede pilastrlar görülür, pencere kemerleri dantel profilli kaş kemerler şeklinde yapılır. Bu dönem sebillerinde aynı zamanda düşeyde bir yükselme söz konusudur; alın kısmı yüksek yapılır, yüksek kasnaklı kubbeler kullanılır. III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri bunun en belirgin örneğidir. Yapı yükseldikçe saçaklar da genişler; sebil, çeşme ve ana girişi birleştiren geniş saçaklar yapılır. Hemen tüm yüzeyin rölyef süslemelerle kaplanması da bu devrede görülür. Osmanlı mimarlığında daha önce hiç görülmediği kadar cephesi süslemelerle doldurulan sebiller, İran-Hint etkisini akla getirmektedir (Saner, 1999 s.46). Ancak mimari detay repertuarı hala klasik tarzdan farklı değildir: mukarnas sütun başlıkları, kurşun kaplı kubbe, bezemeler klasik repertuarı devam ettirmektedir.

1740'dan sonra, sebillerde artık klasik mimariden tam bir sapma görülür, yeni bir dil geliştirilir. Bunun ilk örneği 1741 tarihli Mehmed Emin Ağa Sebili'dir. Lale Devri ve devamındaki dönemde köşe sebilleri tercih edilmişken, 1740 sonrası dönemde köşe sebillerinden itinayla kaçınılmış, istisnasız tüm sebiller düz bir cephenin ortasına yerleştirilmiştir. Mehmet Emin Ağa, Seyyid Hasan Paşa ve Babıali Beşir Ağa Sebilinde ayrıca cephe sebilinin iki yanına simetrik olarak birer niş, çeşme ya da kapı da yerleştirilmiştir. Bu son dönemde daha kıvrımlı, içbükey-dışbükey plan hatları görülür, pencere kemerleri sepetkulpu formunu alır, cephe sathi süsten arınır, daha arkitektonik bir görünüm alır. Düşeyde yükselme artık bu sebillerde görülmemektedir, Lale Devri'nde oldukça geniş tutulan alın kısmı, bu devirde etek kısmından daha geniş değildir. Özellikle sütun başlıkları korint iyon karışımı kompozit nitelikleri ile dikkat çekerler. Diğer mimari detaylarla beraber bu devirde açık bir batı etkisi, Çetintaş'ın deyimi ile XV. Louis barok tarzı ağır basar (Çetintaş, 1944 s.145). Bu etkinin bu dönemde ilk önce sebillerde görülmesinin nedeni;

sebillerin, köşk, konut gibi dinsel kalıplar dışında kalan yapılar olması olmalıdır. Yaptıranların durumları açısından da bu yapılar, başmimarın emek ya da takibini gerektirmeyen yapılardır ve çözümü zor teknik sorunlar içeren yapılar grubundan değillerdir. Bu küçük eserlerin yaratılabilmesi için benzer örneklerin resimlerini görmek bile yetebilmektedir (Cezar, 1995 c1 s.50). Ancak yine de yeni motiflere başvuran bu sebil düzenlemeleri, geleneksel mimarinin kalıplarından çıkmayan diğer tipteki binalarla (cami, türbe, medrese vs) bir arada inşa edilmiştir (Arel, 1975 s.54). İlk kez Nuruosmaniye Külliyesi'nde bu tutarsızlık ortadan kalkmış, sebille birlikte tüm külliye yapıları bu yeni anlayışı yansıtır biçimde inşa edilmiştir.

3.11 Meydan Çeşmeleri

Genel olarak çeşmeler kapsamında ele alınabilecek olan meydan çeşmeleri; 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren anıtsal boyutlarda yapılmaları, birden çok çeşme ve bazen sebillerle bir kompozisyon oluşturmaları ve incelenen döneme özgü olmaları nedeniyle "meydan çeşmeleri"[1] başlığı altında ayrı bir yapı tipi olarak burada ele alınmıştır. Osmanlı mimarlığında meydan çeşmelerinin öncülü sayılabilecek, tek başına bir su haznesine yapıştırılmış, bağımsız çeşmeler Osmanlı mimarlığı için yeni değildir. Eminönü Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi (1605), Edirnekapı Mustafa Ağa Çeşmesi (1668) ve Üsküdar Silahtar Mustafa Ağa Çeşmesi (1682) erken tarihli hazneli meydan çeşmelerine örnektir (Talasoğlu, 1994 s.13).

18. yüzyılın ilk yarısını içine alan yaklaşık 50 yıllık dönemde meydan çeşmesi niteliğinde 6 yapı tespit edilmiştir: Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Kethüda Yahya Ağa Meydan Çeşmesi, Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi, Azapkapı Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi. Bunlara ek olarak Beykoz İshak Ağa Çeşmesi, tam anlamıyla bir meydan çeşmesinden çok, içinde çeşme barındıran bir mesire yapısı niteliğinde olsa da, bu grup içinde değerlendirilmiştir. Bu çeşmeyle beraber dönem içindeki toplam meydan yapısı sayısı 7'ye ulaşır (Çizelge 3.66).

[1] Temel fonksiyonları çeşme olsa da, bazılarının sebil de barındırmalarından dolayı bu yapılara "meydan yapısı" demek daha doğrudur. Ancak yaygınlık kazandığı için, bu çalışmada meydan yapısı tabiri yanında meydan çeşmesi terimi de aynı anlamda kullanılmıştır.

Çizelge 3.66: Dönem meydan çeşmelerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703– 1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
III. Ahmed (Bab-ı Hümayun) Meydan Çeşmesi 1	1728–1729		
III. Ahmed (Üsküdar) Meydan Çeşmesi 2	1728–1729		
I. Mahmud (Tophane) Meydan Çeşmesi	1732		
Kethüda Yahya Ağa Meydan Çeşmesi	1732		
Saliha Sultan (Azapkapı) Meydan Çeşmesi	1732–1733		
Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi	1732		
İshak Ağa (Beykoz) Meydan Çeşmesi	1746		
Toplam		**2**	**5**

18. yüzyılın ilk meydan çeşmeleri, III. Ahmed'in saltanatının son yıllarında, biri Saray'ın dış kapısı önünde, biri Üsküdar'da iskele önünde olmak üzere iki yapı ile ortaya çıkmıştır. Neden bu ölçekteki meydan çeşmelerinin daha önce değil de bu tarihte bir anda ortaya çıktığı bir soru işaretidir. 1718'de girilen barış döneminin ve Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam oluşunun üzerinden 10 yıl geçmiş, ve Lale Devri olarak adlandırılan bu sürecin zirvede olduğu bir dönemde padişah ve sadrazamı bunu şehre anıt niteliğindeki iki yapıyla pekiştirmek istemiş olabilirler. O zamana kadar III. Ahmed'in kendi adını taşıyan anıtsal bir mimari vakıf eserinin olmadığı için, kendi adına sarayın hemen girişinde yaptırmaya karar verdiği çeşmeyi, sebiller de ekleterek, dört yüzlü, anıtsal bir yapı haline getirmek istediği düşünülebilir.

Meydan çeşmelerinin ortaya çıkmasının bir nedeni de kent halkını yeni su yapıları ile hoşnut etme ve böylece bani için hayır dua alma isteği olmalıdır. Türklerde su için yapılan hayır, ibadetlerin en makbulü olmuş, bir yere su getirmek, bir çeşme yaptırmak sevap olarak kabul edilmiştir. Ayrıca İslam inancında su, sonraki yaşamda mükâfatlandırılacak kimselere vaat edilen ortamı nitelendiren en önemli temadır. Su motiflerinin her türlüsüyle bezenmiş köşeler, cennet yaşamının karakteristik mekânlarıdır. Bab-ı Hümayun III. Ahmet Çeşmesi'nin batı yüzündeki çeşmenin üzerindeki yazıtta "Kevser yanına gûyâki kasr ittin bina" (Kevser ırmağı yanında

yapılan kasır) ifadesinin olması da (Erdenen 2003 s.48) çeşmelerin hayır eserleri olarak cennet yaşamıyla ilişkilendirildiğini gösterir.

Böylece meydan çeşmeleri özel bir yapı tipi olarak, III. Ahmed döneminde ortaya çıkmış ve bundan sonra da başka pek çok örneği yapılmıştır. III. Ahmed devrinin son yıllarında yapılan ilk 2 örneğin ardından I. Mahmud devrinde 5 meydan çeşmesi yapılmıştır. Bunların da 4'ü hemen hemen aynı zamanda, 1732-1733 yıllarında yapılmıştır. Şüphesiz bunda, Galata-Beşiktaş bölgesinin su ihtiyacı için I. Mahmud'un 1731'de yaptırdığı Taksim Suyu tesisleri etkili olmuştur. Bu yapıların hepsi de bu suyolunun son noktası olarak adeta bu suyolunun birer simgesi gibi çeşitli noktalarda yapılmıştır.

Görülmektedir ki tüm Osmanlı mimarlık tarihi içinde en çok meydan yapısı 18. yüzyılın ilk yarısında, özellikle 1728–1733 arasında, yapılmıştır. Bu dönemin "anıtsal meydan çeşmeleri dönemi" olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bundan sonraki hiçbir dönemde bu kadar büyük ve bu kadar çok meydan çeşmesi yapılmamıştır.

Meydan çeşmelerinin banilerine bakıldığında, 3 yapının padişahlarca, 1 yapının hanım sultan ve 3 yapının devlet ileri gelenlerince yapıldığı görülmektedir (Çizelge 3.67). Bu dağılımda görülen bir husus saray mensuplarının özellikle ilk örnekler için meydan yapısı yaptırmaktaki ağırlığıdır. Bu yeni yapı tipinin öncelikle sultanlarca yaptırıldığı daha sonra önemli devlet adamlarınca da yaptırılmaya başlandığı söylenebilir. Bu açıdan, aslında diğer yapı türlerine göre çok yüksek maliyetler gerektirmeyen meydan yapılarının sıradan yapılar olmadığı, itibar yapıları olarak görüldüğü ve bu nedenle öncelikle saray mensuplarının eliyle yaptırıldığı düşünülebilir.

Çizelge 3.67: Dönem meydan çeşmelerinin banilerine göre dağılımı

	Baninin kimliği					Baninin cinsiyeti	
	Padişah	Hanım Sultan	Rical	Din Adamı	Diğer	Erkek	Kadın
III. Ahmed (Bab-ı Hümayun) Meydan Çeşmesi 1	▨					▨	
III. Ahmed (Üsküdar) Meydan Çeşmesi 2	▨					▨	
I. Mahmud (Tophane) Meydan Çeşmesi	▨					▨	
Kethüda Yahya Ağa Meydan Çeşmesi			▨			▨	
Saliha Sultan (Azapkapı) Meydan Çeşmesi		▨					▨
Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi			▨			▨	
İshak Ağa (Beykoz) Meydan Çeşmesi			▨			▨	
Toplam	**3**	**1**	**3**			**6**	**1**

Bu dönemde tespit edilen meydan çeşmelerinin hepsi İstanbul'dadır. Yukarıda da görüldüğü gibi daha çok sultanların imtiyazında, itibar yapıları olan meydan çeşmelerinin payitaht şehri olan İstanbul'da yapılmaları normaldir. Meydan yapılarının İstanbul kenti içinde, semtlere göre dağılımları şöyledir: ilk iki örnekten biri Suriçi'nde, biri Üsküdar'dadır. Sonraki 4 yapı Galata'da, ve son 1 yapı da Boğaz kıyısında, Beykoz'dadır (Çizelge 3.68).

Bu semtlerin seçiminde prestij, su tesisinin varlığı ve mesire öğelerinin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki; anıtsal yapılar olarak bazı meydan çeşmeleri kentin önemli prestij noktalarına yerleştirilmiştir: Saray'dan Eyüp'e giden yolun başındaki III. Ahmed Meydan Çeşmesi, kervanların ve ordunun Anadolu'ya geçerken konakladıkları ilk durak olan Üsküdar'daki III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve ordu için önemli bir öğe olan topların döküldüğü Tophane'nin önündeki I. Mahmud Çeşmesi gibi. Meydan çeşmeleri, aynı zamanda yapıldıkları bölgeye suyun getirildiğinin bir işareti olarak da yapılmıştır. Özellikle I. Mahmud'un, Taksim Suyolu'nu yapmasıyla Galata-Beşiktaş bölgesine bu dönemde 4 meydan çeşmesi birden inşa edilmiştir. Son olarak, mesire kavramının giderek yaygınlaşmasına paralel olarak geniş yeşil alanlar da meydan çeşmelerinin yapılması için seçilebilmiştir. Beykoz İshak Ağa Çeşmesi, incelenen dönemin sonunda yapılmış

böyle bir örnektir. Boğaz mesireleri bundan sonra da meydan çeşmelerinin en çok yapıldığı bölgeler olmuştur[1].

Çizelge 3.68: Dönem meydan çeşmelerinin bulundukları yere göre dağılımı

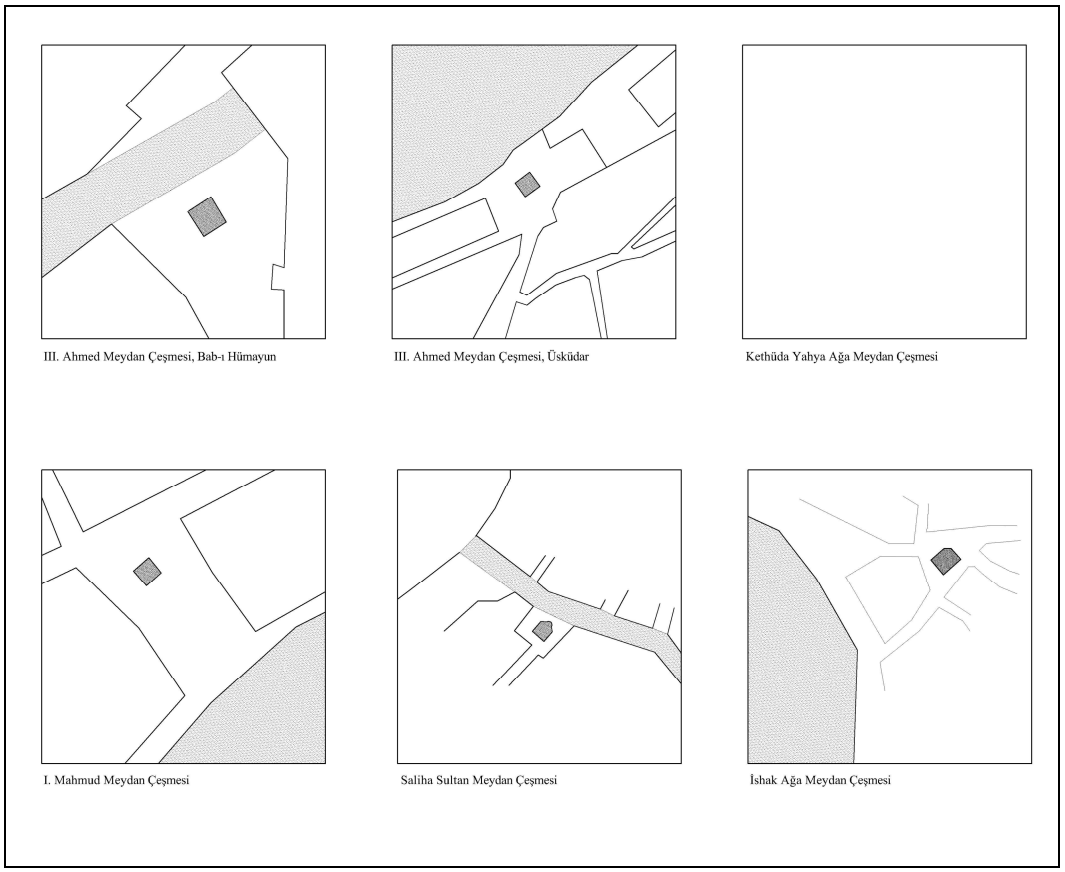
	Bölgesel yeri			İstanbul içindeki yeri				
	İstanbul	Anadolu	Balkanlar	Suriçi	Eyüp	Galata	Üsküdar	Diğer
III. Ahmed (Bab-ı Hüm.) Mey. Çeş. 1	▨			▨				
III. Ahmed (Üsküdar) Mey. Çeş. 2	▨						▨	
I. Mahmud (Tophane) Meydan Çeş.	▨					▨		
Kethüda Yahya Ağa Meydan Çeş.	▨					▨		
Saliha Sultan (Azapkapı) Mey. Çeş.	▨					▨		
Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi	▨					▨		
İshak Ağa (Beykoz) Meydan Çeşmesi	▨							▨
Toplam	**7**			**1**		**4**	**1**	**1**

Meydan çeşmelerinin hiçbiri bir külliyenin parçası olarak yapılmamıştır. Ayrıca, mimari özelliklerinin doğal gereği olarak, herhangi bir yapıya bitişik de yapılmamışlardır. Sadece Saliha Sultan Çeşmesi, yanında bir sıbyan mektebi ile birlikte planlanmıştır. Meydan yapılarının diğer yapılarla beraber yapılmayıp müstakil eserler olarak düşünülmesinin nedeni, kentin belirli noktalarına, serbestçe yerleştirilebilme gereği olsa gerektir.

Meydan çeşmeleri, karışık mekânsal öğeler barındırmadığından yönlendirilmelerinde mimari kullanımlarından kaynaklanan bir durumdan söz edilemez. Ancak bu yapılar içinde yapıldıkları alana rasgele de yerleştirilmemişlerdir. Konumlandırılmalarında etkili olan, mevcut çevre; özellikle deniz ve ana yoldur. Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi'nin yeri değiştirildiği için özgün konumu hakkında bir şey söylemek zordur. Geriye kalan 6 yapıdan 4 tanesi, İstanbul için önemli bir öğe (ve ulaşım yolu) olan denize açılan peyzajlar yaratırlar: Tophane I. Mahmut, Üsküdar III. Ahmet, Kethüda Yahya Ağa ve Beykoz İshak Ağa çeşmeleri. 2 çeşme ise mevcut ana yola göre yerleştirilmiştir: Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Azapkapı Saliha

[1] Emirgan Çeşmesi (1782) ile Küçüksu Çeşmesi (1806) gibi.

Sultan Meydan Çeşmesi (Şekil 3.51). Bu çeşmelerin yolun üstüne değil de kenarına yerleştirilmeleri, meydan çeşmelerinin bugünkü anlamda meydan yapıları anlayışından farklı olarak, yol kenarında yer alan cephe yapıları olarak da düşünüldüklerini göstermektedir. Bazı çeşmelerde deniz ya da yola bakan cephenin daha özenli yapılması, Bab-ı Hümayun, Üsküdar III. Ahmet, Azapkapı Saliha Sultan Meydan Çeşmesi gibi, bunu desteklemektedir.

Şekil 3.51: Dönem meydan çeşmelerinin deniz ve ana yola göre konumları

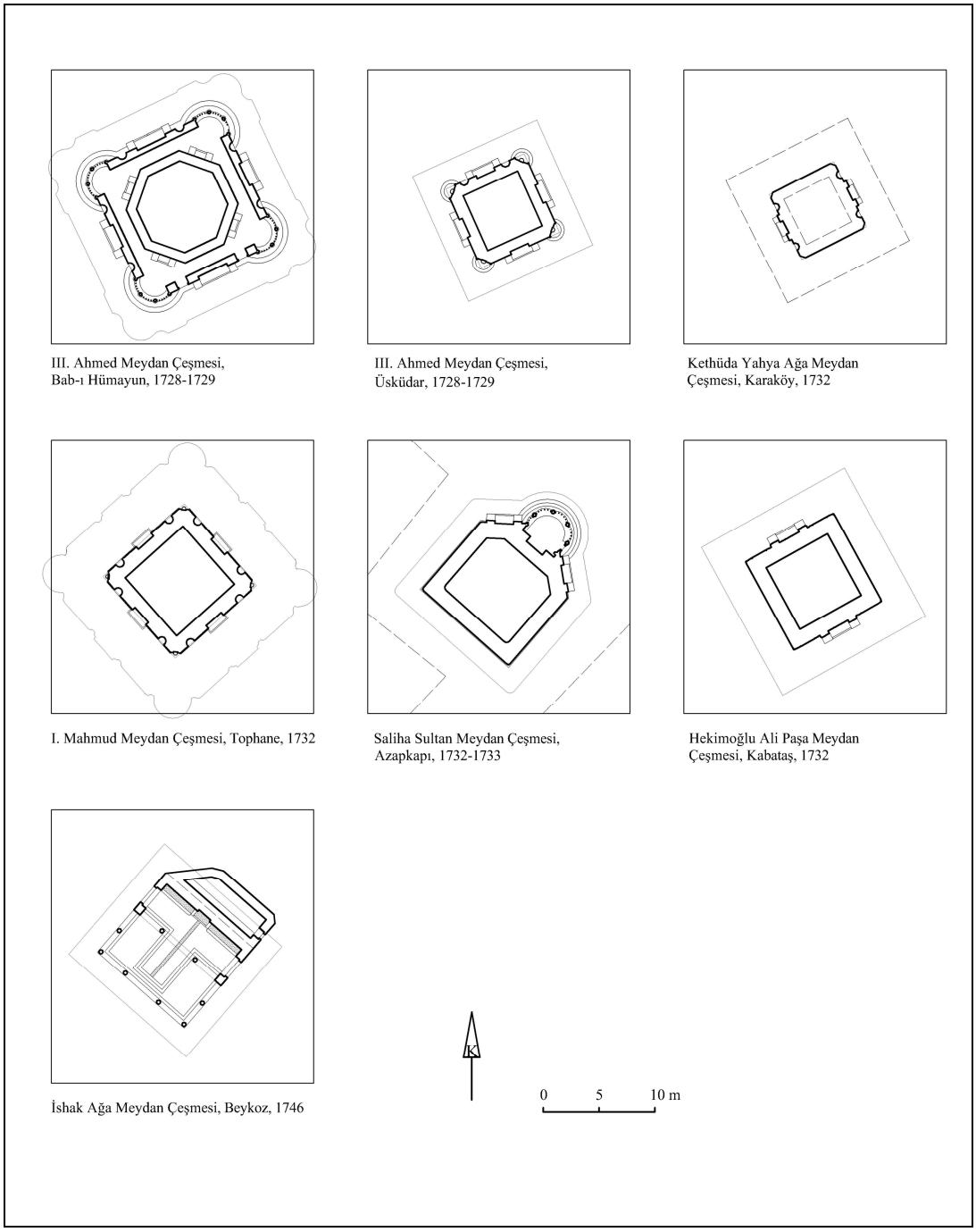
Dönem meydan çeşmelerinin planlarına bakıldığında, Beykoz İshak Ağa Meydan Çeşmesi hariç, ortak bir şemanın olduğu görülür; su deposunu barındıran kare planlı bir kütle ve bu kütleye yerleştirilmiş bir veya birkaç tane kemerli çeşme, köşe çeşmesi (suluk), sebil, niş veya abdest musluklarının çeşitli kompozisyonlarda yan yana getirilmesinden oluşurlar (Şekil 3.52).

Ana çeşmelerin yerleştirilişine göre, iki ana plan tipi görülür. İlk tip kütlenin dört yüzünde birer çeşmenin yer aldığı, "dört yüzlü" çeşmelerdir: Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Tophane I.

Mahmud Meydan Çeşmesi. Kütlenin karşılıklı iki yüzüne birer çeşmenin yerleştirildiği diğer tipte 2 örnek vardır: Kethüda Yahya Ağa Meydan Çeşmesi ve Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi. Bu grupta çeşme bulunmayan iki yüzey boştur. 1 örnekte, Azapkapı Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, iki çeşme kütlenin tek yüzü üzerine toplanmıştır. Bu çeşmede geriye kalan üç yüzey, abdest muslukları hariç boştur.

Meydan çeşmelerinde köşelere özel bir önlem verildiği görülmektedir. Osmanlı mimarlığının genelinde de, sokağa bakan cephelerin dik açılı yapılmayıp pahlanması ya da yuvarlatılması yaygındır. Dört yönden sokakla çevrili meydan çeşmelerinin her birinde de köşeler için özel çözümler bulunmuştur. Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde köşelere dairesel planlı sebiller yerleştirilmiştir. Böylece bu ilk örnek aynı zamanda köşeleri en çarpıcı olandır. Sonraki üç örnekte, Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Kethüda Yahya Ağa Meydan Çeşmesi, Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi, köşelerin belli bir yükseklikte tekrar birleşmek üzere pahlanması ile yetinilmiştir. Üsküdar'daki çeşmede pahlanmış bu köşelere, sulukları ile beraber el hizasında küçük çeşmeler yerleştirilmiştir[1]. Tophane'de ise bu köşeler sonradan eklenen panolarla biraz değişmiştir. Özgün halinde, Üsküdar'daki örnekte olduğu gibi küçük suluklu çeşmeciklerin yer aldığı düşünülebilir. Azapkapı Saliha Sultan Meydan ve Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmelerinde ise artık planda köşeler için özel bir uygulama görülememektedir; köşelere basit birer kum saati motifi yerleştirmekle yetinilmiştir.

[1] Bu çeşmede ayrıca köşelere ikişer burma sütunçe yerleştirilmiş, çeşmelere erişimi kolaylaştıran dairesel planlı basamaklar yapılmıştır.

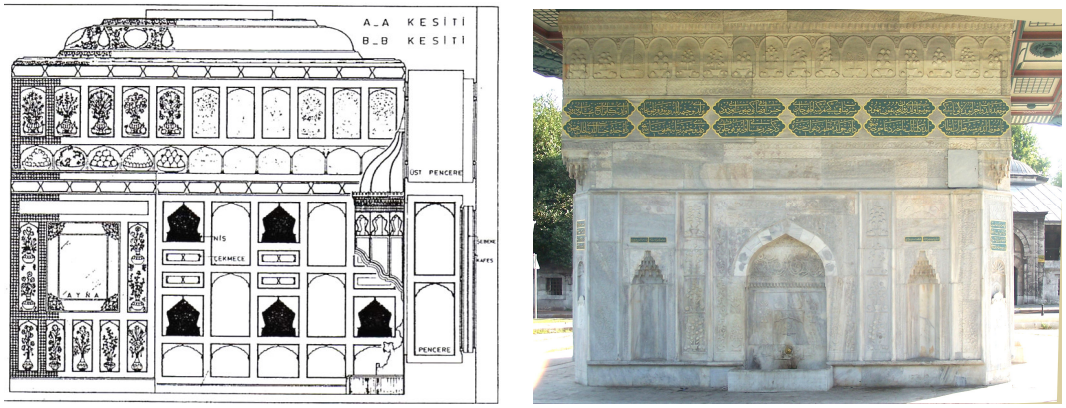
Şekil 3.52: Dönem meydan çeşmelerinin yapım tarihlerine göre planları

Diğer meydan çeşmelerinden farklı olarak Beykoz İshak Ağa Çeşmesi, pozitif bir kütle yerine negatif bir kütledir (Saner 2000 s.88). Ortada ana çeşme olmak üzere çeşmeler tek yüz üzerine dizilmiş bunların önüne sütunlar üzerinde taşınan bir sundurma yapılmıştır. İshak Ağa Çeşmesi, hem su kenarında yer alması hem de içinde kendi "su döngüsünü" barındırması açısından dönem için tekil bir örnektir. Çeşmenin, sürekli akan dokuz lülesinden su, yalaktan sonra dikine yerleştirilmiş kanala geçmektedir. Tüm bu "mikro su evreni"nin çardak tipi bir yapıyla örtülmesi,

kullanıcının hem içerdeki (kanal) hem de dışarıdaki (Boğaziçi) su dünyasını aynı anda, her birinin içinden diğerindeki atmosferi yaşamasını sağlamaktadır. Bu planı ile İshak Ağa Çeşmesi, meydan yapısından çok, bir mesire ve kırsal alan yapısı niteliğindedir.

Meydan çeşmeleri Osmanlı mimarlığının pek uygulamadığı, dış cephelerindeki yoğun, yüzeysel bezeme nitelikleri ile de dikkat çekerler. Her ne kadar, odak noktasını oluşturan çeşme; sivri kemeri, ayna taşı ile klasik çeşme tasarımını yansıtsa da bunun dışında kalan yüzeylerin genişliği Osmanlı sanatçıları için yeni bir tasarım problemi olmuştur. Dönem çeşmelerinde buralar, nişler, suluklar, kitabe panoları ve yatay-düşey şeritlerle sınırlanmış rölyeflerle doldurulmuştur. Böylece bu yapılar, içine girilen değil dıştan seyredilen yapılar olmuşlardır.

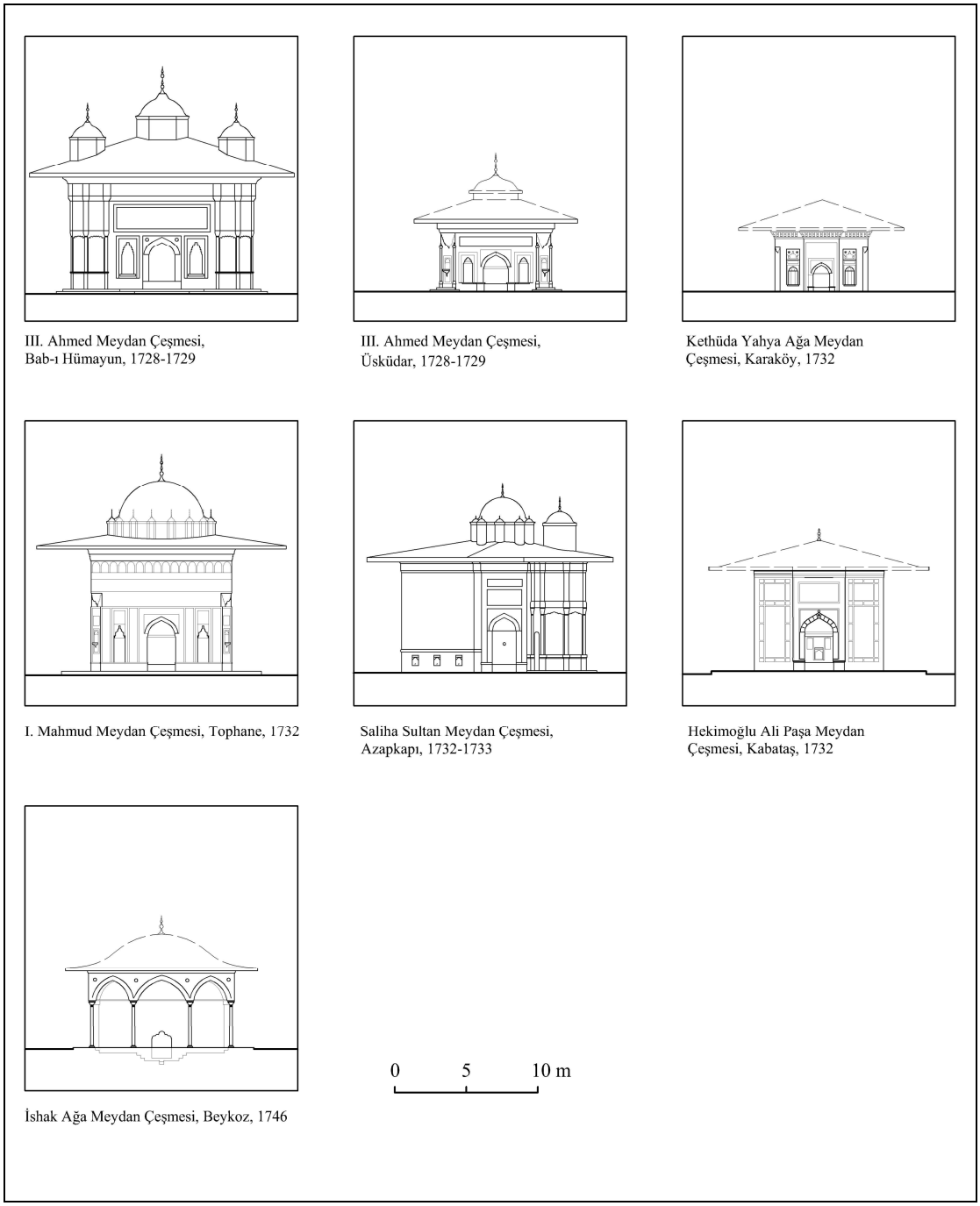
Meydan çeşmelerinin bezeme düzeni dönem için bir yeniliktir. Topkapı Sarayı'nda yer alan ve III. Ahmet'in "yemiş odası" olarak bilinen küçük odanın öncülük ettiği, boş yer kalmamacasına yüzeylerin çiçek ve meyve motifleriyle doldurulduğu bezeme anlayışını kentsel mekan içinde yansıttıkları söylenebilir. Meydan çeşmeleri, Topkapı Sarayı'ndaki bu odanın dış mekânda tersyüz edilmiş hali gibidirler (Şekil 3.53).

Şekil 3.53: Topkapı Sarayı III. Ahmet "yemiş odası" duvar yüzeyi (Eldem-Akozan, 1982) ve Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi yüzlerinden biri

Dönem meydan çeşmeleri cepheleri ortak bir dile sahiptir (Şekil 3.54). Özellikle Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi, tüm yüzeylerin boş yer kalmayacak şekilde bezendiği iki örnektir. Bu yoğun bezeme anlayışının dönemin sonuna doğru zayıfladığı görülmektedir: eğer sonradan tamirlerle yok edilmediyse Azapkapı Saliha Sultan Meydan Çeşmesi'nin 3,

Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi'nin 2 cephesi birkaç silme dışında neredeyse tamamen boştur. Sadece sultanların yaptırdığı iki çeşmede tüm cephelerin bezenmesi, sonraki yapılarda bunun sınırlı tutulması yaptıranın maddi durumundan kaynaklı olsa gerektir.

Şekil 3.54: Dönem meydan çeşmelerinin yapım tarihlerine göre cepheleri

Çeşme cephelerinde sıklıkla kullanılan çiçek ve meyve bezeme kabartmaları, farklı bağlamlarda İslam sanatında her zaman simgesel anlamlarda, örneğin, cennetin ya da

aşkın temsili olarak, kullanılmıştır. 18. yüzyıl meydan çeşmelerinde çiçek ve meyve bezemelerinin, özellikle suyun aktığı yer etrafında yoğunlaşması cennet bahçesi tablosunu tamamlamaktadır. Böylece meydan çeşmeleri, içinden akan suları ile cennet bahçesi tablosunu yansıtan yapılar olmuştur (Ögel, 1999 s.78).

Meydan çeşmeleri, çatı örtüleri ile de müstakil yapı niteliklerine uymaktadır. Dönem meydan yapılarının hiçbirinin üstünde, başka yapılarda yer alan namazgâh, mektep vb. ikinci fonksiyonlar yer almaz, hepsinin kendine özgü çatıları vardır. Bu da, yapıların zeminden tepeye tek bir bütün olarak tasarlanmasının bir sonucudur. Her ne kadar ahşap olan çatılar zamanla yenilenseler ve bugünkü çatıların özgünlükleri tartışmalı olsa da eski gravürlerden meydan çeşmelerinin çatı örtüleri hakkında fikir edinilebilmektedir. Çeşmelerin büyük çoğunluğu dört yöne eğimli, kırma bir ahşap çatıyla örtülmüştür. Çeşmelerin, altındaki insanları ve su hazneleri hava şartlarından ve güneş ışınlarından koruyup serin tutan geniş saçaklarından başlayan bu çatılar, oldukça geniş bir alanı örtmektedir. Bab-ı Hümayun, Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi ve Azapkapı Saliha Sultan Meydan Çeşmesi'nde çatıların üzerine yüksek kasnaklı kubbecikler, kuleler ve çatı fenerleri de konmuştur. Böylece, geniş çatı yüzeylerinin monotonluğu kırılmış; hem de çeşmelere, kendilerine özgü "köşk" görünüşü kazandırılmıştır. Meydan çeşmeleri ile sultan köşkleri arasındaki ilişki Levni'nin 1720 tarihli Surname için yaptığı minyatürlerde, dönemin Aynalıkavak Kasrı'ndaki geniş saçaklar ve ortada küçük ama yüksek kasnaklı kubbecikte de görülmektedir (Şekil 3.55).

Şekil 3.55: Surname-i Vehbi minyatürlerinde Aynalıkavak Kasrı ve Bab-ı Hümayun önündeki III. Ahmed Meydan Çeşmesi

Sonuç olarak, meydan çeşmeleri 18. yüzyıl kent dokusuna yeni bir anlam getirmişlerdir. Gerçek anlamıyla kent içi açık alanların değerlendirilmesi 18. yüzyılda başlayan bir süreçtir denebilir. Bugünkü anlamda bir meydan düzenlemesinden söz edilemese de, kentsel bir boşluk içinde duran, kendini tüm yönlerden sergileyen ve etrafında dönülerek her yönden algılanan meydan yapıları ilk defa bu dönemde yapılmıştır. Kentsel boşlukların değeri anlaşılmıştır ve bu alanlara anlam katan, kentsel "landmark"lar olan, kendini sergileyen, bol bezemeli, anıtsal ve müstakil çeşmeler bu bağlamda değerlendirilmiştir. Yüksek kasnaklı kubbeleri ve geniş saçakları ile meydan yapıları içinden sular akan birer "köşk" gibi meydanlarda kentin yaşamına katılmışlardır. Diğer meydan çeşmelerinden farklı bir mimari tasarım gösteren Beykoz İshak Ağa Çeşmesi, suyun kullanımı ve suyu yapı içine alması açısından İslam geleneğinde eskilere giden bir uygulamanın yeniden canlandırmasıdır. Bu çeşmenin tasarımında yarı-açık köşk yapılarının örnek alındığı söylenebilir. Meydan çeşmeleri ortaya çıktıktan sonra 5 yıl gibi kısa bir süre içinde 6 örneğe ulaşmıştır. Bu yapılar arasındaki tasarım benzerlikleri ve bir daha tekrarlanmamış olmaları[1] tüm yapıların, tek bir ekibin eseri olduğunu düşündürmektedir. Lale Devri ve etkisindeki dönemin sanat anlayışının doruk noktası olan bu yapılar bu sanat anlayışını her yönleriyle yansıtmaktadırlar. Ancak saçaklardaki kıvrımlar hariç, dönem meydan çeşmelerinde barok olarak tanımlanabilecek hiçbir öğe görülmediği de bir gerçektir.

[1] Bu dönemden sonra bu sayı ve büyüklükte meydan çeşmeleri bir daha yapılmamıştır. Kadırga Esma Sultan Meydan Çeşmesi (1781), Emirgan Çeşmesi (1782), Süleymaniye Hesap Meydan Çeşmesi (1792), Küçüksu Mihrişah Sultan Meydan Çeşmesi (1806), Maçka Bezmialem Valide Sultan Meydan Çeşmesi (1839) sayılı örneklerdir.

3.12 Çeşmeler

Osmanlı mimarlığında çeşmeler çok çeşitli şekilde ve değişik yerlerde yapılabilmiştir. Burada genel olarak, kemerli bir niş içinde bulunan, lüleli bir ayna taşı ve bunun önünde zemine yerleştirilmiş bir tekneden oluşan halk çeşmeleri değerlendirmeye alınmıştır. Bunlar dışında ev içlerinde, odalarda yer alan musluk tipi çeşmeler, sütun biçimli olanlar, ayrıca insan boyuna uygun yükseklikte ve suluk adı verilen küçük çeşmecikler değerlendirme içinde detaylı olarak ele alınmamıştır.

Bu sınırlamaya karşın, yinede 18. yüzyılın ilk elli yılı içinde yapılan çeşmelerin tam sayısını tespit etmek zordur. Bunun nedeni hem çeşmelerin kolaylıkla her yerde yapılabilmeleri, hem de hepsinin kaydı olmadığından zamanla ortadan kalkan çok sayıdaki çeşmeyi tespit etmenin zor olmasıdır. Ancak 16. ve 17. yüzyılla karşılaştırıldığında açık olarak söylenebilir ki 18. yüzyılda çeşme sayısında müthiş bir artış olmuştur. Hatta 18. yüzyıl için "çeşmeler yüzyılı" demek yanlış olmaz. Günümüze ulaşmayanlar da dahil 16. yüzyılda 53-77 arası, 17. yüzyılda ise 89-93 arası çeşme yapıldığı bilinmesine karşın, 18. yüzyılda çeşme sayısında büyük bir artış olmuştur: 287-365 arası çeşme (Tanışık, 1945, Egemen, 1993, Bates, 1995, Oğuz, 1998, Hanadeh 2002). Ve bunların yaklaşık 135 tanesi III. Ahmed dönemi içinde yapılmıştır (Canca, 1999 s.315).

Çeşme sayısındaki artış, nüfusun artmasına ve iskan politikalarına bağlanabilir. Bu dönemde mevcutların ihyası yanında yeni suyollarının yapımına önem verilmiştir. Ayrıca İstanbul halkını, yeni açılan kahvehaneler, çoktan ihmale uğramış binaların onarılması yanında kente daha fazla çeşme yaparak memnun tutmaya çalışılmıştır (Berkes, 1978 s.44). Ayrıca mescit ve medrese gibi nispeten büyük yapıların yanında bu küçük ve yapımı kolay çeşmeler vakfiye ya da kitabede banisinin ismini ve statüsünü taşımasıyla özellikle pek çok banice uygun görülmüştür denebilir (Hanadeh 2002 s.126).

İstanbul'daki çeşmeler üzerine kısmi bir araştırma, çeşme banilerinin oldukça geniş bir sosyal ve mesleki yelpazeye yayıldığını gösterir. 16. yüzyılda paşa unvanlı baniler çoğunluğu oluştururken 17. yüzyılda ağaların sayısı artmaya başlar. 18. yüzyılda ise askeri kökenli patronların sayısı en düşük seviyededir, ağalar yapıların

3'te 1'inin patronudur. Kadın baniler de, özelikle hanım sultan ve hanedan kadınlarında, erkeklere göre oranı da artmıştır (Hanadeh 2002 s.124).

Bu dönemde çeşmelerin kent içinde dağılımı da çeşitlilik gösterir. Özellikle bu dönemde İstanbul Suriçi dışında şehrin diğer semtlerinde de yaygın olarak çeşmeler yapılmıştır. Özellikle Galata yakası ve Boğaz kıyıları bu dönemde çeşmelerle donatılmıştır. Galata'da 16. yüzyılda 6-8 kadar, 17. yüzyılda 17-21 arası, 18. yüzyılda ise 66-80 civarında çeşme yapılmıştır. Boğaz Anadolu yakasında 16. yüzyılda 1, 17. yüzyılda 0, 18. yüzyılda 16; Boğaz Avrupa yakasında 16. yüzyılda 1, 17. yüzyılda 4, 18. yüzyılda ise 16 çeşme yapılmıştır (Bates, 1995, Oğuz, 1998). Kâğıthane III. Ahmed ve Çubuklu Damat İbrahim Paşa çeşmesi gibi açık alanlarda, kırlarda ya da mesire yerlerinde bağımsız bir kütle halinde yapılmış çeşmeler de yaygınlık kazanmıştır (Canca, 1999 s.315).

Osmanlı devri çeşmelerinin cami, medrese, han gibi muhtelif yapıların genellikle ana yola nazır ön cephelerine veya sathi nişler içine inşa edilmişlerdir (Önge, 1997 s.11). 18. yüzyıldan başlayarak duvarlardan kurtulan çeşmeler meydan ortalarında bayındır kütlelere dönüşmüştür (Arel, 1975 s.47). Osmanlı mimarlığında ilk meydan çeşmeleri de bu devirde ortaya çıkmıştır.

Çeşmeler genel olarak, cepheleriyle farklılaşan bir yapı tipidir. Osmanlı çeşmeleri kemerli bir niş içinde, lüleli bir ayna taşı ve bunun önünde zemine yerleştirilmiş bir tekneden ibarettir. 18. yüzyıl çeşmeleri önceki yüzyılların temel formlarını korusa da, geniş nişleri ve zengin süslemeleri ile ayrı bir etki kazanmışlardır. Ayrıca dışa doğru taşırılan merkezdeki kemerli, büyük ana çeşme yanında, iki yana yerleştirilen suluklarla üç üniteli cephe düzenlemesi yaygınlaşmış, cepheler zenginleştirilmiştir; Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi Çeşmesi, Kâğıthane III. Ahmet Çeşmesi, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Beykoz Kethüda Kadın Çeşmesi, Şişhane Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Koca Mustafa Paşa Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi, Sadettin Efendi Çeşmesi gibi. Bazen bu yan üniteler çeşmelerin pahlanmış köşelerine konmuştur; örneğin Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Üsküdar Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi. Ana eksendeki çeşmenin iki yanına suluk yerine mukarnaslı nişler yapılması da üç üniteli cephe tasarımına başka bir örnektir; örnekler Sultanahmet ve Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi ve Karaköy Reisülküttab İsmail Efendi Mektebi Çeşmesi.

Ana çeşmenin niş kemeri de çeşmeleri sınıflamak açısından tipiktir. Klasik Osmanlı mimarlığında bu kemerler genelde sivri kemer şeklindedir. 18. yüzyılın ilk elli yılı içinde de sivri kemerli çeşmeler kesintisiz olarak yapılmaya devam etmiş, genelde anıtsal çeşmelerde, meydan çeşmelerinde tercih edilmiştir.

Bunun yanında 18. yüzyılda çeşme niş kemerlerinde yaygın olarak kullanılan bir form da "istiridye kabuğu" ya da "tavus kuşu kuyruğu" olarak adlandırılabilecek olan, yarım daire bazen at nalı konturlu içi yelpaze şeklinde dilimlere ayrılmış tiplerdir. Bu tip nişli çeşmeler Osmanlı mimarlığı için çok yeni değildir. Erken tarihli örnekleri, 1590 tarihli Çinili Köşk Tavuslu Çeşme, Şehzade Camisi köşesindeki 1603 tarihli Ayşe Sultan Çeşmesi, Topkapı Sarayı'nda 1608 tarihli I. Ahmed Çeşmesi, 1640 tarihli Sünnet Odası Çeşmesi ve 1666 tarihli Şehzadeler dairesindeki çeşmedir. 18. yüzyılda ise bu çeşmeler yaygınlık kazanmış ve kentin her köşesinde yapılır olmuşlardır. Bunlardan bazıları; Süleymaniye Valide Kethüdası Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Üsküdar Yeni Valide Çeşmesi, Fatih Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Üsküdar Ahmediye Çeşmesi, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Mercan Hacı Beşir Ağa Hanı Çeşmesi, Beykoz Kethüda Kadın Çeşmesi, Kanlıca Ayşe Hanım Çeşmesi, Şişhane Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Karaköy Reisülküttab İsmail Efendi Mektebi Çeşmesi, Kasımpaşa Kaptan Hacı Hüseyin Paşa Çeşmesi.

Genelde Lale Devri söve kemerlerinde ve çeşme musluk taşlarında görülen dantel ya da kaş kemerlerin aynı dönemde az sayıda da olsa, çeşme nişlerinde de uygulandığı görülür: Çubuklu Feyzabad Bahçesi Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Galata Bereketzade Çeşmesi, Eyüp Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, Haydarpaşa Ahmet Ağa (Ayrılık) Çeşmesi gibi.

18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan Osmanlı çeşmeleri içinde en kendilerine özgü olanlar dilimli kemerlere sahip olan çeşmelerdir. "Hint-Moğol" kemeri olarak bilinen bu kemerler, çoğunluğu Üsküdar'da, 1728-1730 gibi sınırlı bir süre içinde yapılmış olan çeşmelerde görülür. Bunlar: Üsküdar Baş Kadın Çeşmesi, Genç Mehmet Kethüda Çeşmesi, Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'dir. Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan, Hint-Moğol tarzının birebir kopyası derecesindeki bu kemer tipinin hemen hemen aynı zaman dilimi içinde yapılmış olan çeşmelerde uygulanmış olması dikkat çekicidir.

İncelenen dönemim sonuna doğru, özellikle 1740'lardan sonra ise çeşmelerde Barok etkiler taşıyan kemerin kullanılmaya başlandığı görülür. Bunlar "S" ve "C" formlarından oluşturulmuş dalgalı kemerlerdir. Örneğin, Üsküdar Hacı Halil Efendi Çeşmesi, Fındıklı Mehmed Emin Ağa Çeşmesi, Karacaahmet Sadettin Efendi Çeşmesi, Beyazıt Seyyid Hasan Paşa Çeşmesi, Beykoz İshak Ağa Meydan Çeşmesi, Fatih Hace Alicenab Çeşmesi, Maçka I. Mahmut Çeşmesi, Nuruosmaniye Çeşmesi.

16. ve 17. yüzyıl kesme taş çeşmelerine karşın, 18. yüzyılın ilk yıllarında çeşme cepheleri mermerle kaplanmış[1] ve çiçek, meyve motifleri ile süslenmiştir. Mermer veya taş kabartma şeklinde işlenmiş vazo içinde çiçekler ve sepet içinde meyvelerden oluşan desenler her ne kadar İslam ve Osmanlı sanatında uzun zamandır var olsa da[2], Lale Devri çeşmelerinde yaygınlık kazanmış gerçek nesnelerin sunumu olarak o zamana kadar rastlanmayan natüralist bir yaklaşımla ele alınmışlardır (Bates, 1995 s.296). Bu desenlerin özellikle çeşmelerde tercih edilmiş olması onlara yeni bir anlam yüklenmesinden olsa gerektir. Çiçek ve az da olsa meyve farklı bağlamlarda İslam sanatında her zaman simgesel anlamlarda, cennetin ya da aşkın temsili olarak, kullanılmıştır. 18. yüzyıl çeşmelerinde suyun aktığı yer etrafında çiçek ve meyvelerin yoğunlaşması da, yaratılmak istenen cennet bahçesi tablosunu tamamlamaktadır (Ögel, 1999 s.78). Çiçek ve meyvelere ek olarak servi ağacı motifleri de çeşme musluklarının iki yanında sıklıkla yer almıştır. Devamlı yeşil kalmaları, uzun ömürlü olmaları, göğe yükselen dik duruşları ve dar kökleri nedeniyle mezarlıklarda kullanılmaları onları sonsuz yaşam sembolü yapmıştır. Çeşmelerde de kullanılmaları bu anlamlarından ötürü olmalıdır. İncelenen dönemin sonlarına doğru ise bitkisel süslemenin yerini, plastırlar, madalyonlar, topuzlar ve silmeler gibi daha arkitektonik elemanlar almıştır.

Gerek İslam öncesi kültür, gerek İslam düşünüşüyle manevi bir anlam da kazanan su, Türk mimari geleneğinin bir parçası olmuştur. Türklerde su için yapılan hayır, ibadetlerin en makbulü olmuş, bir yere su getirmek, bir çeşme yaptırmak sevap

---

[1] 18. yüzyıl çeşmelerinde mermerin tercih edilmesi, yüzeylerin gittikçe giriftleşen rölyeflerle kaplanmasının istenmesi ve mermerin daha iyi işlenebilir, sağlam malzeme olması olmalıdır.

[2] En azından 16. yüzyılın 2. yarısından itibaren Osmanlı repertuarında olan saksı içinde çiçek motifi, 1592 tarihli Topkapı Takkeci Camisi çini panolarında, 1642 tarihli Sünnet Odası dış duvarlarında görülebilir. Osmanlı taş işlerinde ise 16. yüzyıla indirilebilecek örnekleri vardır. Eyüp Sultan mezarlığındaki 1517 tarihli bir mezar taşında ve Cerrah Mehmet Paşa Çeşmesi ayna taşında bu motifler vardır, Hatice Valide Sultan Çeşmesi de 17. yüzyıldan seçkin bir örnektir (Barışta, 1995 s.103).

olarak kabul edilmiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında ise, su yapılarında sayıca hızlı bir artış olmuştur. 18. yüzyılda çeşmeler yapılırken, bunlar şehrin en göz alıcı noktalarına yerleştirilmiş, daha önceki dönemlerde görülmediği kadar anıtsal nitelikte yapılmış, külliye köşelerinden koparılmış, kendi ölçeklerine uygun özerklik kazanmış ve çeşitli öğelerle bezenmiştir. III. Ahmet ve I. Mahmut'un saltanat devrini içeren bu dönemde, kent içi su yapıları, kentin karakter kazanmasında ve kent mekânlarının tanımlanmasında önemli bir rol oynamalarının yanı sıra devrin sanat anlayışının ve yaşantısının da göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. 16. ve 17. yüzyıl çeşmelerinin kitabelerinde çeşmeler hayır eserleri olarak tanımlanırken, 18. yüzyılda çeşmeler kendi başına yapılar ve estetik objeler olarak tanımlanmış, sağladıkları faydadan çok güzellikleri üzerinde durulmuştur (Hanadeh 2002 s.126). Dinsel kalıplar dışında kalan, yaptıranların durumları açısından da, çözümü zor teknik sorunlar içermeyen yapılar olarak bu çeşmeler, Osmanlı mimarlığındaki değişimlerin en iyi gözlenebildiği yapılar olmuştur. 1740'lara kadar yelpaze ve kaş kemer gibi Lale Devri özellikleri görülürken 1740'lardan sonra madalyonlar, çelenkler, kıvrımlı kemerlerle Barok etkiyi yansıtırlar.

18. yüzyılın ilk yarısında ise, su yapılarında sayıca hızlı bir artış olmuştur. 18. yüzyılda çeşmeler yapılırken, bunlar şehrin en göz alıcı noktalarına yerleştirilmiş, daha önceki dönemlerde görülmediği kadar anıtsal nitelikte yapılmış, külliye köşelerinden koparılmış, kendi ölçeklerine uygun özerklik kazanmış ve çeşitli öğelerle bezenmiştir. III. Ahmet ve I. Mahmut'un saltanat devrini içeren bu dönemde, kent içi su yapıları, kentin karakter kazanmasında ve kent mekânlarının tanımlanmasında önemli bir rol oynamalarının yanı sıra devrin sanat anlayışının ve yaşantısının da göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. 16. ve 17. yüzyıl çeşmelerinin kitabelerinde çeşmeler hayır eserleri olarak tanımlanırken, 18. yüzyılda çeşmeler kendi başına yapılar ve estetik objeler olarak tanımlanmış, sağladıkları faydadan çok güzellikleri üzerinde durulmuştur (Hanadeh 2002 s.126). Dinsel kalıplar dışında kalan, yaptıranların durumları açısından da, çözümü zor teknik sorunlar içermeyen yapılar olarak bu çeşmeler, Osmanlı mimarlığındaki değişimlerin en iyi gözlenebildiği yapılar olmuştur. 1740'lara kadar yelpaze ve kaş kemer gibi Lale Devri özellikleri görülürken 1740'lardan sonra madalyonlar, çelenkler, kıvrımlı kemerlerle Barok etkiyi yansıtırlar.

3.13 Diğer Yapılar: Hünkâr Kasırları, Arastalar, Kervansaraylar, Taş Odalar, Şadırvanlar, Bentler, Maksemler ve İmalathaneler

Bu dönemde tespit edilen, ancak sayılarının az olması ya da mimari niteliklerinin yetersiz olması nedeniyle genel bir değerlendirme yapılması mümkün olmayan yapı tipleri burada ele alınmıştır: hünkâr kasırları, arastalar, kervansaraylar, taş odalar, bentler, maskemler, imalathaneler.

Hünkâr kasırları ya da daireleri, camilerde, bazı dini yapılarda ve resmi dairelerde padişahın (ya da hanedan üyelerinin) yapıyı ziyaret ettiklerinde ana mekâna geçmeden önce dinlenmesi için yapılmış, gerektiğinde özel görüşmelerini yaptığı yapılardır (Tanman, 1994 s.101). Tezin konusunu oluşturan 1703–1754 arasındaki dönemde 4 hünkâr kasrı tespit edilmiştir: Emetullah Gülnuş Valide Sultan Hünkâr Kasrı, Hekimoğlu Ali Paşa Hünkâr Kasrı, I. Mahmud Ayasofya Hünkar Kasrı, Hacı Beşir Ağa Camisi Hünkâr Kasrı, Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı (Çizelge 3.69). Bunlardan sadece Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı, kesin olarak hünkâr kasrı olarak yapıldığı bilinen ve günümüze orijinal hali ile gelebilen örnektir.

Çizelge 3.69: Dönem hünkâr kasırlarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Emetullah Gülnuş Valide Sultan Hünkâr Kasrı	1708-1710	▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Hünkâr Kasrı	1734-1735		▨
I. Mahmud Ayasofya Hünkâr Kasrı	1739-1742 arası		▨
Hacı Beşir Ağa Camisi Hünkâr Kasrı	1745		▨
Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı	1749-1755		▨
Toplam		**1**	**3**

Osmanlı mimarlığında, hünkâr için cami içinde fevkani olarak bir mahfil yapmak eskilere giden bir uygulama olsa da (Sudali, 1958) ayrı bir kâgir kasır yaptırmak, günümüze kalan örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bağımsız yapıda olup günümüze gelebilmiş en eski örnek 1616 tarihli Sultan Ahmet

Hünkâr Kasrı'dır. 17. yüzyılın ikinci örneği 1663 tarihli Yeni Cami Hünkâr Kasrı'dır. 18. yüzyılın ilk 50 yılında ise 5 hünkâr kasrı yapılmıştır ve bunların 1 tanesi III. Ahmed devrine, 4 tanesi I. Mahmud devrine aittir. 18. yüzyıla gelindiğinde, özellikle ortalarına doğru, camilerle beraber bir de hünkâr kasrı yaptırmanın yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Padişahların saray dışına çıkarak halk içinde sempati yaratmak amacıyla camilerde hünkâr dairelerine gitmeleri ve toplum meselelerinin burada çözümlenmesi (Bakır 2003 s.41) yaygınlaşan bir uygulama olarak bu yüzyılda önem kazanmıştır denebilir.

Hünkâr kasırlarının banilerinden 2 tanesi padişah, 1 tanesi hanım sultan, 2 tanesi de ileri gelen devlet adamıdır. Sultanın kullanması için özel olan bu yapıların hanım sultanlar, sadrazamlar ve haremağalarının yaptırdığı camilere de konması ilginçtir[1].

Bizzat padişah ve çevresi tarafından kullanılacak bir yapı olan hünkâr kasırlarının hepsi, doğal olarak İstanbul'da bulunan camilere yapılmıştır. Genellikle cami içinde mihrabın sol tarafında bulunan hünkâr mahfiline bağlı olarak, hünkâr kasırları da caminin güneydoğu köşesinde inşa edilmişlerdir. Ayrıca külliye girişine de yakın tutulan kasırlar Nuruosmaniye örneğinde olduğu gibi külliye kapısına bitişik de yapılabilmişlerdir.

Hünkâr kasırlarının önemli bir elemanı rampalardır. İncelenen dönemde biri kalıntı halinde olsa da 2 hünkâr kasrı örneğinde, Hekimoğlu Ali Paşa Hünkâr Kasrı ve Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı, rampa kullanıldığı görülmektedir. Atlı olarak köşke gelen hünkârın ya da araba veya tahtırevanla gelen valide sultanın giriş kapısından geçerek bu rampalarla yukarı çıktığı bilinmektedir (Önge, 1968 s.y., Yücel, 1972 s.22). Hükümdar ve ailesini cami içine ileten bu rampalar, büyük dış avlulu camilerdeki hünkar girişlerinden farklı olarak, şehir mekânı ile doğrudan bağlantılı olmuşlardır. Ayrıca pratik işlevi yanında rampalar, hükümdarın camideki varlığını kütlesel olarak da belirtmiş olmaktadırlar (Ögel, 1995 s.2).

Dönem hünkâr kasırları içinde kasır kısmı özgün olarak günümüze gelmiş tek örnek olan Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı sayesinde genel anlamda sivil mimarinin örnekleri

[1] Klasik devirde yapılmış olan bazı rical camilerine de hünkar kasrı eklendiği görülmektedir: Sinan Paşa Camisi, Kılıç Ali Paşa Camisi gibi.

sayılabilecek olan hünkar kasırlarının, çeşitli odalar, sofalar, abdesthane ve helâları içerebildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı vakıf yapılarının hemen tümünde vakfa gelir getirmek için dükkânlara yer verilmiştir. Ancak belli bir düzen içinde ve çok sayıda dükkânı barındıran dizilerden meydana gelen çarşıları ifade etmek için arasta ifadesi kullanılmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında arasta olarak adlandırılabilecek 3 yapı topluluğuna rastlanmıştır: Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Arastası, İzmir Hacı Beşir Ağa Arastası ve Nuruosmaniye Arastası (Çizelge 3.70).

Çizelge 3.70: Dönem arastalarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Damat İbrahim Paşa Arastası, Şehzadebaşı	1720		
Hacı Beşir Ağa Arastası, İzmir	1744		
Nuruosmaniye Arastası	1755		
Toplam		**1**	**2**

Klasik devirde menzil külliyelerinin de önemli bir parçası olan arastalardan farklı olarak 18. yüzyıldaki arastaların tümü kent içi arastalarıdır. İzmir Hacı Beşir Ağa Arastası, beraber yapıldığı hanı üç taraftan sarmakta, Nuruosmaniye Arastası caminin yer aldığı platformun alt yapısını oluşturmaktadır. Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Arastası ise bunlardan farklı olarak kendi başına kentsel bir düzenleme niteliğinde bir yapı oluşturacak şekilde yapılmıştır.

Dönem arastaların planlarına bakıldığında, daha önceki devirlerde olduğu gibi tek sıra, çift sıra, üstü açık ya da kapalı olabildikleri görülmektedir. Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Arastası ve İzmir Hacı Beşir Ağa Arastası karşılıklı iki dükkân sırasının olduğu çift sıralı arastalardır. Bunlardan ilkinde ara yolun üstü açık, ikincisinde tonoz örtülüdür. Nuruosmaniye Arastası ise tek sıra dükkânlardan oluşur. Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa ve Nuruosmaniye Arastası'nda, Osmanlı mimarlığında pek görülmeyen revak sıraları kullanılmıştır. Böylece incelenen

dönemde arasta mimarisi için bir yenilik olarak, dükkânların önünde revaklara rastlanmaktadır.

1703–1754 arasındaki dönemde yapılan Osmanlı yapıları içinde 1 tane kervansaraya rastlanmıştır (Çizelge 3.71). Nevşehir'de Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı külliyenin bir köşesindeki bu kervansaray da çok büyük ölçekli bir yapı değildir. İncelenen dönemde menzil külliyeleri gibi şehir dışı ve şehir içi kervansaray yapımı da durmuştur denebilir. Ancak örneğin Lale devrinde devlet, Konya çevresindeki hanları onartarak şenlendirdiği için bu bölgede ticaret daha da hareketlenmiştir (Küçükdağ, 1989 s.183). Bu nedenle menzil külliyeleri gibi kervansaraylarda da, deniz ticaretinin giderek önem kazandığı bu dönem için, mevcut yapıların yeterli görüldüğü, tamiriyle yetinildiği düşünülebilir.

Çizelge 3.71: Dönem kervansaraylarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Damat İbrahim Paşa Kervansarayı, Nevşehir	1728		
Toplam		**1**	

Osmanlı mimarlığında şadırvanlar, tek başlarına yapılmayıp genelde cami içlerinde, yapı avlularında ya da külliye bahçelerinde, beraber yapıldıkları yapıların bir parçası olarak yapılmışlardır. Bu nedenle şadırvanların genel değerlendirmesi, içinde bulundukları yapılar ile ele alınmıştır. Ancak bir yapı tipi olarak şadırvanların da kendi içlerinde ortak mimari özellikleri, çeşitleri ve gelişimleri vardır. Taşıma suyla doldurulan ve basit kapalı bir mermer su haznesinden oluşan "abdest tekneleri" ile cami yan cephelerinde bulunan, sıra abdest musluklarından oluşan "zembil şadırvanları" dışarıda tutulursa, incelen dönemde tespit edilen şadırvanlar şunlardır: Çorlulu Ali Paşa Tekkesi Şadırvanı, Çorlulu Ali Paşa Medresesi Şadırvanı, Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi Şadırvanı, Damat İbrahim Paşa Medresesi (Şehzadebaşı) Şadırvanı, Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi Şadırvanı, Damat İbrahim Paşa Camisi (Nevşehir) Şadırvanı, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Şadırvanı, Mehmed Emin Ağa Sebili Şadırvanı, Mürteza Efendi Tekkesi Şadırvanı, I. Mahmud

(Ayasofya) Şadırvanı, Şerif Halil Paşa Camisi Şadırvanı, Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi Şadırvanı, Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi Şadırvanı, Maktul Mustafa Paşa Tekkesi Şadırvanı (Çizelge 3.72). Bu yapılar arasında sadece I. Mahmud Ayasofya Şadırvanı, anıtsal nitelikte ve müstakil bir yapı olarak değerlendirilebilecek bir şadırvandır.

Çizelge 3.72: Dönem şadırvanlarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703– 1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Çorlulu Ali Paşa Tekkesi Şadırvanı	1707–1708	▨	
Çorlulu Ali Paşa Medresesi Şadırvanı	1707–1708	▨	
Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi Şadırvanı	1708–1710	▨	
Damat İbrahim Paşa Medresesi Şadırvanı, Şehzadebaşı	1720–1721	▨	
Damat İbrahim Paşa Camisi Şadırvanı, Nevşehir	1727	▨	
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Şadırvanı	1734–1735		▨
Mürteza Efendi Tekkesi Şadırvanı	1745–1746		▨
I. Mahmud (Ayasofya) Şadırvanı	1745–1746		▨
Şerif Halil Paşa Camisi Şadırvanı	1744		▨
Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi Şadırvanı	1744		▨
Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi Şadırvanı	1754–1757		▨
Maktul Mustafa Paşa Tekkesi Şadırvanı	1753		▨
Toplam		**5**	**7**

III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde 2 maksem, 2 de bent yapılmıştır (Çizelge 3.73) (Çizelge 3.74). 18. yüzyılda su yapılarına ve başkente su getirilmesine büyük önem verildiği bilinmektedir. III. Ahmed'in Büyük Bent'i Suriçi'ne gelen suyun, Damat İbrahim Paşa Maksemi Üsküdar su tesislerinin, I. Mahmud'un Topuzlu Bent'i ve Taksim Maksemi de Galata'ya gelen suyolunun bir parçasıdır. Böylece şehrin her köşesi suya kavuşmuş, bu bölgelerde imar faaliyetinin bir parçası olarak pek çok çeşme ve sebil yapılabilmiştir. Büyük bent, bugün mimari niteliği ön planda olmayan bir yapı durumundadır. Topuzlu Bent ise, teknik bir yapı olmasına karşın kitabesindeki barok bezemeleri ve topuzlu sütunları açısından önemli bir örnektir. Üsküdar Şerefabad Maskemi de nispeten sade bir yapıdır, Taksim Maskemi ise çeşmesi, piramidal çatısı ve kuş evi ile anıtsal bir yapıdır.

Çizelge 3.73: Dönem maksemlerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Damat İbrahim Paşa (Şerefabad) Maksemi	1727-1728		
I. Mahmud (Taksim) Maksemi	1732		
Toplam		**1**	**1**

Çizelge 3.74: Dönem bentlerinin yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Büyük Bent	1722-1723		
Topuzlu Bent	1749		
Toplam		**1**	**1**

18. yüzyılın ilk yarısındaki külliyelerde taş oda olarak nitelenebilecek, barınma amaçlı, kâgir nitelikli iki yapı grubu vardır: Atıf Efendi Kütüphanesi Taş Odaları ve Nuruosmaniye Taş Odaları (Çizelge 3.75). Bunlar, çalışanların kullanımı için düşünülmüş "lojman" niteliğindeki yapılardır.

Çizelge 3.75: Dönem taş odalarının yapım tarihlerine göre dağılımı

	Yapım tarihi	III. Ahmet Devri, 1703–1730, 27 yıl	I. Mahmut Devri, 1730–1754, 24 yıl
Atıf Efendi Kütüphanesi Taş Odaları	1741		
Nuruosmaniye Taş Odaları	1755		
Toplam			**2**

Bunlara ek olarak, barınma-saklama amaçlı yapılmış, yine taş oda tarzında başka örnekler de vardır. Bunlar, genelde büyük, rical konaklarının bir parçası olan, değerli eşyaların saklanması ve yangına karşı korunması amacı ile yapılmış[1], kâgir yapılardır. Bu tip bağımsız taş odaların, esas katta ıslak hacme yer verilmeyen, bezemeli iç mekânlı, tepe penceresiz, genelde almaşık duvarlı ve dıştan merdivenli düzeni tipiktir (Dizdar 2005 s.205). Bazılarının yapım tarihleri net olmasa da 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmaları kuvvetle muhtemel olanları şunlardır: Üsküdar Salacak'taki Taş Oda (Şair Nabi Konağı Taş Odası); Yerebatan Sarnıcı Yakınındaki Taş Oda (Şehit Ali Paşa Konağı? Taş Odası); Vefa'daki Taş Oda (Şehit Ali Paşa Konağı? Taş Odası, 1714'te kütüphaneye dönüştürülmüştür[2]); Bahçekapı'daki Taş Oda (Damat İbrahim Paşa Konağı? Taş Odası, yıkılmış).

"Taş oda" terimine 19. yüzyıldan önceki arşiv kaynaklarında pek rastlanmamış olmasına karşın (Dizdar 2005 s.202), bu yapıların günümüze gelmiş önemli örnekleri 18. yüzyılın ilk yarısına aittir ve bu yapı tipinin 18. yüzyılda kendine özgü bir statü kazanmaya başladığı söylenebilir. Bu yapı tipi içinde değerlendirilebilecek, Fener-Balat'takı, gayri-Müslimlere ait bazı taş evlerin, 18. yüzyılın başlarında yapıldıkları kanıtlanmıştır (Sezgin 2003 s.10). Bu dönemdeki taş odalarda ortak nokta, plan tiplerindeki benzerliktir. Bu yapıların planları, genelde "seki altı-seki üstü" ya da "kapalı revaklı" olarak adlandırılabilecek tiptedir. Bu tipte, ana mekânın yanında, ondan bir ya da iki sütunla ayrılan, daha dar ve genelde girişteki ilk mekân olan bir kısım daha yer alır. Sivil mimari kaynaklı olabilecek olan bu plan, bu yapıların ortak bir özelliğidir[3]. Konut amaçlı yapılar olarak, sivil mimarinin taşa dönüşmüş örnekleri olan taş odalar, külliye kapsamında yer alanları ile lojman amaçlı yapıların; konak kapsamında yer alanları ile de saklama-barınma amaçlı yapıların bu dönemdeki varlığını göstermeleri açısından önemlidir.

---

[1] Bu tür taş odalarda üst katların özel aksesuar türü veya mesleki nitelikteki eşyaların korunması ve kullanılması amacıyla da kullanıldığı bilinmektedir (Eldem, 1986 s.232).

[2] Şehit Ali Paşa daha önce de Kuzguncuk yanındaki Istavroz semtinde bulunan yalısının bir odasını kütüphaneye çevirmiştir (Erünsal, 1988 s71). Ayrıca Ali Paşa'nın Safer 1127\Şubat 1715 tarihli diğer bir vakfiyesinden anlaşıldığına göre Paşa, daha önce Üsküdar mahallesindeki (bugünkü Cibali çevresi) konağında da bir kütüphane kurmuştur (Erünsal, 1988 s71). Bunların mimari niteliği, müstakil taş odalar olup olmadığı bilinmese de kütüphane-sivil yapı ilişkisini göstermesi açısından önemlidir.

[3] Bu planın Nuruosmaniye'de olduğu gibi hünkâr kasırlarında, Aşir Efendi'de olduğu gibi kütüphanelerde ve Valide Kethüdası'nda olduğu gibi sıbyan mekteplerinde de görülmesi bu yapı tipleriyle taş odalar arasında ortak bir anlayışın olduğuna işarettir.

Osmanlı sanayisinin çekirdeği denebilecek ilk atılımlar ve yatırımların yapıldığı 18. yüzyılın ilk yarısında: 1709 yılında yünlü kumaş imalathanesi yeniden tesis edilmiş, 1709'da İstanbul'da tersane bünyesinde gemi çapası imal etmek üzere bir "dökümhane", yelken bezi dokumak üzere pamuklu dokuma imalathanesi kurulmuştur. Bunun yanında 1720 civarında bir ipekli dokuma, bir boya imalathanesi, 1723'te kemha ve diba imalathaneleri kurulmuş, 1724'de Tekfur Sarayı, "Karhame-i Kaşi" haline getirilmiş, Darphane-i Amire inşa edilmiş (Genç, 1991, Genç 2000 s.180, Karpat 2002 s.67-70), Tophane tesislerinin, yeniden inşasına 1720 yılında başlanmıştır (İpekten-Özergin, 1959b s.126). Bu dönemde son olarak, kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere 1741 tarihinde Yalakabad (Yalova)'da, Hırka deresi üzerinde, Çardaklı denilen yerde bir kâğıt imalathanesi işletmeye açılmıştır. Ancak vakıf eseri olmayan bu yapılardan hiçbiri günümüze orijinal haliyle gelememiştir.

4. III. AHMED VE I. MAHMUD DÖNEMİ OSMANLI MİMARİSİNDEKİ DEĞİŞİMİN KAYNAKLARI

Dönem mimarisi hakkında genel değerlendirme ve Osmanlı mimarlığının kendi içinde geçirdiği değişimin 3. bölümde ele alındığından burada, çalışmanın da özünü oluşturan, III. Ahmed ve I. Mahmud dönemi Osmanlı mimarlığındaki değişimlerin olası kaynakları ve nedenleri üzerinde durulmuştur.

Dönem mimarisindeki değişimi anlamak için, öncelikle bu dönemdeki Osmanlı toplumunun ve özellikle bani konumundaki devlet ileri gelenlerinin, durumunu incelemek gerekir. III. Ahmed, 22 Ağustos 1703'te padişah olduğunda selefi II. Mustafa, 8,5 yıllık saltanatı boyunca İstanbul'da sadece 8 ay kalmış, daha çok Edirne'de ikamet etmişti. III. Ahmed, ilk iş olarak, bütün saray halkıyla birlikte bir daha ayrılmamak üzere İstanbul'a hareket etmiş, böylece yaklaşık 50 yıldır Edirne'de süregelen saray ve saltanat düzenini kapatmış (Sakaoğlu 2000 s.316), bundan sonra da, padişahlar seferlere katılmamış, uzun süreliğine İstanbul'dan ayrılmamışlardır. III. Ahmed ve çevresi, ilk iş olarak saltanatın güçlenmesine ve İstanbul'un yeniden imarına yönelmiştir. Böylece Osmanlı mimarisinde, daha önceki devirlerdekinden farklı bir değişimin yaşanacağı bir dönemin içine girilmiştir. Ancak söz konusu değişim 1720'lere kadar gözle görülecek bir hale gelmemiştir[1]. Asıl dönüşüm Lale Devri olarak adlandırılan dönem ile, yani 1718'den sonra başlamıştır. Bu dönem Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazam olduğu dönemdir. Böylece padişah III. Ahmed ve sadrazamı İbrahim Paşa, bir ikili olarak hem idari hem de kişisel gayelerle yeni bir dönemin şekillenmesini sağlamışlardır.

Sultan III. Ahmed, Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve çevresindekilerin, mimariyi de etkileyen iki temel eğilimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir; "gelişime, değişime duyulan ilgi" ve "dünyevî zevklere duyulan arzu". III. Ahmet tahta geçtiğinde, Osmanlı rejiminde egemen olan görüş "kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması"

[1] 1717 senesinde İstanbul'a gelen ve Fransa'da rokokoya gösterilen tepkinin elebaşlarından olan Comte de Caylus İstanbul'da herhangi bir yabancı tesirin mevcudiyetinden bahsetmemektedir (Kuban, 1954 s.133).

sözüyle özetlenebilecek olan "geleneksellik"ti. Geleneksel anlayışa göre düzen (nizam, âlem) tanrı tarafından konmuştur, değişmez ve değiştirilmemelidir. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür. Hayatın kanunu, değişme (inkılâp) değil, düzendir (nizam). İdeal olan, değişme-evrim-ilerleme değil, "denge"dir. Dengenin tecellisi de adalettir. Bunlara aykırı olan her şey ihtilaldir, anarşidir. Çünkü değişme, bozulmaya yol açar; dengesi bozulan toplumlarda ise kurtuluş yoktur (Berkes, 1978 s.30). Gerek ekonomik zayıflamanın etkileriyle gerekse cephede kaybedilen savaşlarla[1] bu anlayışın artık devam edemeyeceği anlaşılmış olmalıdır ki, ilk defa bu dönemde, İbrahim Müteferrika'nın yazdığı "risale-i islamiye" ve "usul-ül hikem fi nizam-ül ümen" risalelerinde, **"**nizam-ı cedid**"** deyimi dile getirilmiştir (Zeybek-Kara 2003 s.360). Artık eskinin geri getirilmesi yerine, bu dönemde, yeni bir düzen arayışına girilmiştir. Sadrazam İbrahim Paşa da, yeni fikirler için, geleneksel düzenden yollarını gittikçe ayırmak isteyen yeni kuşak Osmanlı reformistlerinin ilki (Evin, 1980 s.134) olmuştur.

Yeni girişimlere öncülük etmesi ve büyük entelektüel meraka sahip olmasının[2] yanı sıra İbrahim Paşa, sadarette kalmasını padişahı sürekli olarak eğlendirerek devlet kaygılarından uzak tutmakta görmüştür[3] (Palmer, 1995 s.57). 1720'de İbrahim Paşa'nın, padişahı harem halkıyla birlikte Çırağan Sarayı'na davet etmesi, günlerce ağırlaması, türlü eğlenceler sergiletmesi, "nev-bahar" ya da "lale" eğlencelerinin ertesi yıllarda da yinelenmesine bir başlangıç olmuştur. "Eyyam-ı sayf" denilen yaz günlerinde kıyı ve deniz sefaları, "şita" denilen kış günlerin de şiir, edebiyat, müzik ağırlıklı helva sohbetleri yapılmaya başlanmıştır (Sakaoğlu 2000 s.322). Sarayda pek çok yandaşı bulunan bu felsefesinin özü, Şair Nedim'in, "gülelim, oynayalım, kâm alalım dünyadan" mısrası ile ifade edilmiştir.

---

[1] Yaygın olarak Osmanlı ekonomisinin çöküşünün 1683 Viyana bozgunuyla başladığı varsayılır. Osmanlı ekonomisi, geç 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan savaş ve isyanların yıkımı, evvelce batıya olan fetih seferlerinden bol ganimetler elde eden hükümet ve ordu mensuplarının bu kazançlarının gittikçe azalması ve Amerika'dan gelen ucuz gümüşün neden olduğu enflasyon eklenmiştir (Karpat 2002 s.60). Avrupa ise, iktisadi alanda büyük bir gelişme kaydetmiş, yarım yüzyıl önce keşfettiği Amerika kıtasının doğal servetlerini değerlendirmiş, bütün dünya yüzünü kaplayan bir ticari faaliyet içine girmiştir (Akdağ, 1974 s.392). Bu devirde Osmanlı Devleti, merkezi yönetimin sıkı kontrolü altında, katı biçimde yapılanmış toplumsal düzenden; toplumsal grupların farklılaştığı ve kendisini piyasa güçlerinin baskısına uydurduğu daha esnek bir sisteme geçiş (Karpat 2002 s.64) mecburiyetinde kalmıştır.

[2] Damat İbrahim Paşa öncülüğünde eğitimde yenilikler yapılmış, İstanbul'da halk kütüphaneleri açılmış, pek çok kişi görevlendirilerek çeviri faaliyeti hızlandırılmış, Arap harfleri ile basım yapan ilk matbaa kurulmuş, ülkenin her yerine görevliler gönderilip önemli kitap ve elyazmaları toplatılmış, aynı zamanda, değerli yazma kitapların ülke dışına çıkarılması yasak edilmiştir (Glück, 1968 s.372). Ayrıca 1727'de Üsküdar'da Hendesehane adıyla ve Avrupa metotlarına göre askeri bir teknik okul açılmıştır.

[3] Ancak III. Ahmed tahttan feragat ederken Sultan Mahmud'a; vezirlerine çok güvenmemesi ve bir kişiyi uzun süre vezarette istihdam etmemesini öğütleyerek (Çolak 2002 s530) yaptığının yanlış olduğunu kabul etmiştir.

III. Ahmet de, 17. yüzyıl boyunca Celali isyanları, ayânların giderek güç kazanması[1] ve kaybedilen topraklar nedeniyle mutlak iradesi, daimî muzafferiyet imajı sarsılmış ve itibar kaybetmiş olan Osmanlı hanedanının (Bilkan 2002 s.598) otoritesini tekrar kurmak için bu gösteriş ve eğlencelerden yararlanmak istemiş olmalıdır. Nitekim, sadrazamın da teşvikiyle kendi gücünü hem yakın çevresine hem de İstanbul halkına gösterebileceği yapılar yaptırılmaya başlanmıştır. Saray çevresinin bu yeni eğlence anlayışının yanında ayrıca İstanbul halkı, yeni açılan kahvehanelerle, çoktan ihmale uğramış binaların onarılmasıyla, suyolu, çeşme, sebil, imaret gibi doğrudan halka yönelik yapıların kentte daha fazla yapılmasıyla memnun tutulmaya çalışılmıştır.

Bu yeni yapı faaliyetlerinin şekillenmesini etkileyen en önemli unsur, Osmanlı idaresi ve ileri gelenlerinin ilk olarak bu çağda "yeni" olma, "daha önce yapılmamış" olma niteliklerini bir değer kalemi olarak kendi zihniyet yapılarına katmış olmalarıdır (Tanyeli, 1999 s.47). Nitekim bu dönemde, yapıların tarih manzumelerinde bunların yeni yapıldıkları özellikle vurgulanmak istenmiş gibidir: "nev-icad", "nev-peyda", "nev-be-nev", "nev-bünyad", "nev-eser", "nev-âbâd" tamlamalarının sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz[2]. Artık Osmanlı erkânı için "yenilik", elde edilmesi gerekli bir amaç olmuştur denebilir.

Böylece bu dönem mimarisi, klasik bir devir yaşamış olan anıtsal Osmanlı mimarisine, artık tekrarlarla kalıplaşma tehlikesi belirdiği bir zamanda, canlı ve yeni bir yaratma devrinin kapısını açmıştır (Ögel, 1995 s.1). Hatta bunun, çok uzun süren bir stilden sıkılmışlığın manifestosu olduğu bile söylenmiştir (Kuran, 1977 s.305). Bu düşünsel ve üslupsal kaygılar yanında, her bina için ayrılabilecek parasal kaynağın daraldığı bu dönemde tüm yapı elemanlarının estetik bir vurguyla kullanılmasının da (Cerasi, 1999 s.38) maddi bir gereklilik olduğu unutulmamalıdır.

18. yüzyıl aynı zamanda Osmanlı'da çevreye açılma, keşif ve başka kültürleri yakından tanıma yüzyılıdır[3]. 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumu için bir

[1] Ayanlık, 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, tam olarak 1726'da toplumun ve devletin benimsediği bir kurum halini almıştır (Yılmaz, 1997 s.111).

[2] Bab-ı Hümayun önündeki III. Ahmet Çeşmesi'nin güney cephesindeki kitabede çeşmenin "nev icad" olduğu yazmaktadır (Erdenen 2003 s.48). Seyyid Vahbi de Sadabad için: "Bir şehr-i nev, adı Sadabad" demektedir (Yıldırım 2004 s95).

[3] Avrupa'daki siyasi, ekonomik ve sömürge amaçlı bu yeni açılımların aksine Osmanlı'da bilinçli ve sistematik bir yönelimden söz etmek zordur. Bu, daha çok idari kadro ile sınırlı kalmış, askeri ve pragmatik amaçlı bir merak ve keşif çağıdır. Bundan böyle Osmanlılar kendilerini Avrupa'dan tecrit etmeyerek onların iç

kımıldanma, farklılaşma, kendinin bilincine varma sürecine girildiğinden söz edilebilir. Yüzyıllardır kendi üstünlüğünden emin bir toplum olarak sadece "gerektiğinde" dış kaynaklara başvuran Osmanlı İmparatorluğu'nun, 18. yüzyılın başından itibaren, artık daha çok dışa açıldığı ve bu dönemde sanatta da kültürlerarası etkileşimin daha kolay olmaya başladığı düşünülebilir.

Sonuç olarak Osmanlı idari ve toplumsal gelişmeleri aynı dönemde mimaride de bir arayışa girilmesini, "yeni"nin, "değişik" olanın aranmasını gündeme getirmiştir. Bu da, doğal olarak Osmanlı bani ve sanatçılarını kendi geleneklerinden gelenden çok, kendi dışlarında var olan kültür ve kaynaklara daha açık olmalarını doğurmuştur. Bu döneminde yapılmış olan mimari eserlere bakıldığında da değişimin kaynağı olarak bazı yabancı etkilerin varlığı fark edilir[1]. İki dünya arasındaki Osmanlı için bu dönemde yenilik için kaynak hem "Doğu" hem "Batı"dır[2].

Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde yer alan 1719–1720 tarihli sebil, bu dönemde görülen değişimin ilk mimari örneğidir. Ancak Kâğıthane Deresi üzerine 1722'de yapılan Sadabad Sarayı Tesisleri, genelde, 18. yüzyılın dış unsurların etkisini barındıran ilk dönüşüm yapısı olarak kabul edilir[3]. Eski bir mesirelik alanda yapılmış olan Sadabad tesisleri; peyzaj düzenlemeleri, küçük bir ahşap saray ve çevresinde erkân köşklerinden oluşmaktaydı. Bu kompleksin tasarımında Batı mimarisinin ve özellikle inşaattan bir yıl önce bir heyetle birlikte Fransa'ya gönderilmiş olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin raporlarının, etkili olduğu düşünülür. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa ziyaretinin, iki toplum arasında geniş çaplı bir kültür alışverişini beraberinde getirdiği bir gerçektir. Aynı zamanda

---

gelişmelerinden haberdar olup doğu-batı arasında bir entegrasyonun ilk adımlarını da atmaya başlamışlardır (Yalçınkaya 2002 s.485). Nitekim yeni açılan matbaada basılan eserlerin hemen hepsi ya coğrafyayı ya tarihi konu alan eserlerdir. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa deniz güçleri ve İran arasındaki çözümlenemeyen sorunlar gibi konular hakkında toplumun tarihsel yönden aydınlatılması amaçlanmış gibidir (Babinger 2004 s.4).

[1] Burada yüzyılların gelişimine dayanan bir mimari içinde, değişime yol veren örnekler ele alınmıştır. Osmanlı mimarlığında geleneksel olarak var olan ve bu dönemde de devam eden özellikler üzerinde durulmamış olması, mimarinin tamamen yabancı unsurlarca oluşturulduğu izlenimi yaratmamalıdır. Ama bu unsurların giderek arttığı da bir gerçektir. Bu değişimin kaynakları araştırılırken de kaynağın kesinliğinden söz edilemeyeceği açıktır, burada verilen örnekler yapıların incelemelerine dayanan tahminlerdir. Benzerlikler belgelerle açıklanamazsa şimdilik tesadüften ibaret kalmak zorundadır. Yeni bulgular ve karşılaştırmalar her zaman bu örneklerin sayısını ve niteliğini değiştirebilecektir.

[2] Mimari kültür alanlarını adlandırmak için bu çalışmada temel olarak iki tanım kullanılmıştır; Osmanlının konumuna göre "doğuda" ve "batıda" olanlar. Vandal, 1887'de basılan ve 1728–1741 arasındaki dönemi ele alan eserinde o sırada İstanbul'a Asya ve Avrupa'nın her tarafından mimarlar çağrıldığını, kâh İsfahan'ın kâh Versaille'in taklit edildiğini yazmıştır (Kuban, 1954 s.23).

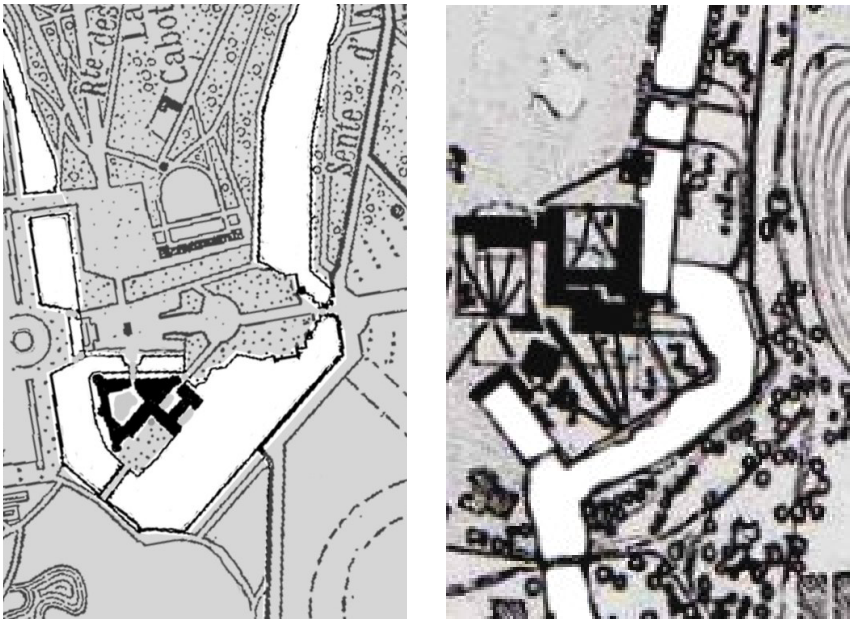
[3] 1719 tarihli Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi içindeki kemer dizisinin Avrupa Rönesans devri yapılarında da görülen bir eleman olması dışında.

ilerleyen ticari ilişkilerin de bir sonucu olarak, bu ziyaretin ardından Doğu modası Batı Avrupa'da "Turquerie" (Türk tarzı) biçiminde ortaya çıkarken, İstanbul'da da Batı sanat ürünlerine ilgi belli bir tarzda yayılmaya başlamıştır[1]. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin, Fransa dönüşü saraya sunduğu rapor, yani sefaretname, 8 Ekim 1721 tarihlidir (Aktepe, 1976 s.354). Bundan, 8 ay sonra, 7 Haziran 1722'de temeli atılan ve iki ay gibi kısa bir sürede tamamlandığı belirtilen (Eldem, 1977 s.15) Sadabad Sarayı da Çelebi'nin sunduğu bu raporla ilişkilendirilmiştir.

Bugün neredeyse tamamen yok olmuş olan Sadabad tesisleri ancak özgün belgelere ve restitüsyon planlarına (Eldem, 1977) dayanılarak değerlendirilebilmektedir. Buna göre Sadabad'ın, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin anlattığı Fransız saraylarıyla yakınlık gösteren noktaları şunlardır: derenin mimari mizansene sokulması (Kâğıthane Deresi'nin iki yanı mermer rıhtımlı, düz bir kanal; "Cetvel-i Sim" haline getirilmesi, bunun kaskatlar, su köşkleri, çeşmeler vb. yapılarla bezenmesi), yapı-bahçe ilişkisinin tasarımda ön plana alınması (bahçelerin büyüklüğü ve bahçe-yapı ilişkisinin belirlenmiş geometrisi), padişah kasrı ile erkân konutlarının bir araya getirilmesi (Arel, 1975 s.28, Batur, 1986 s.1040).

Bu benzerlikler içinde Fransız mimarisiyle doğrudan bağlantı kurulabilecek en baskın unsur Cetvel-i Sim'dir. Osmanlı peyzaj mimarisinde daha önce görülmemiş şekilde bir derenin ıslah edilerek büyük boyutlu bir bahçe elemanı haline getirilmesi ve çevresinin köşk, kasır ve çeşitli su öğeleriyle bezenmesi bu kanalı, Sadabad'ın Fransız saray düzenlemelerine en yakın elemanı yapmıştır. Benzerlik, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin sefaretnamesinde Fransız saray bahçelerini "bu kanal dedikleri etraftan toplanmış yapma bir nehirdir... ol nehirde yontma taşlarla havuzlar yapmışlar", "sedler ve bir nice sanatlar ile nehrin suyunu öyle taksim etmişler ki, nizamı bozulmamış..." (Aktepe, 1976 s.345–348) şeklinde anlatımında da görüldüğü gibi tesadüfü değildir. Hatta Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'da ziyaret ettiği Chateau Chantilly Sarayı ile Sadabad Sarayı arasında kanalın sarayın çevresinde şekillenişi açısından bir benzerlik de görülmektedir (Şekil 4.1).

[1] Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin dönüşüyle Türkiye'de ilgiyle aranan yeni eserler; gözlük camları, dürbünler, saatler ve büyük aynalar olmuştur (Rado, 1970 s.23).

Şekil 4.1: Fransa Chateau Chantilly, 17. yüzyıl sonu, ve Sadabad Sarayı (Eldem, 1977) vaziyet planı karşılaştırması

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin yazdıkları dışında Sadabad'ın Fransız saraylarından esinlendiğini destekleyen belgeler çok fazla değildir ve daha çok yabancı gözlemcilerin yorumlarına dayanmaktadır. Bu dönemde Fransa'dan saray ve bahçe resimlerinin getirildiği ve bunların tasarımda esas alındığı iddiaları bunlardan biridir. Yirmisekiz Mehmed Çelebi sefaretnamesinin Köprülü Kütüphanesinde bulunan 1722-1723 tarihli yazma nüshasındaki bazı kayıtlara dayanarak padişaha sunulan asıl nüshanın resimli olduğu öne sürülmüştür (Unat, 1987 s.65-68). Ayrıca Yirmisekiz Mehmet Çelebi ile birlikte Paris'e giden Fransız elçilik çevirmeni Lenoir'in da İstanbul'a pek çok bahçe planı ve resmi gönderdiği (Aktepe, 1958 s.51, Miller, 1970 s.121), Sadabad inşasına başlanmadan, dönemin Fransız elçisi Marquis de Bonnac aracılığı ile Fransız saray ve bahçe planlarının getirtildiği rivayet edilmiştir[1] (Boppe, 1998, Mamboury, 1937). Bu husus, 1731'de İstanbul'a gelen rahip Jehannot'un yazılarında da doğrulanmaktadır (Arel, 1975 s.21). Ancak bu plan ve resimlerin getirilip getirilmediği, getirildilerse nitelikleri ve Sadabad kompleksinin tasarımına ne oranda etkili oldukları henüz saptanamamıştır.

[1] Mignot, 1773 tarihli "Historie de l'Empire Otoman" eserinde bu planların Versailles ile Fontainbleau'ya ait olduklarını yazmaktadır (Aktepe, 1976 s.351).

III. Ahmed'in ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın bu sarayın yapımı konusundaki görüşlerini de sadece Batılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. İstanbul'da bulunan Venedik elçisi Giovanni Emo, memleketine yolladığı 2 Eylül 1722 ve 20 Şubat 1723 tarihli raporlarında III. Ahmed'in, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris'ten getirdiği saray ve bahçelerin resim ve planlarına göre yapılan[1] her şeyden fazlasıyla zevk duyduğunu, Kâğıthane'de inşa edilen yeni binalar kadar hiçbir şeyin onu ilgilendirmediğini kaydetmektedir (Shay, 1944 s.20-22). 1724 yılında, Mercure de France Dergisi'nde yayınlanan mektup tarzındaki bir yazıda da, Osmanlı elçisinin Paris dolaylarındaki saraylar hakkında verdiği bilgilerin, sadrazamda "benzer şeyler" ortaya koymak isteğini uyandırdığı anlatılmaktadır (Arel, 1975 s.21). 1728'de İstanbul'a gelen Fransa elçisi Marquis de Villeneuve'un, Sadrazam İbrahim Paşa ile görüşmesinde, paşanın elçiye Versailles'ı sorduğu ve Kâğıthane'de, "Versailles'daki gibi bahçeler yaptırdığını" söylediği kaydolunmuştur (Vandal 1887 s.67, Cezar, 1995 c1 s.27).

Bunun dışında, süreç boyunca İstanbul'a gelen Batılı gezginler gördükleri Sadabad'ı hep Avrupa'da görmüş oldukları saraylara benzetmişler hatta buranın bizzat Fransızlarca yapıldığını iddia etmişlerdir. Örneğin Tournefort, Kâğıthane deresinin Fransızlar tarafından setler inşa edilerek dikdörtgen havuzlar haline getirilip Marly'ye benzetilmek istendiğini, ağaç ve evlerin düzenle yerleştirildiğini yazar (Arel, 1975 s.31); Dallaway, Kâğıthane'de dolaşırken karşısında birdenbire Fontainebleau'yu görünce şaşırdığını anlatmaktadır (Dallaway 1797); Raczynski, "18. yüzyılda Kâğıthane'nin planını yapanlar herhalde Fransızlar olmalıydı" diyerek kanal, şelaleler ve şadırvanlardaki süslemelerde Fransa'daki rokoko akımının bariz etkisinin olduğunu söylemektedir (Raczynski, 1980).

Neticede, tahta geçtiğinde, mutlak iradesi ve daimî muzafferiyet imajı sarsılmış olan Osmanlı hanedanının otoritesini tekrar kurmak gibi bir gereklilikle karşılaşmış olan III. Ahmed'in (Bilkan 2002 s.598, Yalçınkaya 2002 s.481), bir Avrupa hükümdarı gibi yaşama isteği ilgisini uyandırmış ve o dönemde merkezi bir monarşi olan Fransa bunun için ideal bir örnek olmuş olabilir (Yenişehirlioğlu, 1983 s.157). Konsept ve

[1] Hatta, Hammer 1822 tarihli Osmanlı Tarihi kitabında, kaynak belirtmeden, Kâğıthane'deki Sadabad Kasrı'nın Marly'ye benzemesi için, bizzat Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin oğlu Said Efendi'nin III. Ahmed'e fikir verdiğini yazmaktadır (Kuban, 1954 s.23).

yerleşim planı Fransız etkisini hatırlatsa da bu, Sadabad Tesisleri'nin tamamen Fransız mimarisinin kopyası olduğu anlamına gelmemektedir.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin sefaretnamesi[1] ve çoğu Fransa kaynaklı ikinci ağızdan bilgiler olmasa Sadabad'da bariz bir Batı etkisinin olduğunu söylemek hayli güçtür. Eldem, Sadabad için "Fontainebleau kanalını, olsa olsa biçim ve uzunluğu ile andıran Cetvel-i Sim'den başka, kompozisyonda Fransız sanatının etkisini hatırlatan bir bölüm görmemekte olduğumu itiraf ederim" demekle bunu işaret etmiştir (Eldem, 1977 s.6). Oysa kompleksin mimari şekillenmesinde asıl "yeni" kaynak Doğu mimarisi gibi görünmektedir. Havuz ve çağlayanların kasırla birlikte kapalı bir düzen oluşturması, Fransız saraylarının monarşik protokol törenlerine sahne olmak üzere düzenlenmiş büyük boyutlu ve açık vistalı bahçe düzenleme anlayışından çok, İran ve Doğu bahçelerinin su ve çiçek sevgisine bağlı kavramlarına daha yakındır (Batur, 1986 s.1041). Büyük su ve çayır alanları arasındaki karşıtlık, mermerden yapılmış su kanalı ve şelalelerin arabeskleşmiş kabartmaları İran bahçe tasarımında da olan öğelerdir (Cerasi 2000 s.206). Ayrıca kaskatlar, su köşkleri, çeşmeler, fıskiyeler vb. ile çeşitli su oyunlarına sahip saraylar yapma zevki daha önceleri Doğu'da vardır: Lahor'da 1642'de Şahcihan tarafından yaptırılan Şalamar Bahçesi bu hususta bir örnek olarak gösterilebilir (Eyice, 1981 s.168). Sadabad kompleksindeki yapılara verilen isimler de hep İran saray terminolojisiyle ilişkilidir[2] (Çalış 2004 s.422). Bu açıdan bakıldığında 18. yüzyılın bu erken sarayında fikir Batı'dan gelse bile kullanılan dilde ve mimaride Doğu referans alınmıştır ve yeni tasarım Doğu kaynaklıdır demek yanlış olmaz.

Nitekim tarafsız bir gözle bakıldığında, 18. yüzyılın ilk yıllarında, daha doğrusu Lale Devri'nde ve 1740 yılına kadarki dönemde Osmanlı mimarisindeki değişimin kaynakların daha çok Doğu mimarisi olduğu görülür. Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde yer alan 1719–1720 tarihli sebille başlayan bu dönemin karakteristik yapıları şunlardır: Ahmediye Sebili ve Çeşmesi 1722, Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi 1726–1727, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi Çeşmesi 1728–

[1] Bu seferatnamenin ne oranda teşvik edici olduğu tartışmalıdır. Çelebi, Paris'te gördüğü bahçeleri, "Müminlerin hapishanesi, kâfirlerin cenneti" olarak da tanımlamıştır

[2] Ayrıca Nedim Sadabad için şiirlerinde Şahnameye göre efsanevi İran hükümdarları olan "Feridun", "Dara" ve "Hüsrev" göndermeleri yapar (Çalış 2004 s.391). Yine Nedim bir şarkısında "oldu Sadabad şimdi sevdiğim dağ üstü bağ / çarbağ-ı Isfahan'ı eylemişdir dağ dağ" diyerek Sadabad'ı İsfahan'daki Çarbağ ile; Ahmed Neyli,

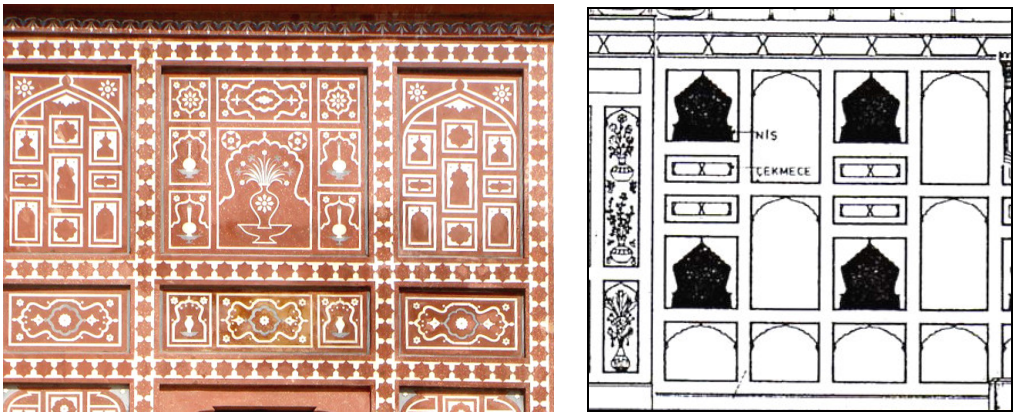
1729, Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Sebili 1728–1729, Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi 1728–1729, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi Çeşmesi 1732, Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi 1732, Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi 1732, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi ve Sebili 1732–1733, Hekimoğlu Ali Paşa Sebili 1733, Hekimoğlu Ali Paşa Camisi 1734–1735.

Bu yapılarda görülen geniş mermer yüzeylerin rölyeflerle doldurulması ve Osmanlı mimarisinde pek rastlanmayan dış cephelerin boş yer bırakmamacasına bezenmesi Doğu-İslam mimarisinin etkisini yansıtmaktadır. Sebil ve çeşmelerdeki bu alçak kabartma rölyefler, 17. yüzyıl Hint-Moğol sanatının oyma panel ve kartuşlarını da hatırlatır. Topkapı Sarayı'nın Harem kısmında yer alan ve III. Ahmet Yemiş Odası olarak tanınan küçük mekân bu tarz bezemelerin belki de bu dönemde ilk örneğidir (Saner, 1999 s.38)[1]. Ahşap karkas malzeme ile inşa edilmiş olan odada, Topkapı Sarayı'nda daha önce yaptırılan birimlerin aksine duvarlar çini ile değil yeni bir teknikle süslenmiştir: ahşap kaplama duvarlar boydan boya panolarla bölünerek içleri lake tekniği ile çeşitli meyve ve vazolu çiçek motifleriyle bezenmiştir[2] (Canca, 1999 s.161) (Şekil 4.2).

Sadabad için: "yanında eylemez kasr-ı Havernak da'vi-i revnak" diyerek, Sadabad'ı Irak'ta Numân-ı Ekber tarafından binâ edilmiş olan Hevernak köşkü ile karşılaştırır (Yıldırım 2004 s88).

[1] Odanın kapısı üzerindeki altın yaldızlı levhada 1117/1705 tarihli III. Ahmet'in adını veren bir kitabe yer almaktadır (Sezer, 1992 s.26). Ancak, 1950-1952 yıllarında yapılan restarasyonlar, bugün görülen desenlerin I. Mahmud döneminde yapılan bir onarım sonrasında son şeklini almış olabileceğini ortaya çıkarmıştır (Canca, 1999 s.160). Ayrıca buradaki yüzey kompozisyonlarının 1732 tarihli Tophane I. Mahmut Meydan Çeşmesi'ne benzerliği de yapının daha geç tarihli olabileceğini düşündürmektedir.

[2] Aslında görülen motifler çok da yeni değildir. Burada görülen niş desenleri, Topkapı Sarayı da dahil pek çok yapıda, örneğin bir 16. yüzyıl eseri olan III. Murat Köşkü'nün duvarlarında görülen nişlere benzer. Ayrıca çiçek-meyve desenlerinin 17. yüzyıla ait Gazneli Mahmut albümündeki resimlere renk ve üslup bakımından yakın olduğu hatta kitaptaki resimlerin büyütülerek duvara aktarılmış olabileceği belirtilmiştir (Arık, 1988 s.23). Bu odada yeni olan, tüm duvar yüzeyinde düşey ve yatay hatların çekilmesi ve desenlerin ahşap üzerine iki boyutlu olarak uygulanmasıdır.

Şekil 4.2: Lahor Cihangir Türbesi, 1627-1628 cephesinden detay ve Topkapı Sarayı III. Ahmed "Yemiş Odası" duvar bezemeleri (Eldem-Akozan, 1982) karşılaştırması

Osmanlı mimarları için alışılmamış bir görev olan Lale Devri meydan yapılarının da bu "yeni" sitilde yapılmak istendiği anlaşılmaktadır. Kitabesinde "nev icad" inşa edildiği yazan ve meydan yapılarının ilk örneği olan, 1728–1729 tarihli III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde, sadece yüzey bezemeleri açısından değil kütlesel olarak da mimari kaynağının Hint-İslam mimarisindeki köşk tipi yapılar olduğu düşünülebilir[1] (Şekil 4.3). Çeşme ile Hint-İslam yapıları arasındaki ortak yönler: az açıklıklı kütlesel bir yapı gövdesi, köşelerden taşan ve vurgulayan çokgen kuleler, merkezdeki mekânın kütleden yükselerek taşması, kuleler ile merkezdeki mekânın birer kubbeyle örtülmesi, yüzeylerin boş bırakılmadan bezenmesi ve yatay-düşey hatların belirgin bir biçimde ifade edilerek dengelenmesi olarak sıralanabilir (Saner, 1999 s.39).

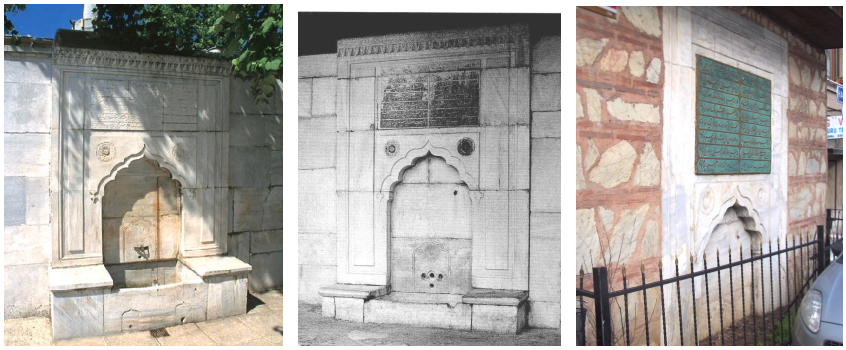
Şekil 4.3: Bijapur Gol Gumbaz (Muhammed Adil Şah) Türbesi, 1657 ve Bab-ı Hümayun önünde III. Ahmet Çeşmesi

[1] Usul-i Mimar-i Osmanî'de, Bab-ı Hümayun önündeki çeşmeyi bizzat III. Ahmed'in tasarladığı iddia edilmektedir. Ancak büyük olasılıkla bu, çeşmenin tarih mısrasını sultanın kendisinin yazmasından kaynaklanan bir karışıklıktır.

Bazı örneklerde Lale Devri mimarisindeki değişimin Hindistan kaynaklı olduğu, tesadüfe yer bırakmayacak kadar açıktır. Çoğunluğu Üsküdar'da bulunan bir dizi çeşmenin; Baş Kadın Çeşmesi (1728–1729), Genç Mehmet Paşa Çeşmesi (1728-1730) ve Damat İbrahim Paşa'nın iki çeşmesi (1728-1730), dilimli "Hint-Moğal" tarzı kemerleri bunun en belirgin delilleridir (Şekil 4.4) (Şekil 4.5). Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan, Hint-Moğol tarzının birebir kopyası derecesindeki bu kemer tipinin hemen hemen aynı zaman dilimi içinde yapılmış olan çeşmelerde uygulanmış olması dikkat çekicidir. Bu kemerlerin, banilerin bir tercihi[1] ya da Hindistan'dan etkilenmiş veya oradan gelmiş bir sanatçının eseri olabileceği düşünülebilir.

Şekil 4.4: Delhi Kızıl Kale Divan-ı Has, 1640–1648 kemerlerinden biri ve Üsküdar Genç Mehmed Paşa Çeşmesi (1728-1729) kemeri

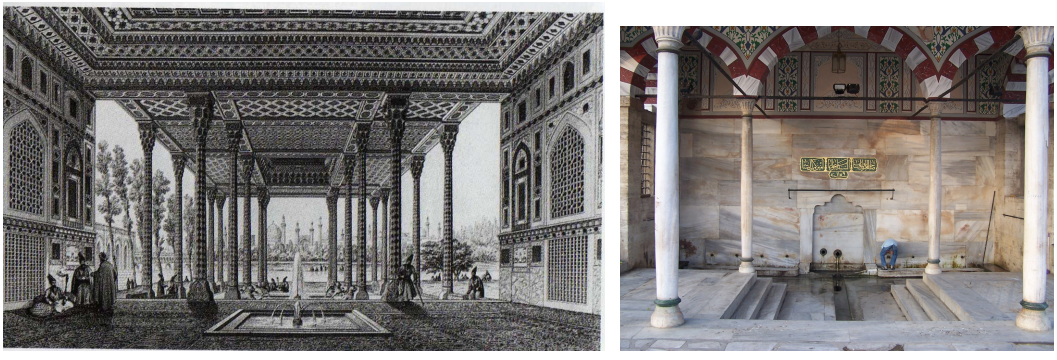

Şekil 4.5: Üsküdar Baş Kadın Çeşmesi ve Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan iki çeşme (ortadaki Topkapı Sarayı'na taşınmıştır)

[1] Bu kemerlerin başka yapılar da değil de Üsküdar'daki çeşmelerde yapılmış olması akla coğrafi nedenleri de getirmektedir; Üsküdar'ın İstanbul'dan Doğu'ya giden yolun başında, ya da başka bir ifadeyle, Doğu'dan İstanbul'a gelen yolun sonunda olması gibi...

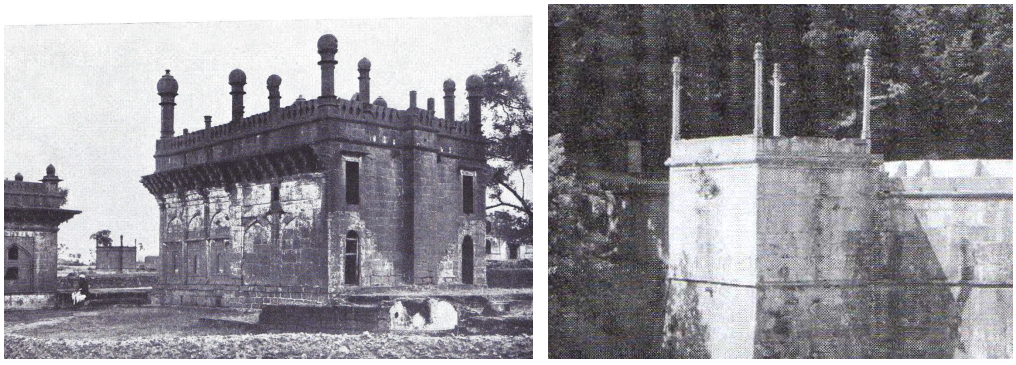
Mimaride özellikle 1726–1732 arasında yoğunlaşan Doğu etkisi, azalarak da olsa incelenen dönemin sonuna kadar devam etmiştir. Bu konuda akla gelen iki örnek; Beykoz İshak Ağa Çeşmesi ve Topuzlu Bent'tir. Beykoz eski iskele meydanının karşısında, kitabesine göre 1746 yapılmış olan İshak Ağa Çeşmesi, hem su kenarında yer alması hem de içinde kendi "su döngüsünü" barındırması açısından ilginçtir. Çeşmenin, bir pınar ya da çağlayan gibi sürekli akan dokuz lülesinden su, yalakta dalgalanmakta, buradan, dikine yerleştirilmiş kanala geçmektedir. Tüm bu "mikro su evreni"nin çardak tipi bir yapıyla örtülmesi, kullanıcının hem içerdeki hem de dışarıdaki su dünyasını aynı anda, her birinin içinden diğerindeki atmosferi yaşamasını sağlamaktadır. Bu yapının, sadece suyu bünyesinde barındıran işlevsel bir çeşmeden öte, içinde oturulup çeşitli eğlencelerin izlenebileceği bir bahçe, mesire yeri objesi olduğu açıktır (Binan vd. 2006 s.40).

Su öğesinin bu şekilde vurgulu kullanımı ve yapı içine alınması İslam geleneğinde eskilere giden bir uygulamadır. Anadolu köy çeşmelerinden, Elhamra Sarayı'na; Topkapı Sarayı'nın 4. avlusundaki çeşmeden Selçuklu medrese avlularına kadar benzer pek çok yapıda bu tip örnekler vardır. Suyun sürekli akması ve uzun bir kanalla alınması gibi özellikleri, en yakın örnek olarak Sadabad düzenlemelerini akla getirmektedir (Saner 2000 s.86). Ama 18. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilmiş olan İshak Ağa Çeşmesi ile özellikle 17. yüzyıl İran'ındaki ahşap direkli köşkler, örneğin İsfahan Çihil Sütun Köşkü, arasındaki benzerlik dikkat çekicidir (Şekil 4.6). Direkler üzerinde taşınan ve ortasındaki su öğesiyle, çevreye açık bu yarı kapalı köşkler, bu dönemde Osmanlı mimarlığı için esin kaynağı olmuştur denebilir.

Şekil 4.6: İsfahan Çihil Sütun Köşkü, 17. yüzyıl, ve Beykoz İshak Ağa Çeşmesi

Bahçeköy'de, Eskibağlar Deresi üzerinde, kitâbesine göre 1750 yılında I. Mahmud tarafından yaptırılan bent, Doğu etkisine ikinci bir örnektir. Bu bentin gövdesi üzerine iki payanda, payandaların üstünde, çevresi korkulukla çevrili birer mahfil, bu mahfillerin dört köşesinde de birer sütun yer alır. Bu sütunların tepesine konulan taş küreler dolayısıyla bent, "Topuzlu Bent" diye tanınmıştır. Bende mukavemet sağlamak yanında, üzerinde oturulup etrafı seyir amaçlı da kullanıldığı anlaşılan bu mekânlar, işlevleri tam net olmayan ve daha önceki bentlerde de rastlanmayan topuzlu sütunları ile Hindistan'ın özellikle Bijapur bölgesinde görülen "topuz sütunlu" çatılara benzemektedir (Şekil 4.7).

Şekil 4.7: Bijapur Yakut Dabuli Camisi, 1627, ve Topuzlu Bent

Hem İshak Ağa Çeşmesi'nde hem Topuzlu Bent'te, I. Mahmud devrinin sonuna kadar "zevk", "eğlence", "seyir" söz konusu olduğunda yine Doğu mimarisi repertuarının örnek alınmaya devam edildiği görülmektedir. Lale Devri'nin aranan 1001 gece masalları yaşamı, Batı'da değil İran ve Hindistan'da bulunmuştur denebilir.

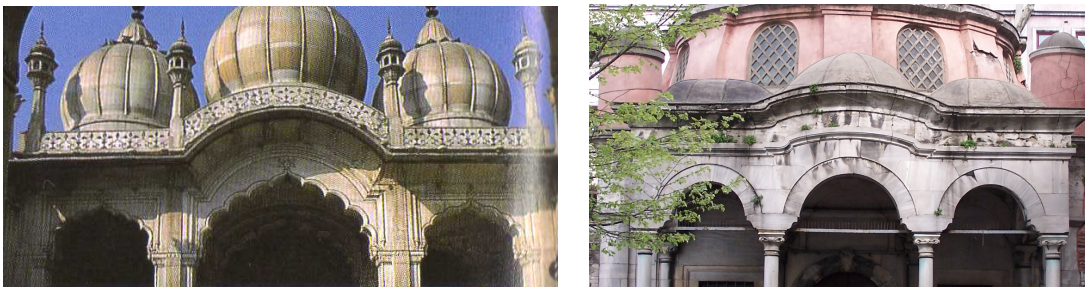
Benzer şekilde dönem sonu Osmanlı mimarisindeki bazı detay ve elemanlar arasında, Hint mimarisinde de görülen uygulamaları hatırlatan, değişim örnekleri vardır[1]. Örneğin Babıâli Beşir Ağa Medresesi'nde de görülen yivli sütun başlıkları Hint lotus sütun başlıklarını hatırlatmaktadır (Şekil 4.8). Ayrıca 1740'lardan sonra görülen, revak kemerleri üzerinde dalgalanan silmeler daha önce Hint-Moğol mimarisi mermer işçiliğinde de görülmektedir[2] (Şekil 4.9).

[1] Bu örnekler, ilerde değinileceği gibi, ağırlıklı olarak Batı mimarisinin etkilerini taşıyan yapılardır. Bunlar, 18. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı mimarisindeki yeniliğin kaynağının her zaman tek olmadığı, hem Doğu'dan hem Batı'nın aynı yapı üzerinde etkili olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

[2] Hindistan'daki bu örneklerin tarihsel orijinini takip etmek bu araştırmanın sınırını aşmaktadır ancak bunların da Helenistik veya Avrupa mimarisinin buradaki etkileri ya da izleri olma ihtimali de vardır.

Şekil 4.8: Bijapur İbrahim Türbesi, 1615–1627, ve Babıâli Beşir Ağa Medresesi sütun başlıkları

Şekil 4.9: Delhi Moti Mescidi, 1659, ve Nuruosmaniye Türbesi revakları

Bu dönemde Doğu'nun, yeniliğin kaynağı olduğu sadece yapısal benzerliklerde değil bizzat dönem kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Dönemin şairi Nedim "Bad-i saba, İran'dan Turan'dan esmekte idi" demektedir (Esin t.y. s.5). Osmanlı kaynaklarının da bu dönemde referanslarını hep Doğu'ya, daha çok da İran-Türkistan-Hindistan'a, verdikleri görülmektedir. Müzikte, şiirlerde, yapılara verilen isimlerde, kitabelerde hep bu göndermeler vardır.

18. yüzyıl ile birlikte, artık şairlerin ilhamlarını Şiraz veya İsfahan'dan alıp almamakta tereddüt göstermedikleri bir döneme girilmiştir (Gibb, 1999 s.270). Tarihi metinlerdeki kelimelerin kaba bir sayımının bile, Lale Devri'nde Farsça kelimelerin kullanımında hızlı bir artış olduğunu göstermesi de (Evin, 1980 s.145) bunu desteklemektedir. Ayrıca "Sebk-i Hindi" adı ile tanınan hikmet, tefekkür ve tasavvufi

görüşü esas alan Hint şiir üslubu, İran şairleri aracılığıyla 17. yüzyıl başından itibaren, 18. yüzyıl da dahil Türk edebiyatını etkilemiştir (İpekten, 1985 s.40).

Bu dönemde özellikle yeni yazlık saraylara isim verilirken de Farsça terimler ve İran kaynaklı isimler tereddütsüz tercihtir: Hüsrevabad, Feyzabad, Sadabad, Mihrabad, Emnabad, Hümayunabad, Neşetabad, Ferahabad, Şerefabad, Şevkabad gibi. 18. yüzyıla kadar medreselerde eğitim dili Arapça iken Damat İbrahim Paşa'nın 1721'de vakfettiği medresesinde ayrıca Farsça öğretilmesini de sağlaması (Evin, 1980 s.138) ilginin sadece şairlerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Anlaşılan savaşlara ve çekişmelere karşı İran, eğitimli ya da değil, bir Osmanlı için üst düzey zevkin, doğa zevkinin ve edebi başarının sembolü olmaya devam etmiştir (Cerasi, 1997 s.42). Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'deki külliyesinin han kitabesinde, Paşa'nın Nevşehir'de "Mûlûk-ı Hind'e mahsus" (Hindistan krallarına özgü) bir yer yaptırdığı yazılmıştır (Aktuğ, 1993 s.105). Bu ifade, şairane bir söz oyunundan öte, bu dönemdeki bani ve sanatçıların, bakışını Doğu'ya, İran'la aynı zamanda Hindistan'a da çevirdiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Dönem yapılarından ve edebi metinlerinden, bu dönemde bir İran-Hint etkisinin olduğu açık olarak görülmektedir, ancak Osmanlı ile İran-Hindistan arasındaki kültürel etkileşimlerin nasıl gerçekleştiği konusu çok net değildir. Bu dönemde doğrudan bir sanatçı gidiş gelişi konusunda bilgi yoktur. Ancak bölgeler arasında elçilerin gidip geldiği bilinmektedir. 1717'de Hindistan'dan gelen elçi, Edirne'de padişahın huzuruna çıkmış, daha sonra İstanbul'da günlerce ağırlanmıştır (Zeybek-Kara 2003 s.352). 1729 ve 1736–37 yıllarında İran elçisi için Sadabad'da ziyafet verilmiş ardından top, tüfek ile gece şenliği düzenlenmiş, "azim zevk, sefâlar" olunmuştur (Çolak 2002 s.526). 1741'de İran hükümdarı Nadir Şah'ın elçisi olan Hacı Han, aradaki barışı uzatmak için üçbin kişilik maiyeti ile İstanbul'a gelmiştir. İran elçisine Fener Bahçesi'nde ziyafet verilmiş, Türk şair, besteci ve hattatların İranlı sanatçıların başarılarına eşit değerde görünmesi için her tertibe başvurulmuştur (Glück, 1968 s.359). Nadir Şah'ın Avşar saltanatını kurduktan sonra Hindistan tarafını istila etmesi üzerine, 1744'te Hint elçisi de İstanbul'a gelmiş ve şahı, Osmanlılara şikâyet etmiştir[1] (Zeybek-Kara 2003 s.383). İstanbul'dan İran'a giden

[1] Hindistan'la siyasi ilişkiler 18. yüzyılın ilk yarısından sonra da devam etmiştir. Güney Hindistan'ın Maysor Sultanlığı ile Osmanlı hükümdarlarından I. Abdülhamit ve III. Selim arasında siyasi ve ticari ilişkiler

elçilere de bu dönemde rastlanmaktadır. Bunların ilki 1721 Ahmet Dürri Efendi heyetidir. Ahmet Dürri Efendi, aynı zamanda İran'la ilgili sefaretnamelerin ilkini kaleme almıştır (Altuniş-Gürsoy 2002 s.588). 1746-1747'de İran'a elçi olarak bu sefer Kayserili Ahmed Paşa gönderilmiştir (Altuniş-Gürsoy 2002 s.588).

Bu elçi heyetleri doğrudan mimariye etkili olmasa da beraberlerindeki heyet mensupları ya da getirdikleri hediye eşyalar bu etkileşime yol açmış olabilirler. 28 Mehmet Çelebi, Paris'e gidişinde "...Hint abadileri, kıymetli kürkler ve gül yağları ile nice tefarik eşya" götürmüştür (Altuniş-Gürsoy 2002 s.583). Nadir Şah tarafından I. Mahmud'a hediye edilen taht, şahın Hint seferi sırasında ele geçirdiği bir eser olarak, Hindistan-İran-Osmanlı arasındaki sanat eseri akışını da göstermektedir. Ayrıca sadece küçük eşyalar değil bunları yapan ustalar da Doğu'dan İstanbul'a gelebilmiştir. Örneğin 1703 yılında Sadrazam Rami Mehmet Paşa, çuha ve ipek kumaşların üretimini teşvik etmek için Hindistan'dan dokuma ustaları getirtmiştir (Berkes, 1978 s.49).

Diplomatlar ve tüccarlar yanında yine, Hindistan'dan yola çıkan Müslüman hacıların önce İstanbul'a uğradıkları, Aksaray ve Üsküdar'daki Hindî tekkelerinde konakladıkları bilinir (Zarcone, 1994 s.78). İstanbul'da Hint kültürünün bir nevi merkezi olan bu tekkelerin sanatçılar üzerinde de etkisi olduğu düşünülebilir. Ayrıca eski Hint-İran kültürü ile beslenmiş olan Melamîlik anlayışının özellikle Lale Devri'nde saray çevresinde kabul görmesi (Işın, 1994 s.380) baniler çerçevesinde bu etkilenmenin nedeni olabilir.

18. yüzyıl Osmanlı Mimarisi'ndeki "Hint merakı" o raddedir ki, yapı duvarlarına yerleştirilmiş olan kuş köşklerinde bile bu görülebilmektedir. Özellikle 18. yüzyılda en görkemli örneklerinin verildiği bu mimari elemanlar, adeta kuşlar bağlamında yaratılmış minik birer masalsı Hint sarayı, mihrace köşkü görünümü kazanmışlardır[1] (Şekil 4.10). Yine seyir amaçlı, fakat bu kez kuşlar için, bu dekoratif elemanlar yapıldığında Doğu'dan esinlenilmiş; kuşlar vasıtasıyla uzak diyarlara gönderme yapılmış gibidir.

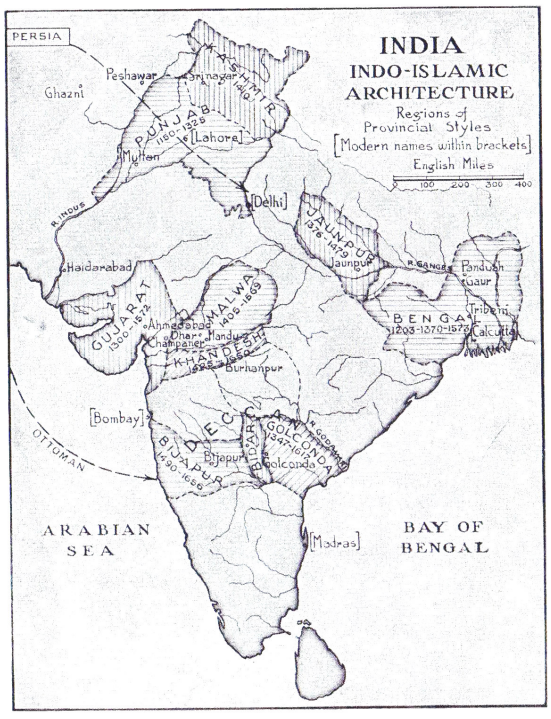
kurulmuştur. Maysor hükümdarı Tipu Sultan'ın elçisi İmam Serdar'ın (ö. 1787) mezarı da Aksaraydaki Hind tekkesindedir (Zarcone, 19994 s74).

[1] Bu yaklaşım I. Mahmud devrinden sonra da devam etmiştir. Örneğin Ayazma Camisi duvarlarındaki kuş evleri ile "Doğu" sarayları arasındaki benzerlik daha da fazladır. Bu konuda daha fazla bilgi için S. Şahin, "18. Yüzyılın İlk Yarısı İstanbul Kentinde Su Yapıları" 4. Uluslararası Sinan Sempozyumu, Edirne 2008.

Şekil 4.10: Udaipur Sarayı (1559-1725) ve Seyyid Hasan Paşa Medresesi kuş evi

18. yüzyılın ilk yarısındaki değişimin görüldüğü Osmanlı yapılarındaki Hint etkisine bakıldığında bunun özellikle Hindistan Yarımadası'nın güneydoğu sahilleri, Dekkan ve Bijapur bölgesi kaynaklı olabileceği görülmüştür. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan'la doğrudan ilişkilerinde, Umman (Arap) Denizi üzerinden bu bölgenin öncelikli olması (Brown, 1956 s.25) bu dönemdeki mimari değişimle de uyuşmaktadır (Şekil 4.11).

Şekil 4.11: Hint Yarımadası'ndaki İslam Devletlerini ve dış ticaret yollarını gösteren harita (Brown, 1956)

Dönemin ilk yıllarındaki Doğu etkisine karşılık 1740'lardan sonra mimarideki değişimin kaynağı daha çok Batı mimarisidir. Bu tarihten sonra Batı mimarisinin

etkisi, yoğun bir şekilde Osmanlı mimarlığında hissedilmektedir. Artık geleneksel unsurların yavaş yavaş değişmeye; Batı mimari repertuarından alınmış elemanların, tasarım kaidelerinin, hatta planların "değişimin" kaynağı olarak sıkça Osmanlı mimarlığında kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Mimarideki Batı kaynaklı değişim, 1740'larda birdenbire ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Aslında Batı'nın bu etkisi mimariden önce, yüzyılın başında başka sanat dallarında, tekil bazı uygulamalarda kendini göstermeye başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın uzman, öğretmen, sanatçı, danışman, arabulucu diplomat gibi elemanları İstanbul'a artarak gelirken, Avrupa'nın tüccar kolonilerinin ve mallarının yurda akımı başlamış, adeta ülkeyi egemenliği altına almıştır[1]. Böylelikle giyim eşyasından mobilyaya, parfüm ve süs eşyasına kadar Avrupa malları Osmanlı sınırları içinde yayılmaya başlamıştır (Arık 2000 s.430).

Kuşkusuz Batılı bu insanlar ve ürünler o dönemde Osmanlı sanatını etkilemiştir. Bu etkiyi, özellikle 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren resim sanatında görebilmekteyiz[2]. Özellikle Lale Devri'nin iki sanatçısı; Levni ve Abdullah Buharî, Osmanlı resim sanatına daha önce görülmemiş düzeyde yeni bir soluk getirmesi açsından önemlidir. Lale Devri nakkaşları, çevrelerini gözlemlemişler, çevre peyzajını gösteren minyatürler yapmışlar, renk değerlerini keşfetmişler, ışık-gölge gibi Avrupa resmine özgü teknikleri kullanılmaya başlamışlardır[3] (Renda 2002 s.266).

Bu dönem resim sanatının mimariye yansıması, mermer veya taş kabartma şeklinde işlenmiş vazo içinde çiçekler ve sepet içinde meyvelerden oluşan desenler üzerinde

---

[1] Provizyonizme dayanan Osmanlı iktisadi politikasında ithalatın, arzu edilen, teşvik gören ve kolaylaştırılan bir faaliyet olması (Berkes, 1978 s.29) bunu daha da artırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, zaman zaman kapitülasyonların belgelediği bir gelişmeyle, tamamen ithal mallarına açık bir pazar halini almıştır (Arel, 1975 s.10).

[2] Bu etkileşimin 18. yüzyıldan önce başka sanat dallarında da kendini gösterdiği öne sürülebilir. Örneğin 1676'da Marquis de Nointel'in elçilikte yeni bir tiyatro salonu yaptırdığı ve burada verilen bale ve oyunlara meraklı Türklerin de geldiği bilinir. Böylelikle batı biçiminde sanata duyulan ilginin önce tiyatro gösterilerinden başladığı düşünülmüştür (Renda, 1977 s.16). Osmanlı sanatında dış etkinin özellikle kumaş süslemelerinde izler bıraktığı da öne sürülmüştür. Zira, 1697 yılında İran Şahı'na Türkiye'den gönderilen hediyeler arasında "yeni moda Avrupa çiçekli zerbeftinden 4 top kumaş, en iyi cinsten Avrupa dibasından 12 elbiselik kumaş" bulunması bunun işareti sayılabilir. Demek ki bu yıllarda Türk kumaşlarında Avrupa motifleri kullanılmaya başlanmıştır (Cezar, 1995 c1 s.17).

[3] Lale devri ressamlarının da, birdenbire Avrupa resmine yaklaşan bir çıkış yapmadıkları, klasik dönem boyunca yayılan manzara resminin, 17. yüzyılda Nakşi ve Gazneli Mahmut gibi ustalarla, kendi doğal gelişimini sürdürerek Lale Devri'ndeki aşamaya ulaştığı ortaya konmuştur (Arık, 1988 s9). Gazneli Mahmut albümünde dibinde meyveler bulunan vazolu çiçek resimleri de birer sayfa kaplayan tablocuklar şeklinde yer almaktadır.

olmuştur. Her ne kadar İslam ve Osmanlı sanatında uzun zamandır var olsa da[1], 18. yüzyılda yaygınlık kazanan bu rölyef desenlerin daha öncekilerden farkı; çiçek ve ağaçların vazo içine konarak topraktan yabancılaştırılmış olmaları (Ögel, 1999 s.76), vazoların perspektiften çizilmiş sehpalar üzerine oturtularak (Arel, 1975 s.42) üç boyutlu mekân tasarımını yansıtmalarıdır. Bunlara ek olarak, meyve kompozisyonları gibi Türk sanatında cüretkâr kabul edilebilecek uygulamaların (Arık, 1973 s.31), gerçek nesnelerin sunumu olarak o zamana kadar rastlanmayan natüralist bir yaklaşımla ele alınmış olması (Bates, 1995 s.296) Batı sanatının, özellikle Avrupa'dan ithal edilen eşyaların etkisine bağlanmıştır (Arık, 1973 s.31).

Tarafsız bir gözle bakıldığında 1740'lara kadar 18. yüzyıl Osmanlı mimarlığında Batı sanatı etkisinin, bezemesel rölyefler ve ikincil mimari öğelerdeki kısmî etki ile sınırlı kaldığı görülür[2]. Bunun istisnaları çok azdır: Sadabad Kompleksi'nin tasarım konsepti ve Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nin seki kemerleri bu nadir örneklerdendir[3]. Sadabad'ın tasarımındaki olası Batı etkisine yukarıda değinilmiştir. III. Ahmed Kütüphanesi'ndeki örnek ise çok kolay açıklanabilecek bir örnek değildir. Yapının merkezi mekânı ile girişin tam karşısında yer alan eyvan şeklindeki birim arasındaki üç açıklıklı sütun dizisi, Osmanlı mimarlığında daha önce görülmemiş şekilde ortada yükseltilmiş sivri kemer ve iki yanda yüksek dikdörtgen atkılarla birbirine bağlanmıştır. Avrupa Rönesans mimarisindeki, özellikle Palladio tarzı, kemer dizilerinin bir varyasyonunu hatırlatan bu mimari elemanın benzerlerini Avrupa'daki bazı saray yapılarının cephelerinde görmek mümkündür (Şekil 4.12). Batı mimarisi ile benzerlik içinde olan ve daha sonra da Osmanlı mimarlığında başka bir örneği görülmeyen bu tekil uygulamanın nasıl gerçekleştiği şu an için tespit edilememiştir.

Bunlar, adamakıllı natüralist çiçek ve meyve desenleri ortaya koyan resimlerdir ve Türk resminde ilk natürmort örnekler sayılabilir (Arık, 1988 s.11).

[1] En azından 16. yüzyılın 2. yarısından itibaren Osmanlı repertuarında olan saksı içinde çiçek motifi, 1592 tarihli Topkapı Takkeci Camisi çini panolarında, 1642 tarihli Sünnet Odası dış duvarlarında görülebilir. Osmanlı taş işlerinde ise 16. yüzyıla indirilebilecek örnekleri vardır. Eyüp Sultan mezarlığındaki 1517 tarihli bir mezar taşında ve Cerrah Mehmet Paşa Çeşmesi ayna taşında bu motifler vardır, Hatice Valide Sultan Çeşmesi de 17. yüzyıldan seçkin bir örnektir (Barışta, 1995 s.103).

[2] Lale Devri ancak, daha sonraki yılarda Batı etkilerinin benimsenebilmesi için gerekli olan temeli ve ilk hareketleri oluşturmuştur. Lale Devri'nde baroklaşmadan söz edilemeyeceği ancak baroğun daha sonraki yıllarda benimsenmesi için gerekli olan çözülmenin bu dönemde başladığı söylenebilir (Arel, 1975 s.42).

[3] Bab-ı Hümayun önündeki III. Ahmet Meydan Çeşmesi'nin (1729-1730) saçağı altında görülen akant yapraklarından oluşan frizin, bu dönem mimarisindeki ilk yabancı motif olduğu dile getirilmiştir (Kuban, 1954 s.105). Ancak yapının ahşap saçağının bir parçası olan ve boyama tekniğiyle yapılmış olan bu desenlerin ne derece ilk yapım tarihine ait oldukları tartışmalıdır. Benzer şekilde, Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi (1723), ve Hekimoğlu Ali Paşa Camisi hünkar girişinin yapıldıkları dönemin üslubuna uymayan "C" kıvrımlı kemerleri muhtemelen sonradan yapılan müdahalelerin eseridir

Şekil 4.12: Venedik'de Rönesans devri saraylarından birinin cephesi ve Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi'nin seki kemerleri

1740 yılından sonra ise Osmanlı mimarlığında müthiş bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu tarihten sonra mimarideki değişim yüzeysellikten çıkmış, üçüncü boyutta arkitektonik bir nitelik kazanmıştır. Yaygın sütunçe ve pilastr kullanımı, köşe sütunlar, gömme sütunlar; yivli, volütlü, akant yapraklı sütun başlıkları; yuvarlak, çok kıvrımlı, dalgalı kemerler; ileri fırlamış, dalgalanmış, kıvrımlı, kırılmış silmeler; istiridye kabuğu, kıvrım dal yüksek rölyefler, tryglifler, boncuk dizileri, barok kartuşlar, eliptik madalyonlar; ayrıca kütle kompozisyonunda yeni arayışlar, içbükey dışbükey yüzeyler bu devrin özellikleridir. Bu değişimdeki etki, özellikle kemer ve sütun başlığı gibi ikincil elemanlarda olmak üzere kısmen de kütle kompozisyonu ve planlarda, bariz Batı mimarisi etkisidir. 1740'lara kadar 18. yüzyıl mimarisindeki Batı etkisinin özelliği, tekil örneklerden oluşması ve dönem için yaygın bir etki göstermemesidir. 1740'dan sonra ise mimari elemanlardan planlara kadar yaygın bir Batı mimarisi etkisi görülmeye başlanmıştır[1].

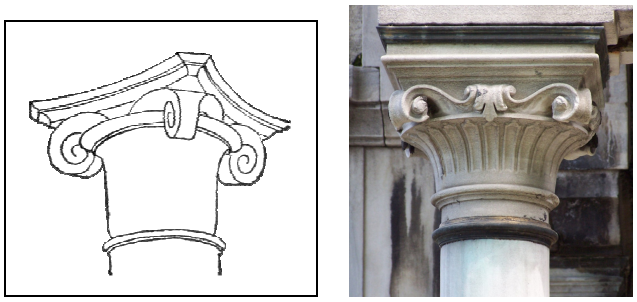
Nuruosmaniye Külliyesi Osmanlı mimarisinde 1740'lardan sonraki gelişmelerin doruk noktasıdır. Bu dönem için belirtilen tüm değişimleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Bu külliyedeki yenilikçi tasarımına giden yolda deneme niteliğindeki yapılar şu şekilde sıralanabilir[2]: Mehmed Emin Ağa Sebili ve Çeşmesi 1741, Sadettin

[1] Özellikle yapı elemanlarındaki bu etkinin örnekleri o kadar çoktur ki, hepsi için ayrı bir, "birebir" kaynak bulmak bu tezin kapasitesini aşacaktır. Burada, incelenen dönemde Batı mimarisinin etkisini yoğun olarak taşıyan Osmanlı yapılarının bir listesi ve bunların içinden Batı mimarisindeki örneklerle doğrudan benzerlik içinde olanlara birkaç karşılaştırmalı örnek verilmekle yetinilecektir

[2] Bu etki bu yapıların bazısında sadece bir sütun başlığında, bazısında planında, bazısında da tüm tasarımda ağırlıklı olarak görülür. Bu bakımdan bunlar arasında bir sıralama yapılmaksızın bu liste verilmiştir.

Efendi Sebili ve Çeşmesi 1741, Atıf Efendi Kütüphanesi 1741, Ayasofya I. Mahmud İmareti (Aşhanesi) ve Cümle Kapısı 1742–1743, Babıâli Hacı Beşir Ağa Külliyesi (özellikle sebili) 1744–1745 ve Seyyid Hasan Paşa Külliyesi (özellikle sebili ve çeşmesi) 1745. Barok etkinin önce sebil, cümle kapısı, çeşme gibi küçük ölçekli yapılarda görüldüğü, ancak geleneksel nitelikleri ağır basan binalardan oluşan külliyeler içinde kalan bu yapıların tekil denemeler olduğu dikkat çekmektedir. İlk kez Nuruosmaniye Külliyesi'nde bu dengesizlik ortadan kalkmış, istisnasız tüm külliye yapıları bu yeni anlayışı yansıtır biçimde inşa edilmiştir.

Bu yapılara dikkatle bakıldığında Batı mimarisinin bu etkisinin genel bir esinlenme yanında, yer yer birebir alıntılar şeklinde de olduğu görülür. Öncelikle bu dönemde yapılmış olan Osmanlı yapılarındaki mimari elemanlara bakıldığında bazı sütun başlıklarının ve kemerlerin daha önce Avrupa'da uzun yıllarca yapılagelmiş örneklere rastlantıya yer vermeyecek oranda benzediği görülür. Benzer şekilde 1740'lardan sonra yapılmış olan Osmanlı yapılarındaki yüksek kabartma motiflerin ve madalyonların da öncülleri Batı mimarisinde vardır (Şekil 4.13, Şekil 4.14, Şekil 4.15).

Şekil 4.13: Batı mimarisinde görülen kompozit sütun başlığı (Anonim 1876) ve Nuruosmaniye Türbesi revak sütunlarından birinin başlığı

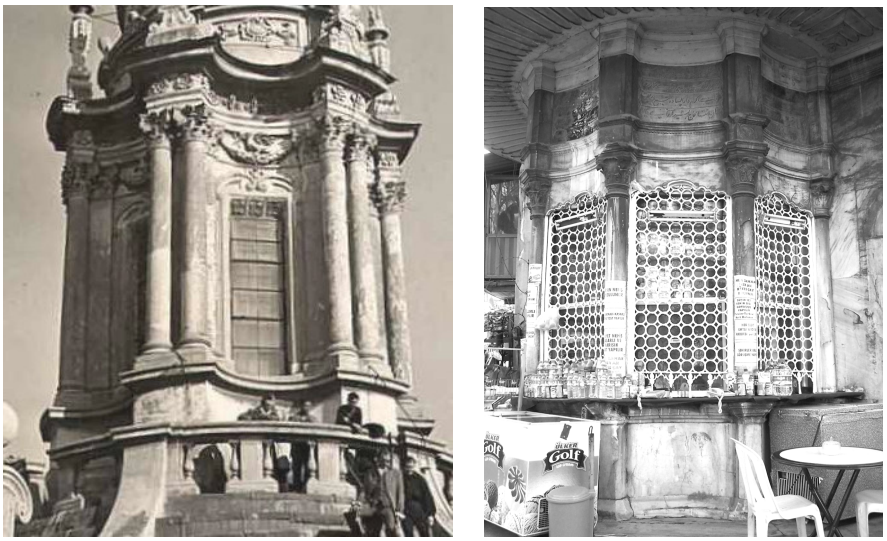

Şekil 4.14: Viyana Burgher Evi (1712'den önce) kapı kemeri ile Nuruosmaniye Türbesi askı kemerlerinin karşılaştırması (Hartmuth 2006)

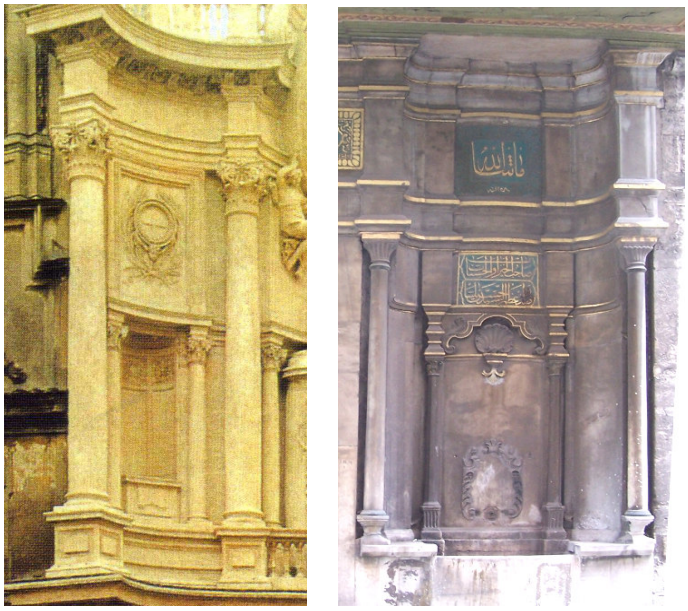

Şekil 4.15: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi (1634-1682) iç mekânındaki madalyon ve Nuruosmaniye Sebili alın kısmındaki madalyon

Yapı elemanlarının yanında, kütlesel benzeşmeler daha azdır. Babıâli Hacı Beşir Ağa ve Hace Âlicenap Kadın Sebili'nin küçük bir Antik tapınakçığı hatırlatan içbükey bombeli planı ve düşey kütle etkisi bunlara bir örnektir. Benzer kütle tasarımlarını Avrupa Barok mimarisindeki çatı fenerlerinde ve çan kulelerinde görebilmekteyiz (Şekil 4.16). Benzer şekilde Seyyid Hasan Paşa Sebili ve Hanındaki çeşmelerde bulunan, iki büyük sütunun oluşturduğu çerçeve içinde daha küçük iki sütundan oluşan kompozisyon pek çok Avrupa yapısında olduğu gibi, Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi giriş cephesinde de görülebilmektedir (Şekil 4.17).

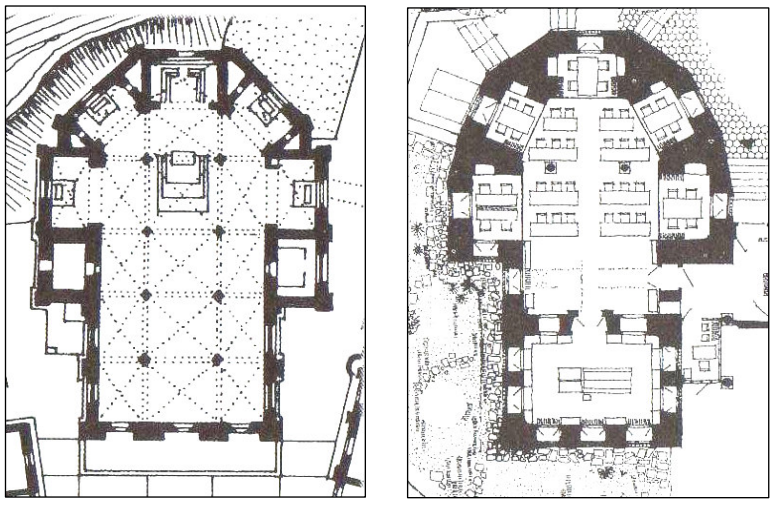

Şekil 4.16: Roma S. İvo alla Sapienza Kilisesi, 1642-1650, kubbe feneri ile Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili karşılaştırması

Şekil 4.17: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi, 1634–1682, giriş cephesindeki ve Seyyid Hasan Paşa Sebili Çeşmesi'ndeki sütun içinde sütun düzenlemesi

İncelenen dönemdeki Osmanlı yapılarında Batı etkisi planlarda da kendini gösterebilmektedir. Bu konuda da en iyi üç örnek Atıf Efendi Kütüphanesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi ve Nuruosmaniye İmareti'dir[1]. Atıf Efendi Kütüphanesi okuma salonu localarının oluşturduğu "barok" plan, 1459–1464 tarihli İtalya Pienza Katedrali planına büyük benzerlik gösterir (Saner 2005 s.83) (Şekil 4.18).

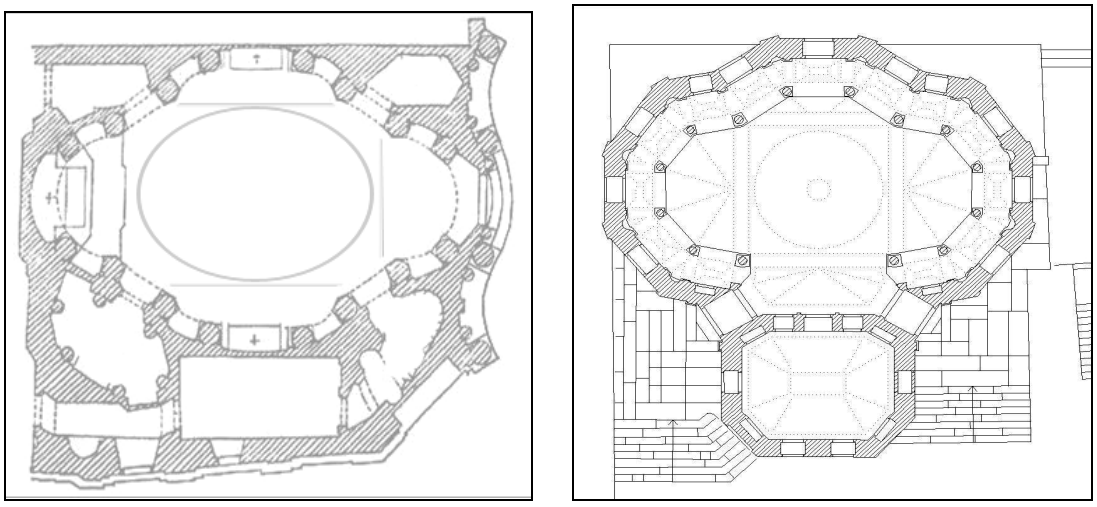

Şekil 4.18: Pienza Katedrali, 1459–1462, ile Atıf Efendi Kütüphanesi planlarının karşılaştırması (Saner 2005).

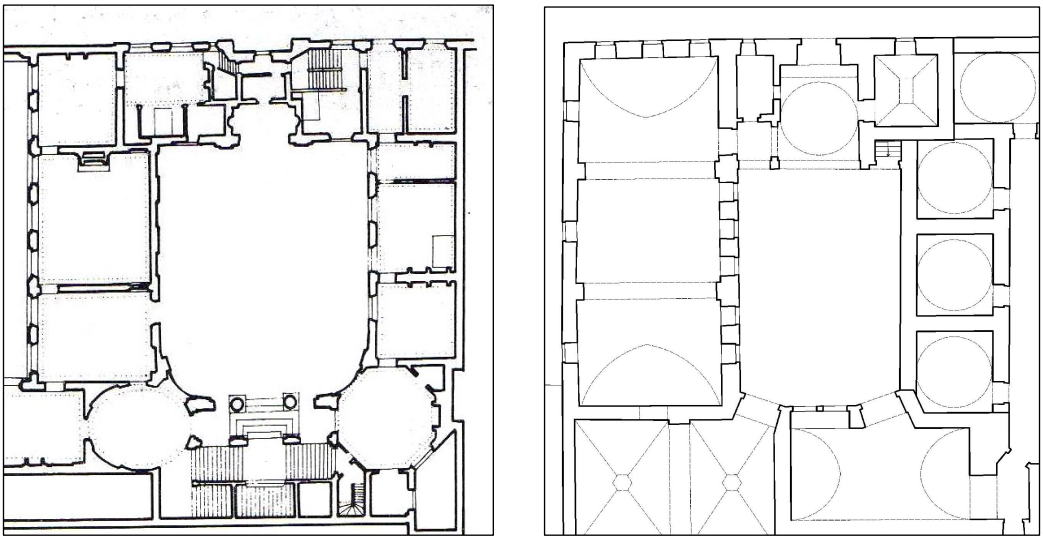
[1] Bu dönemdeki plan alıntıları muhtemelen bu üç yapı ile sınırlı değildir. Yeni araştırmaların, plan alışverişi açısından yeni bulgular çıkaracağı açıktır.

Dönemin Avrupa Barok mimarisi örneklerinden Roma'daki S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi (1634) ise, plan açısından, Nuruosmaniye Kütüphanesi ile benzerliğin ötesinde bir ilişki içindedir. Bu kilisenin elips bir kubbeyle örtülü merkezi mekânı, tıpkı kütüphanede olduğu gibi uzun aksta daha derin, diğer iki yanda daha dar daire parçası şeklinde dört mekânla çevrelenmiştir. Mekânın sütunlarla çevrelenmesi ve ana salonun yanındaki dikdörtgen planlı bir mekânın varlığı (Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kitap deposu), Nuruosmaniye Kütüphanesi ile birebir özdeştir. Buna karşılık Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde merkez kısmın eliptik değil de tam dairesel bir kubbe ile örtülmesi, sütunların duvarlara bitişik olmak yerine serbest duruşları ve girişin yeri, planda farklı olan noktalardır (Şekil 4.19).

Nuruosmaniye İmareti'nde ise avlu köşegen kapılarla özel bir şekil almıştır. Burada kapıların köşegen yerleştirilmesi özellikle tercih edilmiş bir tasarımdır ve kapılar anıtsal boyutlarda yapılarak avluya özel bir görünüm kazandırılmıştır. Dönemin Avrupa mimarisindeki, sert köşelerden kaçınma tutumunun bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan yuvarlatılmış ya da pahlanmış yapı köşeleri, avlular ve meydanlar da bu tasarımı etkilemiş olmalıdır: daha büyük ölçekli olsalar da Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi Avlusu, Paris Hotel Lionne ve Paris Vendome Meydanı gibi. Özellikle Paris Hotel Lambert, hem köşeleri pahlanmış avlusu hem de planı ile Nuruosmaniye İmareti'ne büyük benzerlik gösterir (Şekil 4.20).

Şekil 4.19: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi, 1634–1682, (Norberg-Schulz, 1985) ile Nuruosmaniye Kütüphanesi planlarının karşılaştırılması

Şekil 4.20: Paris Hotel Lambert (1640-1644) (Norberg-Schulz, 1985) ile Nuruosmaniye İmareti planlarının karşılaştırılması

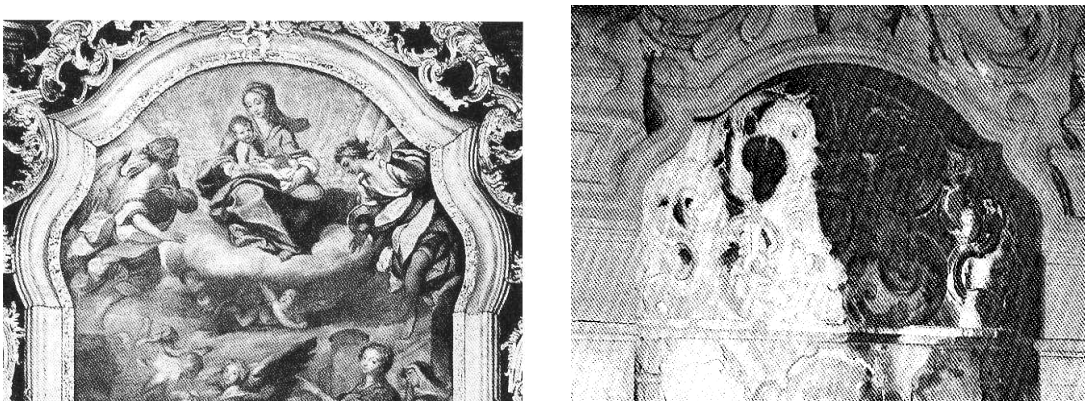
Tüm bu örnekler, 1740'dan sonrasını içeren bu dönemde Osmanlı yapılarında değişimin kaynağı olarak artan bir oranda Batı mimarisini esas alındığını göstermektedir. Batı mimarisi olarak da geniş bir yelpazenin esin kaynağı olabildiği görülmektedir. Öncelikle coğrafi açıdan İtalyan ama daha çok Fransız mimarisinden söz edilebilir. Ayrıca daha az merkezi bölgeler, mesela Orta Avrupa ve Tuna çevresi de bazı örneklerde kaynak olabilmiştir[1]. Dönemsel olarak ise, 18. yüzyılın Osmanlı mimarisi için kaynak, Batı'nın sadece Barok dönemi eserleri değildir. 16. yüzyılın Rönesans, hatta daha öncesinin Romanesk, mimarisi ve 18. yüzyılın rokokosu da incelenen dönemin Osmanlı yapılarına sitil ve süsleme açısından esin kaynağı olabildiği anlaşılmaktadır. Benzer bir yaklaşımı yapı tiplerinde de görebilmekteyiz. Osmanlı yapılarında esinlenilmiş olan Batı yapı tipleri çok çeşitli dini yapılar ya da saray, konut gibi sivil yapılar olabilmektedir. Hatta bazı detaylarda dönemin Avrupa mimarisi ile olan ilişki farklı açılardan görülebilir. Mesela Nuruosmaniye Camisi yan yüzlerindeki abdest musluklarındaki kemer motiflerinin geometrik kurgusu ile Roma S. İvo alla Sapienza Kilisesi örtü plan kurgusu şematik olarak benzerlik göstermektedir (Şekil 4.21). Esinlenirken yapıların ölçekleri de her zaman dikkate alınmayabilmektedir, örneğin Nuruosmaniye İmareti ile benzer plandaki Paris Hotel Lambert arasında büyük ölçek farkı vardır. Esin kaynağı, bazen Maçka I. Mahmud

[1] Nuruosmaniye Külliye kapıları, iki ya da üç katlı piramit şekilli çatıları ile Orta Avrupa Rokoko saraylarının çatıları ile ilişkilendirilebilir (Cerasi 2000 s.180).

Çeşmesi (1748) kemerinde olduğu gibi bir resim çerçevesi (Saner 2005 s.92) ya da ahşap bezeme detayları olabilmektedir (Şekil 4.22).

Şekil 4.21: S. İvo alla Sapienza Kilisesi, 1642-1650, kubbesi ile Nuruosmaniye Camisi abdest musluklarının kemer motiflerinin karşılaştırması

Şekil 4.22: Graz Mariahilf Kilisesi, 1611 resim çerçevesi ile Maçka I. Mahmud Çeşmesi kemerinin karşılaştırması (Saner 2005)

Görüldüğü gibi 1740'dan sonra Osmanlı mimarisindeki değişimin kaynağı olan Batı mimarisi örneklerinde belli bir bölge, dönem ya da yapı tipinin ağırlığı söz konusu değildir. Bu açıdan, bilinçli bir seçimin, bir ekolün varlığından çok, rasgele ve eklektik bir tavrın bu dönemde İstanbul'da eser veren sanatçılar üzerinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmaz. Mimari eserlerin incelenmesi ile ortaya konan bu etkinin "hangi yolla" gerçekleştiği de önemli bir noktadır. Bu çalışmada ele alınan mimarinin ve mimarideki değişimin anlaşılması için çok önemli olan bu konuyu, bugünkü bulgularımız ışığında tam anlamıyla cevaplamak kolay değildir. Ancak yine de bazı ipuçları bulunabilmektedir.

18. yüzyıl Osmanlı yapılarında 1740'a kadar, bezemelerdeki Batı etkisinin Avrupa'dan ithal edilen eşyalara bağlı olabileceğine yukarıda değinilmişti. 1740'lardaki Osmanlı mimarlığında ise bazı yapı elemanlarının ve planların, Batı mimarisindeki örneklere benzerliği, bunların bizzat bu yapılardan haberdar olan usta ya da mimarlarca yapıldığına şüphe bırakmamaktadır. Ancak bu "tanımışlık" nasıl gerçekleşmiştir? Ya bu yapıları bizzat yerinde gören Osmanlı sanatçıları tarafından ya da bizzat Avrupa'dan gelen sanatçılar tarafından yapılmışlardır. Üçüncü bir olasılık da yerel sanatçıların, söz konusu Batı mimarisinin sadece plan ve çizimlerini görerek, bunları kendi yorumlarını da katarak, Osmanlı başkentinde uygulamış olmalarıdır.

Bu dönemde yerli sanatçı ya da ustalardan birinin Avrupa'ya gidip oradaki yapıları incelediğine veya orada eğitim aldığına dair her hangi bir bulgu yoktur[1]. Avrupa'dan Osmanlı yapılarında çalışmak üzere bir sanatçının geldiğine dair ise çok net olmayan bazı görüşler dışında fazla bir veri bulunmamaktadır[2].

Bu durumda üçüncü olasılık en kuvvetli olasılıktır. Bu olasılığı kuvvetlendiren bir delil, Atıf Efendi, Nuruosmaniye Kütüphanesi ve Nuruosmaniye İmareti'ndeki etkinin sadece plan düzeyinde kalmış olması, genel kütle prensiplerinin Batı mimarisindeki örneklerden tamamen farklı, Osmanlı yapı geleneğini devamı niteliğinde olmasıdır. Örneğin Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi ve Nuruosmaniye Kütüphanesi karşılaştırıldığında; sütunlar ilkinde arşitravla, diğerinde kemerlerle birbirine bağlanmıştır, örtü tekniği ise tamamen farklıdır. Dahası yapıların genel kütlesel görünüşleri de ayrı yaklaşımları ifade eder: ilkinde dıştan yapının planı ve örtüsü hakkında çok az şey görülürken, ikincisinde plan kurgusu dış görünüşe

[1] Tespit edilebildiği kadarıyla 18. yüzyılda bir Osmanlının Avrupa'da sanat eğitim almasına dair en erken tarihli örnek III. Mustafa devrindendir. Reau, III. Mustafa devrinde Fransız Güzel Sanatlar Akademisi kayıtlarında Osmanlı Rumlarından iki gencin adını saptamıştır (Arel, 1975 s.12).

[2] Öncelikle Osmanlı ustalarına yaptırılan inşaatın yanı sıra, yeni beğeni özlemlerine karşılık verecek şekilde bazı uygulamaların yabancılara ısmarlanabildiği öne sürülmüştür (Arel, 1975 s54). Bu konuda iddialar daha Lale Devri'nden başlatılmıştır. Örneğin Vandal'ın, 1887'de basılan ve 1728–1741 arasındaki dönemi ele alan eserinde o sırada İstanbul'a Asya ve Avrupa'nın her tarafından mimarlar çağrıldığını yazdığı bilinmektedir (Kuban, 1954 s.23). Tournefort, 18. yüzyılın başında Kâğıthane deresinin Fransızlar tarafından setler inşa edilerek dikdörtgen havuzlar haline getirilip Marly'ye benzetilmek istendiğini yazar (Arel, 1975 s.31); Raczynski ise, "18. yüzyılda Kâğıthane'nin planını yapanlar herhalde Fransızlar olmalıydı" iddiasını ortaya atmıştır (Raczybski, 1980). Yine erken 18. yüzyılda, Lale Devri çeşmelerinin dekorasyonlarının Avrupai (?) olduğunu söyleyen Gurlitt, bunu (herhangi bir kaynak belirtmeden) İstanbul'da çalışan İtalyan mermer işçilerinin tesirine atfetmiştir (Gurlitt,, 1999 s88). 14. Louis zamanında Fransız saray mimarı François Blondel'in İstanbul ve Mısır'ı diplomatik bir görevle dolaştığı; ayrıca 1722'de Pierre Vigne de Vigny'nin Fransız elçilik binasının onarım projesini hazırlamaya geldiği biliniyorsa da bu mimarların Osmanlılar hesabına çalıştıklarını belirten hiçbir belge yoktur (Arel, 1975 s.13).

yansımış, yüksek kasnaklı orta kubbesi ile örtü görünür kılınmış, cepheler kısmen sade tutulmuş, cepheci bir yaklaşımdan kaçınılmıştır.

Bazen Nuruosmaniye abdest musluklarında olduğu gibi Batı mimarisindeki bir kubbe şeması, bir süslemede karşımıza çıkabilmektedir. Bu da, bu yapının örtü planını gören bir sanatçının bunu bir kabartma deseninde uyguladığını düşündürmektedir. Osmanlı mimarlığında değişimin en kolay yaşandığı ilk eserler, çeşme, sebil, hazire duvarları gibi dinsel kalıplar dışında kalan, çözümü zor teknik sorunlar içermeyen eserlerdir. Baş mimarın emek ya da takibini gerektirmeyen bu küçük eserlerin yaratılabilmesi için sanatçıların, benzer örneklerin resimlerini görmelerinin bile yetebileceği düşünülebilir (Cezar, 1995 c1 s.50). Bütün bunlar, 1740'lardan sonra yapılan Osmanlı yapılarının gelenekten yetişmiş tasarımcılar tarafından, Batı'daki yapıların sadece planları ve bazı temel çizimleri görülerek yapıldığını desteklemektedir.

18. yüzyılda Avrupa'da, mimari çizim ve motif derlemelerinin yayınlandığı, bu yayınların da genel bir rağbet gördüğü bilinir. Örneğin, G. M. Oppenord, G. Boffrand ve J. F. Blondel'in eserleri, 150 yıl süre ile bütün Batılı mimarların yararlandıkları el kitaplarıdır (Arel, 1975 s.56). Bu ve benzeri desen kitaplarının incelenen dönemde Osmanlı sanatçılarının eline geçmiş olması çok uzak bir ihtimal değildir. Yüzyılın başında Sadabad sarayı için bu tür resimli kitapların getirilmiş olabileceğine yukarıda değinilmişti. Nuruosmaniye Camisi ile ilgili olarak da, Avrupa'dan planlar getirildiği, hatta bunlardan birinin seçilerek yaptırılmak istendiğini, ulemanın karşı koyması yüzünden de uygulanamadığı belirtilmiştir[1] (Dallaway 1797 s.103, Walsh-Allom 1836 s.12). Sonuç olarak Batı esinli Osmanlı yapılarında bu esinin, planlar ve detaylarda yoğunluk kazanması, fakat kütlede ve inşa prensiplerinde Osmanlı geleneğinin ağırlığını sürdürmesi, etkinin "hangi yolla" olduğu sorusunun cevabının "Avrupa'dan gelen çizimlerin yerli sanatçılarca görülmesi" şeklinde olması olasılığını yükseltmektedir.

Bu dönemdeki değişimi sadece doğu ve batı mimarisinden esinlenmelerle açıklayamayız. Öyle örnekler vardır ki, Osmanlı mimarlığında süregelen uygulamalardan değişik olmalarına karşın Doğu ya da Batı mimarisi, bunları

açıklamada yetersiz kalmaktadır. Mimari kaynak bazen her ikisi birdenmiş gibi gözükmekte bazen ikisinden de farklı bir kaynak olabilmektedir. Örneğin İstanbul Bizans mimarisinin ve erken dönem Osmanlı mimarisinin, yer yer değişim arayışı üzerine etkili olduğu söylenebilir.

"18. asırda inşa edilen binalarda görülen yeniliklere menşe ararken İstanbul'da bol bol bulunan Bizans eserlerini de hatırlamak icap eder" diyerek Kuban, bu dönem Osmanlı mimarisinin yerel Bizans mimarisi ile ilişkisine dikkat çekmiştir (Kuban, 1954 s.136). Bu etki daha çok sütun, sütun sıraları-revaklar, kubbe kasnakları ve cephe malzemesinde olmuş gibidir. 18. yüzyılın ilk yarısında farklı zamanlara ait iki örnek; Damat İbrahim Paşa Arastası (1719–1720) ve Nuruosmaniye Külliyesi (1749–1755) kuzeybatı sınırındaki revaklar buna örnektir. Dükkân sıralarının önünde yer almaları, ölçekleri, sütun başlıkları, kemerleri, ritimleri ile Osmanlı mimarlığından çok, Ortaçağ Bizans "Mese" mimarisini hatırlatmaktadırlar[2] (Şekil 4.23). 18. yüzyılın ilk yarısında görülen ve Bizans mimarisi etkisinde kalındığını akla getiren bir başka yapı öğesi de yüksek kubbe kasnaklarıdır. Özellikle Babıâli Hacı Beşir Ağa Camisi (1745), Fatih I. Mahmud Kütüphanesi (1741) ve Nuruosmaniye Kütüphanesi (1755) kubbeleri Osmanlı mimarlığında o dönem için alılmamış yüksek kasnakları ile dikkat çekerler (Şekil 4.24). Ayrıca 18. yüzyıl yapılarında taş-tuğla almaşık duvar örgüsünün yaygınlaştığı görülür. En anıtsal yapıların bile cephelerinde kullanılan bu teknik, bazı maddi ve pratik sebeplerden olabileceği gibi Bizans yapı cephelerine öykünmeden kaynaklanan bilinçli bir geri dönüş, Bizans duvar işçiliğinin yeniden canlandırılması olarak da görülebilir[3] (Esemenli, 1990 s.57, Cerasi, 1997 s.38-39).

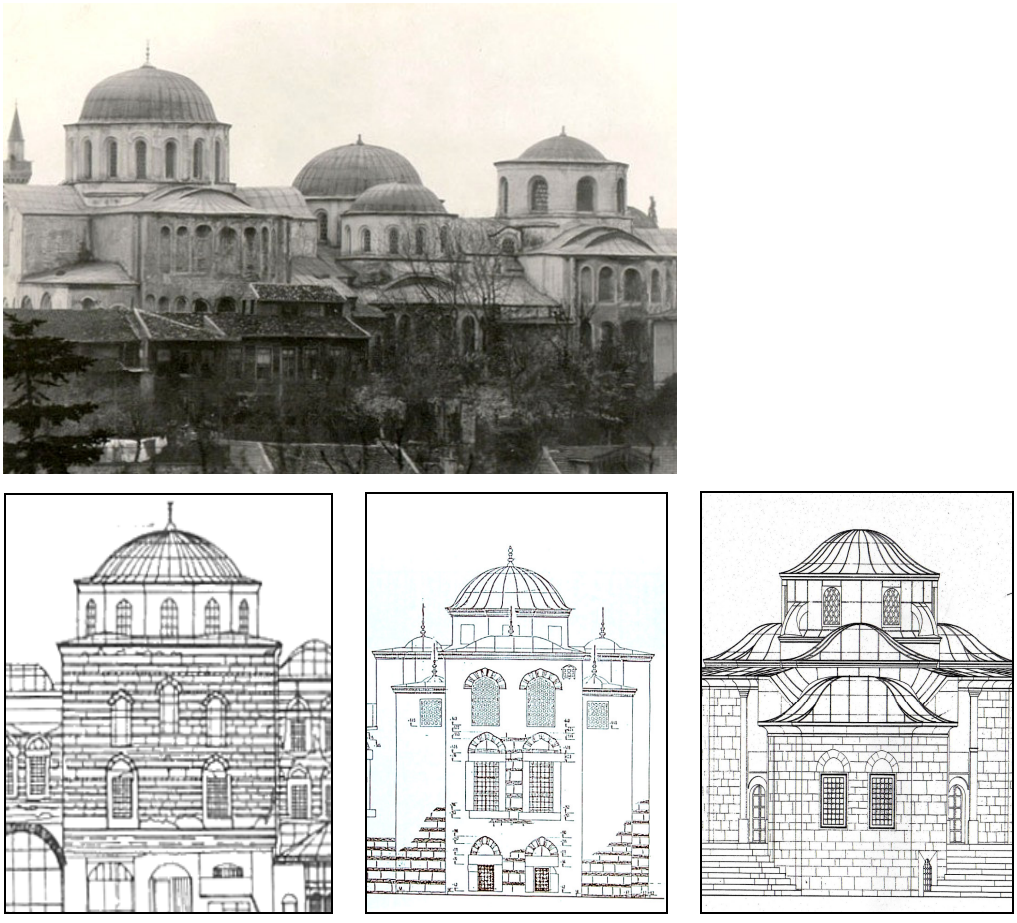
[1] Avrupa'dan getirtilen bu planların camiden çok, kütüphane ve imaretin plan tasarımında etkin olduğu anlaşılmaktadır.

[2] Bu arada göz ardı etmemek gerekir ki, İstanbul gibi sürekli üst üste yapılaşmalarla oluşan bir kentte bu yapı elemanlarının tarihlenmesi ayrı bir problemdir. Osmanlı mimarlığında başka örneği de olmayan bu sütun sıralarının 18. yüzyıl eseri mi olduğu yoksa çok daha eskilerin kent düzenlemelerinin kalıntıları olup 18. yüzyıl külliyelerinin bir parçası haline mi geldikleri tartışma konusudur.

[3] Bizans canlandırmacılığı 18. yüzyılın ikinci yarısında daha da yaygınlaşmış gibidir. Ayazma (1760-1761), Zeynep Sultan (1760) ve Şebsefa Hatun (1787) camilerinde sürekli ve kıvrımlı beşik tonozlar ve revaklar, kemerlerle duvar arasındaki zıtlığı yumuşatmak için yerleştirilen yuvarlak pencereler, kıvrımlı kasnak köşeleri ve dalgalı saçaklar Barok yanında Bizans çözümlerini de çağrıştırmaktadır (Cerasi 2000 s.180).

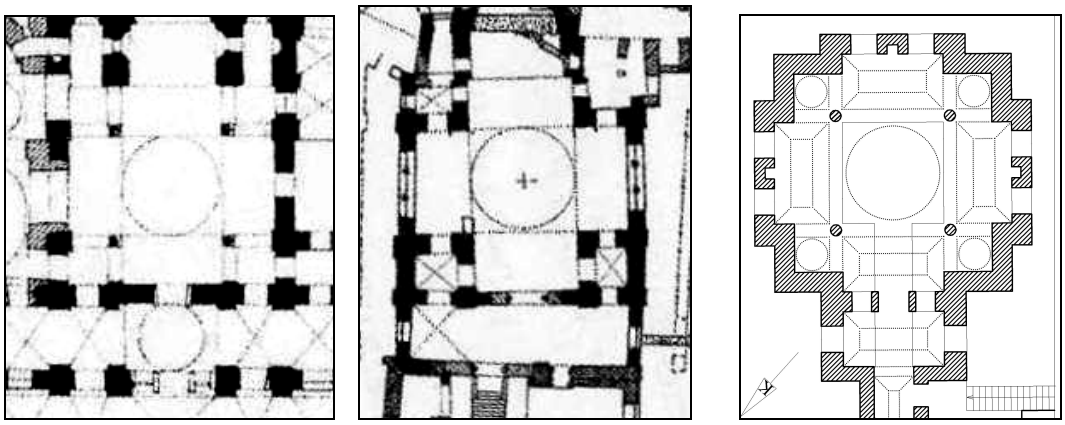

Şekil 4.23: Bizans mimarisinden Binbirdirek Sarnıcı sütunları (Wulzinger, 1925) ile Nuruosmaniye kuzeybatı setinin altındaki sütunların karşılaştırması

Şekil 4.24: İstanbul Pantakrator Kilisesi (Zeyrek Camisi), c.1136, ve Babıâli Hacı Beşir Ağa Camisi, Fatih I. Mahmud Kütüphanesi ve Nuruosmaniye Kütüphanesi kubbeleri

Bu genel etki yanında, 18. yüzyıl yapıları içinde iki tanesi, Fatih I. Mahmud Kütüphanesi (1741) ve Nuruosmaniye Camisi mihrabı (1749-1755), Bizans yapıları ile birebir benzeyen unsurlar içermektedir. Fatih I. Mahmud Kütüphanesi, hem plan hem kütle açısından Bizans yapılarına bir gönderme gibidir. Yüksek beden duvarları, aşağıdan yukarıya doğru kademe kademe yükselen kompozisyonu, merkezde yüksek kasnaklı kule-kubbe ve almaşık örgülü duvarları bunun göstergeleridir. Ayrıca dört sütun tarafından taşınan merkezi kubbe, kubbenin dört yanında haçın kolları şeklinde uzanan dikdörtgen mekanlar ve kolların arasındaki köşelere yerleştirilmiş kare birimlerden oluşan planı yine Bizans yapılarında sıklıkla uygulanan Yunan haçı temelli merkezi plan uygulamasının bir tekrarıdır (Şekil 4.25). Neredeyse tipik bir Ortaçağ Bizans yapısının küçük ölçekli bir yeniden yorumlaması olan Fatih I. Mahmud Kütüphanesi, belki de Eski Fatih Camisi yanında yer alıyor olmasından dolayı, bu şekilde tasarlanmış tekil bir 18. yüzyıl denemesidir.

Şekil 4.25: İstanbul Pantakrator Kilisesi (Zeyrek Camisi), c.1136, ve Kriotissa Manastırı Kilisesi (Kalenderhane Camisi), 9.-10. yüzyıl, (Müller-Wiener 2002) ile Fatih I. Mahmud Kütüphanesi planının karşılaştırması

Nuruosmaniye Camisi'nin ana kütleden taşan poligonal planlı mihrap mekânı da Bizans etkisini çağrıştırmaktadır[1]. Nitekim, köşe pilastrları ve pencereli, yüksek kasnaklı örtüsüyle Nuruosmaniye mihrap mekanı, özellikle Ayasofya'nın apsisine benzemektedir (Şekil 4.26). Mihrabın ana kütleden taşan bir mekân içine konulduğu Osmanlı camilerinde erken devir uygulamalarında, muhtemelen yine Bizans mimarisinin etkisi ile, bu mekanların poligonal olarak yapıldığı; ancak klasik devirde

[1] Bunun yanında külliyenin içinden geçen ve yaya trafiğinin yoğun olduğu yola bakan mihrap cephesinde, dikdörtgen bir çıkıntı yerine köşeleri yumuşatılmış bir plan tercih edilmiş olabilir. 1753'te yapılan Maktul Mustafa Paşa Camisi'nde ve daha sonra Nusretiye Camisi'nde (1825-1826) de mihrap sofasında benzer şekilde poligon planın tercih edilmesi, bunun daha çok estetik bir tercih olduğunu düşündürmektedir.

bunun terk edilip tamamen dikdörtgen planlı bir mekân halini aldığı bilinmektedir. Aynı şekilde erken devir camilerinde ana kubbeden çok alçakta düşünülen bu kısım, klasik devirde ana kubbeye eklenen diğer yarım kubbelerle aynı seviyelerde tutulmuştur (Açıkgözoğlu 2002 s.130). Bu açıdan, Osmanlı mimarlığında, klasik devirde terk edilen bir uygulamanın 18. yüzyılda Nuruosmaniye Camisi'nde tekrar ortaya çıkması Bizans mimarisi yanında, erken devir Osmanlı mimarisini de akla getirmektedir.

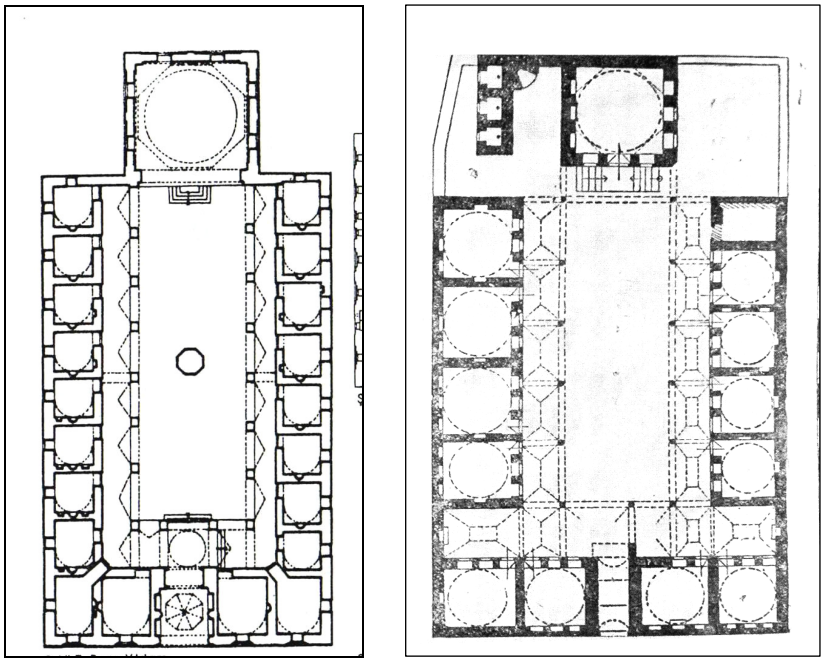

Şekil 4.26: Aya Sofya apsisi ile Nuruosmaniye Camisi poligonal mihrap mekânının karşılaştırması

1707–1708 tarihli Çorlulu Ali Paşa Camisi son cemaat yerindeki, üç örtü biriminin taşıyıcı sistemdeki beş açıklığa karşılık gelmesi de bazı erken dönem Osmanlı yapılarında, örneğin İznik Yeşil Cami'de (1378–1392), karşılaşılan bir durumdur. Klasik Osmanlı mimari geleneğine çoktan yerleşmiş olan her birime bir örtünün tekabül etmesi uygulamasına zıt bir örneğin 18. yüzyılın başında karşımıza çıkışı şaşırtıcıdır (Tanman, 1990 c3 s.67).

Bu konuda bir örnek de Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi'dir. Oldukça dar olan avlusu, dar avlu revakları, dershanesinin hücrelerden kopuk, merdivenlerle yükseltilmiş konumu ve dershanenin önündeki tek açıklıklı eyvan-ravak ile Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi, 18. yüzyıl medreseleri içinde farklı bir yere sahiptir. Dikkat çekici olan, buna benzer örneklerin Bursa medreselerinde olmasıdır. Özellikle Bursa Yıldırım Beyazıt Medresesi, Bursa Yeşil ve Muradiye medreseleri dar avlu planı, merdivenlerle ulaşılan eyvan tipli dershaneleri ile Ankaravi Mehmed Efendi

Medresesi'ne örnek olmuş gibidir (Şekil 4.27). Belki de bu yapıda, baninin ya da mimarın arzusu ile erken Osmanlı medreseleri örnek alınıp, yeni bir anlayışla ele alınmaya çalışılmıştır.

Şekil 4.27: Bursa Yıldırım Beyazıt Medresesi ve Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi planlarının karşılaştırılması

18. yüzyılda Bizans ve erken Osmanlı etkisine bağlanan uygulamalar, bu dönemde sadece dış kültürlerin mimarisi yönünde değil, geçmişe yönelik de bir arayışın olduğunu göstermektedir. 18. yüzyılın ilk yarısındaki bazı denemelerde yerel unsurlar yeniden canlandırılmak istenmiş gibidir. Ancak bunlar, değişime yol açan yaygın bir etki olmayıp tekil örnekler olarak kalmışlardır.

Osmanlı mimarlığı 18. yüzyılın ilk yarısını kapsayan, III Ahmed ve I. Mahmud devrinde açık ve net bir şekilde kabuk değiştirmiştir. Hatta bu değişim 1720 ve 1740'da olmak üzere iki defa gerçekleşmiştir. Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı gibi ilk büyük değişim dalgasında ağırlıklı olarak Doğu, ikinci değişim dalgasında ise ağırlıklı olarak Batı mimarisi Osmanlı sanatçıları için temel esin kaynağı olmuştur. Bunun yanında, bazı binalarda her iki kaynağın da etkili olduğu görülebilmektedir. Ancak şu da bir gerçektir ki, değişimin kaynağı her zaman ya Doğu'dur ya da Batı'dır da denemez. 18. yüzyılın ilk yarısı, yabancı kültürlerin mimari eserlerinden haberdar olunduğu; ancak bunların olduğu gibi kopya

edilmediği bir dönemdir. 18. yüzyıl mimari denemeleri, Osmanlı olan esas yapıyı daha çekici kılmak için Doğu ve Batı kavramlarını beceriyle kullanmıştır denebilir.

5. SONUÇ

III. Ahmed ile I. Mahmud'un saltanat dönemine denk gelen 18. yüzyılın ilk 50 yılı, Osmanlı mimarlığında eşi az görülür bir "değişim" ve "yenilik" dönemini, Lale Devri'ni ve "Osmanlı Baroğu" olarak adlandırılan üslubun başlangıcını içeren bir dönemdir.

Bu çalışmada öncelikle III. Ahmed (1703–1730) ve I. Mahmud devrinde (1730–1754) yapılmış Osmanlı yapılarının tespiti için; dönem hakkında yapılmış çalışmalar, Osmanlı mimarlığında yapı tipleri (türbeler, hamamlar, sebiller vs) üzerine yayınlanmış eserler, çeşitli Osmanlı kent ve bölgelerindeki mimari eserlerin listesini veren yayınlar, ansiklopediler, kitabeler ve monografiler taranmış; sonuç olarak yaklaşık yarım asırlık bu döneme ait 149 yapının varlığı tespit edilip bunlar derlenmiş, bir araya getirilmiş ve değerlendirilmiştir.

Hemen tüm yapılar tek tek, monografi niteliğinde bir değerlendirme yapılmasını gerektirse de burada; bu yapılardaki değişimleri inceleyip, başlangıcından sonuna kadar dönem yapılarının geçirdiği evreleri, bunların nedenlerini ve dönemin mimarlık tarihi içindeki yerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Yapılar birbirleriyle karşılaştırılmış ve bu tezde önerilen sayısal bir değerlendirme yöntemi ile ele alınmıştır. Böylece, dönem mimarisinin verilere dayanan, nesnel ve tarafsız bir değerlendirmesinin yapılabilmesi hedeflenmiştir.

Değişim sürecinde, III. Ahmed ve I. Mahmud devri Osmanlı mimarlığı için elde edilen sonuçlar aşağıda sıralanmıştır.

Bu dönem Osmanlı mimarlığında küçük ölçekli ama dönemin yenilik-gelişme gerekliliklerini karşılamaya yönelik ve halkın konfor ihtiyaçlarına hizmet eden yapılar tercih edilmiştir. Dönemin gözde yapıları kütüphane, sebil ve çeşmedir. Bu dönemde türbe, han, kervansaray, hamam sayısında bir düşüş olmuştur. Osmanlı sanayisinin çekirdeği denebilecek ilk atılımlar ve yatırımların yapıldığı 18. yüzyılın ilk yarısında: pek çok imalathane işletmeye açılmıştır. Ancak bu yapılardan hiçbiri

günümüze orijinal haliyle gelememiştir. Bu dönemde bedesten, tabhane, darüşşifa veya darülkurra yapısına ise rastlanmamaktadır.

Rical grubu, bu dönemde en çok yapı yaptıran sosyal gruptur. Dönem padişahları ve saray mensuplarının yaptırdığı yapılar çok büyük bir düşüş göstermese de III. Ahmet kamuya yönelik yapıların banilik işini daha çok sadrazamı Damat İbrahim Paşa'ya bırakmış gibidir. Bu devrin yapım faaliyeti açısından öne çıkan isimleri; Sultan I. Mahmud, Damat İbrahim Paşa ve Hacı Beşir Ağa'dır. Ayanlar 1703–1754 arası Osmanlı yapılarında bani olarak yer almamışlardır. Bu yeni yerel güç odaklarının kendi mimarilerini oluşturmaları ancak 18. yüzyılın sonuna doğru olmuştur. III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde yapılan yapıların banilerinden %13'ü kadındır. Sebiller ve çeşmeler söz konusu olduğunda; kadın baniler, diğer yapı tiplerine göre azımsanmayacak sayıdadır.

Tezin kapsamını oluşturan anıtsal yapıların çoğunluğu İstanbul'da yapılmıştır. Bu dönemdeki mimarlığın, merkezi güç tarafından İstanbul'un öncülüğünde geliştiği, 18. yüzyılın ilk yarısı mimarisinin "İstanbul mimarisi" olduğu söylenebilir. İstanbul dışındaki imar faaliyetleri, neredeyse sadece paşaların, doğum yerleri olan memleketlerinde yaptırdıkları yapılarla sınırlıdır. Bunun da en önemli örneği Nevşehir'dir. Osman Gazi tarafından kurulan Yenişehir gibi Osmanlı topraklarında yeni bir kent kurma girişimi Nevşehir ile bu dönemde tekrar yaşanmıştır.

İstanbul'da da en çok yapı yine Suriçi'indeki alanda yapılmıştır. Buna ek olarak III. Ahmet devrinde Üsküdar, İstanbul'un yoğun yapılaşma alanlarından biri olmuştur. I. Mahmud devrinde ise, Galata bölgesi, yeni suyolu yapılması, çeşme ve sebil sayısında artışla gözde bir yerleşim yeri olmuştur. III. Ahmet devrinde Eyüp'te hemen hiç yapı yapılmamış olmasına karşın I. Mahmud devriyle birlikte burada yeni yapılar yapılmaya devam etmiştir. İstanbul'da Haliç kıyılarının düzenlenmesi, Kâğıthane vadisinin imarı ve Boğaziçi'nin geniş çapta iskâna açılışı da 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir.

Yapı tiplerinin ayrı ayrı incelenmesi ile döneme özgü bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Cami plan tipolojisinde çok büyük bir değişim olmamıştır. Dönemin sonunda, I. Mahmud'un kendi adına bir selâtin külliyesi yaptırması, I. Ahmed'in yaptırdığı Sultanahmet Külliyesi'nden sonra kesintiye uğramış olan, padişahların anıtsal cami

yaptırma geleneğini, yaklaşık 130 yıl sonra tekrar başlatmıştır. Bundan sonra Laleli, Beylerbeyi, Nusretiye, Ortaköy Camisi gibi sultan camileri yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde kubbenin, dört askı kemeri ile taşındığı tek cami örneği olan Nuruosmaniye Camisi'nin şeması, sonraki dönemlerin büyük camilerinde pek çok kez tekrarlanmış, adeta standart plan tipi olmuştur.

Camilerin kıble yönünde, mihrabı da içine alan bir çıkıntıyla genişletilmesi incelenen dönemdeki camilerde sıklıkla görülmektedir. Bunlardan bazılarında mihrap çıkıntısının poligonal planlı olması 18. yüzyılda, erken dönem Osmanlı mimarlığının bir yeniden canlandırmacılığıdır. Ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısında, mihrap mekanı klasik camilerden farklı olarak ana kubbe hizasından daha alçak yükseklikte tutulmuştur.

Osmanlı camilerinde sıklıkla görülen şadırvan avlusundan bu dönemde vaz geçilmeye başladığını söylemek yanlış olmaz. Bunun yerine camilerin son cemaat yeri cephesinin sergilenmesi tercih edilmiştir. Bu dönemde anıtsal camilerin tüm örneklerini merdivenlerle ulaşılan bir platform üzerine yapmak ve yüksekliklerini artırmak adet halini almıştır. Kubbe alt yapısının ve kubbe derinliğinin artırılması ve yüksek kubbe kasnakları da bu dönemde görülen düşeyde yükseliş arayışının bir parçasıdır. Aynı camilerde kubbe etrafında ve köşelerde, uzun alemlere sahip, ince ve narin kuleciklere yer verilmesi de bu arayışın bir parçası olarak değerlendirilebilir. Ayrıca incelenen dönemde camilerde mükebbire balkonlarının yapımı artmış, cami mimarisinin yaygın bir öğesi olmuştur.

18. yüzyılın ilk yarısı, türbe mimarisi açısından çok fazla örneğin görülmediği bir dönemdir. Rical türbeleri neredeyse hiç yapılmamıştır. İstanbul'un alımından sonra, her dönemde türbe yapımı bakımından bir merkez olan Eyüp'ün türbe yapımı açısından en ihmal edildiği dönemin 1703–1754 arasındaki dönem olduğu söylenebilir. Dönemin sonunda, I. Mahmud'un kendi adına bir türbe yaptırması, padişahların türbe geleneğini, tekrar başlatmıştır. Bundan sonra III. Mustafa (Laleli), I. Abdülhamit, II. Mahmut, Abdülmecit ve V. Mehmet Reşat gibi sultan türbeleri yapılmıştır.

18. yüzyıl medreselerinde, hücrelerin dizilişi açısından en çok U plan tipinin uygulandığı görülmektedir. Medrese plan şemalarında asıl değişim, "L" şeklinde

hücre sıraları, hücrelerden kopuk dershane ve yer yer hücrelerin de birbirinden kopuşu ile şekillenen "serbest yerleşim planları"nın görülmesidir. Belirgin bir dershane kütlesine sahip olmayan ve bu nedenle "dershanesiz medreseler" olarak adlandırılabilecek yeni bir uygulama da bu dönemde görülmektedir.

Dershanenin, revak sırasını keserek ya da daraltarak yerleştirilmesi 18. yüzyıl medreselerine özgüdür. 1705 tarihli Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi ile başlayan ve en son 1735 tarihli Eyüp Hacı Beşir Ağa Medresesi'nde görülen bu tasarımın altında büyük bir olasılıkla arsayı efektif kullanma nedenleri yatmaktadır. Nuruosmaniye Medresesi'nde ise, dönem için tekil bir uygulama olarak dershane, hücrelerle aynı boyutta yapılmıştır. Bu dönem medreselerinde görülen bir yenilik de Çorlulu Ali Paşa, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa ve Seyyid Hasan Paşa medreselerindeki dikdörtgen planlı, tonoz örtülü ikinci tip odaların varlığıdır. Bu tip odalar, müderris-muid odası olarak ya da medrese dışından ihtiyacı olan, "fukara ve sulehadan" kişilerin kalması için kullanılmıştır.

Bu dönemde tekke yapılarının sayısında çok büyük bir artış olmasa da niteliklerinde ciddi bir özenin gösterildiği söylenebilir. Tekkeler Lale Devri öncesi ve sonrasında inşa edilmiş ancak Lale Devri'nde çok az yapılmıştır. Melamîlik anlayışının Lale Devri'nde idari kadro içinde kabul görmesi bu durumla örtüşmektedir.

Bu dönemde yapılan medreselerden bazılarında yanında tekkeye de yer verilmesi, tekkelerle medreseleri bir arada inşa edebilecek bir ortamın yeniden oluştuğunu akla getirmektedir. Osmanlı tekke mimarisinin önemli bir öğesi olan ve tekke yapılarına bitişik veya tevhidhane içinde olabilen türbe-mezarlara 18. yüzyılın ilk yarısında rastlanmamaktadır. Bu dönemde görülen yenilik, şeyhülislamlık yapmış bir kişinin Osmanlı tarihinde ilk ve tek olarak bir tekke yaptırmış olmasıdır: Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi. Bu tekke, aynı zamanda İstanbul'daki en anıtsal tekkelerden biridir. 18. yüzyılda, tekke kuruluşunun resmi organlar eliyle ve medreseler gibi kâgir ve külliye programı içinde yaptırılmaya önem verildiği söylenebilir.

18. yüzyılın ilk yarısındaki sıbyan mekteplerinin planlarında çok büyük bir çeşitlilik yoktur. 18. yüzyılın ilk yarısından günümüze ulaşan sıbyan mektepleri tek dersliklidir. Sıbyan mekteplerinin girişlerinin, kapalı bir mekân içinden sağlanmasının tercih edildiği söylenebilir. Bu dönem sıbyan mektepleri içinde,

Emetullah Gülnuş Valide Sultan'ın yaptırdığı Simkeşhane kapsamındaki mektep, ticaret fonksiyonlu bir yapı ile çocuklara temel eğitimin verildiği bir yapının beraber düşünülmesi açısından farklı bir örnektir.

İlk örnekleri 17. yüzyılın sonunda görülse de kütüphanelerin sayısı, bu dönemde özellikle dönemin sonuna doğru hızla artmıştır. Osmanlı kütüphanelerinin, en azından ilk kuruluş yıllarında, hep sultanlar ve yönetimin en üst kademesindeki görevlilerce yapıldığını görülmektedir. Yeni Cami Türbesi, Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Fatih Camileri, Galatasarayı bu dönemde yeni kütüphanelere kavuşmuştur. I. Mahmud, bütün Osmanlı hanedanı arasında en çok kütüphane tesis eden sultan olarak, bu konuda öncü olmuştur. Onun devri, Osmanlı kütüphaneciliğinin altın devridir. Külliyeler içinde, medrese yerine bir kütüphane yaptırmak da bu devirde görülmeye başlanmıştır.

Bir medreseye bağlı olmadan, müstakil bir yapı ve kurum olarak yapılmış ilk kütüphanenin 18. yüzyılın ilk yıllarında, Şehit Ali Paşa vakfiyesi ile kurulduğunu kabul etmek gerekir. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, başka bir kamusal yapı ile bağlantısı olmayan, tek başına kurulmuş özel bir kütüphanedir. Kütüphanelerin külliye duvarları içinde, bir medrese ya da caminin eklentisi olarak değil, tüm halka hizmet edebilecek yapılar olarak görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda öğretim ve ibadet gibi ek işlevler üstlenen kütüphaneler de, kütüphanelerin müstakilleşmesi, ayrıldığı kurumların fonksiyonlarından bazılarını üstlenmesi şeklinde yorumlanabilir.

Bu çalışmada kütüphane tipolojisi için de bir öneri getirilmiştir. İlk plan tipi, tek bir kapalı mekândan oluşan, kitapların saklanması ile onlardan yararlanmanın aynı mekân içinde gerçekleştiği erken örneklerdir. Bu kütüphane planı, medrese dershanelerine benzemektedir. Bu plan tipinin varyasyonu olarak adlandırılabilecek olan, mekanın yan kanatlarla genişletildiği planlar da vardır. Fatih Kütüphanesi'nin bu tipteki planı daha sonraki kütüphaneler için de örnek oluşturmuş, Koca Ragıp Paşa (1762), Murat Molla (1775) gibi kütüphanelerde devam ettirilmiştir. İkinci plan tipi, birbirlerine bir hol ya da koridorla bağlanan iki farklı mekândan oluşur. Bu tipte küçük bir okuma salonuna ve geniş bir kitap deposuna (hazine-i kütüb) rastlanır. Bu plan, konut yapılarının taş odalarına ya da sıbyan mekteplerine benzetilebilir. Son tipteki kütüphanelerde ise kitap deposu küçülmüş, okuma salonu büyüyüp önem

kazanmıştır. Bu kütüphanelerde okuyucuya mümkün olduğu kadar yüksek konfor şartlarında bir salon sağlanmış, buna karşın kitaplar sistematik olarak depodaki raflara yerleştirilmiştir.

Günümüze kalan İstanbul hanları en çok 18. yüzyılda yapılmış olsa da bu, yüzyılın ilk yarısından çok ikinci yarısı için geçerli bir durumdur. Menzil külliyeleri gibi kervansaraylarda da, deniz ticaretinin giderek önem kazandığı bu dönemde, mevcut yapıların yeterli görüldüğü düşünülebilir. Bu dönem hanlarında büyük bir değişim görülmez. Tamamen koridor sistemli bir plana sahip Emetullah Gülnûş Valide Sultan'ın Simkeşhane Hanı ve İzmir Kızlarağası Hacı Beşir Ağa Hanı aynı zamanda Osmanlı hanları açısından da birer istisnadır. Sadece misafirhane amaçlı olan hanların ilk defa Seyyid Hasan Paşa Hanı ile 18. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı belirtilse de bu durum plan kurgusu açısından büyük bir değişiklik getirmemiştir. 18. yüzyılda han cepheleri daha da etkileyici olmuş, dış görünüşe daha çok önem verilir olmuştur. Böylece 18. yüzyıl hanları ticaretin, kent yaşamında kendini gösterdiği anıtsal yapılar olmuşlardır.

İncelenen dönemde Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa ve Nuruosmaniye Arastası'nda, Osmanlı mimarlığında pek görülmeyen revak sıraları kullanılmıştır. Böylece, bu dönemde arasta mimarisi için bir yenilik olarak dükkânların önünün revaklı olduğu örnekler ortaya çıkmıştır.

18. yüzyıla girildiğinde hamam sayısının yeterince olduğunu ve yeni hamam yaptırmanın kısıtlanmaya başlandığını anlaşılmaktadır.

"Taş oda" terimine 19. yüzyıldan önceki arşiv kaynaklarında pek rastlanmamış olmasına karşın bu yapıların günümüze gelmiş önemli örnekleri 18. yüzyılın ilk yarısına aittir ve bu yapı tipinin 18. yüzyılda kendine özgü bir statü kazanmaya başladığı söylenebilir.

Sebiller, çeşmelerle beraber, bu dönem Osmanlı mimarlığında değişimin en çok yaşandığı ve en iyi takip edilebildiği yapı türüdür. Sebil ve çeşmeler bu dönemde, önceki dönemlerden çok daha fazla yapılır olmuştur. Daha önce, külliyelerin tamamlayıcı bir öğesi olarak görülen sebil yapılarının, 18. yüzyılda artık yavaş yavaş tek başlarına bir mimari öğe olarak yapılmaya başlandığı görülmektedir. Sadece bu

dönem için değil tüm Osmanlı mimarlığı için tekil olan bir örnek; dört sebilin aynı yapının dört köşesine konduğu III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebilleri'dir. Bu yapı dışında birden fazla sebilin bir arada olduğu başka bir örneğe rastlanmamıştır.

İncelenen dönemde türbe inşası dramatik şekilde azalırken sebil-türbe ilişkisi başka bir şekil almıştır: "sebil-mezar/hazire" birlikteliği. İncelenen sebillerden çoğu ya baninin gömülü olduğu bir hazirenin yanında ya da bizzat baninin mezar taşı ile iç içedir.

Sebillerin plan tipleri: tek yüz üstünde yer alan sebiller, köşe sebilleri ve cephe sebilleri olarak üç guruba ayrılmıştır. Tek yüzde yer alan sebiller Lale Devri'ne kadar; köşe sebilleri Lale Devri (1718-1730) ve sonrasında 1740'a kadarki dönemde; bir yüzeyin ortasına yerleştirilmiş cephe sebilleri ise 1740'dan sonra tercih edilmiştir. Bu da, incelenen dönem içinde zamanla farklı yaklaşımların geliştiğini gösterir. Sebil pencerelerinin daha önceki dönemlerin keskin köşeli, düz kenarlı planlarının yerini özellikle 1720'den sonra dairesel, bombeli veya dalgalı olanlar almıştır. Pencere aralarının yay parçaları şeklinde bombeli olduğu plan, bu dönemde en çok tercih edilen plan olmuş, içbükey bombeli pencerelere de ilk defa bu dönemde görülür.

Sebillerin cepheleri de önceki dönemlere göre büyük değişimler göstermiştir. 1719-1720 tarihli Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili'nden başlamak üzere alın kısmındaki kemerler kaybolmuş, onun yerine pilastrlarla düşey, çeşitli silmelerle yatay kısımlara bölünmüş sağır, mermer panolar gelmiştir. Taşıyıcı olmamalarının da etkisiyle söve kemerlerinde, dekoratif nitelik ağırlık kazanmıştır.

Meydan çeşmeleri, ilk kez bu dönemde ortaya çıkan "yeni" yapı tipidir. Tüm Osmanlı mimarlık tarihi içinde en çok meydan çeşmesi de 18. yüzyılın ilk yarısında, özellikle 1728–1733 arasındaki beş yıl içinde, yapılmıştır. Bu dönemin "anıtsal meydan çeşmeleri dönemi" olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bundan sonraki hiçbir dönemde bu kadar büyük ve bu kadar çok meydan çeşmesi yapılmamıştır.

Bu dönemde meydan çeşmeleri kent düzenine yeni bir anlam getirmiştir. Gerçek anlamıyla kent içi açık alanların değerlendirilmesi 18. yüzyılda başlayan bir süreçtir denebilir. Meydan çeşmelerinin bugünkü anlamda meydan yapılarından çok, yol kenarında yer alan anıtsal cephe yapıları olarak düşünüldükleri anlaşılmaktadır. Ama

yine de kentsel boşlukların değeri bu dönemde anlaşılmış, kentsel bir boşluk içinde duran, kendini tüm yönlerden sergileyen ve etrafında dönülerek her yönden algılanan meydan yapıları ilk defa bu dönemde yapılmıştır. Açık alanlarda, kırlarda ya da mesire yerlerinde bağımsız bir kütle halinde yapılmış tek çeşmeler de yaygınlık kazanmıştır. Meydan Çeşmesi'nin çatılarının üzerine yüksek kasnaklı kubbecikler, kuleler ve çatı fenerleri konmuştur. Böylece, geniş saçakları ile meydan yapıları, içinden sular akan birer köşk gibi ele alınmıştır denebilir.

18. yüzyıl tek çeşmeleri önceki yüzyılların temel formlarını korusa da, merkezdeki kemerli büyük ana çeşme yanında, iki yana yerleştirilen suluklarla üç üniteli cephe düzenlemesi yaygınlaşmış, cepheler zenginleştirilmiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olan Osmanlı çeşmeleri içinde en kendilerine özgü olanlar, "Hint-Moğol" kemeri olarak bilinen dilimli kemerlere sahip olan çeşmelerdir. 1740'lardan sonra ise Barok etkiler taşıyan kemerlerin kullanılmaya başlandığı görülür. Bunlar "S" ve "C" formlarından oluşturulmuş dalgalı kemerlerdir.

18. yüzyıl yapı planlarında, sivil mimari kaynaklı olabilecek olan, "seki altı-seki üstü" ya da "kapalı revaklı" olarak adlandırılabilecek plan tipine sıklıkla rastlanır. Bu planda, ana mekânın yanında, ondan bir ya da iki sütunla ayrılan, daha dar ve genelde girişteki ilk mekân olan bir kısım yer alır. Bu planın Kaptan İbrahim Paşa'da olduğu gibi camilerde, Nuruosmaniye'de olduğu gibi hünkâr kasırlarında, Aşir Efendi'de olduğu gibi kütüphanelerde, Valide Kethüdası'nda olduğu gibi sıbyan mekteplerinde ve Acımusluk'ta olduğu gibi taş odalarda görülmesi bu planın çeşitli yapı tiplerinde yaygın olarak kullanıldığını gösterir. Daha sonraki dönemlerde bu plan devam ettirilmiş anıtsal yapılarda da kullanılmıştır, örneğin Zevki Kadın Sıbyan Mektebi 1755, Laleli Camisi 1760-1763, Ayazma Camisi 1760-1761, I. Abdülhamit Kütüphanesi 1780, Şebsafa Kadın Camisi 1787.

18. yüzyılda yapı malzemesi olarak, özellikle çeşme ve sebil cephelerinde, mermerin her zamankinden daha çok kullanıldığı görülür. Mermerin 18. yüzyılda tercih edilmesinin nedeni, gittikçe giriftleşen rölyeflerle kaplanan yüzeylerde mermerin sağlamlığı ile daha uygun bir malzeme olması olmalıdır. Büyük ölçekli yapılarda kapı söveleri ve revaklar dışında mermer kullanılmazken ilk kez Nuruosmaniye Camisi'nde, kesme taşla birlikte yapının yan cephelerinde geniş yüzeylerde mermer kullanılmıştır.

Daha önceki dönemlerde anıtsal Osmanlı yapılarında dış yüzeylerdeki süslemeler sınırlıyken 1718'den sonra, özellikle sebil ve çeşmelerde bütün satıhlar rölyeflerle örtülmüş, klasik devrin mimari sadeliği yerine boş yer kalmamacasına yüzeyler çiçek ve meyve motifleriyle doldurulmuştur. 1740'dan sonra ise yüzeylerin tamamı doldurulmak yerine süsleme, silmeler, kornişler ve madalyonlarla sınırlı tutulmuş, deniz kabuğu, akant yaprağı gibi yüksek kabartma motifleri tercih edilmiştir.

III. Ahmed ve I. Mahmud saltanat dönemi içinde yapılan Osmanlı yapılarının tasarım ilkelerine bakıldığında üç temel döneme ayırmak mümkündür. 1703–1718 arası ilk örnekler, 17. yüzyıl mimari anlayışının devamıdır. 1718–1740 arası Lale Devri ve onun etkisindeki dönemdir. 1719–1720 tarihli Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili bunun ilk örneği olarak önemlidir. 1740'dan sonra, yapılarda artık klasik mimariden tam bir sapma görülür, yeni bir dil geliştirilir. "Osmanlı Baroğu"nun bu tarihten sonra başladığını kabul etmek gerekir. Bunun ilk örneği de 1741 tarihli Mehmed Emin Ağa Sebili'dir.

Dönemin sosyal ve mimarlık dışı gelişmeleri; çeşitli unsurlar ve belgeler araştırıldığında, incelenen dönemde tespit edilen değişimlerin niteliği, nedenleri ve kaynağı tespit edilebilmektedir. Dönem mimarisindeki değişim 1720'lere kadar gözle görülecek bir hale gelmemiştir. Asıl dönüşüm Lale Devri olarak adlandırılan dönem ile, yani 1718'den sonra başlamıştır. Osmanlı idari ve toplumsal gelişmeleri aynı dönemde mimaride de bir arayışa girilmesini, "yeni"nin, "değişik" olanın aranmasını gündeme getirmiştir. İki dünya arasındaki Osmanlı için bu dönemde yenilik için kaynak hem "Doğu" hem "Batı"dır.

1722'de yapılan Sadabad Sarayı Tesisleri, genelde, 18. yüzyılın dış unsurların etkisini barındıran ilk dönüşüm yapısı olarak kabul edilir. Bu kompleksin tasarımında Batı mimarisinin ve özellikle inşaattan bir yıl önce bir heyetle birlikte Fransa'ya gönderilmiş olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin raporlarının, etkili olduğu düşünülür. 18. yüzyılın bu erken sarayında fikir Batı'dan gelse bile kullanılan dilde ve mimaride Doğu referans alınmıştır ve yeni tasarım Doğu kaynaklıdır demek yanlış olmaz.

Lale Devri'nde ve 1740 yılına kadarki dönemde Osmanlı mimarisindeki değişimin kaynakları daha çok Doğu mimarisidir. Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde yer alan 1719–1720 tarihli sebille başlayan bu değişimler Doğu-İslam mimarisinin etkisini yansıtmaktadır. Bu yapılarda görülen geniş mermer yüzeylerin rölyeflerle doldurulması ve Osmanlı mimarisinde pek rastlanmayan şekilde dış cephelerin boş yer bırakmamacasına bezenmesi Doğu-İslam mimarisinin etkisini yansıtmaktadır. Bu alçak kabartma rölyefler, 17. yüzyıl Hint-Moğol sanatının oyma panel ve kartuşlarını hatırlatır. Bazı örneklerde Lale Devri mimarisindeki değişimin Hindistan kaynaklı olduğu, tesadüfe yer bırakmayacak kadar açıktır. Çoğunluğu Üsküdar'da bulunan bir dizi çeşmenin; dilimli "Hint-Moğol" tarzı kemerleri bunun en belirgin delilleridir. Mimaride özellikle 1720–1732 arasında yoğunlaşan Doğu etkisi, azalarak da olsa incelenen dönemin sonuna kadar devam etmiştir.

Bu dönemde Doğu'nun, yeniliğin kaynağı olduğu sadece yapısal benzerliklerde değil bizzat dönem kaynaklarından da anlaşılmaktadır. Osmanlı kaynaklarının bu dönemde referanslarını hep Doğu'ya, daha çok da İran-Türkistan-Hindistan'a, verdikleri görülmektedir. Şiirlerde, yapılara verilen isimlerde, kitabelerde hep bu göndermeler vardır. Bu dönemde doğrudan bir sanatçı gidiş gelişi konusunda bilgi yoktur. Ancak bölgeler arasında elçilerin, tüccarların, hacıların ve küçük sanat eserlerinin gidip geldiği tespit edilmiştir.

Bu dönemdeki değişimin görüldüğü Osmanlı yapılarındaki Hint etkisine bakıldığında bunun özellikle Hindistan Yarımadası'nın güneydoğu sahilleri, Dekkan ve Bijapur bölgesi kaynaklı olduğu görülmüştür. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan'la doğrudan ilişkilerinin, incelenen dönemin mimari değişimleri ile uyuştuğu saptanmıştır.

1740 yılından sonra ise Osmanlı mimarlığında müthiş bir dönüşüm yaşanmıştır. Dönemin ilk yıllarındaki Doğu etkisine karşılık bu tarihten sonra mimarideki değişimin kaynağı daha çok Batı mimarisidir. 1740'lara kadar Batı sanatının mimariye etkisi, bezemesel rölyefler ve ikincil mimari öğelerdeki kısmî etki ile sınırlı kalmıştır. Mimarideki Batı kaynaklı yaygın değişim ise, 1740'larda birdenbire ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Artık geleneksel unsurların yavaş yavaş değişmeye; Batı mimari repertuarından alınmış elemanlar, tasarım kaideleri, hatta planlar "değişimin" kaynağı olarak Osmanlı mimarlığında kullanılmaya başlanmıştır.

Nuruosmaniye Külliyesi Osmanlı mimarisinde 1740'lardan sonraki gelişmelerin doruk noktasıdır. Bu dönem için belirtilen tüm değişimleri bünyesinde barındırdığı söylenebilir.

Osmanlı mimarisi için özellikle İtalyan Yarımadası'ndaki, Fransa'daki ve kısmen Orta Avrupa'daki mimari örnekler bu dönemdeki değişime kaynaklık etmiştir denebilir. Ancak esin kaynağı olan örneklerde belli bir bölge, dönem ya da yapı tipinin ağırlığı söz konusu değildir. Bu açıdan, bilinçli bir seçimin, bir ekolün varlığından çok, rasgele ve eklektik bir tavrın bu dönemde İstanbul'da eser veren sanatçılar üzerinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu yapılar, muhtemelen gelenekten yetişmiş tasarımcılar tarafından, Batı'daki yapıların sadece planları ve bazı temel çizimleri görülerek yapılmıştır.

Bu dönemdeki değişimi sadece Doğu ve Batı mimarisinden esinlenmelerle açıklayamayız. İstanbul Bizans mimarisinin ve erken dönem Osmanlı mimarisinin, yer yer değişim arayışı üzerine etkili olduğu söylenebilir. Ancak bunlar, değişime yol açan yaygın bir etki olmayıp tekil örnekler olarak kalmışlardır. Ayrıca 1740'lardan sonra bile, bünyesinde hemen hiç yabancı etki barındırmayan neredeyse tamamen klasik Osmanlı mimarlığı geleneğinin devamı olan yapılar da yapılmaya devam etmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısına tekabül eden III Ahmed ve I. Mahmud devri Osmanlı mimarisi "arayış, yeniyi deneme ve değişim yılları" olarak tanımlanabilir. Osmanlı mimarlığı bu dönemde, açık ve net bir şekilde kabuk değiştirmiştir. Hatta bu değişim 1720 ve 1740'da olmak üzere iki defa gerçekleşmiştir. Toplumlar arasında en kolay etki ve yayılma olanağı gösteren unsurlardan biri sanat, sanat alanları içinde de etkileşimden doğan değişimin görüldüğü ilk eserlerin mimari örnekler olduğunu söylemek yanlış olmaz. 18. yüzyılın ilk yarısı da, yabancı kültürlerin mimari eserlerinden daha çok haberdar olunduğu ancak bunların birebir kopya edilmediği bir dönemdir. 18. yüzyıl mimari denemeleri, esas itibariyle Osmanlı olan köklerine yeni bir ruh katmak için Doğu ve Batı kavramlarını başarıyla ama kaynağından kopuk bir biçimde kullanmıştır denebilir. Bu nedenle bunlar için "etki" yerine "esinlenme" demek daha doğrudur.

Mimarlık değişmez bir yapı olarak ele alırsa, onun geçirdiği değişimler göz ardı edilmiş ve meydana gelen değişimler hep bir "bozulma" ve "yozlaşma" olarak değerlendirilmiş olur. Oysa 18. yüzyılın ilk yarısı bize göstermektedir ki Osmanlı mimarlığı değişmeyi başarmış ve kendisini dönüştürerek sonraki yüzyıllara kalabilmiştir. Öyle ki, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti, diğer alanlarda çağın gereklerine uymakta her zaman başarılı olmasa ve bunlar toplumunca benimsenmese de, mimari özgürce değişebilmiş ve toplumun her kademesinde ilgiyle karşılanabilmiştir.

KAYNAKLAR

Açıkgözoğlu, A. S., 2002, Osmanlı Camiinde Kıble Yönünde Özgün Bir Hacim, *Türkler,* **12**, 124-132

Afacan, B., 1996, *Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi Ve Çevresi Mimari Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü

Ahunbay, Z., 1988, Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Mimarbaşı *Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 239-311

Ahunbay, Z., 1994, Cedid Mehmed Efendi Medresesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **2**, İstanbul.

Akar, A., 1973, Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma, *Vakıflar Dergisi*, **09**, 277-290

Akdağ, M., 1974, *Türkiye'nin İktisadi Ve İçtimai Tarihi*, Cem Yayınları, Ankara

Aksoy, Ö., 1968, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul

Aktepe, M. M., 1958, *Patrona İsyanı (1730)*, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul

Aktepe, M. M., 1976, Kâğıdhâne'ye Dâir Bâzı Bilgiler, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 335-363

Aktuğ (Kolay), İ., 1989, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları

Aktuğ (Kolay), İ., 1993, *Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Aldoğan, A., 1981, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, *Türkiyemiz*, **35**, 1-7

(Altınay), A. R., 1924, İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,* **80**, 160

Altuniş-Gürsoy, B., 2002, Sefaretnameler, *Türkler,* **12**, 582-591

Anadol, K., 1970, *Nevşehir'de Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, Yapı Merkezi, İstanbul

Anonim, 1876, *Nordisk Familjebok*, Stokholm

Anonim, 1962, 18. Yüzyılda İstanbul'da Matbaanın İlk Kuruluşu Üzerine Dokümanlar, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* **C11 S1-2**, 29-39

Anonim, 1994, Süleyman Halife Sıbyan Mektebi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **7**, İstanbul

Anonim, 2000, *Padişahın Portresi, Tesavir-ı Ali-ı Osman,* İş Bankası Kültür Yayınları

Arel, A., 1975, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul

Argıt, N. N., 1993, *Klasik Dönem Sonrasında İstanbul'da Küçük Külliyeler*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arık, R., 1973, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarîsi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara

Arık, R., 1988, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara

Arık, R., 2000, Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış, Yeni *Türkiye,* **34**, 429-442

Armağan, M., 2004, *Osmanlı'nın Kayıp Atlası*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul

Atasoy, A. R. & Atasoy, M. C., 1990, *Tokat Reşadiyeli Sadrazam Seyyid Hasan Paşa: hayat hikayesi ve eserleri: 1679-1748*, Yenilik Basımevi, İstanbul

Ateş, İ., 1982, Vakıflarda Eğitim Hizmetleri Ve Vakıf Öğrenci Yurtları, *Vakıflar Dergisi*, **14**, Ankara, 29-100

Atıl, E., 1999, *Levni ve Surname, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank, İstanbul

Aynur, H. & Karateke, H. T., 1995, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730),* İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, İstanbul

Aytöre, A., 1962, Türklerde Su Mimarisi, *International Congress of Turkish Art 01 (1959)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 45-69

Ayvansarayi, H. & Erzi, İ. (Haz.), 1987, *Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevami),* Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul

Ayverdi, E. H., 1953, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Derneği

Ayverdi, E. H., 1966, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (1230-1402),* İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul

Ayverdi, E. H., 1978, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Enstitüsü Yayınlari, İstanbul

Babinger, F., 2004, 18. Yüzyılda Istanbul'da Kitabiyat, *Müteferrika Ve Osmanlı Matbaası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

Bakır, B, 2003, *Mimaride Rönesans ve Barok, Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri,* Nobel Yayın, Ankara

Baltacı, C., 1976, *15.-16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul

Barışta, H. Ö., 1993, *Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Barışta, H. Ö., 1994a, Kaptan İbrahim Paşa Sebili, Dünden *Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **05**, İstanbul.

Barışta, H. Ö., 1994b, Beşir Ağa Sebili, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **02** İstanbul.

Barışta, H. Ö., 1995, *Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Bates, Ü. Ü., 1978, Women As Patrons of Architecture in Turkey, *Women in The Muslim World*, Harvard, 245-259

Bates, Ü. Ü., 1995, Eighteenth Century Fountains of Istanbul, *International Congress of Turkish Art 09 (1991) C1*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 293-297

Batmaz, E. Ş, 2000, İltizam Sisteminin 18. Yüzyıldaki Boyutları, *Yeni Türkiye,* **32**, 160-167

Batur, A., 1986, Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* **C4**, İstanbul, 1038-1046

Bayraktar, N., 1963, İstanbul'da Kadınlar Tarafından Kurulmuş Kütüphaneler, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* **C12 S3-4**, Ankara, 85-95

Bayraktar, N., 1982, Üsküdar Kütüphaneleri, *Vakıflar Dergisi,* **16**, Ankara, 45-59

Berkes, N., 1978, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul

Bilkan, A. F., 2002, İki Sulhiyye Işığında Osmanlı Toplumunda Barış Özlemi, *Türkler,* **c12**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 598-605

Binan, D. U., vd., 2006, Bir Yapı Çözümlemesi: Beykoz İshak Ağa Çeşmesi, *Tasarım+Kuram* **C3 S4**, MSÜ, 38-49

Binark, İ., 1981, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası, *Vakıflar Dergisi* **13**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 717-743

Boppe, A., 1998, *18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları*, Pera Turizm Ve Ticaret A.Ş., İstanbul

Brown, P., 1956, Indian Architecture, Islamic Period, Taraporevala Sons

Canca, G. E., 1999, *Bir Geçiş Dönemi Olarak İstanbul'da III. Ahmet Devri Mimarisi (1703-1730),* Doktora Tezi, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitü, İstanbul

Can, 1994, Darphane, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **03**, İstanbul.

Cantay, 1994a, Simkeşhane, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **07**, İstanbul.

Cantay, 1994b, Seyyid Hasan Paşa Hanı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **06** İstanbul.

Cerasi, M. M., 1997, Town And Architecture In The 18th Century, *Rassegna* **72**, Milan, 36-51

Cerasi, M. M., 1999, 18. Yüzyıl Osmanlı Kenti, *Cogito* **19**, 200-215

Cerasi, M. M., 2000, The Urban Perspective of Ottoman Monuments from Sinan to Mehmet Tahir, *Aptullah Kuran Anı Kitabı*, İstanbul

Cerasi, M. M., 2001, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Cerasi, M. M., 2006, *Divanyolu*, Kitap Yayınevi, İstanbul

Castellan, A., 1820, *Letters sur la Moree et l'Hellespont et Consatntinople*, Paris

Cezar, M., 1995, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, E. E. Aksoy Kültür, Eğitim, Spor Ve Sağlık Vakfı Y, İstanbul

Cunbur, M., 1959, Yeni Cami Kütüphanesi Kurulurken, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C08 S3-4**, Ankara, 3-5

Cunbur, M., 1960, 18. Yüzyılda Bir Okul Kütüphanesinin Açılışı, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C09 S1-2**, Ankara, 1-5

Cunbur, M., 1962, Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C11 S1-2**, Ankara, 3-21

Cunbur, M., 1966, Tarihimizde Anadolu'da Kütüphane Kurma Çabaları, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C15 S3**, Ankara, 130-133

Cunbur, M., 1969, Fatih'in Kurduğu Kütüphaneler, *Önasya* **45**, Ankara

Cunbur, M., 1969, Kütüphanelerle İlgili Destanlar, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C18 S2**, Ankara, 113-116

Cunbur, M., 1973, Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları, *Türk Tarih Kongresi* **07**, Ankara, 675-688

Çaldıran Işık, E., 1991, 18. *Yüzyıl ve 19. Yüzyıl İstanbul Camilerinde Antik Öğeler,* Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Çalış, B. D., 2004, *Ideal and Real Spaces of Ottoman Imagination: Countunity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul 1453-1730),* ODTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi

Çam, N., 1995, Müezzin Mahfilleri ve Gaziantep Câmilerinin Ahşap Müezzin Mahfilleri, *International Congress of Turkish Art 09 (1991),* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 541-555

Çayırdağ, M., 1988, Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri Ve Matbah Emini Hacı Halil Efendi Kütüphanesi, *Vakıflar Dergisi* **20**, s.264-288

Çeçen, K., 1991, *Üsküdar Suları*, İSKİ Yayınları, İstanbul

Çeçener, H. B., 2007, *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri*

Çelebi, 1994, Kazasker Feyzullah Efendi Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **05,** İstanbul.

Çetinalp, Ö., 1968, Vefa'da Atıf Efendi Kütüphanesi Rölövesi, *Rölöve* **01**, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, 30-31

Çetintaş, S., 1944, Türklerde Su, Çeşme, Sebil, *Güzel Sanatlar Mecmuası* **05**, Ankara, s.125

Çolak, S., 2002, Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-ı Tahttaki Etkileri, *Türkler*, **12**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 525-530

Dağlı, M. Y. (Der.), 1948, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan Ve Mâni Katarları*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul

Dallaway, J., 1797, *Constantinople Ancient And Modern, With Excursions To The Shores And İsland Of The Archipelago To The Troad,* T. Bensley, Londra

Dayıgil, F., 1938, İstanbul Çinilerinde Lale, *Vakıflar Dergisi* **01**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 83-90

Demiralp, Y., 1999, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500),* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Demiriz, Y., 1989, *Eyüp'te Türbeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Dener, H., 1957, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, Maarif Basımevi, İstanbul

Diez, E., 1946, *Türk sanatı: başlangıcından günümüze kadar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul

Diker, H. F., 2004, Revadır Revan Köşkü'ne, *Mimarist* **12**, Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, İstanbul, 21-24

Dizdar, S. İ., 2005, *Osmanlı Sivil Mimarlığında İstanbul'daki Taş Odalar Ve Fener Evleri,* Doktora Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü

Doğanay, A., 1998, Sultan II. Murat'ın Vasiyetinin Mezar Mimarisine Etkisi, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü Ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul, 99-111

Doğru, M. & vd., 1987, *Eminönü Camileri*, İstanbul

D'Ohsson, 1957, 170 Yıl Önce İstanbul'da Umumî Kütüphaneler, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C06 S3**, Ankara, 51-60

Egemen, A., 1993, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, Arıtan Yayınevi, İstanbul

Elçi, T., 1987, *Ahmediye Külliyesi Ve Bir Çağdaş Kullanım Önerisi*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Eldem, H. E., 1933, *Camilerimiz*, İstanbul Kanaat Kütüphanesi, İstanbul

Eldem, S. H., 1977, *Sa'dabad*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

Eldem, S. H., 1986, *Türk evi: Osmanlı dönemi*, Taç Vakfı, İstanbul

Eldem, S. H., & Akozan, F., 1982, *Topkapı Sarayı*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara

Eldem, S. H. (haz.), 1968, *Rölöve*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul

Emsen, Ş., 1960, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni C09 S1-2*, Ankara, 14-35

Erçağ, B., 1999, III. Ahmed Çeşmesi ve Restorasyonu, *Yapı Dergisi* **210**, İstanbul, 84-89

Erdenen, O., 2003, *Lâle Devri ve Yansımaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul

Ergin, O. N., 1995, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, İstanbul

Erkal, A., 1996, *İzmir Kızlarağası Hanı ile çevresini tanıtma ve sevdirme amacına yönelik bir araştırma* , Albayrak Matbaası

Erol, G., 1991, *Osmanlı Cami Mimarisinde Altı Destekli Şemanın Gelişimi*, Yüksek Lisans Tezi, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitü, İstanbul

Ersoy, B., 1991, *İzmir Hanları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara

Ertem, C., 1988, *Hacı Beşir Ağa Külliyesi*, Yüksek Lisans Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Ertuğrul, A. D., 2002, *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki mevcut hamamları*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Erünsal, İ. E., 1988, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara

Esemenli, D., 1990, Baldaken Formlu Camilerin Geç Osmanlı Devrindeki Dış Görünümleri Üzerine, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* **08**, 49-56

Esin, E., t. y. *Lale Devrinde Türkistan İlhamı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul

Evin, A. Ö., 1980, Tulip Age and Definition of "Westernization, *Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), 1. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 1977,* Meteksan Limited Şirketi, Ankara, s.131-145

Eyice, S., 1963, *İstanbul Minareleri*, GSA Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul

Eyice, S., 1977, İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri 3: Papasoğlu Mescidi, Ömer Efendi Namazgahı, Nevşehir İbrahim Paşa Mektebi Ve Sebili, *Tarih Enstitüsü Dergisi* **09-10**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 195-222

Eyice, S., 1981, 18. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neoklasik Üslubu, *Sanat Tarihi Yıllığı* **09-10**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 163-190

Eyice, S., 1982, İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri 4: Saldi Efendi Çeşmesi, Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, Toklu İbrahim Dede Mescidi, *Tarih Enstitüsü Dergisi* **12**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 841-886

Eyice, S., 1985, İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden Fatma Sultan Camisi Ve Gümüşhaneli Dergâhı, *İktisat Fakültesi Mecmuası* **C43, N1-4**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 475-511

Eyice, S., 1994a, Fatma Sultan Camisi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **03,** İstanbul.

Eyice, S., 1994b, Hekimbaşı Ömer Efendi Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **05,** İstanbul.

Eyice, S., 1994c, Ayasofya Sıbyan Mektebi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **01,** İstanbul.

Eyice, S., 1994d, Ayasofya İmareti, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **01,** İstanbul.

Eyice, S., 1994e, Acımusluk Hamamı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **01,** İstanbul.

Eyice, S., 1994f, Cağaloğlu Hamamı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **02,** İstanbul.

Eyice, S., 1994g, Ayasofya Şadırvanı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **01,** İstanbul.

Eyice, S., 2002, İstanbul'un Gereksiz Yere Yok Edilen Eserleri-8, Galata'da Azapkapısı'nda Saliha Sultan Mektebi, *İstanbul Bülteni* **159**, İstanbul, 16-17

Genç, M., 1991, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii, *Dünü Ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* **02**, İstanbul, 99-124

Genç, M., 2000, 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler Ve Devletin Rolü, *Yeni Türkiye* **32**, 179-184

Gibb, E. J. W., 1999, *Osmanlı şiiri tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları

Glück, H., 1968, 16.-18. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi, *Belleten* **127,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 355-380

Göknil, U. V., 1953, *Türkısche Moscheen*, Orıgo Verlag, Zurih

Gönüllü, E., 2001, Üsküdar III. Ahmet Meydan Çeşmesi Restorasyon Çalışmaları, *Mimar.ist* **01**, Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, İstanbul, 146-150

Göyünç, N., 1976, 18. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 461-486

Günal, M., 2003, *İstanbul'da Bir 18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlık Eseri: Beşir Ağa Külliyesi*, Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Gündüz, M., 1977, İslam'da Kitap Sevgisi Ve İlk Kütüphaneler, *Vakıflar Dergisi* **11**, 165-194

Güran, C., 1978, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Ankara

Gurlitt, C., 1912, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin

Hamadeh, S., 2002, Splash And Spectacle: The Obsession With Fountains in Eighteenth-Century Istanbul, *Muqarnas* **19**, Leiden, 123-148

Hartmuth, M., 2006, *The Balkans In An Age Of Baroque, 1718-1856*, Doktora Tezi, Koç Universite, İstanbul

Hızlı, M., 1995, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri*, Rahmet Yayınları, Bursa

Işın, 1994, Melamilik, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **05**, İstanbul.

Itzkowitz, N., 1977, Men And Ideas in The 18th Century Ottoman Empire, *Studies in 18th Century Islamic History,* University Of S. Illinois Press, Carbondale, Edwarsville, 15-26

İnalcık, H., 1983, The Emergence of Big Farms, Çiftliks; State, Landlords and Tenants, *Contributions A L'Historie Économique Et Sociale De L'Empire Ottoman,* Paris, 105-125

İnciciyan, P. Ğ., 1956, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul Matbaası, İstanbul

İpekten, H., 1985, *Eski Türk edebiyatı edebi bilgiler, Nazım şekilleri,* Birlik Yayın Kooperatifi, Ankara

İpekten, H. & Özergin, M. K, 1959a, Sultan Ahmed III Devri Hâdiselerine Âid Tarih Manzumeleri (1), *Tarih Dergisi* **13**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 132-149

İpekten, H. & Özergin, M. K, 1959b, Sultan Ahmed III Devri Hâdiselerine Âid Tarih Manzûmeleri (2), *Tarih Dergisi* **14,** İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 125-146

İpekten, H. 1985, *Eski Türk edebiyatı edebi bilgiler*, Ankara

İsfendiyaroğlu, F., 1954, *Galatasaray Tarihi*, Doğan Kardeş Yayınları

Karpat, K. H., 2002, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus,* İmge Kitabevi, Ankara

Keskinoğlu, O. & Özaydın, A. T., 1983, Bulgaristan'da Türk-İslam Eserleri, *Vakıflar Dergisi* **17**, Ankara, 109-140

Kılıç, O., 2000, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet Ve Sancak Teşkilatı, *Yeni Türkiye* **31**, 442-458

Koçu, R. E., 1966, Sıbyan Mektepleri, *Hayat Tarih Mecmuası* **02**, 24-29

Konyalı, İ. H., 1977, *Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti

Konyalı, İ. H., 1956, *İstanbul Abideleri*

Köşklü, Z., 1999, *17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi*, Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum

Köymen, O., 2007, *Sermaye Birikirken; Osmanlı, Türkiye, Dünya,* Yordam Kitap, İstanbul

Kuban, D., 1954, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme,* Yüksek Lisans Tezi , İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul

Kuban, D., 1994a, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **04**, İstanbul.

Kuban, D., 1994b, Nuruosmaniye Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **05**, İstanbul.

Kuban, D., 1994c, Damat İbrahim Paşa Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **02**, İstanbul.

Kumbaracılar, İ., 1938, *İstanbul Sebilleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul

Kuran, A., 1971, Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağının Sonlarında Yapılan Iki Külliye, *Vakıflar Dergisi* **09**, 239-250

Kuran, A., 1977, 18th Century Ottoman Architecture, *Studies in 18th Century Islamic History,* University Of S. Illinois Press, Carbondale, Edwarsville, 303-328

Kuran, A., 1995, Osmanlı Hünkar Türbelerinin Yerleşim Özellikleri Üzerine Görüşler, *International Congress of Turkish Art 09 (1991) C2*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 389-391

Kutun, B., 1994, Çuhacı Han, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **02**, İstanbul.

Küçükdağ, Y., 1989, *Lale Devrinde Konya*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya

Küçükerman, Ö., 1970, Atıf Efendi Kütüphanesi, *Mimarlık* **75**, Ankara, 9-14

Küçükkalfa, A., 1984, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C33 S3**, Ankara, 132-146

Kütükoğlu, M. S., 1977, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri* , İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul

Kütükoğlu, M. S., 1978, *Dar Al-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arifesinde* İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul

Kütükoğlu, M. S., 2000, *20. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Madran, E., 1971, Aydın Nasuh Paşa Külliyesi, *Vakıflar Dergisi* **09**, 183-190

Mamboury, E., 1937, L'art Turc Du 18eme Siécle, *La: Turquie Kemaliste* **19**, Ankara

Mazlum, D., 1996, 18. Yüzyıl İstanbul'unda Basılı Kitabın Öyküsü ve Kütüphaneler, *Doğan Kuban'a Armağan*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s.45-50

Mert, Ö., 2000, Osmanlı Devleti Tarihinde Ayanlık Dönemi, *YeniTürkiye* **31**, 460-466

Miller, B., 1970, *Beyond The Sublime Porte*, AMS Press, New York

Müderrisoğlu, M. F., 2001, Osmanlı Şehirciliği Üzerine Gözlemler, *Zafer Bayburtluoğlu armağanı: sanat yazıları,* Kayseri, 387-396

Müller-Wiener, W., 2002, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Naff, T., 1977, Ottoman Diplomatic Relations With Europe In The 18th Century: Patterns And Trade, *Studies in 18th Century Islamic History*, University Of S. Illinois Press, Carbondale, Edwarsville, 88-107

Naza, E., 1994, Kaptan İbrahim Paşa Camisi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **04**, İstanbul.

Neftçi, A., 1996, Nuruosmaniye Külliyesindeki Yazılar, *Sanat Tarihi Defterleri* **01**, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 7-34

Norberg-Schulz, C., 1972, *Baroque Architecture*, Rizzoli, New York

Norberg-Schulz, C., 1985, *Meaning in Western Architecture*, Rizzoli, New York

Okyar, O. & İnalcık, H. (Editor), 1980, *Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), 1. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri,* 1977, Meteksan Limited Şirketi, Ankara

Orhonlu, C., 1963, 18. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası, *Tarih Dergisi* **17-18**, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 115-139

Orman, İ., 2004, Eyüp Sultan Türbesi'nin Geçirdiği Değişimler, *Eyüp Sultan Sempozyumu 8*, 2004, İstanbul, 100-107

Ödekan, A., 1994a, Emin Ağa Sebili, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **04**, İstanbul.

Ödekan, A., 1994b, Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **07**, İstanbul.

Ögel, S., 1992, 18. ve 19. Yüzyılların Osmanlı Camilerinde Geleneksel Anlama Katkılar, *Semavi Eyice Armağanı,* İstanbul, 269-280

Ögel, S., 1995, III.Mustafa Devri Yapılarında Yeni İfade Yolları Ve Bir Değişim Başlangıcı Olarak Nuruosmaniye Camisi, *International Congress of Turkish Art 09 (1991) C3,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1-7

Ögel, S., 1996, Nuruosmaniye Külliyesi Dekorundaki Sütunlar, *Sanat Tarihi Defterleri* **01**, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 35-55

Ögel, S., 1999, 18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanatında Taş Üzerinde Cennet İmgelerinden Örnekler, *Sanat Tarihi Defterleri* **03**, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 73-91

Önalp, T., 1967, İstanbul'daki Barok Türbeler 1, *Önasya* **24**, Ankara, 11-13

Önel, E., 1996, *18. Yüzyıl İstanbul Yapılarında Sütun Başlıkları*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Önge, Y., 1968, İstanbul Camilerinde Hünkar Köşkleri, *Önasya* **40**, Ankara

Önge, Y., 1988, Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar, *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 401-428

Önge, Y., 1997, *Türk Mimarisinde Selçuklu Ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Öngül, A., 1991, Nuruosmaniye Kütüphanesi, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 141-150

Öngül, A., 1994, Tarih-i Câmi-i Nuruosmânî, *Vakıflar Dergisi* **24**, Ankara, 127-146

Önkal, H., 1988, Osmanlı Türbelerinde Yeralan Dini İbareler Hakkında Bazı Mülahazalar, *Türk Kültürü* **308**, 756-768

Önkal, H., 1989, Osmanlı Türbelerinin Kitabeleri Hakkında, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* **06**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir

Önkal, H., 1992, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*

Önkal, H., 1995, Türk Türbe Mimarisinin Gelişimi Üzerine, *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı,* 400-409

Önkal, H., 1998, Türbeleriyle De Dışlanan 3 Osmanlı Sultanı, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü Ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu,* Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul, 83-90

Ötüken, Y., 1978, Orhan Gazi Devrinden Kanuni Sultan Süleyman Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri, *Araştırma Dergisi* **09**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 337-372

Öz, T., 1962, *İstanbul Camileri, C1-2,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Özbayram, G., 1988, *Nuruosmaniye Complex,* Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul

Palmer, A., 1995, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Sabah Kitapları Gençlik Yayınları, İstanbul

Pınar, İ., 1996, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, 18. YY*, Akademi Kitabevi, İzmir

Portoghesi, P., *The Rome of Borromini, Architecture As Language,* George Braziller, New York

Raczynski, E., 1980, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye seyahat,* Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul

Rado, Ş., 1970, *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa seyahatnamesi,* Hayat Neşriyat, İstanbul

Renda, G., 1980, 18. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Yeni Konular: Topkapı Sarayındaki Hamsa-i Atayi"nin Minyatürleri, *Bedrettin Cömert'e Armağan, Beşeri Bilimler Dergisi Özel Sayı,* HÜ Sosyal Ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, 481-496

Renda, G., 2002, Yenileşme Döneminde Kültür Ve Sanat, *Türkler* **15**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 265-281

Repp, R. C., 1977, The Altered Nature And Role Of The Ulema, *Studies in 18th Century Islamic History,* University Of S. Illinois Press, Carbondale, Edwarsville, 277-287

Sakaoğlu, N., 1991, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul

Sakaoğlu, N., 1994, Sıbyan Mektebleri, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **06**, İstanbul.

Sakaoğlu, N., 2000, *Bu Mülkün Sultanları, 36 Osmanlı Padişahı,* Oğlak Yayınları, İstanbul

Saner, T., 1999, Lale Devri Mimarlığında Hint Esintileri: Çinihane, *Sanat Tarihi Defterleri* **03**, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 35-48

Saner, T., 2000, Beykoz'da İshak Ağa Çeşmesi, *Semra Ögel'e Armağan,* Ege Yayınları, İstanbul, 85-89

Saner, T., 2005, Mimari Dönüştürmeler, *Sanat Tarihi Defterleri* **09**, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını, İstanbul, 79-92

Seçkin, N., 1994, Yeni Valide Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **077**, İstanbul.

Sezer, S., 1992, *Topkapı Sarayı'nın Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Sezer, G., 2001, *İstanbul Hanedan ve Rical Türbeleri*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü

Sezgin, H, 2003, İstanbul'un Risk Altındaki Mimari Değerleri, Fener'deki Büyük Taş Ev, *Mimar.ist* **07**, Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, İstanbul, 9-11

Shay, M. L., 1944, The Ottoman Empire From 1720 To 1734 As Revealed In Despatches Of The Venetian Balili, *Illinois Studies In The Social Sciences V27 N3*, University of Illinois, Illinois, 20-21

Simonffy, A. V., 1945, *İbrahim Müteferrika: Türkiye'de Matbaacılığın Banisi*, Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü

Singer, A., 2004, *Osmanlıda Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

Sözen, M. & vd., 1975, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İş Bankası Kültür Yayınları

Sudalı, M., 1958, *Hünkar Mahfilleri*, İTÜ Yayınları, İstanbul

Şahin, H., 1997, *İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphane Yapıları Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi*, Yüksek Lisans Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Şehsuvaroğlu, H. Y., 1954, *Asırlar Boyunca İstanbul Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul

Tabakoğlu, A., 1985. *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi*, Dergâh Yayınları

Talasoğlu, A, 1994, *Istanbul'da Meydan Çeşmeleri,* Yüksek Lisans Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Tanışık, İ. H., 1943, *İstanbul Çeşmeleri,* Maarif Vekaleti Antikite Ve Müzeler Müdürlüğü Yay., İstanbul

Tanman, M. B., 1990, *İstanbul tekkelerinin mimari ve süsleme özellikleri tipoloji denemeleri,* Doktora Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tanman, M. B., 1994a, Çorlulu Ali Paşa Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **02**, İstanbul.

Tanman, M. B., 1994b, Mirzazade Camisi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **04**, İstanbul.

Tanman, M. B., 1994c, Mustafa Paşa Tekkesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **04**, İstanbul.

Tanman, M. B., 1994d, Fenayi Ali Efendi Tekkesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **03**, İstanbul.

Tanman, M. B., 1994e, Yıldız Baba Tekkesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **07**, İstanbul.

Tanman, M. B., 1994f, Şeyhülislam İsmail Efendi Tekkesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **07**, İstanbul.

Tanman, M. B., 1996, Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler, *Aslanapa Armağanı,* Bağlam Yayıncılık, 253-280

Tanman, M. B., 2002, Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları, Tekkeler, *Türkler* **12**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 149-161

Tansuğ, S., 1965, 18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı, *Vakıflar Dergisi* **06,** 93-101

Tanyeli, G., 1994, Türbeler, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **07**, İstanbul.

Tanyeli, U., 1993, Batılılaşma Dönemi Öncesinin Türk Mimarlığında Batı Etkileri (14.-17. Yüzyıl), *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari, Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler*, 157-188

Tanyeli, U., 1999, Bir Historiyografik Model Olarak Gerileme-Çöküş ve Osmanlı Mimarlığı Tarihi, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı Uluslarüstü Bir Miras Uluslararası Kongre,* Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 43-49

Tayla, H., 1986, Ayasofya Kütüphanesi Restorasyonu, *TAÇ* **01**, Türkiye Ahıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 13-17

Tekin, Ş., 1968, 1729 Yıkında Vakfedilmiş Bir İstanbul Medresesinin Öğretim Ve İdare Kadrosu Hakkında, *Türk Kültürü* **71**

Türkay, C., 1973, İstanbul Kütüphaneleri, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* **69**, 30-35

Unat, F. R., 1987, *Osmanlı sefirleri ve sefaretnameleri*, Ankara

Urfalıoğlu, N., 1989, *İstanbul Sebilleri Ve Özellikle Üsküdar Sebillerinin Korunması Ve Sorunları*, Yüksek Lisans Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Uzunçarşılı, İ. H., 1954, *Osmanlı Tarihi*, Ankara

Ünsal, B., 1981, Türk Sebil Anıtları Üzerine Stil Araştırması, *İDMMA Dergisi* **07**, İstanbul

Ünsal, B., 1982, İstanbul Türbeleri Üzerine Stil Araştırması, *Vakıflar Dergisi* **16**, Ankara, 77-120

Ünsal, B., 1984, Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimârî Yöntemi, *Vakıflar Dergisi* **18**, Ankara, 95-126

Ünsal, B., 1986, İstanbul Sebil Anıtlarını Dekorlayan Şebeke Sanatı, *TAÇ* **04**, Türkiye Ahıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 13-22

Ünsal, B., 1986, Stil Yönünden Klasik Sonrası Türk Mimarlığında Sebil Anıtları, *TAÇ* **03,** Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 16-25

Ünsal, B., 1987, Türk Mimarlığında Klasik Sebil Anıtları, *TAÇ* **06**, Türkiye Ahıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 9-22

Ünver, A. S., 1937, Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, *Yücel Mecmuası* **27**, 101-106

Ünver, A. S., 1963, Galatasarayı Kütüphanesi Hakkında, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* **C12 S1-2**, Ankara, 43-45

Ünver, A. S., 1973, Türkiye'de Lale Tarihi, *Vakıflar Dergisi* **09**, 265-238

Vandal, A., 1887, *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV*, Paris

Walsh-Allom, 1836, *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor,* Londra

Wulzinger, K., 1925,.*Byzantinische baudenkmaeler zu Konstantinopel,* Hannover, Heinz Lafaire

Yağcı, Z. G., 2002, 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz Politikası, *Türkler* **12**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 554-563

Yakıt, İ., 1987, Şeyhülislam Ankaravi Mehmet Efendi, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* **51**, İstanbul, 9-42

Yalçınkaya, M. A., 2002, 18. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), *Türkler* **12**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 479-511

Yavaş, 1994, Mahmud II Sebili, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **04**, İstanbul.

Yediyıldız, B, 1982, Müessese - Toplum Minâsebetleri Çerçevesinde 18. Asır Türk Toplumu Ve Vakıf Müessesesi, *Vakıflar Dergisi* **15**, Ankara, 23-53

Yediyıldız, B., 1980, Vakıf Müessesinin 18. Asırda Kültür Üzerine Etkileri, *Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), 1. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri,* 1977, Meteksan Limited Şirketi, Ankara, 131-143

Yenal, Ş., 1949, Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı, *Güzel Sanatlar Mecmuası* **06**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 85-90

Yenişehirlioğlu, F., 1983, Western Influence on the Ottoman Architecture in the 18th Century", *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch,* Verlag Für Geschichte Und Politik, Viyana, 153-178

Yıldırım, I. P., 2004, *Lale Devri'nde Kültür Ve Edebiyat*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi

Yılmaz, S., 1997, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci Hakkında Bir Araştırma, *Dünü Ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* **10**, İstanbul, 109-123

Yücel, E., 1972, Yeni Cami Hünkar Kasrı, *Türkiyemiz* **06**, 16-27

Yücel, E., 1981, Ayasofya Kitaplığı, *Türkiyemiz* **42**, 11-17

Yücel, E., 1988, Cedid Mehmd Efendi Medresesi, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* **356**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, 13-15

Yüksel, S., 1994, Ahmediye Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **01**, İstanbul

Yüngül, N., 1955, *Üsküdar 3. Sultan Ahmet Çeşmesi*, Sular İdaresi Müdürlüğü Yayınları, İstanbul

Yüngül, N., 1958, *Tophane Çeşmesi*, Sular İdaresi Neşriyatı

Zeybek, N. & Kara, K., 2003, *Adım Adım Osmanlı Tarihi, Duraklama: Arayış Yılları 1648-1789,* Boyut Yayın Grubu, İstanbul

Zarcone, 1994, Hindîler Tekkesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **03**, İstanbul

EKLER

EK A. YAPI KATALOGU

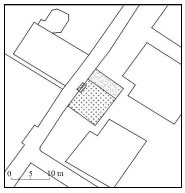
NUREDDİN CERRAHİ TEKKESİ

Yeri : Fatih, Karagümrük Semti'nde, Nureddin Tekkesi Sokağı üzerindedir
Yaptıran : Şeyh Seyyid Muhammed Nureddin Cerrahi (ö.1721)
Tarihi : 1115/1703'te tesis edilmiştir (Tanman 1990 c3 s283). Tekke, dört kez yeni baştan inşa edilmiş, 1782 Balat yangınından sonra 1785–1786 yıllarında Seyyid Halil Efendi tarafından yaptırılan düzen, ana hatları ile günümüze gelmiştir (Tanman 1990 c3 s283)

Tekkenin ilk yapısı hakkında net bilgi yoktur, ancak ilk tevhidhanenin arsanın doğu kesiminde bulunduğu, derviş hücreleri, harem, mutfak vs. bölümlerin de kuzeyde şadırvan avlusu çevresinde sıralandıkları bilinmektedir (Tanman 1990 c3 s285).

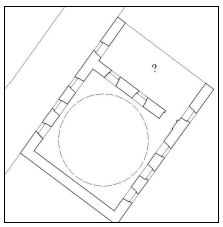
ÇAVUŞBAŞI AHMED PAŞA SIBYAN MEKTEBİ

Yeri : Üsküdar Pazarbaşı Mahallesi'nde, eski adı Toprak Sokak olan şimdiki Boy Beyi Sokağı üzerinde ve Fenâyî Ali Efendi Tekkesi'nin karşısındadır
Yaptıran : Şehit (Seyyid?) Ahmed Paşa (ö.1716)
Tarihi : 1116/1704–1705'te inşa edilmiştir. 1894 zelzelesinde hasar gören yapının, üst kata çıkan merdivenleri, giriş mekânının döşemesi ve üst örtüsü yıkılmıştır. Mektep, 1991 ve 1994 yılında tamir edilmiştir.

Çavuşbaşı Seyyid Ahmet Paşa Sıbyan Mektebi

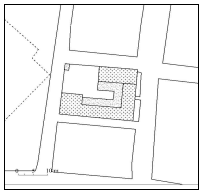
Ahmed Paşa'nın Çavuşbaşılığı sırasında inşa edildiği için Çavuşbaşı Mektebi diye de bilinen yapının ana mekânının altında, bir çeşme, hazne ve helâlar bulunmaktadır. Çeşmenin sol tarafındaki mermer söveli ve kemerli bir kapıdan mektebin zemin kat holüne girilir. Zemini taş döşeli bu mekânda bir zamanlar üst kattaki dershaneye çıkan taş bir merdiven olduğu anlaşılmaktadır. Üst katta yer alan dershanenin girişi önünde, iki yandan duvarla çevrili ön tarafı açık bir mekân yer almaktadır. Döşemesi ve ön cephesi yıkık olan bu mekânın bir revak niteliğinde olduğu düşünülebilir. kare plânlı olan dershanenin kalmış olan köşe tromplarından, üstünün bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Pencerelerin ve dış kapının hafifletme kemerleri Osmanlı mimarlığında pek rastlanmayan şekilde dayama taşlardan oluşur.

Çavuşbaşı Seyyid Ahmet Paşa Sıbyan Mektebi Çeşmesi

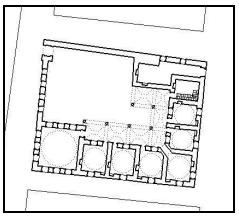
VALİDE KETHÜDASI MEHMED EFENDİ KÜLLİYESİ

Yeri : Galata'da, Bankalar Caddesi'nin alt tarafında, Bereketzade Medresesi Sokağı üzerinde, bugünkü hırdavatçılar çarşının karşısındadır
Yaptıran : Valide Kethüdası Hacı Mehmed Efendi (ö.1723)
Tarihi : Cümle kapısı üzerindeki kitabeye göre 1117/1705 yılında yapılmıştır (Kütükoğlu 2000 s226). Bugün tamamı camiye dönüştürülmüş olan yapı, 1977–1984 arası elden geçmiş, mekânsal pek çok özelliğini kaybetmiş, avlu camekânlarla kapatılmış, hücre duvarları delinmiş, içten birbirlerine bağlanmıştır

Valide Kethüdası Mehmed Efendi Medresesi

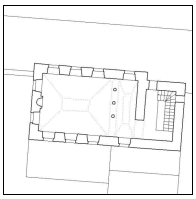

Bereketzade Medresesi olarak da bilinen yapı, eğimli bir arsada yer almaktadır ve vakfiyede mahzen olarak adlandırılan dükkânlar yapının Haliç'e bakan kısmının altına yapılmıştır. bir dershane ve ona bitişik L planlı odalardan oluşan yapı, mimari süsleme açısından oldukça sadedir. Yalnızca dershane giriş kapısında taş kabartma bezeme motifleri görülür. Dershanenin dış köşeleri de sütunçelerle yumuşatılmıştır. Dershanenin batıya bakan cephesindeki kuş evleri de dikkat çekici bir ayrıntıdır. Dershane cepheleri hariç yapının genelinde taş-tuğla almaşık duvar örgüsü kullanılmış, dershane de ise kesme taş tercih edilmiştir.

Valide Kethüdası Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi

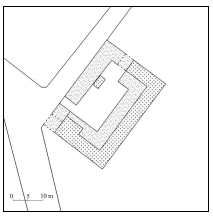

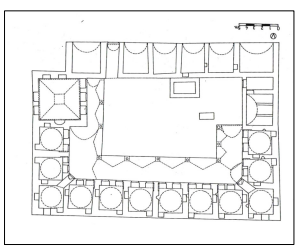
Külliyenin vakfiyesinde "muallimhane" olarak bahsedilmektedir (Kütükoğlu 2000 s309). Fevkani olarak, bir zemin kat üzerinde yükselen mektebe, medrese ile ortak taşlık geçilerek ulaşılan, üstü kapalı merdivenlerle çıkılmaktadır. Burası, serbest duran üç sütunla birbirinden ayrılan, biri dar biri geniş, dikdörtgen planlı iki kısımdan oluşmakta ve sokak tarafına bakan iki yönde taş konsollarla dışa taşmaktadır. Her iki birim de birer aynalı tonoz ile örtülüdür. Tek sıra pencereler tuğla, sivri hafifletme kemerli, dikdörtgen, taş sövelidir. Yapı cephelerinde taş-tuğla almaşık örgü, saçaklarda tuğla kirpi saçak uygulanmıştır.

CEDİD MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

Yeri : Sultanahmet'te, Ayasofya Hamamı'nın karşısındadır
Yaptıran : Hacı Mehmed Efendi (Kütükoğlu 2000 s39)
Tarihi : Kitabesi olmadığı için inşa tarihi tam olarak tespit edilememektedir. Medresenin, mimari özelliklerine bakılarak yapı, yanlış olarak I. Mahmud devrine tarihlenmiştir (Ahunbay 1994 s392). Oysa vakfiyesi 1117/1705 tarihli olduğuna göre inşa yılı da bu tarihe yakın olmalıdır (Kütükoğlu 2000 s39). 1987 yılında tamamlanan restorasyon ile yapı, el sanatları çarşısına dönüştürülmüş, yanındaki otelle bağlantının sağlanması için helalar ve aradaki duvar kaldırılmıştır (Yücel 1988 s14).

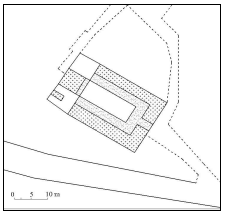

Kabasakal Medresesi olarak da bilinir. Sokak üzerine dizilmiş dükkân sıraları arasından geçilerek medresenin avlusuna girilir. Avlu sokak seviyesinden daha alçak kottadır. Avluda bir su haznesi, abdest muslukları ve bir kuyu bulunmaktadır. Avluda bir de mezar taşı bulunmaktadır. Yapının banisine ait olduğu sanılan bu mezar (Yücel 1988 s14), eğer öyleyse, baninin hazirede değilde avluda gömülmesi açısından daha önceki örneklerden farklıdır. 17. yüzyılda görülen medrese-bani türbesi birlikteliği belki bu şekilde kurulmaya çalışılmıştır. Dershane, aynalı tonoz; hücreler kubbe ile örtülmüştür. Revaklar ise, sürekli beşik tonoz ile örtülü olması açısından ilginçtir, medrese mimarisinde pek görülmeyen bu örtü tekniği incelenen dönem içinde tektir. Sütun başlıklarından sadece birinin işlenmiş olması, hiçbir yazı ve süslenin de bulunmayışı medresenin tamamlanmadan kaldığını düşündürmektedir.

ANKARAVİ MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

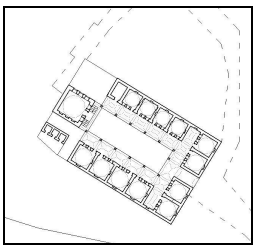

Yeri : Saraçhane'de, Büyükşehir Belediye Sarayı'nın arkasında, bugün açık bir alan içinde müstakil olarak durmaktadır

Yaptıran : Şeyhülislamlık Ankaravi Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1687) medrese yapılmadan önce ölmüş olmasından dolayı yapıyı kimin yaptırdığı net değildir. Mehmed Efendi'nin oğlu Hasan Efendi de 1693 yılında ölmüştür. Belki kaynaklarda adı geçmeyen diğer varisleri tarafından ya da dostları tarafından Mehmed Efendi adına, onun mirasından yaptırılmıştır (Yakıt 1987 s32).

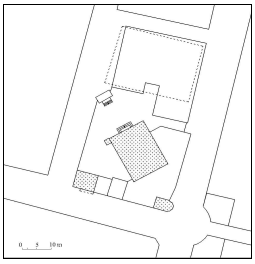
Tarihi : giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre 1119/1707 yılında yapılmıştır,. Giriş cephesi hariç çevresinin yapılarla sarılı olduğu eski haritalardan anlaşılan yapının etrafı zamanla boşalmış, bitişiğine belediye binası inşa edilmiş, 1958–1960 yıllarında da tamir edilmiştir.

Civardaki Hoşkadem Mesciti'ne izafen Hoşkadem Medresesi de denmektedir. Medrese, U şeklinde dizilmiş odalar ve onlardan kopuk, önünde merdivenleri bulunan bir dershaneden oluşur. Dershanenin düşeyde avludan koparılması, 1700 tarihli Feyzullah Efendi Medresesi dışında, Osmanlı mimarlığında pek rastlanan bir uygulama değildir. Bu yükseltmenin nedeni, dershaneyi kütlesel olarak vurgulama isteği olabileceği gibi, çevresi komşu yapılarla sarılı medresede, dershaneyi daha yüksek yaparak rahatça pencere açma isteği de olabilir. Nitekim dershanenin avlu ve iki yandaki küçük bahçelere bakan alçak pencerelerinin yanı sıra, dış cephede oldukça yukarı açılmış üç penceresi daha vardır. Dershanenin önündeki revak ise alışılmamış bir şekilde ele alınmıştır; geleneksel üç bölümlü örtü yerine, avlu tarafında bakan büyük tek bir kemer yapılmıştır ve bir beşik tonozla örtülmüştür. Avludaki hücrelere ek olarak girişin üstünde, merdivenle ulaşılan bir hücre daha vardır. Buranın daha önce Gebze Çoban Mustafa Paşa, Bursa Eyne Bey, İstanbul Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanelerinin olduğu gibi kütüphane amaçlı bir oda olma ihtimali vardır. Birbirinden farklı boyutlardaki hücreleri, oldukça dar olan avlusu ve dershanesinin konumu ile Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi sadece 18. yüzyıl için değil tüm Osmanlı medreseleri içinde farklı bir yere sahiptir. Klasik dönemde bu şemaya en yakın medrese, Mimar Sinan'ın Sokullu Mehmed Paşa için Eyüp'te tasarladığı medresedir. Ama daha benzer bir örnek, Bursa Yıldırım Beyazıt Medresesi'dir. Bununla birlikte Bursa'daki Yeşil ve Muradiye medreseleri de merdivenlerle ulaşılan eyvan tipli dershaneleri ile Ankaravi Mehmed Efendi Medresesi'ne örnek olmuş gibidir. Burada, baninin ya da mimarın arzusu ile Bursa medreseleri örnek alınıp, yeni bir anlayışla ele alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

KAPTAN İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ

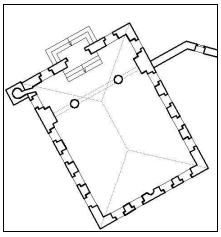
Yeri : Beyazıt semtinde, bugünkü İstanbul Üniversitesi (bir zamanlar Eski Saray'ın bulunduğu alan) batısındadır

Yaptıran : Kaptan-ı Derya Moralı İbrahim Paşa

Tarihi : Cami giriş kapısı üzerindeki tarih kitabesi 1118/1707 tarihini vermektedir (Doğru ve diğ. 1987 s102). Sebil söve atkıları üzerinde, şair Ferdi tarafından yazılmış, talik hatlı kitabe yer alır. Kumbaracılar, bu kitabenin son mısrasında 1120/1708 tarihinin düşürüldüğünü okumuştur (Kumbaracılar 1938 s29). Bir süre İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin deposu olarak kullanılan cami, restore edilerek 1987 tarihinde yeniden ibadete açılmıştır. Sıbyan mektebi üst katı yok olmuştur. Günümüze ulaşmayan hamam, caminin kuzeyinde iken, II. Mahmud zamanında Takvimhane Matbaası olmuş, sonra rüştiyeye, 1889'da dilsiz okuluna çevrilmiş, 1894 depreminde zarar görmüş ve yerine 1912'de, Mimar Kemalettin Bey tarafından Medresetü'l Kuzât binası olarak bugünkü bina yapılmıştır (Naza 1994 s433).

Kaptan İbrahim Paşa Camisi

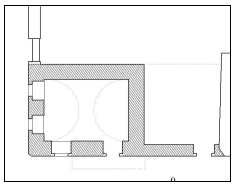

Cami, sıbyan mektebi ve sebilin de yer aldığı müstakil bir arsanın ortasına yerleştirilmiştir. Kıble istikametinde uzunlamasına dikdörtgen planlı caminin girişi kıble aksında, dar kenarının ortasındadır. Caminin tamamı tek bir ahşap kırma çatı ile örtülmüştür. Giriş cephesinde ortada, düz atkılı kapı ve kapının hemen üzerinde kitabe yer alır. Kaptan İbrahim Paşa Camisi, dikdörtgen planı, ahşap çatısı ve sade almaşık duvar örgüsü ile mütevazı bir mahalle camisidir. Yapının girişindeki, somaki mermerden, yekpare iki büyük sütunla ana mekândan ayrılan ve bir nevi kapalı son cemaat yeri niteliğindeki kısmı dikkate değer niteliklerinden biridir.

Kaptan İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi

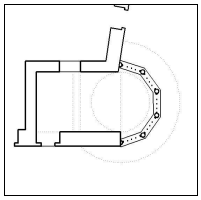
Külliyenin, 1118/1706 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, bir sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Ateş 1982 s50). Cami ve sebilin de yer aldığı arsanın güneybatı köşesinde taş çıkmaları kalmış bir zemin kat kalıntısı vardır. Muhtemelen, burası külliyenin mektebine aittir. Esas katı günümüze ulaşmayan yapının mimarisi hakkında bilgi yoktur.

Kaptan İbrahim Paşa Hamamı

Günümüze ulaşmayan yapının mimarisi hakkında bilgi yoktur.

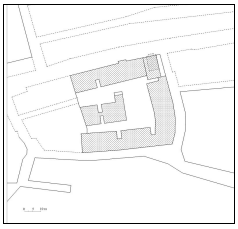
Kaptan İbrahim Paşa Sebili

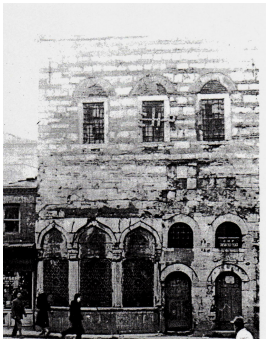
Sebil, içinde bulunduğu külliyenin güneydoğu köşesine, iki sokağa bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Diğer iki yönden ise hazire tarafından çevrelemektedir. Sebil pencerelerinin olduğu kısım bir kubbe ile örtülüdür. Geri kalan kısmın örtüsü, sonradan eklenen kaplamalar nedeniyle tespit edilememiştir. Bu kısmın tonozla örtülü olduğu belirtilmektedir (Barışta 1994a s131). Sebil pencerelerinin kemer aynalarında Simkeşhane sebili'ndekilere benzer kabartma kubbe ve taç motifleri yer alır. Sebilin dökme demir şebekelerinin 1944 onarımında yerleştirildiği tahmin edilmektedir (Barışta 1994a s131). Pencerelerin önünde, betonarme ile yenilenmiş, dairesel planlı saçak yer alır. Örtü kaplaması da kurşun taklidi betondur. Yapının, iki sokağın kesiştiği köşede yer almasına rağmen, sebil pencerelerinin bir yöne bakacak şekilde yerleştirilmeleri dikkat çekicidir. İbrahim Paşa Sebili, pencere kısmının çokgen planı, cephedeki sivri kemerleri ve mukarnas bezemeleri ile daha önceki dönem sebillerinden büyük bir farklılık göstermez. Kemer aynalarının sağır olması ve buradaki süslemeler ise Simkeşhane Sebili ile büyük benzerlik gösterir ve 18. yüzyıl sebillerinde görülen yeniliklerin ilk örneklerindendir.

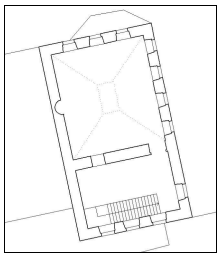
EMETULLAH GÜLNUŞ VALİDE SULTAN (SİMKEŞHANE) KÜLLİYESİ

Yeri : Beyazıt semtinde, Divan Yolu üzerindedir.
Yaptıran : Emetullah Gülnuş Valide Sultan (ö.1715) (Cantay 1994 s561)
Tarihi : 1119/1707, Fatih Sultan Mehmed tarafından yapılan Darphane-i Amire binası 1645, 1660 ve 1683 yangınlarında zarar görünce aynı yerde bu yapı yapılmıştır. Şimkeşhane'nin bir zamanlar kapısında yer alan 1283/1463 tarihli kitabesi de (Dağlı 1948 s.39) bu ilk yapımı işaret eder. Ayvansarayi'ye göre de avlunun ortasında üst üste iki mescitten alttaki Fatih devrine aittir. Sebilin bugün mevcut olmayan kitabesinde 1119/1707 tarihi düşürülmüştür (Kumbaracılar 1938 s29). Darphane, 1727'de Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) taşınınca yapı, han olarak kullanılmıştır (Eldem vd. 1968 s16, Müller-Wiener 2001 s354). 1957–1958 yıllarında, yol genişletme bahanesiyle hanın yola bakan yarısı, sıbyan mektebi ve sebil yıkılmış, kalan kısımlar 1974–1976 yılları arasında onarılarak il halk kütüphanesi haline getirilmiştir.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan (Simkeşhane) Sıbyan Mektebi

Simkeşhane Hanı'nın cadde üzerindeki kuzey kanadının köşesinde, sebilin üstünde yer alan mektebin girişinin, Eldem'in yayınladığı plana göre, cadde üzerinden, sebil kapısının yanındaki ayrı bir kapıdan sağlandığı anlaşılmaktadır (Eldem vd. 1968). Bu plana göre dershane, dikdörtgen planlı, aynalı tonoz örtülü idi. Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi, merdiveninin konumu, planlanışı ve cephe düzeni açısından, kendinden iki yıl önce yapılmış olan Valide Kethüdası Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi ile büyük benzerlik gösterir. Bir sebilin üstünde yer alışıyla da klasik "sebil-mekteb" anlayışını yansıtmaktadır. Ancak İstanbul'un ticaret açısından yoğun bir bölgesinde, önemli ve büyük bir hanın dahilinde çocukların temel eğitimi için böyle bir mektebin düşünülmesi açısından yapı, dikkate değerdir.

Emetullah Gülnûs Valide Sultan Hanı (Simkeşhane)

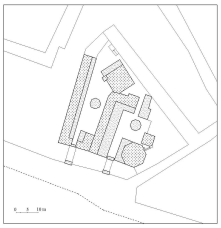
Simkeş Hanı ya da Sırmakeş Hanı da denen yapı, Restitüsyon planına göre (Eldem vd. 1968) üç tarafı sokakla çevrili, bir tarafı diğer yapılarla komşudur. Üç katlı olan yapıda odalar, ortadaki koridorların iki yanındadır. Merdivenler de bu koridorların üzerinde yer alır. Odaların boyutları yer yer değişse de çoğunlukla kare planlıdır. Girişin üstüne denk gelen oda çıkmalarla sokağa taştığından diğer odalardan daha büyüktür. Böylece, yuvarlak kemerli ana giriş daha da vurgulanmıştır. Üç katlı oluşuyla zamanında oldukça görkemli bir görüntüye sahip olduğu anlaşılan Simkeşhane Hanı, avlusunun revaklı olmaması ve odaların koridorlar etrafında diziliyor olması açısından Osmanlı han mimarisi içinde özel bir yere sahiptir. Bu şekilde bir plana, 17. yüzyılda Büyük Valide Han ve Merzifon Taş Han gibi birkaç yapıda rastlanmaktadır.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan (Simkeşhane) Sebili

Sebil, sıbyan mektebinin altında idi. Yapı yıkılmış olduğundan planı hakkında detaylı bilgi yoktur. Eldem'in yayınladığı çizimlerden anlaşıldığı kadarıyla (Eldem vd. 1968) üç yüzlü sebil pencereleri, poligonsal olarak cepheden dışa taşmaktadır. Sebil cephesinde, içi dolu olan kemer aynalarının yelpaze şeklinde dizilmiş hurma yapraklarına benzer süslemelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Simkeşhane Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, bir sıbyan mektebinin altındaki konumu ile klasik bir cephe sebilidir. Dışa taşkın, çokgen planlı pencere kısmı, alın bölümündeki sivri kemerleri, mukarnas bezemeleri ile 17. yüzyıl geleneğinin bir devamıdır. Ancak cephedeki kemer aynalarının dolu olması ve buraların bitkisel motiflerle, etek kısmının da düşey kartuşlarla bezeli olması, pencere sövelerinin dantel profilli atkısı yeni bir sebil anlayışının küçük çaptaki denemeleridir. Yapının günümüze ulaşamamış olması ne yazık ki daha derin değerlendirmelerin yapılmasına olanak vermemektedir.

ÇORLULU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

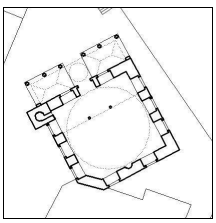
Yeri : Çarşıkapı mevkiinde, Divanyolu Caddesi üzerinde, Sultanahmet'ten Beyazıt'a giden yolun sağında, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin karşısındadır

Yaptıran : Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (ö.1711)

Tarihi : Caminin kitabesinde Sabit Efendi'nin 1119/1707–1708 tarihli manzum metni bulunmaktadır (Argıt 1993 s118). Medrese girişi üzerinde "Durrî" mahlaslı bir şaire ait, 1120/1708–1709 tarihli, talik bir kitabe bulunur. Tekke, girişinin üzerinde bugün mevcut olmayan kitabeye göre 1120/1708–1709 yılında yaptırılmıştır (Tanman 1990 c3 s63). Ayrı bir kitabesi tespit edilmediğinden, medrese girişi üzerindeki 1120/1708–1709 tarihi, muhtemelen kütüphane için de geçerlidir. Caminin harim girişi ile minarenin kaideden yukarısı 1766 depreminden sonra yenilenmiş olmalıdır (Tanman 1994a s528). Tekke, sonradan medreseye çevrilmiş, "evvel medresesi" denmiştir. 1792 tarihli medreseler listesinde adı geçtiğinden söz konusu değişim bu tarihten önce olmalıdır (Kütükoğlu 2000 s97). Külliye, son olarak 1960-1961'de Vakıflar tarafından onarılmıştır Yapı bugün iyi durumdadır, medrese ve tekke, hediyelik eşya satışı ve kahvehane amaçlı olarak kullanılmaktadır. Kütüphanenin dernek ofisi olarak kullanılmaktadır.

Çorlulu Ali Paşa Camisi

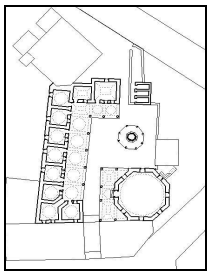

Cami, tekke avlusunun içindedir. Beş birimden oluşan son cemaat yerinin orta aksı kubbeyle, yan birimleri birer aynalı tonozla örtülmüştür. Mermer söveli giriş kapısının yekpare iki parçadan oluşan kemeri sepetkulpu formundadır. Aynı zamanda içinde bulunduğu tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılmış olması muhtemel Çorlulu Ali Paşa Camisi, revaklı, tek kubbeli cami tipinin bir örneğidir. Son cemaat yerindeki, üç örtü biriminin taşıyıcı sistemdeki beş açıklığa karşılık gelmesi ise bazı erken dönem Osmanlı yapılarında karşılaşılan bir durumdur (Tanman 1990 c3 s67). Caminin son cemaat yerinde kullanılan, dört köşesinde sarkıtların yer aldığı

sütun başlıkları ise, son derece orijinal ve sadece bu yapıya özgü (Önel 1996 s20) bir sütun başlığı tipidir ve tekke sembolizmini çağrıştırmaktadır.

Çorlulu Ali Paşa Medresesi

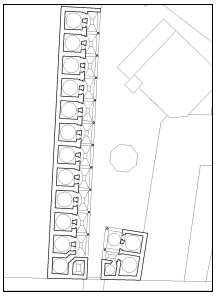

Ana caddeye bakan hazire kısmının arasından geçilerek avluya varılır. Girişin, solunda hücreler, sağında dershane yer alır. Avlunun ortasında sekizgen bir şadırvan vardır. Medresenin, kare planlı 8 odası, kuzey uçta ise, önündeki revakları daha dar olan, dikdörtgen planlı 2 odası vardır. Çorlulu Ali Paşa Medresesi dershanesi; hücrelerden kopuk oluşu, sekizgen planı ve önündeki revağı ile 1691 tarihli Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve 1701 tarihli Amcazade Hüseyin Paşa dershanelerine benzemektedir. Bu tasarım, Çorlulu Ali Paşa Medresesi'ni 17. yüzyıl medreselerine daha yakın yapar. Dikdörtgen planlı odalar da bu yapıya özgü özelliklerdir. Nitekim Osmanlı mimarlığında daha önce pek görülmeyen bu tür odaların müderris veya muid odası olarak kullanıldıkları düşünülebilse de, medresenin vakfiyesinde yapının "10 adet yüksek kubbeli oda"dan oluştuğu (Ateş 1982 s43) ve bu 10 odanın 8'inde talebenin kalacağı, diğer 2 hücrenin "fukara ve sulehadan" iki şahsa ayrılacağı ve bunlara da yevmiye verileceği belirtilmektedir (Kütükoğlu 2000 s96). Muhtemelen hücre sırasının ucundaki, dikdörtgen planlı bu iki oda, vakfiyede sözü edilen iki odadır.

Çorlulu Ali Paşa Tekkesi

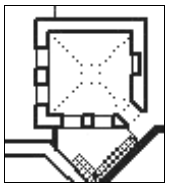

Medresenin bitişiğinde yer alan tekke, dar kenarı Divanyolu tarafına bakan, uzun yamuk dörtgen bir avluya sahiptir. Avlu bir hazire ile ana caddeden ayrılmıştır. Avlunun diğer ucunda, kıble yönüne göre yerleştirilmiş, muhtemelen tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılan (Tanman 1990 c3 s62) cami yer alır. Avlunun batısında odalar uzanır. Güneydoğu ucunda, girişin sağında üç oda daha yer alır. Bunların tekkenin selamlık, şeyh odası ya da kahve ocağı olabileceği düşünülmektedir (Tanman 1990 c3 s68). klasik yapı detaylarının hakim olduğu Çorlulu Ali Paşa Tekkesi, medrese ile yan yana yapılması nedeniyle bu konuda nadir görülen uygulamalardan biridir.

Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi

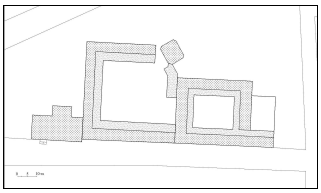

Yapı, medrese dershanesinin kuzeyinde, müstakil bir zemin kat üzerinde yükselmektedir. Betonarme merdivenlerle kütüphanenin üst kattaki girişine ulaşılır. Giriş, yapının köşesi üzerinde açılan kapıdan sağlanır. Kütüphanenin bir giriş revağı olduğuna dair bir iz yoktur. Revak olmamasının nedeni muhtemelen yer darlığıdır. Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, kendine ait zemin kat üstünde oluşu, konsollarla avluya taşması, medrese avlusuna bakışı ve girişine ulaşımı bakımından Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi'ni andırır. Küçük bir medrese kütüphanesi olan Çorlulu Ali Paşa Kütüphanesi, daha 18. yüzyılın ilk yıllarında bile medreselere ayrı bir kütüphane yapısı yapmanın yaygınlaştığını göstermektedir.

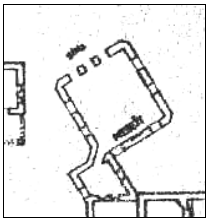
NASUH PAŞA KÜLLİYESİ

Yeri : Aydın şehir merkezindedir
Yaptıran : Nasuh Paşa
Tarihi : Hanın giriş kapısı üzerindeki kitabesi, sol alt köşesinde 1130/1718 yazılı olmasına karşın, 1120/1708 tarihini verir (Madran 1971 s188). Külliyenin 1134/1721 tarihli vakfiye sureti de asıl vakfiyenin 1120/1708 tarihli olduğunu belirtmektedir (Madran 1971 s188). Bu bilgiler, külliyenin 1708 yılına ait olduğunu göstermektedir. Belediye tarafından 1970'lerde açılan bir yol, medresenin doğu kanadını tamamen ortadan kaldırmıştır. 2007 yılında yürütülen restorasyon çalışmaları ile yol kaldırılmış, medresenin eksik kısımları tamamlanmıştır. Han, külliyenin günümüze gelebilmiş en sağlam yapısı olsa da, yapının üst örtüsü ve revakları günümüze ulaşmamıştır. Hamamın soyunma bölümü, 1954 yılında yenilenmiş, betonarme bir örtüyle kapatılmıştır (Madran 1971 s185). Hamam, bugün "Local" adı altında kapalı tutulmaktadır.

Nasuh Paşa Mescidi

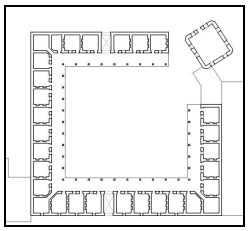

Bitişiğindeki medresenin ayrı bir dershanesi olduğuna dair bir bilgiye rastlanmadığından, yapı aynı zamanda medresenin dershanesi olarak kullanılmış olmalıdır. Medrese hücre sıralarının kuzeydoğu ucunda, müstakil olarak duran, köşeleri pahlanmış kare planlı yapının, girişi kuzey kenarının ortasındandır. Her duvara çift sıralı iki pencere açılmıştır. Alt pencereler söveli ve demir parmaklıklı olup, üst pencereler sivri kemerlidir. Mescit kırma bir ahşap çatıyla örtülmüş, duvarlar ağırlıklı olarak moloz taş ve tuğla parçalarından oluşturulmuştur.

Nasuh Paşa Medresesi

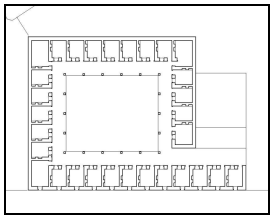

Medresenin son müderrisine izafeten Osman Ağa Medresesi de denmektedir (Madran 1971 s184). Genişçe bir avlunun etrafına "U" şeklinde dizilmiş odaların 17'si özgün yapıdan kalmadır, tamamlanan doğu kanadı göz önüne alınırsa orijinal oda sayısı 27 kadardır (Madran 1971 s188). Odalar, orijinal özelliklerinin çoğunu yitirmişlerdir. Her odada avluya açılan bir kapı ve bir pencere ile, içerde bir ocak ve iki niş bulunmaktadır. Kâgir olan giriş kısmı örtüsü hariç medresenin özgün üst örtüsü günümüze ulaşamamıştır. Kalan izlerden yararlanarak, , yapının üst örtüsü ahşap bir çatı örtü ile yenilenmiştir. Kaide kalıntılarından ve sütun buluntularından ahşap kirişlememeli olduğu anlaşılan revaklar da (Madran 1971 s184) aynı şekilde yapılan restorasyon çalışmasında yenilenmiştir. Medresenin ayrı bir dershanesi olduğuna dair bir bilgiye rastlanmadığından, hücre sıralarının kuzeydoğu ucunda müstakil olarak duran mescit yapısının dershane olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Nasuh Paşa Hanı

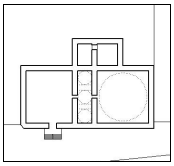

Yapıya Zincirli Han da denmektedir. Külliyenin doğusunda yer alan hana, güneyde, sokak boyunca yer alan dükkân sıralarının arasından girilir. Yapı, avlulu iki katlı ana blokla, bu avludan geçilen ikinci, küçük bir avludan oluşur. Yayınlanan restitüsyon planına göre (Madran 1971) ilk avluyu dört yönden çevreleyen, revakların gerisinde kagir odalar dizilmiştir. İkinci avluya, doğu kanattaki odaların sonundan, bir geçitle geçilmektedir. Burası Gaziantep Hişva ve Bergama Taş Han'da olduğu gibi ahır ya da depo olarak kullanılmış olmalıdır (Madran 1971 s186). Odaların örtüsü yıkıldığından özgün örtüsü bilinememektedir, ancak birinci kat odalarının ahşap çatı ile örtüldüğü düşünülmektedir (Madran 1971 s187).

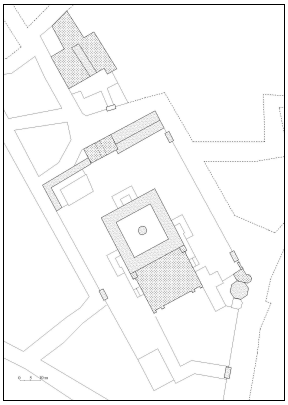
Nasuh Paşa Hamamı

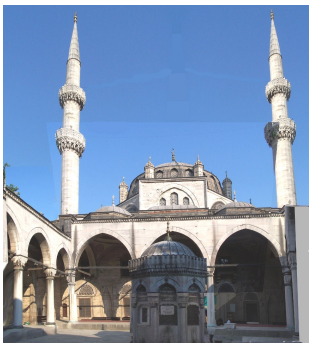
Hamam, külliyenin batı ucunda, medreseyle yan yanadır. Cadde üzerinden, merdivenlerle hamamın kare planlı soyunma kısmına girilir. Sıcaklıkla bu mekân arasında, dikdörtgen planlı, küçük bir ara bölüm yer alır. Üç kubbe ile örtülü bu mekânın dar kenarı üzerindeki kapıdan dışarıdaki helâlara, geniş kenarının ortasındaki kapıdan da sıcaklığa geçilmektedir. Soyunmalıkla hemen hemen eşit boyuttaki sıcaklık, tek bir kare mekândan oluşur. Üstü tromp geçiş elamanlı kubbeyle örtülüdür. Sade bir yapı olan Nasuh Paşa Hamamı, bu özellikleri ile küçük ölçekli bir mahalle hamamıdır.

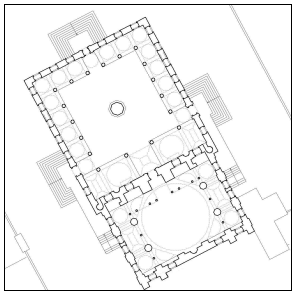
EMETULLAH GÜLNUŞ VALİDE SULTAN KÜLLİYESİ (ÜSKÜDAR)

Yeri : Üsküdar'da çarşı içindedir
Yaptıran : III. Ahmed, annesi Emetullah Gülnuş Valide Sultan (ö.1715) adına yaptırmıştır
Tarihi : Külliye, cümle kapısı üzerindeki tarih kitabesine göre, 1120–1122/1708–1710 arasında yapılmıştır. Caminin kıble kapısı üzerinde, şair Taib tarafından yazılmış olan tarih kitabesi 1122/1710 tarihini verir (Bayraktar 1982 s51). Sebil, saçağı altındaki Naim Ağa'ya ait kitabeye göre 1121/1709 yılında yapılmıştır (Kumbaracılar 1938 s29). Çeşmede Taib'in 1121\1709 tarihli kitabesi yer alır. Türbenin kitabesi yoktur. Bu noktada, türbenin külliye ile birlikte mi inşa edildiği yoksa Valide Sultan'ın ölümünün ardından mı yapıldığı sorusu akla gelmektedir. Osmanlı hanedan üyelerinin ölmeden önce türbelerini yaptırmaları o zamana kadar pek görülen bir uygulama olmasa da türbenin sebil ile bitişik yapılmış olması, yapının külliye ile aynı tarihli olduğunu düşündürmektedir. Mektebin de kendine ait bir kitâbesi yoktur. Cami, iyi durumdadır ve bugün de kullanılmaya devam etmektedir. İmaret, 2007 yılında restore edilmiştir. Sebil, vakıf zeytinleri satış yeri olarak kullanılmaktadır.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi (Üsküdar)

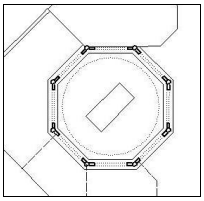
Üsküdar'daki son valide külliyesi olduğu için Yeni Valide Külliyesi de denmiştir. Cami, dış avunun ortasında bulunmaktadır. Merdivenlerle ulaşılan şadırvan avlusu kare planlıdır. Beş birimden oluşan son cemaat yeri revakları, avlu revaklarından daha büyüktür. Girişe göre sağdaki üst sıra pencere mükebbirlik balkonuna sahiptir. Harim kısmında sekizgen altyapının üzerinde kubbe yer alır. Yüksek kasnaklı kubbe; uzun, ince sekiz ağırlık kulesi ile çevrelenmiştir. Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi, planı, konstrüksiyon elemanları ve süslemeleri açısından klasik niteliklere uymaktadır. Özellikle örtü sistemi, ayakların konumu, şekillenmeleri ve galeriye bağlantıları açısından Rüstem Paşa Camisi ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca yapının minareleri Eyice'ye göre son klasik minare örneklerindendir (Eyice 1963 s54). Cami, ana mekândan daha büyük olan avlusu, avlu revaklarından daha büyük son cemaat mahalli ile planda klasik dönemden sonra görülen deformasyonları sergilemektedir. Kütlede düşey gelişme eğilimi; merdivenlerle yükseltilmesi, ayakların narinliği, yüksek kasnaklı kubbesi, ince ve zarif ağırlık kuleleri, ile klasik dönemden ayrılan özellikleridir. Avlu revak kemerlerinin her birinde farklı rozet ya da palmet motiflerinin kullanılması ve beden duvarları üzerindeki kuş evleri de camiye özgü ayrıntılardır.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan Hünkâr Kasrı (Üsküdar)

Caminin doğu cephesine bitişik yer alan yapının kendine ait bir kitabesi yoktur. Külliyenin orijinalinde de bir hünkâr kasrı olduğu düşünülse bile bugün görülen ahşap yapının daha geç bir dönemde yapıldığı bilinmektedir (Seçkin 1994 s469).

Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi (Üsküdar)

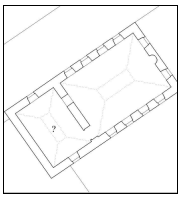

Türbe, külliyenin güneydoğu cümle kapısının yanında, sebil ile bitişik olarak sokağa bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Türbenin diğer yanına, daha sonraki tarihlerde bir muvakkıthane eklenmiştir. Açık türbe tipindeki sekizgen planlı yapının alçak bir platform üzerine yerleştirilmiş köşe sütunları, sivri kemerlerle birbirine bağlanmış, yapı metal dilimlerden oluşan bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin içinde Valide Sultan'ın iki şahideli mezar taşı bulunur. Yapının iç ve dış yüzeylerinde, taç silmenin altında, kartuş kabartmalar görülür. İç yüzdekilerde ayet kuşağı dolanmasına karşın dış yüzdekiler

boştur. Bunların, yazı yazmak için hazırlandığı kabartma olmalarından anlaşılmaktadır. Külliyenin yapımı ile valide sultanın ölümü arasında 5 yıllık bir fark vardır. Büyük bir olasılıkla bu boş kartuşların sultan gömüldükten sonra tarih kitabesi ile doldurulması planlanmış ancak bilinmeyen bir nedenden dolayı bu gerçekleşmemiştir. Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi, Hatice Turhan Sultan Türbe'sinden (1663) sonra Osmanlı hanedanından biri için yapılan ilk mezar yapısı olması açısından önemlidir. Her ikisinin de hanım sultan olması ve kendi adlarına yapılan bir külliyede kendileri için bir türbe yapılması hanedan kadınlarının, 17. ve 18. yüzyılda kendi varlıklarını toplum içinde net olarak ortaya koyabildiklerini göstermektedir. Emetullah Gülnuş Valide Sultan Türbesi, planı, mimari kuruluşu ve süslemeleri ile klasik Osmanlı üslubunda bir yapıdır. Buna ek olarak, bu türbe, 17. yüzyıl boyunca devam edip gelen, türbenin sokağa taşar vaziyette, göz önüne konması uygulamasının 18. yüzyılda da yerleştiğini göstermektedir. Kompozisyonun sebille tamamlanması da bu geleneğin bir parçasıdır. Ayrıca, 17. yüzyılın sonunda yaygınlaşan üstü ve yanları açık türbe tipinin bir devamı olan türbe, bu tipin en büyük ve en anıtsal örneğidir.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sıbyan Mektebi (Üsküdar)

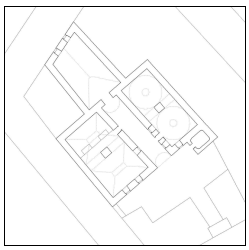

Mektep, külliyenin Balaban Caddesi'ne açılan, kuzey cümle kapısının üstündedir. Mektebe, dik bir taş merdivenle çıkılır. Zemin katta kapının sağ tarafındaki oda, mahya odasıdır. Üst katta, biri giriş mekanı, biri dershane olmak üzere iki oda yer alır. Giriş odası iki yanda birer, dershane odası geniş kenarlardaki dörder pencereden ve dar kenardaki iki pencereden ışık alır. Her iki birim de birer aynalı tonozla örtülüdür. Pencereler, tuğla hafifletme kemerli, mermer söveli ve klâsik demir parmaklıklıdır. Bina, kesme taş ve tuğla hatıllı olarak yapılmış olup kirpi saçaklıdır.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan İmareti (Aşhanesi) (Üsküdar)

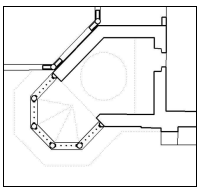

İmaret, diğer külliye yapılarının kuzeybatısında, kendine ait arsa içinde müstakil bir yapıdır. Yapıya, cami tarafına bakan küçük taşlık geçilerek ulaşılmaktadır. Bu taşlığa ayrıca, kiler ve müstahdem odaları olarak kullanılmış olması muhtemel küçük ölçekli yapılar yerleştirilmiş. İmarette girişe göre koridorun sağında kalan mekan iki kubbe ile örtülü dikdörtgen bir plana sahiptir. Kubbelerinin fenerli oluşu buranın mutfak olduğunu işaret etmektedir. Koridorun diğer tarafında ise iki aynalı tonozla örtülmüş, mutfakla benzer planlı bir başka mekân yer alır. Burası, imaretin fırınıdır. Koridorun ucunda ise, dar kenarından girilen dörtgen planlı salon yer alır. Burası da muhtemelen imaretin mekeli yani yemek salonudur. Külliyenin kervansaray, şifahane ya da medresesi olmamasına karşın bir imaretinin olması ilginçtir. Klasik Osmanlı mimarisinde imaretler genelde bu üç yapı ile beraber yapılmışlardır. 17. yüzyılda Sultan Ahmed İmareti'ni oluşturan yapılar külliyenin diğer elemanlarından ayrı, yapılmış olsalar da, yakınındaki darüşşifa ile bir bütünlük içindedirler. Üsküdar Yeni Valide İmareti'nin ortak bir yapı ile ele alınmamış olması, imaretlerin yavaş yavaş müstakilleşmesine ve Eyüp Mihrişah Sultan İmareti'nde olduğu gibi külliyenin merkezi yapısı halini almasına giden yolda bir başlangıç sayılabilir.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili (Üsküdar)

Sebil, külliyenin doğu köşesinde, bir yanda türbe, diğer yanda çeşme ile bitişik olmak üzere cadde üzerindedir. Girişi külliye bahçesinden olan yapı, türbeye bitişik olmasından ve arsa sınırından dolayı düzgün olmayan çokgen planlı bir hücre kısmına sahiptir. Sebil pencereleri beş kenarlı olarak bu hücreden dışa taşmaktadır. Kemer aynaları sade panolarla kapatılmıştır. Pencere söveleri, bitişiğindeki türbeye benzer şekilde dantel profilli kemerlere sahiptir. Servis pencerelerinin olduğu kısım, bitişiğindeki türbeye fazla yaklaştırıldığından sıkışık bir durum yaratır. Türbe ile sebil arasında meydana gelen bu dar açıdan dolayı, türbeye en yakın pencere neredeyse kullanılamayacak kadar kuytuda kalmıştır. Bu durumu ile sebil, bir köşe sebili gibi düşünülmüş olmasına karşın bu özelliği çok iyi değerlendirilememiş gibi durmaktadır. Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili, 18. yüzyılın önceki iki örneği ile birlikte, 17. yüzyıl geleneğinin devamı niteliğindedir. Sebil, özellikle 17. yüzyılın Kuyucu Murat Paşa (1610) ve Bayram Paşa (1635) sebilleri ile büyük benzerlik gösterir. Temel fark, kemer aynalarını sağır olmasıdır.

Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi (Üsküdar)

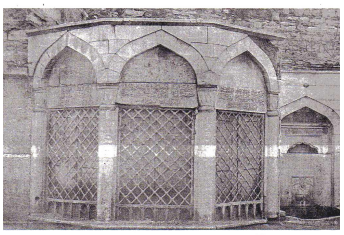
HATİCE SULTAN KÜLLİYESİ

Yeri : İstanbul, Ayvansaray semtinde Yavedüt Caddesi üzerinde, İstanbul surlarının önündedir
Yaptıran : Hatice Sultan (ö. 1743) (Kumbaracılar 1938 s31)
Tarihi : Mektebin kitabesi tespit edilememiştir ancak sebilin pencere sövelerinde ve çeşmede yer alan ve şair Taib'in söylediği kitabe 1123/1711 tarihlidir (Aynur-Karateke 1995 s124, Canca 1999 s253). Mekteb ve sebil 1970'lerde yıkılmıştır

Hatice Sultan Sıbyan Mektebi

Eski fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla mekteb, İstanbul Haliç tarafı surlarına bitişiktir. Dikdörtgen planlı olduğu bilinen mektebin üzeri ahşap bir çatı ile örtülüdür. Duvar örgüsünde bir sıra kesme taş, bir sıra tuğla dizisi kullanılmıştır. Cephesinde dikdörtgen söveli altı penceresi bulunmakta, bunların üzerinde tuğladan sağır boşaltma kemerleri yer almaktadır (Canca 1999 s133).

Hatice Sultan Sebili

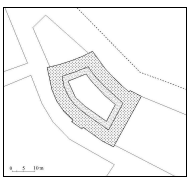
Sebil, sıbyan mektebinin altında ve çeşme ile yan yana idi. Yapının planı hakkında net bir veri yoktur, ancak eski fotoğraflardan üç yüzlü sebil pencerelerinin poligonsal olarak duvar yüzeyinden çıkıntı yaptığı anlaşılmaktadır. Örtü sistemi hakkında ise bilgi yoktur. Etek duvarı üstündeki, üç sivri kemerin birbirine bağladığı, dört sütun cepheyi oluşturmaktadır. Sütun başlıkları baklava dilimli, kemer aynaları sağırdır. Pencere söveleri düz lentoludur ve üzerine kitabe hakkedilmiştir. Hatice Sultan Sebili, sade bir cephe sebilidir. Poligonal üç kenarlı planı, sivri kemerleri, düz lentoları klasik sebil tasarımının devamı olduğunu göstermektedir.

Hatice Sultan Çeşmesi

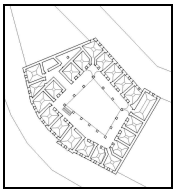

ÇORLULU ALİ PAŞA HANI

Yeri : İstanbul Küçükpazarda, Haliç sahil yolu ile Kıble Çeşmesi Sokağı arasındadır
Yaptıran : Eski Eserler Koruma Arşivi'ndeki kayıtlardan Çorlulu Ali Paşa tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır (Güran 1978 s105).
Tarihi : Kitabesi bulunmadığı için inşa tarihi kesin değildir. Yapı bugün de han olarak kullanılmaktadır.

Bir yapı adasının arasında yer alan yapı, iki yandan sokakla, iki yandan da komşu yapılarla çevrilidir. Arsanın şeklinden dolayı yamuk dörtgen bir dış forma sahip olan han, tek avluludur. Yapı, iki katlıdır ve iki katta da avluyu çevreleyen kare kesitli payelere sahip revaklar gerisinde odalar yer alır. Zemin kat depolara ayrılmıştır (Güran 1978 s106). Hanın girişi taş söveli ve basık kemerlidir. Üstünde, kitabelik tarzında, fakat üzerinde yazı bulunmayan dikdörtgen bir kabartma yer alır. Giriş üzerinde, konsollar üzerinde taşan mekân da girişi vurgulamaktadır.

FENAYİ ALİ EFENDİ TEKKESİ

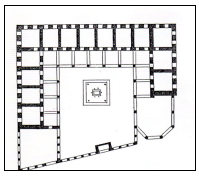
Yeri : Üsküdar Pazarbaşı Mahallesi'nde, eski adı Toprak Sokak olan şimdiki Boy Beyi Sokağı üzerindedir
Yaptıran : Kütahyalı Şeyh Seyit Fenâyî Ali Efendi (ö. 1745) (Tanman 1990 c3 s227).
Tarihi : 1714 yılında yapılmıştır. Tevhidhane-cami 1180/1766–1767 yılında yıldırım düşmesi sonucu harap olmuş, yeni baştan inşa edilmiştir. Yapı topluluğu, 1293/1876'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Kamil Hanım tarafından son şekliyle ihya edilmişken Cumhuriyet döneminde tevhidhane dışında kalan tekke bölümleri ortadan kalkmıştır.

Haziredeki şebekelerin yaldızlarından dolayı Yaldızlı Tekke ismiyle de bilinir. Dikdörtgen planlı, ahşap çatı örtülü, bugün cami olarak kullanılan tevhidhane ve yanına Fenâyî Ali Efendi için yapılan türbe 1876 yapımından kalmışlar, özgünlüklerinden çok şey yitirmişlerdir (Tanman 1990 c3 s240).

HEKİMBAŞI ÖMER EFENDİ KÜLLİYESİ

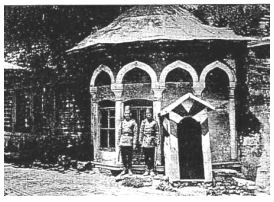
Yeri : Çapa Semti'ndedir
Yaptıran : Hekimbaşı Ömer Efendi (ö.1723)
Tarihi : Medrese ve çeşme 1127/1715 tarihlidir (Eyice 1994b s41). Sebil, kitabesi hakkında bir bilgi yoktur. Fakat Nazîr'ın divanında yer alan "Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili tarih kasidesi"ne dayanılarak, sebilin 1136/1723 yılında inşa edildiği belirtilmiştir (Aynur-Karateke 1995 s161, Kumbaracılar 1938 s35). Yapının klasik mimariye daha yakın olan özellikleri (çokgen plan, sivri kemerli alın kısmı, yay kemerli pencere söveleri) daha erken tarihli olabileceği, belki yanındaki medrese ile aynı tarihli olabileceğini düşündürmektedir. Külliye 1918 yangınında sonra harap olmuş, 1956'da tamamen yıkılmıştır (Eyice 1994b s41).

Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi

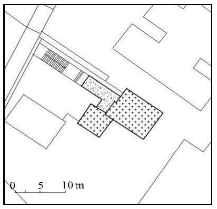
Yapı hakkında bilgiler sınırlıdır. Gurlitt'in yayınladığı külliye planına göre, U şeklinde dizilmiş olan, revaklı medrese hücrelerinin ucunda dershane yer alır (Gurlitt 1912). Bu plandan anlaşıldığına göre hücre sayısı ondörttür.

Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili

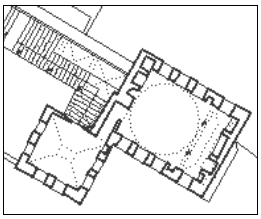
Gurlitt'in yayınladığı külliye planına göre, U şeklinde dizilmiş olan medrese hücrelerinin ucundadır (Gurlitt 1912). Yine bu plana göre sebil, genel hatlarıyla yarım sekizgen planlıdır. Bu planda, diğer sebillerde görülen hücre kısmı-sebil penceresi ayrımı yoktur, giriş de belirtilmemiştir. Sadece, eski resimlerinden uçtaki üç yüzeye servis penceresi açıldığı görülmektedir. Daha önceki tüm sebillerde kapalı bir kısmın olduğu ve sebillere dışardan giriş sağlayan bir kapının yapıldığı düşünülürse; Hekimbaşı Ömer Efendi Sebili'nde de medreseye bitişik olan tarafının bu amaçla kullanıldığı tahmin edilebilir. Örtü sisteminde de ön kısım ile burası arasında bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Ön kısım kubbemsi konik bir külahla örtülmüştür. Arka kısım ise muhtemelen beşik tonoz bir örtüye sahiptir. Yapının görünüşü hakkındaki bilgiler yine eski fotoğraflardan elde edilebilmektedir. Cephedeki sivri kemerler, sövelerdeki basık kemerler, dar saçak gibi genel özellikleri, daha önceki 18. yüzyıl sebilleri gibi, 17. yüzyıl sebillerine benzemektedir. Üsküdar Emetullah Gülnuş Valide Sultan Sebili ile olan benzerliği ise özellikle dikkat çekicidir. Onda olduğu gibi plan tipi olarak köşe sebili ile cephe sebili arasında bir yerdedir. Bitişiğindeki medresenin bahçe duvarına fazla yakın yapılmış, bir köşe sebiline dönüşme fırsatı çok iyi değerlendirilememiştir.

ŞEHİT ALİ PAŞA KÜTÜPHANESİ

Yeri : Vefa semtinde, Bozdoğan Kemeri'nin bitişiğindedir. Bugün Vefa Lisesi'nin bahçesi içinde kalmıştır.
Yaptıran : Sadrazam Şehit Ali Paşa
Tarihi : 1127/1715 tarihini veren iki kitabeden biri bahçe kapısının üstünde, diğeri kütüphane ana mekânında, kapının iç yüzündedir (Aldoğan 1981 s2). İkinci kitabe ebced hesabı ile 1122/1710 tarihini vermekle beraber, üzerinde rakamla 1127/1715 tarihi yazılıdır (Küçükkalfa 1984 s140). Bahçe kapısındaki kitabe de, yangında hasar gören eski kitabenin yerine yeni kitabenin konduğundan bahseder. Bu bakımdan, kütüphanenin kuruluşunun 1710'a dayandığını, ancak en son halini 1715'te aldığını söyleyebiliriz. Ali Paşa, bu kütüphane için 1128/1716 tarihli bir vakfiye düzenletmiş, sadece katalogu 4 cilt tutan kitaplarının birinci cildine kayıtlı olanlarını vakfiyeye kaydettirmiştir (Erünsal 1988 s72). Ancak, aynı yıl Avusturya ile yapılan savaşta, Petervaradin'de şehit düşünce kütüphane, ihmal edilmiştir. Yapı, 1311/1894 depreminde harap olmuş, 1971–1975 yılında Vakıflarca onarılmıştır (Aldoğan 1981 s7, Küçükkalfa 1984 s135). Bugün Vefa Lisesi tarafından kullanılmaktadır.

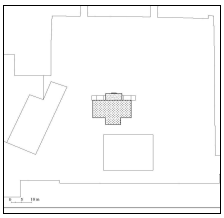

Yapı, Bozdoğan Sukemeri ile Süleymaniye Sukemeri olarak adlandırılan yapının sınırladığı, kendine ait arsa içindedir. Kütüphanenin esas kat planı, birbirine köşelerinden bitişik iki odadan oluşur. Merdivenlerle ulaşılan ilk oda, muhtemelen okuma salonu veya giriş sofasıdır. Girişteki ilk oda olması, hiç kitap nişinin olmaması ve üç tarafında açılan pencerelerle bol ışık alması bunu desteklemektedir. Ayrıca, buranın başlangıçta üç tarafı kapalı bir sofa olarak düzenlendiği, sonradan giriş yüzüne bir duvar örülerek kapalı bir mekân haline dönüştürüldüğüne dair izler[1] vardır. Kubbe örtülü diğer odanın da hazine-i kütüp olma ihtimali yüksektir[2]. Burası aynı zamanda çini ve alçı süsleme açısından zengindir. Ata Tarihi'nde, yapı için "Şehzade Camii Şerifi ittisâlındaki konağın taş odası iken [Ali Paşa'nın] hayatında tefrik ve tahsis ettiği kütüphane…" denmektedir (Küçükkalfa 1984 s134). İstanbul'un eski ahşap konaklarında, kıymetli eşyaların yangın ve hırsızlıktan korunması için yapılmış taş odaların var olduğu bilinmektedir (Ünver 1937 s101). Ali Paşa, muhtemelen, konağının bitişiğindeki taş odasını konaktan ayırmış ve yeni eklemelerle, halka açık bir kütüphane haline getirmiştir[3] (Şahin 2008). Herhangi bir külliyeye bağlı olmadan yapılmış olan Şehit Ali Paşa Kütüphanesi için, bu özelliği ile, ilk özel Osmanlı kütüphanesidir denebilir[4].

1 Merdivenden sahanlıksız olarak kapıya ulaşılması, kapının iki yanındaki sütunların duvar içine gömük oluşu ve giriş duvarının inceliği gibi (Küçükkalfa 1984 s134).

2 Nitekim, 1739 tarihli Ayasofya Kütüphanesi'nin hazine-i kütüp kısmı, hemen hemen burasıyla aynı plandadır. Ayasofya Kütüphanesi'nde okuma salonu caminin içinde, kubbe örtülü kitap deposu ise dışarıda, iki payanda arasındadır.
3 Hazine-i kütüb odasında sonradan yapılan değişikliklerin de izi vardır. Doğu duvarında, esas kat kotunda kapatılmış bir kapı boşluğu bulunmaktadır. Tamamen sağır olan bu cephenin, yüzeyindeki izlerden bir zamanlar başka bir yapı ile bitişik olduğu anlaşılmaktadır.
4 Köprülü Kütüphanesi ilk müstakil kütüphane kabul edilse de, yakınındaki Köprülü Medresesi'nden bağımsız düşünülemez. Oysa, Şehit Ali Paşa Kütüphanesi, başka bir kamusal yapı ile bağlantısı olmayan, tek başına kurulmuş bir kütüphanedir.

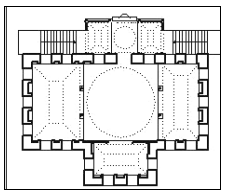
III. AHMED KÜTÜPHANESİ (TOPKAPI SARAYI)

Yeri : Topkapı Sarayı Enderun Avlusu'ndadır
Yaptıran : Sultan III. Ahmed
Tarihi : Kütüphanenin kapısı üstündeki Arapça kitabe 1131/1719 tarihini vermektedir (Yenal 1949 s86). Çeşmenin kitabesi de 1131/1719 tarihlidir (Canca 1999 s209). Eski fotoğraflarda revağın camekânla örtüldüğü, merdiven korkuluklarının demir olduğu görülmektedir. Sonradan camekân kaldırılmış, korkuluklar orijinal haline çevrilmiştir (Yenal 1949 s86). Kitap koleksiyonu, yeni kütüphaneye taşınmış, yapı müzenin bir parçası olmuştur.

III. Ahmed Kütüphanesi (Topkapı Sarayı)

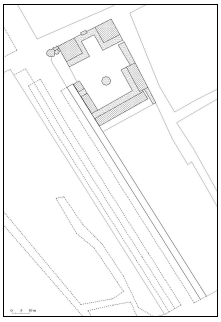

Silahtar Ağa, Nusretname tarihinde bu kütüphanenin, II. Selim'in yaptırdığı Havuzlu Köşk'ün yerine inşa edildiğini anlatmaktadır (Yenal 1949 s86). Kütüphane, bodrum kat üstünde yükselen müstakil bir yapıdır. Yapının asimetrik bir dış görünümünü vardır. Yan kanatlar aynı büyüklükte olmadığı gibi giriş revağı da orta mekânla aynı aksta değildir. Kütüphanenin içi çiniler, kalemişleri ve alçı kabartmalarla süslüdür. Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi, revaklı, kare birimin yan kanatlarla genişletilmesi ile yeni bir kütüphane plan tipi göstermektedir. Birbirinden farklı boyutlardaki, aynalı tonoz örtülü bu kanatların ne için kullanıldığı net değildir. bu kanatlardan girişin karşısında yer alanı, bizzat III. Ahmed tarafından yazılan manzum bir levhadan anlaşıldığına göre hadis okunmasına mahsustur (Yenal 1949 s87). Muhtemelen burası gibi bol pencereli diğer iki kanat da kitap okunması için düşünülmüş, orta mekân ise sonraki kütüphanelerde görüleceği gibi kitap dolapları için kullanılmıştır.

III. Ahmed Kütüphanesi Çeşmesi (Topkapı Sarayı)

DAMAT İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ (ŞEHZADEBAŞI)

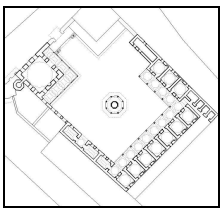
Yeri : Şehzadebaşında, Şehzade Mehmed Külliyesi'nin yakınındadır

Yaptıran : Açılışından 9 yıl sonra, 1729 tarihinde yazılan Vakfiyesinde külliyenin, Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve eşi Fatma Sultan tarafından beraber yaptırıldığı belirtilmektedir (Tekin 1968 s836).

Tarihi : Medresenin, kapısındaki Arapça beyit 1133/1720–1721 tarihini vermektedir. Kütüphanenin kapısı üstündeki kitabe 1132/1719–1720 tarihlidir (Erdenen 2003 s132). Alın kısmı üzerindeki kitabeye göre sebil, 1132/1719–1720 tarihinde yapılmıştır. Medrese, bugün Doğu Türkistan Cemiyeti tarafından kullanılmaktadır. Kütüphane, ders salonu olarak hizmet vermektedir. İyi durumda olan sebil, yakın zamana kadar dükkân olarak kullanılmıştır. Arasta, bitişiğine tiyatroların yapılması ile, 19. yüzyılda "Direklerarası" adı ile meşhur, İstanbul'un bir eğlence merkezine dönüşmüş, bir kanadı 1958'de yol genişletme amacıyla yıkılmış, günümüze sadece, dükkanların medrese tarafındakilerden bir kısmı gelebilmiştir.

Damat İbrahim Paşa Medresesi (Şehzadebaşı)

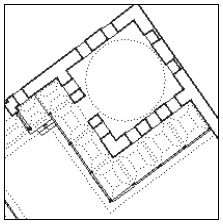

Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde avluya giriş, simetrik planlı dershane ile kütüphane arasındandır. Girişin üzeri ve her iki kütlenin avluya bakan iki cephesi revaklarla kuşatılmıştır. Girişe göre sağda kalan dershane, hücre bloklarından ayrıdır. Kubbe örtülü 10 oda, avlunun köşesinde L şeklinde dizilmiştir. Bunların önünde yine kubbe örtülü revaklar yer alır. Bu odalara ek olarak, ayrı bir kolda, aynalı tonoz örtülü, revaksız üç oda daha vardır. Odalarının ikisinin arasında eyvan şeklinde kubbeli bir bölüm yer alır ve odaların girişleri bu eyvandan verilmiştir. Dershanenin, kütüphane ile benzer planda oluşu, külliye içinde simetrik olarak yerleştirilmeleri ve bu ikili bloğun birkaç basamakla yerden koparılmış olması, hücrelerin ayrı olarak arsanın diğer ucunda yer alışları gibi özellikleri ile tasarım açısından 1700 tarihli Feyzullah Efendi Medrese'si ile büyük benzerlik gösteren Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde külliye girişinin dershane ile kütüphane bloğunun arasına yerleştirilmesi ve bu kısmın avlu tarafında boydan boya revaklarla çevrelenmesi ayırt edici özellikleridir. Ayrıca Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde, Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde de görülen revaksız, küçük odalar bulunmaktadır. Yapının vakfiyesinde toplam oda sayısı, revaksız odalar da dahil edilerek 13 olarak verilmekte (Tekin 1968 s836, Ateş 1982 s43), ancak odaların kullanımları konusunda bir bilgi verilmemektedir. Bu nedenle bunların ne amaçla yapıldığı net değildir. Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde olduğu gibi, medrese dışından ihtiyacı olanların kalması için kullanılmış olabilirler. Bu odaların, yazlık dershane ya da müderrisler için bir daire olarak kullanılmış olabilecekleri üzerinde de durulmuştur (Kuban 1994c s177). Belki sadece yer darlığından dolayı böyle küçük ve revaksız yapılmışlardır. Odaların arasında bir de eyvanın yerleştirilmiş olması Osmanlı mimarlığı için değişik bir uygulamadır. Selçuklu mimarisinde yaygın olarak kullanılan eyvan, Osmanlı klasik medrese mimarisinde İstanbul Beyazıt, Yavuz Sultan Selim ve Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Medreselerindekiler hariç, oldukça nadir yapılmışlardır.

Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi (Şehzadebaşı)

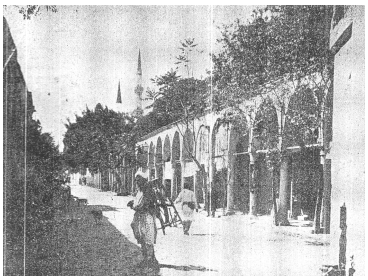

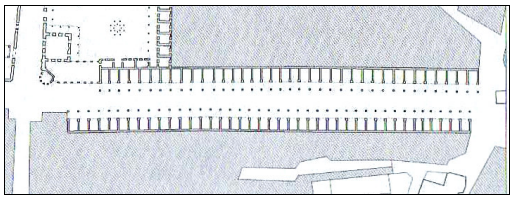

Kütüphane, dershane ile simetrik plandadır ve zeminden birkaç basamakla yükseltilmiştir. Plan hizasında, girişin iki yanında birer, avlu cephesinde de üç pencere açılmıştır. Bugün ana caddeye bakan cephede de, alt hizada iki pencere yer almaktadır[1]. Damat İbrahim Paşa Medresesi, külliye içinde dershane ile simetrik konumu açısından 1700 tarihli Feyzullah Efendi Kütüphanesi ile benzerlik gösterir. Dershaneye göre daha az penceresinin olması ve çevreye daha kapalı olması, yine bu iki kütüphane arasındaki ortak noktalardan biridir. Damat İbrahim Paşa Medresesi'nin önemli bir farkı, külliye girişinin dershane ile kütüphane arasından olması ve yalnız giriş cephesinde değil avluya bakan bütün cephesi boyunca revaklarının olmasıdır.

1 Ancak, dış tarafta sövesiz ve hafifletme kemersiz olan bu pencerelerin, içteki kitap nişlerinin pencereye dönüştürülmesiyle oluştuğu düşünülebilir.

Damat İbrahim Paşa Arastası (Şehzadebaşı)

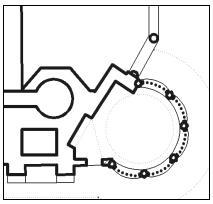

Üstü açık arasta niteliğindeki yapı yayınlanan restitüsyon planına göre (Kuban 1994c s548), bir ucu medreseye bitişik olmak üzere, külliyenin güney tarafında karşılıklı olarak dizilmiş, toplam 82 dükkandan oluşmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı bu dükkânların 37 tanesi yolun medrese tarafında, 45 tanesi de karşı tarafında idi. Dükkân sıralarının önünde, sütunlu, kemerli revaklar yer almaktadır. Dükkânların beşik tonoz, revak birimlerinin çapraz tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. 17. ve 18. yüzyılda medrese merkezli külliyelerin sokağa açılan bir yüzünde, genelde 5–6 dükkân varken Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde 82 dükkânlı bir arastanın yer alması, bu ölçekteki bir külliye ile bağdaştırılması açısından ilgi çekicidir. Dönemin en yüksek ücretlerini alan, kalabalık bir kadroya sahip olan külliyede (Kuban 1994c s548), vakfa yeterli geliri sağlayabilmek amacıyla bu yoğunlukta bir dükkan gurubuna ihtiyaç duyulmuş olabilir. Arasta, mimarisi açısından da Osmanlı mimarlığı içinde tekil bir örnektir. Sultan Ahmed Külliyesi Arastası'nda olduğu gibi dükkânların arasındaki koridorun üstü örtülmemiştir. Ancak bunun yerine, her dükkân sırasının önüne revaklar yapılarak Osmanlı mimarlığından çok, Bizans "Mese" mimarisini hatırlatan bir uygulama ortaya çıkmıştır. Tasarımın, mevcut kent dokusunu mu kullandığı yoksa külliye ile birlikte, baninin özel isteği üzerine mi (Kuban 1994c s549) yapıldığı bilinmemektedir. Osmanlı mimarlığı ticaret yapılarında, Nuruosmaniye Külliyesi'ndeki dükkânların bir kısmı hariç, revaklı dükkan sıralarına bir daha da rastlanmamıştır.

Damat İbrahim Paşa Sebili (Şehzadebaşı)

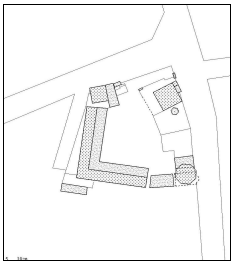

Genel hatlarıyla dairesel planlı olan sebilin üstü kubbe ile örtülmüştür. Köşede yer alan dairesel kısım üzerinde beş pencere yer alır. Bu sebil pencerelerinin her biri, dışbükey yay plana sahiptir. İki baştakiler duvara bitişik olmak üzere mukarnas başlıklı 6 sütun, 5 servis penceresini çevrelemektedir. Sütunların üzerindeki alın kısmında kemerler görülmez, bunun yerine saçağa kadar uzanan, üzeri bezemeler ve yazıtlarla doldurulmuş sağır mermer kaplamalar yer alır. Bu kısımda da, eteklerde olduğu gibi, sütunların hizasında, yarım daire planlı pilastrlar vardır. Pencere söveleri dantel profilli kaş kemerlidir. Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili bir köşe yapısı olarak bu özelliğinin iyi değerlendirildiği bir sebildir. Her iki sokağa da bakan pencereleri neredeyse tam bir daire oluşturacak kadar dışa taşırılmıştır. 18. yüzyıl sebilleri arasında dairesel plana sahip ilk sebil de Damat İbrahim Paşa Sebili'dir. Ayrıca, sütunların arasında pencerelerin dışa bombeli yay şeklinde planlanması da bu yüzyıl için ilktir. Dışbükey bombeli plan, daha önce 1697 tarihli Amcazade Hüseyin Paşa Sebili'nde görülen bir özelliktir. Damat İbrahim Paşa Sebili'ni sadece 18. yüzyıl için değil tüm Osmanlı sebilleri içinde özel kılan ise cephede taşıyıcı kemerlerin yok olması, yerine sütunçelerle bölünmüş sağır panoların gelmesidir. Sebil pencerelerinin bulunduğu dairesel kısımda neredeyse bezenmemiş yüzey bırakılmamıştır. Lale Devri'nin bu ilk sebili, bu özellikleri ile kendine özgü bir tasarıma sahiptir ve bundan sonraki pek çok sebil için de örnek oluşturmuştur.

Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Şehzadebaşı)

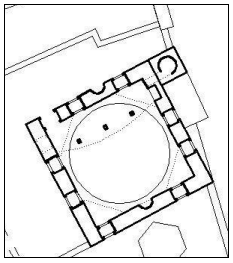
AHMEDİYE KÜLLİYESİ

Yeri : Üsküdar'da bugün cami ile aynı ismi almış olan mahalledir
Yaptıran : Tersane Emini Hacı Ahmed Ağa (ö.1733)
Tarihi : Cami kapısındaki Arapça kitabe 1134/1721–1722 tarihini vermektedir ve caminin harap olan Kefçe Hoca Mescidi'nin yerine yaptırıldığı yazılıdır (Elçi 1987 s56). Dershane kapısında 1134/1721–1722 tarihini taşıyan bir kitabe vardır. Kütüphanenin de tarih kitabesi bulunmamaktadır. (Elçi 1987 s5). Sebil saçak altında ve söve kemerinin üstünde yer alan kitabe şair Salim'indir ve 1134/1721–1722 tarihini vermektedir (Ünsal 1986 s18). Türbenin altında, mescidin ilk banisi Kefçe Dede'nin 947/1540 tarihli mezarı bulunmaktadır. Türbenin, bu mezar ile mi yoksa Ahmediye Külliyesi ile mi yaşıt olduğu net değildir. Ancak harap olan mescidin yerine, kapsamlı bir külliye yapıldığı düşünülürse, türbenin bundan önceki bir devirden kalmış olması düşük bir ihtimaldir. Muhtemelen Ahmed Ağa, mescitin eski banisine hürmeten onun mezarı üzerine bu türbeyi yaptırmıştır. Nitekim türbedeki sütun başlıkları, külliyedeki diğer örnekler ile uyum içindedir. Cami kapısı üzerinde 1277/1860'ta Ali Efendi isminde birinin camiyi tamir ettirdiğinin yazılı olduğu bilgisi Konyalı tarafından verilmektedir (Yüksel 1994 s135). 1965'te elden geçirilen cami, işlevini devam ettirmektedir. Medresenin dershanesi Mahmud Raci Efendi tarafından 1724 tarihinde Rıfai tekkesi haline getirilmiş, sonradan terk edilmiştir. Medrese, bugün diğer külliye yapılarıyla beraber Üsküdar Müftülüğü'ne bağlı bir Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. Kütüphanenin revakları camekânla kapatılmıştır. Çeşmenin üstteki ikinci kitabesinde, Sultan II. Mahmut'un eşi Tiryal Hanım tarafından 1280/1863'de membaından itibaren tamir edildiği anlaşılmaktadır (Bakır 2003 s56).

Ahmediye Camisi

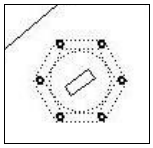

Camiye bugün ahşap bir rüzgârlık geçilerek girilmektedir. Özgün halinde bir son cemaat kısmının olup olmadığı bilinmemektedir. Tek kubbeli kare planı ile sade bir cami olan Ahmediye Camisi'nde, taş-tuğla almaşık cepheleri ve klasik tarzda pencereleri ile klasik etkiler daha ağır basmaktadır. İki sokağın kesiştiği köşede, bir yükselti üstüne yerleştirilmesi ve yüksek kubbe kasnağı etkili bir görüntü kazanmasını sağlamıştır.

Ahmediye Türbesi

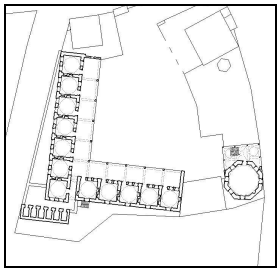

Türbe, caminin kıble duvarı tarafındadır. Altıgen planlı yapı, birbirine demir gergiler ve sivri kemerlerle bağlanmış, baklavalı başlıkları olan sütunlar ve bunların üzerinde yükselen bir kubbeden oluşan açık tipte bir türbedir. Türbe, Osmanlı klasik mimarisinde görülen açık türbelerin bir benzeridir. Zamanla türbenin etrafına Ahmed Ağa ve akrabalarının mezarları yapılmış, çevresi bir hazireye dönüşmüştür.

Ahmediye Medresesi

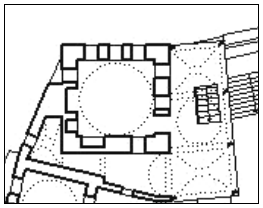

Medrese hücrelerinin, dershane ile birlikte, kapalı bir avlu etrafına dizilmek yerine arsanın bütününe dağılmış olarak, külliyenin diğer elamanları ile beraber ele alındığı kompozisyonu ile Ahmediye Medresesi, 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı medreselerinde görülmeye başlanan, kütlelerin birbirinden koparıldığı medrese düzenine bir örnektir. Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde olduğu gibi dershanesinin hücre kitlesinden ayrı ve sekizgen planlı oluşu, özellikle 17. yüzyıl sonu medrese mimarisi ekolüne yakındır. Yalnız burada, külliye ile sokak dokusu ve çevre arasında daha sıkı bir ilişki kurulmuş; arsanın eğimli oluşundan dolayı sokağa bakan dershane, medrese avlusundan merdivenlerle ulaşılan, üst kotta, külliye girişi, çeşme ve sebille birlikte bir kompozisyon içinde ele alınmıştır. Yine de sonuç olarak hücrelerin planı, mukarnaslı bezemeler, baklavalı sütun başlıkları vb. detaylar ile medresede klasik Osmanlı mimarisi özellikleri ağırlıktadır.

Ahmediye Kütüphanesi

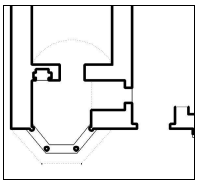

Kütüphane, mahzen olarak kullanıldığı sanılan bir zemin katın üstündedir. Kütüphanenin dikkat çeken özelliği külliye içindeki konumu ve sokakla olan ilişkisidir. Külliyenin köşesine, üst kota yerleştirilmiş; kesme taştan, özenli bir işçilikle yapılmış duvarları, geniş pencereleri ve konsollarıyla baskın bir eleman olarak vurgulanmıştır

Ahmediye Sebili

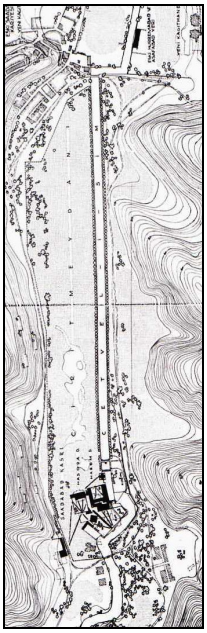
Sebil, genel tasarımı açısından 18. yüzyılın ilk sebilleri ile Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili'yle başlayan Lale Devri sebilleri arasında bir yerdedir. Poligonal planı, alın kısmındaki dolu kemer görüntüsü, etek ve alın kısmında pilastrların olmayışı erken devir 18. yüzyıl sebilleri ile ortak noktalarıdır. Buna karşın tamamen mermer kaplama olan cephede kemerlerin gerçek kemer olmayıp, pano üzerine işlenmiş bir motif olması Lale Devri'ne geçişte tekil bir örnektir.

Ahmediye Çeşmesi 1

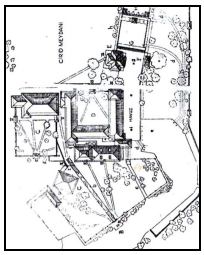

SADABAD SARAYI TESİSLERİ

Yeri : Kahıthane Deresi'nin Haliç'e yakın ağzı üzerindedir.
Yaptıran : Sultan III. Ahmed (ö.1736)
Tarihi : 22 Şaban 1135 / 7 Haziran 1722 tarihinde Sadrazam ve Mimar Ağa'nın bulundukları bir merasimle inşaata başlanmıştır. Eser 60 gün gibi kısa bir zaman içinde nihayete erdirilmiştir (Eldem 1977 s15). Hünkâr'a ait saray ve köşkler hariç Sa'dabad ve civarındaki kasırların hepsi Potrona Halil ayaklanmaya kurban olmuş, bunlardan tek bina ayakta kalmamıştır. Buna karşılık, Sadabat Sarayı rıhtım, çağlayan, çeşme ve bazı temel ve taş kısımlarının yıktırılmamış olduğu anlaşılmaktadır. 1740 tarihli bir keşif belgesi yapıların çoğunun ayakta olduklarını göstermektedir (Eldem 1977 s19). 1809'da II. Mahmud tarafından aynı yerde 2. Sadabad, Abdülaziz zamanında 3. Sadabad yapılmıştır. Daha sonra saray yıktırılıp yerine askeri okul yapılmıştır. Kompleksin ilk halinden bugün geriye sadece bir çeşme kalmıştır.

Kâğıthane 18. yüzyılın başlarına gelinceye kadar bir mesire, av sahası ve yer yer de imalat bölgesi idi (Aktepe 1976 s343). 1717 yılında Damat İbrahim Paşa'nın Kâğıthane'de verdiği bir kır şöleni padişah III. Ahmet'in yöreye ilgi duymasına yol açmış (Bakır 2003 s66), etrafı çayırlık ve ağaçlıklarla çevrili, ortasında akarsu bulunan bu sessiz vadide Padişahın devamlı kalacağı bir bina yaptırılması uygun bulunmuştur. Derenin bir kısmı 28 m genişlik 1100 m uzunluğunda mermer rıhtımlı, setli bir kanal : "Cetvel-i sim" haline getirilmiş, setler hizasında 3 çağlayan ve 6 köprü, kanalın üzerinde biri ejderha başlı 3 fiskiye, köşkler, iki de çeşme yapılmıştır. Sarayın çevresine Bahçe-i has (cirit meydanı) ve Bağ-ı İrem adında iki bahçe tanzim edilmiştir. Ayrıca Kâğıthane deresinin iki tarafı parça parça hudutlandırılarak ileri gelen 150 kişiye verilmiş ve buralara birbirleri ile rekabet edercesine rical köşkleri inşa edilmiştir (Uzunçarşılı 1954 s212).

BÜYÜK BENT

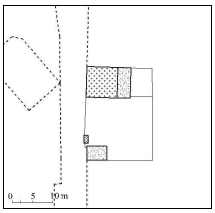
Yeri : Bahçeköy'ünde, Belgrad Deresi üzerindedir.
Yaptıran : Sultan III. Ahmed (ö.1736)
Tarihi : II. Mehmed zamanında inşa ettirilen bentin tahrip olması üzerine III. Ahmed zamanında, Kırkçeşme suyolunun bir parçası olarak 1135/1722–1723 yılında yeniden yaptırılmıştır (Aytöre 1962 s55). Bunu belirten kitabe bugün de görülebilmektedir. Bir arıza sonucu yıkılan bent 1748 yılında I. Mahmud tarafından tamir edilmiş, II. Abdülhamid ise 1900 yılında, bendi bu günkü seviyesine yükseltmiş ve su kapasitesini artırmıştır. I. Mahmud ve II. Abdülhamid onarımları nedeniyle ilk şeklini büyük ölçüde kaybetmiştir

Bend-i Kebir, Belgrad Bendi olarak da anılır. Geç Yapının plandaki ekseni doğrusaldır. Bendin hemen ön kısmında diğer bentlerden farklı olarak iki bölümlü olan ve Çifte Havuz diye adlandırılan bir çökeltme havuzu vardır. Debisi çok yüksek olan Büyük Bendin suyu bu Çifte Havuz'da iki kademeden geçerek kum ve taşlarından ve diğer kaba pisliklerinden arındırılmaktadır (Canca 1999 s259).

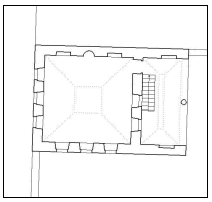
EBUBEKİR AĞA KÜLLİYESİ

Yeri : Aksaray İnebey Mahallesi'nde Namık Kemal Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Divan-ı Hümayun Başçavuşu, Kaptan-ı Derya Ebubekir Ağa (ö.1724)
Tarihi : Giriş kapısı kemeri üzerinde kitabeye göre 1136–1137/1723–1724 tarihinde yapılmıştır, kitabe metni şair Rakım'a aittir (Aynur-Karateke 1995 s159). Çeşmenin tarih kitabesi 1723 tarihlidir. Mekteb 1950'li yıllarda onarılmış 1967'de çocuk kütüphanesi olmuştur.

Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi

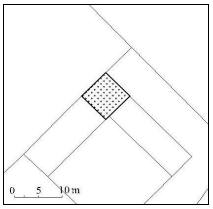
Sıbyan mektebi fevkâni bir yapı olup, giriş cadde üzerindeki kapıdandır. Dershane kapısının profilli yuvarlak kemerinin kilit taşı üzerinde 8 kollu yıldız biçiminde bir rozet bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı ana mekân ve revak birer aynalı tonozla örtülüdür. Duvarları kesme taş-tuğla almaşık olarak örülmüş, kirpi saçaklarla bitirilmiştir. Klasik tarzda bir sıbyan mektebi olan Ebubekir Ağa Sıbyan Mektebi, eğer özgünse, giriş kapısının "C" kıvrımlı kemeri ile detayda Osmanlı baroğunun bir habercisidir.

Ebubekir Ağa Çeşmesi

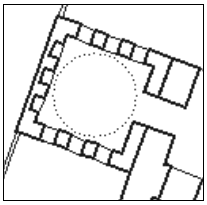

III. AHMED KÜTÜPHANESİ (YENİ CAMİ TÜRBESİ)

Yeri : Yeni Cami Külliyesi'nin türbesine bitişiktir
Yaptıran : Sultan III. Ahmed (ö.1726)
Tarihi : 1137/1724-1725'te tamamlanmıştır (Erünsal 1988 s81). Turhan Hatice Sultan'ın cami içindeki dolaplara vakfettiği 339 kitap da yeni kütüphaneye nakledilmiş, III. Ahmed'in bağışladığı 1202 kitapla birlikte, kütüphane için görevlendirilen 4 hâfız-ı kütübün sorumluluğuna verilmiştir (Cunbur 1959 s5). Kütüphane halen bir vakfın kullanımında, kapalı tutulmaktadır.

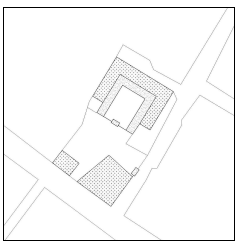

Yapı, türbe revağının sağ duvarına dıştan bitiştirilmiştir. Revak duvarının üzerinde, bir zamanlar pencere olan açıklık kapıya dönüştürülmüş, kütüphanenin büyüklüğü, revağın boyutlarıyla uyumlu tutulmuştur. Sınırlı bir arsada, ek bir yapı olmasına rağmen alt katına, sürekli havalandırılabilecek pencereleri olan bir bodrum yapılması ihmal edilmemiştir. III. Ahmed'in, bu kütüphaneyi yaptırması, Osmanlılarda kitapların türbelerde saklanması yeni bir olgu olmasa da, bir medreseye değil de bir türbeye bu kadar çok kitabın bağışlanması açısından ilginçtir. Mevcut bir yapıya bir kütüphanenin eklenmesi açısından ilk olan kütüphane, bu dönemde kitaplara ve kütüphanelere verilen önemi gösterir.

ŞEYHÜLİSLAM İSMAİL EFENDİ KÜLLİYESİ

Yeri : Fatih ilçesi, Çarşamba semtinde, Manyasi Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Şeyhülislam Ebu İshak İsmail Efendi (ö.1725)
Tarihi : Harim kapısı üzerindeki kitabesi 1309/1725 tarihlidir (Öz 1962 s78). Cami, 1950-1952'de tamir edilmiş, son cemaat yerinin önüne ek bina yapılarak cami genişletilmiştir. Mihrabı da 1989'da tamamen yeniden yapılmıştır. Mekteb günümüzde meşruta olarak kullanılmaktadır.

Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi

Cami, arsanın köşesine, dükkânlar üzerinde fevkani olarak yerleştirilmiştir. Arsanın diğer köşesinde sıbyan mektebi, caminin yan tarafında, zemin kotta da şadırvanlı bir alan yer alır. Son cemaat yerinin gerisinde cami harim kısmı, kubbe ile örtülü kare planlı ana mekânın asimetrik olarak yan mekânlarla genişletilmesi ile oluşturulmuştur. Orta mekân pandantifli bir kubbe ile yan mekânlar tonozla örtülüdür. Kubbe alt yapısının duvarları, kare planlı olarak, beden duvarları üzerinde yükselmektedir. Bunun üzerinde pencereli yüksek kasnağı ile kubbe yer alır. Yapı öğeleri ve malzeme açısından geleneksel bir görüntüye sahiptir. Bulunduğu mahallenin ticaret merkezinde olmasından dolayı, dükkânlar üzerine alınmasının yanı sıra kubbe kısmının da yükseltilmesiyle Şeyhülislam İsmail Efendi Camisi, düşey bir etki kazanmıştır. Ayvansarayi'nin caminin, Kâbe ölçüleri ya da modeli dikkate alınarak inşa edildiğini belirtmesi de ilginç bir noktadır (Canca 1999 s288).

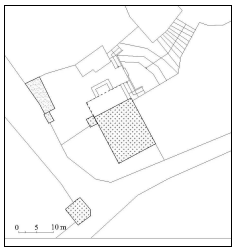
Şeyhülislam İsmail Efendi Sıbyan Mektebi

Külliye kapısı üzerindeki mektep, taş konsollarla dışarıya taşırılmış olup, kare planlıdır. Tonoz örtülü yapının cephesi kesme taş ve tuğladan yapılmıştır. Taş söveli, tuğla boşaltma kemerli, üç pencere ile caddeye açılmaktadır.

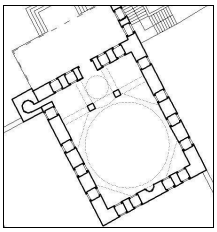
KAYMAK MUSTAFA PAŞA CAMİSİ

Yeri : Üsküdar sırtlarında, Ayazma semti civarındadır
Yaptıran : Kaymak Mustafa Paşa (ö.1730)
Tarihi : Cümle kapısı üzerinde Şair Refet'in kitabesi yer alır. Caminin ilk yapımı Hamza Fakih (Hacı Hamza bin Kasım) tarafından 905/1499 olsa da, Kaymak Mustafa Paşa tarafından 1309/1725 yılında yeniden yapılmıştır. 1305/1887'de yanmış, 1308/1890'da Şerife Nefise Hanım tarafından yenilenmiştir (Şehsuvaroğlu 1954 s124). Kuzey cephesine ilave edilen iki katlı, ahşap mahfil dışında özgün özelliklerini korumaktadır.

Kaymak Mustafa Paşa Camisi

Müstakil bir yapı olan caminin arsasına alt kottan iki kollu dik merdivenlerle, üst kottan ise düzayak ulaşılabilmektedir. Giriş, orta aksta, birkaç basamaklı merdivenle yükseltilmiştir. İlk ulaşılan mekân, ahşap duvarlı, kırma çatılı bir kısımdır. Buranın özgün halinde açık mı ya da revaklı mı olduğu konusunda bir bilgi yoktur. Harim kısmı, kare ana kısım ve giriş tarafındaki dikdörtgen planlı küçük kısımdan oluşur. Kaymak Mustafa Paşa Camisi, planda kare mekânın önüne dar dikdörtgen bir kısmın eklenmesi açısından Kaptan İbrahim Camisi'ne benzemektedir. Caminin cepheleri, aynı yüzyıldaki Çorlulu Ali Paşa Camisi'ne, kubbe şekillenmesi ise Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi'ne benzemektedir. Böylece Kaymak Mustafa Paşa Camisi, kendinden önceki 18. yüzyıl camilerinin tasarım özelliklerini devam ettiren bir örnektir.

Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi

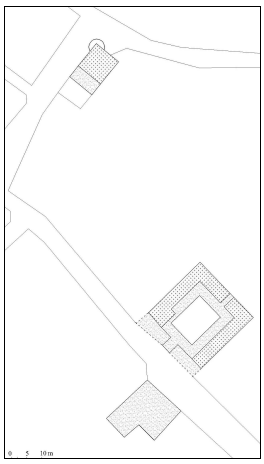

EBURRIZA ŞEMSEDDİN EFENDİ TEKKESİ

Yeri : Tatavla (Kurtuluş) Semti'nde, tekke ile aynı ismi taşıyan sokak üzerindedir
Yaptıran : Eburrıza Şeyh Seyyid Mehmed Şemseddin Efendi (ö.1741)
Tarihi : Kesin tarihi belli olmasa da Tekke, 18. yüzyılın ilk 25 yılı içinde tesis edilmiş olmalıdır (Tanman 1990 c3 s524). 1847-1848'de Sahaf Emin Efendi tarafından yeni baştan inşa edilmiş, 1926-1930 arasında yıkılarak ortadan kalmıştır (Tanman 1990 c3 s523).

Bedeviyye tarikatının İstanbul'daki asitânesi olarak kabul edilmektedir. Tekkenin ilk zamanlarındaki mimari özellikleri hakkında bilgi yoktur

DAMAT İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ (BAHÇEKAPI)

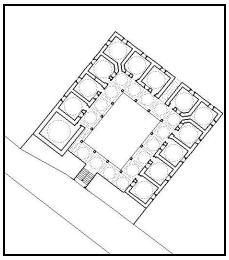
Yeri : İstanbul Bahçekapı'daki külliyenin medresesi ve hamamı, bugünkü İstanbul Lisesi'nin arka girişinin bulunduğu sokak üzerindedir. Mekteb ve sebil ise bugünkü Büyük Postane binası arkasında, Acımusluk sokağına çıkan yokuşun başında (Kumbaracılar 1938 s31) Aşirefendi Caddesi kenarında idi (Eyice 2002 s289)

Yaptıran : Sadrazam Damat İbrahim Paşa (ö.1730)

Tarihi : Medresenin yapım tarihi kesin değildir. Hadikat-ül Cevami'ye göre Damat İbrahim Paşa Hoca Paşa Mescit'ine minber koydurmuş, yanına da darülhadis olarak bu medreseyi yaptırmıştır. Nedim'im İbrahim Paşa Medresesi için söylediği ve 1139/1726-1727 tarihini veren beyitin bu yapıya ait olduğu düşünülebilir (Canca 1999 s135). Sıbyan mektebinin sokağa açılan giriş kapısı üzerindeki kitabesi 1138/1725–1726 tarihlidir (Eyice 1980 s213). Kumbaracılar sebilin tarihini 1131/1718 olarak vermektedir (Kumbaracılar 1938 s31). Aynur ve Karateke ise İbrahim Paşa sebili için olduğu belirtilen bir tarih kasidesine dayanarak sebilin yapım tarihini 1138/1725 olarak vermektedir (Aynur-Karateke 1995 s166). Bugüne çok büyük değişiklerle gelen medrese, mimari bütünlüğünden çok şey kaybetmiştir. Cumhuriyet döneminde, matbaa olarak kullanılırken, ara duvarları ve revak sütunlarından birkaçı kaldırılmış, betonarme ekler yapılmıştır. 1990'lı yılların başlarında revaklar arasına bir duvar örülmek suretiyle de ikiye bölünmüştür. Yapı bugün boştur. Mekteb ve sebil 1945 yılında yıkılmış, zemin kata ait birkaç duvar kalmış (Aksoy 1968 s81), bugün ise tamamen ortadan kalkmıştır. Hamam, Akşam Gazetesi'nin kâğıt deposu olarak kullanılmış, sonra yıkılmıştır. Kalan kubbesinin bir kısmı 1980'lerin ikinci yarısında yapılan bir iş hanının içinde kalmıştır (Eyice 1994e s539).

Damat İbrahim Paşa Medresesi (Bahçekapı)

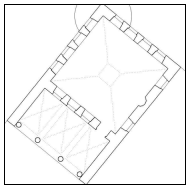

Acımusluk Medresesi de denir. Yol kotundan yaklaşık 2,5 m daha aşağıda olan medreseye, dükkân sıraları arasındaki bir kapıdan geçilerek inilmektedir. Bir avlu etrafında, giriş hariç, U şeklinde dizilmiş 12 hücre ve bir dershaneden oluştuğu anlaşılmaktadır. Çamaşırhane, gusülhane, abdesthane ve şadırvanından (Kütükoğlu 2000 s63) ise günümüze bir şey kalmamıştır. Bahçekapı Damat İbrahim Paşa Medresesi, dershanesinin revaklar yönünde taşması açısından 18. yüzyıl medreseleri için tipik bir örnektir. Diğer benzer örnekler Valide Kethüdası ve Cedid Mehmed Efendi Medreseleridir.

Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi (Bahçekapı)

Altında iki dükkân ve bir sebille beraber, bir köşe arsasında yapılan mekteb hakkında detaylı bilgi yoktur. Eyice'nin yayınladığı plana göre, üst kottaki esas kat, üç birimli derin bir giriş revağı ve kare planlı dershaneden oluşur (Eyice 1977 s220). İki yandan duvarlarla kapalı olan revak, ön tarafta ikisi yan duvarlara bitişik dört sütuna sahiptir. Revaklar üç çarpraz tonozla, dershane aynalı tonozla örtülmüştür. Mektebin yayınlanan bir fotoğrafından anlaşıldığına göre pencereleri çift sıralıdır, alt sıra pencereler dikdörtgen söveli, bunların hemen üstündeki ikinci sıra pencereler sivri kemerlidir. Yapının cephelerinde kesme taş kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Damat İbrahim Paşa Hamamı (Bahçekapı)

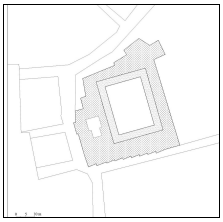
Cemal Nadir Sokağı'ndaki (eski adı Acımusluk Sokağı) medresenin karşısında bir hamam bulunmaktadır. Ayverdi tarafından yayınlanan 19. yüzyıl İstanbul Haritası'nda da (Ayverdi 1978) görülen ve Acımusluk Hamamı da denen yapının mimarisi hakkında bilgi yoktur.

Damat İbrahim Paşa Sebili (Bahçekapı)

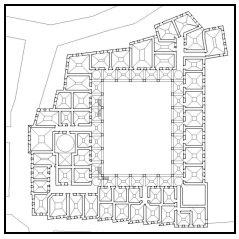
Dairesel planlı olduğu dışında (Eyice 1980 s212) yapı hakkında detaylı bir bilgi yoktur.

DAMAT İBRAHİM PAŞA HANI (MAHMUDPAŞA)

Yeri : İstanbul Mahmudpaşa yokuşu üzerinde, Nuruosmaniye Külliyesi'nin kuzeyindedir.
Yaptıran : Sadrazam Damat İbrahim Paşa (ö.1730) (Güran 1978 s117)
Tarihi : Kitabesi yoktur, Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığından (Güran 1978 s117) yapı da 1718–1730 arasında yapılmış olmalıdır. 1755 yangınında han harap olmuştur. Bugün avlusunun ortasına tek katlı birimler yapılmış, üst kat revakları ve zemin katı değişikliğe uğramış durumdadır (Güran 1978 s118)

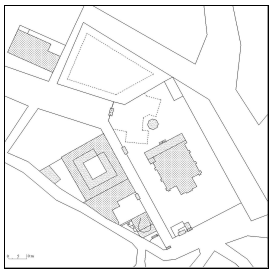

Çuhacı Han olarak bilinen ve eğimli bir yapı adasının ucunda yer alan han, üç taraftan sokakla çevrilidir. İki katlı hanın girişi, batı cephesinin ortasındadır. Girişten uzun bir koridorla dört tarafı revaklı avluya ulaşılır. Revağın gerisinde, ikamet için ayrılmış olan (Güran 1978 s117) zemin kat odaları yer alır. Alt kattaki yamukluk ve kırıklıklar üst katta konsollarla taşınan çıkmalarla düzeltilmiştir. Ayrıca bu katta, giriş koridorunun üstüne denk gelen alanda bir mescit yer alır[1]. Hanın, depo amaçlı kullanıldığı düşünülen bir de bodrum katı vardır. Girişin üstüne denk gelen oda çıkmalarla sokağa taşırılmış, Böylece Simkeşhane Hanı'nda olduğu gibi giriş daha da vurgulanmıştır. Kentin sıkışık bir dokusu içinde, düzensiz planlı ve eğimli bir arsada yapılmış olmasından dolayı girift bir plana sahip olan Damat İbrahim Paşa Hanı, avlusunun düzgün planı ve detayları ile klasik Osmanlı mimarisine yakındır. Özellikle giriş cephesinin tasarımı açısından önceki dönemin hanlarına ve Simkeşhane Hanı'na benzerlik göstermektedir. Zemin katın konaklama amaçlı kullanımı ise İstanbul hanları için ilktir (Güran 1978 s117).

1 İğneci Hasan Ağa Mescidi denen bu mescit, Ayvansarayi'ye göre handan daha eskidir ve han, yapılırken mescidi de içine almıştır. 1914'e kadar kullanılan mescit, daha sonra han odalarına eklenmiştir (Kutun 1994 s535).

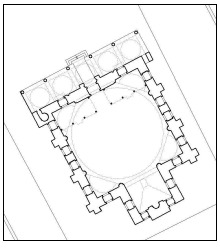
DAMAT İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ (NEVŞEHİR)

Yeri : Eski ismi Muşkara olan Nevşehir kent merkezindedir
Yaptıran : Sadrazam Damat İbrahim Paşa (ö.1730)
Tarihi : Cami kapısı üzerinde, medrese, imaret ve mektebin giriş kapıları üstündeki kitabeler 1139/1726–1727 tarihi yer alır (Anadol 1970 s19, Kuran 1971 s246, İpekten-Özergin 1959b s139–140). Hanın inşaatı için, şair Raşid'in 1139/1726–1727, han ve çarşı yapımı için 1140/1727–1728 tarihini düşürdüğü kayıtlar vardır (İpekten-Özergin 1959b s139–140). Ayrıca, hanın 1142/1730 tarihli bir kitabesi vardır (Anadol 1970 s29, Aktuğ 1993 s83). Hamam, giriş kapısı üzerindeki kitabesinden anlaşıldığına göre 1140/1727 yılında bitirilmiştir (Aktuğ 1993 s83'de). İki çeşme için Raşid ve Şakir, 1139/1726–1727 tarihini düşmüşlerdir (İpekten-Özergin 1959b s139–140). Cami iyi durumdadır ancak, 1874'te meydana gelen fırtınada minaresinin yıkıldığı ve yeniden yapıldığına dair notlar vardır (Aktuğ 1993 s20). Minarenin dalgalı planlı şerefesini taşıyan konsolların dev bir Hellenistik sütun başlığı gibi biçimlenmesi (Sözen vd, 1975 s319) ve külah altındaki girland motifleri bu kısmın 19. yüzyıl başlarındaki yenilemenin eseri olduğunu göstermektedir. Medrese, imarethane ve sıbyan mektebi binalarını içine alan blok, Cumhuriyetin ilk yılarında ceza ve tevkif evi olarak kullanılmış, 1958-1959'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmış (Kuran 1971 s247). İmaret bugün de aşevi olarak kullanılmaktadır. Han günümüze ulaşmamıştır.

Damat İbrahim Paşa Camisi (Nevşehir)

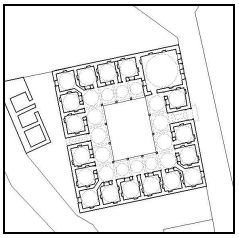
Cami, şadırvanın da yer aldığı dikdörtgen planlı, müstakil, geniş bir alanın ortasındadır. Yapının önünde beş birimli son cemaat yeri revakları yer alır. Caminin, orta akstaki basamaklarla çıkılan 1 metre yükseklikteki platform üzerinde yapılmasıyla ön cephede daha yüksek algılanması sağlanmıştır. Yan ve mihrap cephesi, payandalar, kornişler ve pencerelerle zenginleştirilmiştir. Yapının dış kütlesinde dört sıra korniş dolanmaktadır. Bunlar; beden duvarlarının bitişinde, yarım kubbe kasnakları üst hizasında, kubbe etek hizasında ve kubbe kasnağı üst hizasında yer alır. Caminin dört köşesinde ve kubbe kasnağının sekiz köşesinde narin ve yüksek birer ağırlık kulesi yer alır. Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi'nin planı, giriş revağı, kubbe örtülü kare planı ile oldukça gelenekseldir. Mihrap kısmında dışa çıkıntılı mekan ise 18. yüzyıl camileri için bir yeniliktir. Asıl dikkat çekici özellikleri kütle görünüşündedir. Yapıda düşeylik ve yataylık aynı anda vurgulanmıştır. Yapının daha yüksek algılanması, basamaklarla çıkılan bir platform üzerinde yapılmasıyla sağlanmıştır. Bu uygulama 18. yüzyılda, daha önce Emetullah Gülnuş Valide Sultan Camisi'ndeki merdivenlerle de yapılmıştır. Merdivenlerin son cemaat yerinin önünde, ortada yer aldığı benzer bir başka örnek de Kaymak Mustafa Paşa Camisi'dir. Aynı

uygulama daha sonra 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nde görülecektir. Ayrıca klasik mimaride camiyi görsel olarak tutan köşe kuleleri, burada üstten gelen bir ağırlık ortaya koymaktan çok; narin ve yüksek oluşlarıyla köşeleri vurgulayan elemanlar gibi yukarı fırlamışlardır. Damat İbrahim Paşa Camisi'nde kuleler, kubbe kasnağından daha yüksektir ve ayrıca ana kütlenin köşelerine de yerleştirilmişlerdir. Bu şekliyle kubbe çevresindeki kulecikler, İstanbul'daki meydan çeşmelerinin kubbelerini öncülemektedir. Cephelerdeki payandalar da yapının düşey vurgusuna katılan öğelerdir. Bu düşeyliğe karşılık, caminin beden duvarlarının görece alçak oluşu, dört sıra yatay kornişin yapıyı çevrelemesi ve kubbe kasnağının daha önceki 18. yüzyıl camilerine göre daha basık oluşu yatay etkiyi de kuvvetlendirmektedir. Merdivenlerle yükseltilmesi ve ağırlık kuleleri bakımından yapı, daha sonra İstanbul'da yapılacak olan uygulamaların bir denemesi gibidir. Yapının başkentle ilişkisi bununla sınırlı değildir. İç bezemesinde dönemin revaçta olan motifleri İstanbul'daki örneklerine benzer mükemmellikte yapılmıştır[1]. Bu da Nevşehir'deki bezemeleri yapan ustaların İstanbul'dan geldiğini düşündürmektedir (Aktuğ 1993 s116). Ayrıca, Damat İbrahim Paşa'nın bu külliyenin mimari sitilinin, özellikle İstanbul'da yapılan vüzera külliyelerinden aşağı kalmaması üzerinde titizlikle durduğu ve "gayette üslub-u matbu ve hey'eti mergup üzere bina olunması matlub" şeklinde emirler verdiği bilinmektedir (Anadol 1970 s15, 17). Sonuç olarak Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi, İstanbul dışında, özenilmiş ve bazı yeniliklerin denenmiş olduğu bir yapı olarak 18. yüzyıl yapıları arasında özel bir yere sahiptir.

1 Müezzin mahfili tavanında çiçekli renkli kartuşlar bulunmaktadır. Bunlar Topkapı Sarayı Yemiş Odası'ndakilerle birlikte çiçek ressamı Ali Üsküdari'nin ekolünü yansıtır (Demiriz 1998 s83).

Damat İbrahim Paşa Medresesi (Nevşehir)

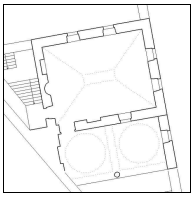

Medrese, imarethane ile yan yanadır. Medrese hücreleri arasından, tonoz örtülü bir geçitle avluya ulaşılır. Medrese birimlerince çepeçevre sarılmış olan avluda dershane[2], girişe göre sağda, arsanın sokağa bakan köşesindedir. Dershane kütlesi, Valide Kethüdası Mehmed Efendi, Cedid Mehmed Efendi ve Bahçekapı'ndaki Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde olduğu gibi, avlu tarafına doğru taşmaktadır. Girişin karşısındaki hücre sıralarının arasındaki geçitten helaların bulunduğu arka bahçeye geçilir. Yapının ayrıca bir şadırvanı yoktur.

2 Dershanenin, girişindeki kitabede "beyt-ül-kütüb-ü ali" olarak tanımlanmasından (Anadol 1970 s27) dolayı aynı zamanda kütüphane olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Damat İbrahim Paşa Sıbyan Mektebi (Nevşehir)

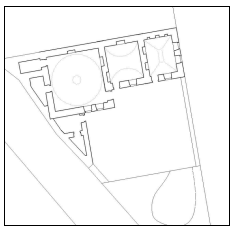

Sıbyan mektebi, bitişiğindeki imaretin kileri olarak kullanılan oyuğun üzerinde, fevkani olarak yapılmıştır. Batısında imarete geçişi sağlayan merdivenler yer almaktadır. bu merdivenleri çocukların öğle yemeklerinde kullandıkları düşünülebilir. Mektep, dikdörtgen planlı dershane ve iki üniteli giriş revağından oluşur. Revağın avluya bakan açıklığı, yandaki duvarlara ve ortadaki tek sütuna oturan sivri kemerlerle oluşturulmuştur. Dershaneye giriş, köşeye yakındır. Ana mekân aynalı tonoz ile, revak pandantif geçiş öğeli iki kubbe ile örtülüdür.

Damat İbrahim Paşa İmareti (Aşhanesi) (Nevşehir)

İmaret, bir yanında sıbyan mektebi, bir yanında medrese ile bitişiktir. Böylece imaretin başlıca hizmet ettiği iki yapıya yakın olması sağlanmıştır. Sokaktan, bir kapı ile imaretin ön avlusuna girilir. Girişe göre solda, kaya oyularak imarete hizmet eden bir mekan elde edilmiştir. Yazın içi oldukça serin olan bu mekan kiler olmalıdır (Aktuğ 1993 s38). Avlu girişinin tam karşısında, arsa sınırına dayandırılmış olarak helalar yer alır. Girişin sağında imaretin ana mekânları dizilmiştir. Kare planlı büyük mekan, fenerli kubbesi ve içinde büyük ocakları ile mutfak kısmıdır. Arsanın yamukluğundan dolayı köşede kalan üçgen kısım mutfağın içinden ulaşılan bir ocak ve depo olarak kullanılmıştır. Mutfağın hemen yanındaki, beşik tonoz örtülü mekan muhtemelen imaretin fırınıdır. İkinci oda da büyük olasılıkla imaretin yemek verilen mekânıdır (Aktuğ 1993 s38). Büyük aşevleri, yerleşme, egemenlik kurma, meşruiyet kazanma ve şehir geliştirme projesinin ayrılmaz bir parçası olmuştur (Singer 2004 s177). Bu bakımdan İbrahim Paşa'nın yeni kurduğu külliyede imarete yer vermesi anlamlıdır. Ancak yine de yapı, İstanbul'daki örneklerle karşılaştırıldığında mütevazi boyutlarda kalmaktadır.

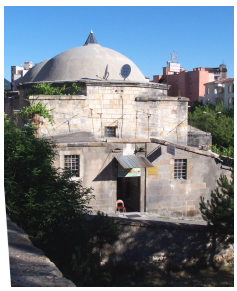
Damat Paşa Hanı (Nevşehir)

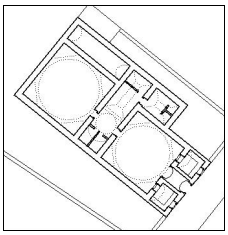
İbrahim Paşa'nın inşaat sırasında yolladığı hükümlerden birinde yapılmasını istediği, "İstanbul hanlarına benzer yirmi-otuz odalı" han (Altınay 1924 s181), günümüze gelememiştir. Caminin kuzeyinde, kervansarayın önündeki geniş, boş alanda yapılmış olmalıdır (Aktuğ 1993 s48). Yapının mimarisi hakkında yeterli bilgi yoktur.

Damat İbrahim Paşa Kervansarayı (Nevşehir)

Cami bahçe düzlüğünün altında, kısmen kayaların içine oyulmuş, kuzeyde bugün boş olan han arsasına açılan mekânların külliye inşaatı sırasında yapılmış olan mahzenler (Anadol 1970 s29) ya da bir kervansaray olduğu düşünülmektedir (Kuran 1971 s244, Aktuğ 1993 s45). Kuran'ın yayınladığı plana göre yapı (Kuran 1971 s244), dokuz ayakla taşınan, beşik tonozlarla örtülmüş, dışa açılan bir mekânla, bunun gerisinde kayanın içine oyulmuş genişçe bir kısımdan meydana gelmektedir.

Damat İbrahim Paşa Hamamı (Nevşehir)

Külliyenin kuzeyinde bulunmaktadır. "Tek hamam" tipindeki yapı, soyunmalık, ılıklık ve sıcaklık bölümlerinden meydana gelmiştir. Sıcaklığın yan duvarı boyunca, uzun dikdörtgen planlı külhan uzanır. Nasuh Paşa Hamamı'nda olduğu gibi aynı boyutlardaki kare soyunmalık ve sıcaklık bölümleri ve bunların arasındaki dar ılıklık bölümü ile Nevşhehir Damat İbrahim Paşa Hamamı, mütevazı bir mahalle hamamıdır.

Damat İbrahim Paşa Çeşmesi 1 (Nevşehir)

Damat İbrahim Paşa Çeşmesi 2 (Nevşehir)

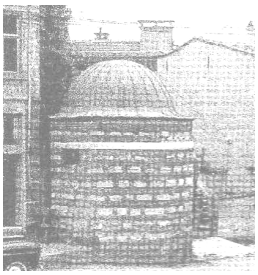
FATMA SULTAN CAMİSİ

Yeri : Bab-ı Ali binaları karşısında, bugün Defterhanenin otoparkı olan arsada idi
Yaptıran : Fatma Sultan
Tarihi : Cami, harap Piri Ağa Mescidi yerine yapılmıştır. 1140/1727 yılında ilk Cuma namazı ile cemaate açılması üzerine Nedim ve Vehbi tarih düşmüşlerdir (İpekten-Özergin 1959b s142). 1826 Hoca Paşa yangınında harap olduğundan II. Mahmud tarafından 1243/1827'de ihya ettirilmiş, bunu belirten bir kitabe kapısı üzerinde yerleştirilmişti (Eyice 1994a s274). Ancak cami, 1956–1957 tarihinde yıktırılmıştır.

Uzunlamasına dikdörtgen planlı, kiremit kaplı, ahşap çatı örtülü olduğu bilinen caminin mimarisi hakkında detaylı veriler yoktur.

DAMAT İBRAHİM PAŞA MAKSEMİ

Yeri : İstanbul Üsküdar'da Doğancılar Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Sadrazam Damat İbrahim Paşa (ö.1730)
Tarihi : 1141/1727–1728 (Çeçener 2007 s45). Yapı ayaktadır.

Şerefabad Kasrı için Damat İbrahim Paşa'nın getirttiği suyun taksimi için yapılmıştır. Taş-tuğla almaşık duvar örgülü, sekizgen planlı yapı, kubbe örtülüdür.

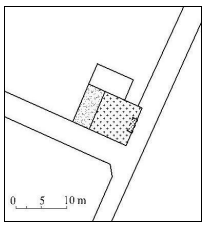
TOPKAPI SARAYI DARPHANESİ

Yeri : Topkapı Sarayı'nın birinci avlusundadır
Yaptıran : Sultan III. Ahmed (ö.1736)
Tarihi : İstanbul'un alınışından sonra, eski sarayın bulunduğu Beyazıt yakınında kurulan ilk darphane 1715'e kadar burada kalmış, bu tarihte aceleyle yeni sarayın (Topkapı Sarayı) surları içine alınmıştır (Eldem vd. 1968 s22). Şair Vehbi'nin düşürdüğü tarihe göre 13 Cumadelahire 1139/5 Şubat 1727'de Darphane-i Amire binalarının kâgir olarak tecdidinin tamamlandığı öğrenilmektedir (İpekten-Özergin 1959b s139). Darphane, 1248/1832 tarihli kitabelerden de anlaşıldığına göre II. Mahmud döneminde kapsamlı bir onarımdan geçirilmiş; darphane kapısı ve Darphane Köşkü eklenmiş muhtemelen diğer bölümlerde de (darphane eminliği, dökümhane, sıra odalar, damga matbaası, atölyeler) genişletme ve yenileme çalışmaları yapılmıştır (Can 1994 553). Bugün de yapıların bütününde ampir üslup ağırlıktadır.

Yapıların özgün hali hakkında bilgi yoktur.

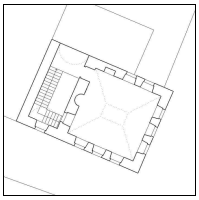
SÜLEYMAN HALİFE SIBYAN MEKTEBİ

Yeri : Saraçhanebaşı'nda Horhor Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Muhasebe-i Evvel kalemi halifelerinden Hacı Süleyman Efendi
Tarihi : Mektebin kendine ait bir kitabesi yoktur ancak altında yer alan çeşmenin kitabesi 1141/1728–1729 tarihlidir (Anonim 1994 s93). İç düzeni değişikliğe uğramış olan yapı bugün ayaktadır

Süleyman Halife Sıbyan Mektebi

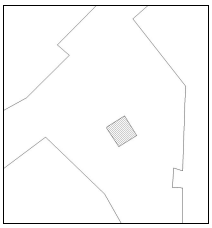
Bir köşe arsasında, zemin kat üzerinde fevkani olarak konumlandırılmış olan mektebin kare planlı dershanesi, köşede iki yönde taş çıkmalarla taşmıştır. Dershane, güney ve doğu duvarına açılmış üçer; kuzey duvarına açılan iki pencereye sahiptir. Giriş duvarında da bir pencere ve ocak yer alır. Giriş bölümünün üstü beşik, dershanenin üstü aynalı tonoz örtülüdür. Dershane dıştan, kiremit kaplı ahşap bir çatıya sahiptir.

Süleyman Halife Sıbyan Mektebi Çeşmesi

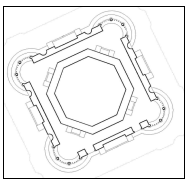

III. AHMED MEYDAN ÇEŞMESİ ve SEBİLİ (BAB-I HÜMAYUN)

Yeri : Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun girişi önündeki alandadır
Yaptıran : Sultan III. Ahmed (ö.1736)
Tarihi : Kuzey cephesindeki yazıtta bulunan tarih mısrasından anlaşıldığına göre, 1141/1728–1729 yılında yaptırılmıştır (Tanışık 1943 s134, İpekten-Özergin 1959b s146). Genel hatlarıyla özgün niteliklerini günümüze kadar koruyan yapı, 1993 yılında kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir (Erçağ 1999 s84–89).

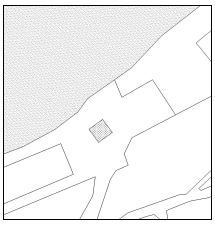
Yapı, ortasında sekizgen bir su haznesini barındıran, kübik bir kütleden oluşur. Bunun her bir yüzünde birer tekyüzlü çeşme, her köşesinde de dairesel planlı birer sebil yer alır. Yapı, dalgalı, geniş saçağı da içine alan ahşap, kırma bir çatıyla örtülmüştür. Sebillerin üstüne denk gelen köşelerde ve ortada da yüksek kasnaklı birer kubbecik bulunmaktadır. Köşelerdeki sebiller Lale Devri sebili tipinde, dantel söve kemerli, sağır alınlıklı, pilastrlı sebillerdir. Tüm yapıyı saçak hizasında mukarnaslı bir silme ve bir çini sırası dolanmaktadır. Yapı, Osmanlı mimarlığında birden fazla sebilin yan yana kullanıldığı ilk ve son örnek olmuştur. Kütlenin büyüklüğü cephede yükselmeyi de beraberinde getirmiştir. Ancak, bu yükselme, sebillerin etek ve pencere kısmında değil alın kısmında yaratılmış, sağır alın kısmı daha önceki sebillerden çok daha yüksek yapılmıştır. Geniş saçaklar ve yüksek kasnaklı kubbeli çatı da buna eklenince sebil, o güne kadar görülmemiş bir anıtsallığa erişmiştir.

Üsküdar'daki aynı tarihli meydan çeşmesi ile birlikte Osmanlı mimarlığında ilk meydan çeşmesi olan Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi, hiçbir yapıya bağlı olmadan, açık bir alanın ortasında sebil ve çeşmelerden oluşan kompozisyonu ile yeni bir uygulamadır. Köşelerde sebillerin yer aldığı kübik yapı kompozisyonu, kubbeli çatı tasarımı ve yüzeylerindeki yüklü bezeme bu yeni yapı tipinin üç ana öğesidir. Yuvarlak sebil satıhlarıyla düz cephe satıhları arasındaki ritmik bağlantı, sebil pencereleri ile sağır cephe düzenleri arasında bir açılıp bir kapanma armonisi meydana getirir. Bu karşılıklı ilişkiler de yapıya hem ağır bir kütle hem de hafif, kırılabilir bir intiba vermektedir (Tansuğ 1965 s94). Dış cephe tasarımının yoğun yüzey bezemesine dayandırılması da yapının, klasik dönemden ayrılan önemli bir özelliğidir. Selçuklu devrinden beri, böyle büyük taş yüzeylerin donanımı görevi ile karşılaşmayan sanatçıların, çözümü, iç mekân yüzeylerinin çini dekoruna benzer biçimde çeşme yüzeylerini panolara ayırmakta ve bunları çeşitli bezeme örnekleriyle donatmakta buldukları düşünülebilir (Ögel 1999 s75). Aslında bu yeni anlayış, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili'nde daha önce denenmişti ancak III. Ahmed Sebilleri'nde daha geniş yüzeylere uygulanmıştır. Ayrıca cephede, taş bezemelere ek olarak renkli taşların ve çinilerin yer alması da bu sebile özgüdür. Yapının saçağı altında görülen akant frizi, çeşmelerde ilk yabancı motif olarak değerlendirilmiştir (Kuban 1954 s105). Ancak ahşap saçağın bir parçası olan bu motifin ne derece yapının ilk yapılışına ait olduğu soru işaretidir. Yapıdaki yeniliklerinin kaynağı çeşitlidir. Öncelikle meydan çeşmesi ile köşk yapıları arasında bir bağlantı kurulmuştur[1]. Çeşme ile, özellikle Hint-İslam türbeleri arasında kütle tasarımına ilişkin ortak yönler de bulunmaktadır (Saner 1999 s39). Bunlar, az açıklıklı kütlesel bir yapı gövdesi, köşelerden taşan ve vurgulayan çokgen kuleler, merkezdeki mekanın kütleden yükselerek taşması, kuleler ile merkezdeki mekanın birer kubbeyle örtülmesi, yüzeylerin boş bırakılmadan bezenmesi ve yatay-düşey hatların belirgin bir biçimde ifade edilerek dengelenmesi olarak sıralanabilir.

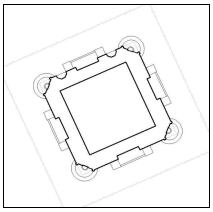
1 Batı yüzündeki çeşmenin üzerindeki yazıtta "Kevser yanına gûyâki kasr ittin bina" (Kevser ırmağı yanında kasır) ifadesinin olması da (Erdenen 2003 s48) bunu desteklemektedir.

III. AHMED MEYDAN ÇEŞMESİ (ÜSKÜDAR)

Yeri : Üsküdar'da, deniz kıyısında, Mihrimah Sultan Camisi önündedir
Yaptıran : Çeşmenin kuzey cephesine nakşedilmiş bulunan, tarih kasidesinde, III. Ahmed'in Üsküdarda metfun bulunan validesi Gülnuş Emetullah Sultan'ı hayır ile yadettirmek için bu çeşmenin inşasını Damat İbrahim Paşa'ya emrettiği açıklanmaktadır (Yüngül 1955 s6)
Tarihi : Kuzey cephesinde Nedim'in, doğu cephesinde Rahmi'nin, güney cephesinde ise Şakir'in tarih kasideleri vardır. Her üç kaside de 1141/1728–1729 tarihini vermektedir (Erdenen 2003 s52). Denize bakan batı cephesinde, Sultan III. Ahmed ile Damat İbrahim Paşa'nın birlikte düşürdükleri tarih beyti de aynı tarihlidir. Çeşme, 1932–1933 yıllarında tamir edilirken eski resimlerde görülen ahşap çatının ortasındaki, kare kaideli kubbemsi üst fenerin yeniden yapıldığı belirtilse de (Gönüllü 2001 s147) bugün yapı dik bir kırma çatıyla örtülüdür. İstanbul Sular İdaresi, 1955 senesi zarfında yapılan çalışmalarda yapıyı bugünkü yerine taşırken, eski zemininden de 1.45 m yükseltmiştir (Yüngül 1955 s23).

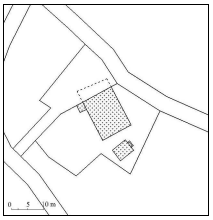

Köşeleri pahlanmış, kare planlı bir su haznesinin dört yüzüne yerleştirilmiş birer çeşmeden oluşan yapı, bugün düz, geniş saçaklara sahip ahşap bir çatı ile örtülüdür. Dört yüzeyin ortasındaki, sivri kemerli çeşmelerden üçü, üstlerindeki kitabelerle birlikte birer çerçeve içine alınmıştır. Deniz cephesinde çeşmenin ise iki yanına birer niş eklenmiş, kitabe tek satır halinde neredeyse tüm cephe boyunca uzanacak kadar büyük yapılmıştır. Yapıda bezeme, çeşme çerçevelerinin içinde, nişlerde ve saçak silmesinde yoğunlaşmış; bunun dışındaki yüzeyler sade bırakılmıştır. Bab-ı Hümayun önündeki çeşme ile birlikte İstanbul'daki ilk meydan çeşmelerinden olan Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Üsküdar'da kervanların ve ordunun Anadolu'ya geçerken konakladıkları meydanda yer alması açısından anlamlıdır. Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde olduğu gibi bir cepheye, burada deniz cephesi, önem verildiği nişlerden, kitabenin büyüklüğünden ve çerçeve içinde çiçekli vazo motiflerinin burada yer almasından anlaşılmaktadır.

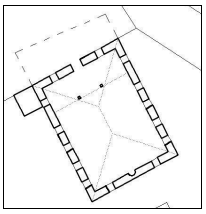
MİRZAZADE KÜLLİYESİ

Yeri : Üsküdar Sultantepesi'nde, Hacı Hesna Hatun Mahallesinde, Kirişçizade Sokağının başındadır
Yaptıran : Şeyhülislam Mirzazade Mehmed Said Efendi (ö.1743).
Tarihi : 1143/1730–1731 yılında yaptırıldığı kaydedilmektedir (Konyalı 1977). Mirzazade Mehmed Efendi'nin Sultantepe'de bir çiftliği ile bağının bulunduğu, camiyi arazisinin bir kısmı üzerinde inşa ettiği bilinmektedir (Tanman 1994b s475). Kullanılmakta olan yapının, batı cephesine ek binalar yapıştırılmış, iç ve dış yüzleri tamamen yenilenmiş, özgünlüğünden çok şey kaybetmiştir. Bir zamanlar ahşap olan son cemaat yeri, betona dönüştürülmüştür, kapalı bir mekân haline getirilmiştir. Kütüphanenin ise bugün sadece yıkık dört duvarı kalmıştır.

Mirzazade Camisi

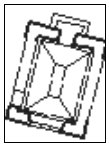

Cami, bugün yol kotundan daha aşağıda, müstakil bir arsa içindedir. Girişin karşısında abdest mekânları yer alır. Cami, dikdörtgen planlı bir harim ve dar kenarı üzerindeki son cemaat yerinden oluşur. Harimin içinde, girişin üstüne ahşap bir mahfil yapılmıştır. Ancak son cemaat yeri gibi mahfilin de özgün tasarımda olup olmadığı kesin değildir. Doğu cephesinde, mihraba yakın kısımda üst sıra pencerelerden ikisi alt sıradaki tek pencerenin tam üstüne denk gelmemektedir. Sonradan yapılan onarımların bir sonucu olup olmadığı bilinemeyen bu uygulama daha önceki camilerde görülmeyen bir örnektir. Mirzazade Camisi, aslında mescit olarak düşünülmüş olmasının da (Tanman 1994b s475) bir sonucu olarak kırma çatılı sade bir mahalle camisidir.

Mirzazade Efendi Kütüphanesi

Konyalı'nın Üsküdar Tarihi'nde, caminin arkasındaki yapının kütüphane olduğu belirtilmiştir (Konyalı 1977). İncelenen dönem içinde bir cami ile birlikte yapılan ilk kütüphane Mirzazade Kütüphanesi'dir. Caminin mihrap duvarının arkasındaki arsada yer alan yapı, uzun kenarı yaklaşık 4 m olan basit dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının Vakıflar Arşivi'ndeki planına göre giriş, dar kenar üzerinde idi. Girişin karşısındaki duvarda ikiz bir pencere, ona komşu duvarda da küçük bir pencere vardı. Basık kemerli kapı ve pencereleri kesme taş sövelerle çevrelenmiş, duvarlar moloz taş ve tuğla almaşık örgüyle yapılmıştır. Yapının aynalı tonoz örtüsü (Ünsal 1984 s103) tamamen kaybolmuştur. Hakkında bildiklerimiz sınırlı olmasına karşın, Üsküdar'da, bir cami ile birlikte yapılmış küçük bir kitap mekânı olması ile dikkat çekicidir.

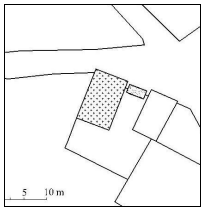
YILDIZ DEDE TEKKESİ

Yeri : Eminönü, Bahçekapı'dadır
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Yıldız Dede lakabıyla tanınan Necmeddin Dede, İstanbul'un fethinden sonra bir hamam inşa ettirmiş, ölünce de hamamın külhanına defnedilmiştir. I. Mahmud'un, mevcut kabri ihya ettirmesi, kabrin yanına bir de tekke yaptırması ile ilgili 1143/1730–1731 tarihli kitabe bugünkü yapının giriş kapısının üstünde yer almaktadır. Bu tesisin 1189/1775–1776 tarihinde I. Abdülhamit tarafından ikinci kez ihya edildiği cümle kapısı üzerindeki ikinci kitabeden anlaşılmaktadır. Günümüzde komşu hanlar tarafından adeta boğulmuş olan yapı mimari özelliklerinden anlaşıldığına kadarıyla, 19. yüzyılın son çeyreğine aittir

Tekkenin ilk yapısı hakkında, mescit-türbe ve iki hücreden oluştuğu dışında bir bilgi yoktur (Tanman 1994e s516).

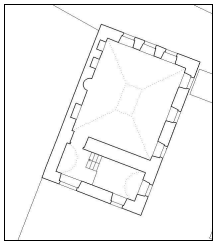
REİSÜLKÜTTAB İSMAİL EFENDİ SIBYAN MEKTEBİ

Yeri : İstanbul, Karaköy'de Kemankeş Mustafa Ağa Camisi'nin dış avlusundadır
Yaptıran : Reisülküttab İsmail Efendi
Tarihi : 1145/1732 yılında yapılmıştır

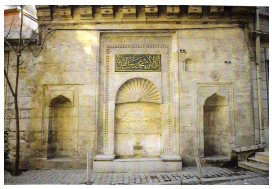
Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi

Kemankeş Mustafa Ağa Camisi'nin dış avlusunda, sokağa cephe verecek şekilde yerleştirilmiştir. Cami avlusundan, mektebin zemin kattaki kapısına ulaşılmaktadır. Dershane kısmı sokak tarafında konsollarla dışarı taşırılmıştır. Dershanenin aynalı tonoz örtüsü dıştan kiremitli kırma çatı ile kaplıdır. Pencereler dikdörtgen söveli, sivri hafifletme kemerlere sahip, klasik tarzda pencerelerdir. Cephe almaşık örgülü, saçaklar kirpi saçak tarzındadır. Almaşık duvar cephelerinde kazayağı, balıksırtı, zikzak ve değişik geometrik desenli derz bezemeleri dönem üslubunu yansıtır.

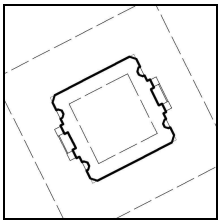
Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi Çeşmesi

KETHÜDA YAHYA AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Yeri : İstanbul Galata sahilinde, bugün Perşembe Pazarı olarak bilinen semttedir
Yaptıran : Hekimoğlu Ali Paşa'nın kâhyası Kethüda Yahya Ağa
Tarihi : 1145/1732 tarihli Şakir'e ve Vehbi'ye ait iki kitabesi vardır (Talasoğlu 1994 s18). Yapı yaklaşık 1,5 m toprağa gömük ve yana yatık vaziyettedir

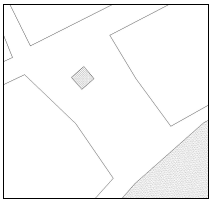

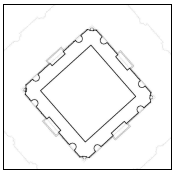
Kesme taş çeşme, köşeleri hafifçe pahlanmış kare bir plana sahiptir. Deniz ve Galata yönündeki yüzlerinde birer çeşme yer alır. Sivri kemerli çeşmelerin iki yanında birer niş de yapılmıştır. Yapının saçak hizasında taş konsollar görülmektedir ancak özgün örtü ve varsa saçakları hakkında bilgi yoktur.

I. MAHMUD MEYDAN ÇEŞMESİ (TOPHANE)

Yeri : Tophane yapılarının önünde, Kılıç Ali Paşa Camisi'nin yanında, denize açılan alan içindedir
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Kitabesinden anlaşıldığı üzere, 1145/1732 senesinde yaptırılmıştır. Çeşmenin üzerindeki yaldızlı süsler 1792 ve 1793 senelerine tamir edilmiştir (İnciciyan 1956 s95). Muhtemelen bu tamirde yapının köşeleri ve örtüsü de elden geçmiştir. Uzun süre bakımsız kalan yapı, 2006 yılında yapılan çalışmalarla restore edilmiş, çatısı eski gravürlere dayanarak kubbe ile yenilenmiştir

Bulunduğu semtten dolayı Tophane Meydan Çeşmesi olarak da bilinen yapı, dört yüzünde birbirinin aynı özellikte birer çeşmenin yer aldığı kare planlı bir meydan yapısıdır. Üsküdar III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde olduğu gibi köşeleri, belli bir yüksekliğe kadar pahlanmıştır.. İlk zamanlarda, Üsküdar Çeşmesi'nde olduğu gibi, pahlanmış dört köşesinde mevcut olan musluklarının kurnaları ile beraber kaldırılıp yerlerine çiçek motifleri ile süslü birer mermer pano konulduğu anlaşılmaktadır[1]. Muhtemelen bu değişiklik, çeşmenin üzerindeki yaldızlı süslerin de tamir edildiği (İnciciyan 1956 s95) 1792 ve 1793 senelerine aittir. İlk yapılışına ait olup olmadığı kesin olmayan kubbe, kuleciklerle çevrili bir kasnağa sahiptir. Genel hatlarıyla III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nde benzeyen Tophane I. Mahmud Meydan Çeşmesi, daha önceki meydan çeşmelerine göre "bahçe içinde köşk" temasının daha ağır bastığı bir yapıdır. Bir zamanlar yeşillik bir alan içinde bulunan yapının[2], alt kısımdaki dikine çerçevelerin, üstteki yatay kuşaklara sahip tezyini satıhları taşıdığı ahşap bir köşk gibi ele alındığı düşünülebilir. Yapının üstünde, kolonlu revakları temsil eden ve doğal renklere boyanmış (Castellan 1820), meyve sepeti motiflerini barındıran frizi ile suyun aktığı yer etrafında yoğunlaşmış çiçek ve meyve kabartmaları da "içinden akan suları ile cennet bahçesi" (Ögel 1999 s78) tablosunu tamamlamaktadır.

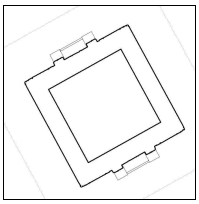
1 Bu durum, Fındıklılı Süleyman Efendi'nin, Müri-üt Tevarit'inde çeşme anlatılırken "Tophane meydanında adem-ül-misil, hoştarh sekiz musluklu çeşme" tabiri kullanılmış olmasından anlaşılmaktadır (Yüngül 1958). Ayrıca daha evvel başka bir yerde rastlanmayan pahlı köşelerindeki stilize edilmiş deniz kabuğu motifi ve "S", "C" kıvrımlarını ihtiva eden taşın daha sonraki senelerde ilave edildiği belirtilmektedir (Kuban 1954 s105, 143).

2 Çeşmenin önündeki meydanın, eskiden sık çınar ağaçları ile süslü olduğu ve ağaçların altında ganimet olarak alınmış topların dizildiği, 1792 ve 1793 senelerinde topların kaldırıldığı ve meydanın bir kısmının Nizam-ı Cedid askerlerinin talimine tahsis edildiği belirtilmektedir (İnciciyan 1956 s95).

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Yeri : Bugün Kabataş sahilinde bulunan yapı, ilk yapıldığına Kabataş set üstünde idi
Yaptıran : Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (ö.1758)
Tarihi : Bugün deniz yüzüne bakan çeşmede Vehbi'ye, cadde yüzündeki çeşmede ise Bursalı Müderris Vakıf Efendi'ye ait 1145/1732 tarihini veren kitabeler bulunur (Barışta 1993 s26). 1958'de sökülüp bugünkü yerinde yeniden kurulmuştur (Barışta 1993 s6–7). Yapı, 1986–1987 ve 2008 yıllarında restore edilmiştir.

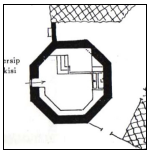
Kare planlı gövdenin iki yüzünde birer çeşme yer alır. Her iki yüzde de sivri kemerli çeşme ve üzerindeki kitabeyi de içine alan ve zeminden saçağa kadar uzanan çerçeve, ana gövdeden bir miktar ileri taşırılmıştır. Yapıda, rölyef bezemeler de bu çerçevenin içinde yoğunlaşmıştır. Yan yüzler bezemesizdir. Sadece mukarnas bezeli saçak kornişi tüm yüzlerde dolanmaktadır. Bu özellikleri ile bir meydan çeşmesinden çok, çift yüzlü bir çeşme niteliğindedir. Özgün çatı örtüsünü kaybeden yapı, bugün, ahşap kırma bir çatı ile örtülüdür.

I. MAHMUD MAKSEMİ

Yeri : İstanbul, Taksim'de, bugünkü Fransız Kültür Merkezi binasının (Latin Veba Hastanesi) yanında bulunmaktadır
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Giriş kapısı üzerinde yer alan üç beyitlik kitabenin son iki satırına ve debi ölçme sandığındaki çörten üzerinde tek satırlık kitabeye göre 1145/1732 tarihinde tamamlanmıştır. Yapı Turizm Bakanlığı'nca kullanılmaktadır

I. Mahmud Maksemi

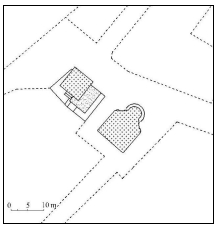

Taksim Suyolu'nun son noktası ve kente dağıtım merkezi olan, su deposuna komşu olan maksem, sekizgen planlıdır ve girişin yanında bir de çeşmeye sahiptir. Cephelerinde kesme taş kullanılan yapı, içten kubbe, dıştan kurşun kaplı piramidal bir örtüye sahiptir.

I. Mahmud Maksemi Çeşmesi

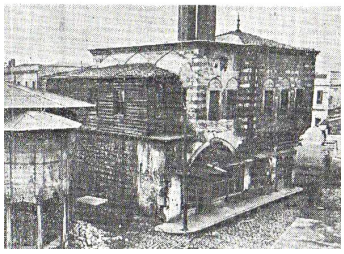

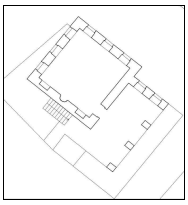
SALİHA SULTAN KÜLLİYESİ

Yeri : İstanbul Azapkapı'da, Sokollu Mehmed Paşa Camisi'nin kuzeydoğusundaki alandadır
Yaptıran : Saliha Sultan (ö.1739)
Tarihi : Mekteb dershane odası kapısı üzerinde yer alan kitabesinin 1146/1733–1734 tarihli olduğu tespit edilmiştir (Eyice 1982 s848). Sebil ise şair Vehbi'ye ait kitabeye göre 1145/1732–1733 yılında yapılmıştır (Eyice 1982 s849, Ödekan 1994b s428). Sıbyan mektebi 1957 imar çalışmaları sırasında yıkılmıştır. Sebil, 1910'da onarım için sökülmeye başlanmış, ancak ara verilmiş, 1952–1953 yıllarında Ali Saim Ülgen tarafından onarılmıştır (Ödekan 1994b s428). Bu onarımda abidenin yok olan üstü, kubbesi ve saçakları eski gravürlere bakılarak tamamlanmıştır (Barışta 1995 s19). 2005 yılında tekrar elden geçirilmiştir. İlk yapıldığında birkaç basamakla ulaşılırken yapı, şimdi toprak seviyesinin altında kalmıştır.

Saliha Sultan Sıbyan Mektebi

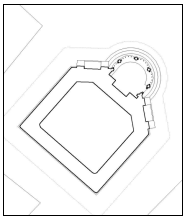

Çeşme Meydanı Mektebi ya da Azapkapı Sıbyan Mektebi ismi ile de tanınan bu sıbyan mektebi, meydan çeşmesinin yanında, bugünkü Atatürk Köprüsü'nün başında, Yenikapı Caddesi ile Tersane Caddesi'nin birleştikleri köşede idi. Mektebin, zemin katındaki mekânların vakfiyede bahsedilen beş dükkân ve bir fırın olması muhtemeldir (Eyice 1982 s850). Eyice tarafından yayınlanan plana göre giriş holünün Karaköy tarafındaki sebil yönüne bakan tarafının üç kemer açıklıklı olduğu ve buranın veranda-hayat karakteri taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu kısmın örtü sistemi tespit edilememiştir. Buradan, üzerine 6 satırlık kitabe yerleştirilmiş bir kapıyla geçilen dershane, kare planlıdır ve konsol çıkmalarla iki yönden taşmaktadır. Kalıntılardan anlaşıldığına göre içinde zengin kalemişi süslemesi olan dershane tonozunun başlangıç hizasında da bir mukarnas silme dolanmakta idi (Eyice 2002 s290). Dershane örtüsü dıştan alaturka kiremit kaplı idi. Saliha Sultan Sıbyan Mektebi, bir yenilik olarak beraber yapıldığı çeşme ve sebilin üstünde değil hemen yanında, ayrı bir kütle halindedir. Bunun nedeni muhtemelen, sebilin alışılmıştan çok büyük bir meydan yapısı olarak düşünülmüş olmasındandır. Veranda tarzı bir giriş holü de sıbyan mekteblerinde pek rastlanmayan bir yeniliktir (Eyice 1982 s851).

Saliha Sultan Meydan Çeşmesi ve Sebili

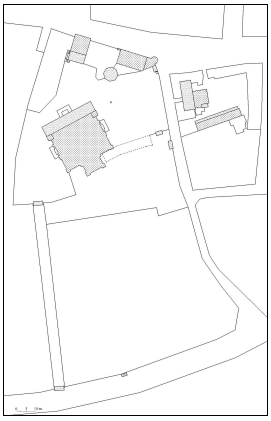

Kare planlı bir su haznesi ile haznenin bir kenarına bitiştirilmiş, köşede sebilin, iki kenarında birer çeşmenin yer aldığı üçgen planlı bir kısımdan oluşur. Kare haznenin diğer üç yüzünde abdest muslukları dizilmiştir. Çeşmenin, kurulduğu tarihteki meydanın biçimine uymak zorunda olduğu tahmin edilebilir (Tansuğ 1965 s94). Yapının diğer yüzeyleri, abdest muslukları üstünde dolanan balık pulu desenli silme ve mukarnaslı saçak kornişi hariç boş bırakılmıştır. Sebil pencerelerin her biri, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Sebili'nde olduğu gibi yay planlı ve dışa bombelidir. Yine bu sebilde de, alın ve etek kısımlarında sütunları takip eden pilastrlar vardır. Yalnız bu pilastrlar daire değil yarım sekizgen planlıdır. Bu yapıdaki çeşmeler vazo içinde meyve ve çiçek desenli "çinihane" dekorasyonun da son örneklerinden biridir (Saner 1999 s41). İlk yapılışına ait olduğu kesin olmayan saçaklı ahşap çatıda, sebilin üzerinde dilimli yüksek kasnaklı bir kubbecikle, su haznesinin üzerinde yuvarlak kuleciklerle çevrili bir kasnağa sahip daha büyük bir kubbe yer alır.

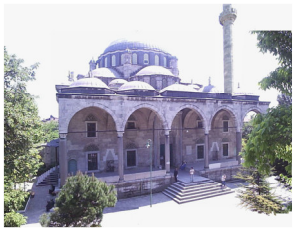
Saliha Sultan Sebili, Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa ve III. Ahmed Sebilleri ile başlayan yeni sebil anlayışının I. Mahmud devrinde de devam ettiğini gösteren bir örnektir. Bab-ı Hümayun III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nden sonra bünyesinde sebil barındıran ikinci meydan yapısı olan Saliha Sultan Meydan Çeşmesi, ana kütlenin sivrilen köşesinde yer alan dairesel sebili ile dramatik bir etki yaratır. Sebilin girişi daha önceki sebillerde görülmeyen bir şekildedir: giriş kapısı, doğrudan sebil pencerelerinin olduğu dairesel kısma açılmış, pencerelerde olduğu gibi iki sütunun arasına yerleştirilmiştir. Sebillerin alın kısmında yapılması adet haline gelen pilastrlar Lale Devri'nin daha önceki örneklerinde yarım daire planlı iken ilk kez bu sebilde poligonsal planda yapılmıştır. Bu da bu sebilde görülen bir detaydır.

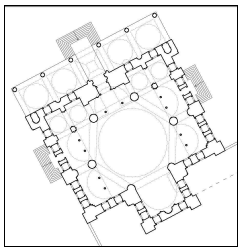
HEKİMOĞLU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Yeri : Fatih ilçesi'nde, Davutpaşa-Kocamustafapaşa arasında yer alır
Yaptıran : Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (ö.1758)
Tarihi : Caminin girişleri üstünde, Şeyhülislam İshak Efendi'nin kaleme aldığı kitabelere göre cami, 1147/1734-1735'te bitirilmiştir (Şehsuvaroğlu 1954 s123). Sebilin üstünde yer alan kitabe 1146/1733 tarihlidir (Kumbaracılar 1938 s37). Külliye inşa edilirken, arsada yer alan Abdal Yakub Tekkesi yıktırılmış, 1161/1748 yılında Esekapısı Sokağı'nın diğer yanındaki bugünkü yerinde yeni tekke binası inşa ettirilmiştir (Tanman 1996 s256). 1246/1831 de büyük bir tamir geçiren caminin (Eldem 1933 s94), son cemaat yerinin kubbeleri de, minareyle birlikte 1960'lı yıllarda yeniden yapılmıştır (Kuban 1994a s46). Hünkâr mahfiline çıkan rampa 20. yüzyılın başında yıkıldığını bilinmektedir. 1782'deki yangında şadırvanın örtüsüyle birlikte yandığı bilinen (Kuban 1994a s44) türbe revağı, bugün eski izler üzerinden yeniden yapılmış durumdadır Kütüphanenin revakları camekânla kapatılmış, bugün el sanatları kütüphanesi olarak kullanılmaktadır. Sebil, 1986 yılında restore edilmiş, göçmüş olan saçak ve üst örtüsü mermer kolonların arkasına gizlenen betonarme direklere oturtularak, yeniden yapılmıştır (Ünsal 1986 s18). Çeşmenin 1782 yılında tamir gördüğü kitabesinden anlaşılmaktadır (Afacan 1996 s99)

Hekimoğlu Ali Paşa Camisi

Cami, ana cadde gerisinde, ön avlu niteliğindeki alanın içindedir. Yapının avlusu yoktur. Beş birimli son cemaat yerine merdivenlerle ulaşılır. 18. yüzyıl camileri için karakteristik olduğu şekilde kapının iki yanında üst sıra pencereler mükebbirelere çıkan kapılar şeklindedir. Mükebbireler yarım daire planlıdır. Ana kubbe ve yarım kubbeler oldukça yüksek yapılmış ve yüksek kasnaklarla çevrelenmiştir. Yapının köşelerine, payandaların üzerine ve kubbenin altı köşesine ağırlık kulecikleri konmuştur. İki minare kaidesi olmasına karşın, sadece girişe göre sağdaki minarenin yükselmesi ilginçtir.

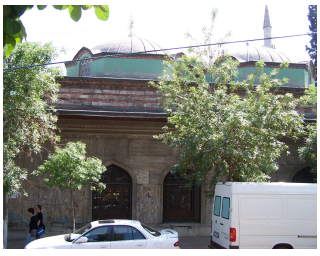
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi, avlusuz oluşu, merdivenlerle yükseltilmesi, son cemaat yeri planı, çıkıntı yapan mihrap mekânı ve ağırlık kuleciklerinin dağılımı açısından Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi ile benzerlikler göstermektedir. Nevşehir'deki bu uygulamanın İstanbul'daki büyük ölçekli tekrarıdır denebilir. Ancak harim kısmı planında, Cerrah Paşa Camisi (1593) şeması kullanılmıştır. Altı destekli bu cami şemasının, büyük boyutlardaki son uygulamalarından biridir. Yüksek kubbesi, girişin mukarnaslı sarkıtları, dairesel mükebbireler ve son cemaat yerindeki başlıkların değişik formları[1] (Kuban 1954 s125) yapıya özgü detaylardır ve bir yenilik arayışını yansıtmaktadırlar. Aynı zamanda külliyesi içindeki tekkenin tevhidhanesi olarak düşünülmüş olması, fil ayakları içindeki halvethaneleri (Tanman 1996 s266), bir rical camisi olmasına karşın yapıda hünkâr mahfilinin olması ve iki minarenin planlanmış olması yapının dikkat çekici noktalarıdır.

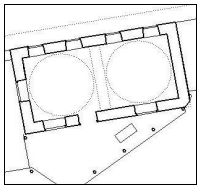
1 Bu başlıkların, sütunlarla aralarındaki oransızlık sebebi ile geç devirde yapılan bir onarımda eklendiği ileri sürülmüştür (Kuban 1994a s44).

Hekimoğlu Ali Paşa Hünkâr Kasrı

Caminin güneydoğu cephesinde orta sıra pencerelerinden biri kapı formundadır ve burada fevkani hünkâr kasrının ve rampanın izleri görülmektedir. Caminin içinde bulunan hünkâr mahfiline çıkan bir rampa ve kasrın 1890'lı yılların başına kadar yerinde olduğu bilinmektedir (Erol 1991 s78) ancak günümüze yapıdan sadece bir kısım alt yapı kalıntıları ulaşmıştır. Ahşap olduğu ve camiye güneydoğu köşesinden bitişik olarak tasarlandığı anlaşılan yapının mimarisi hakkında bilgi yoktur. Bir rical camisinde hünkâr kasrının varlığı dönemin padişahı I. Mahmud'un sadrazamına tanıdığı özel bir ayrıcalık olarak (Tanman 1996 s266) düşünülebilir.

Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi

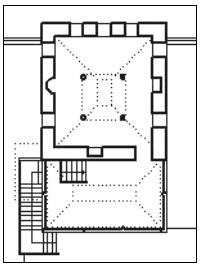

Türbe, külliyenin kuzeydoğusunda, külliyeyi çevreleyen sokağın üzerindedir. Cami tarafında, giriş cephesinin önünde ahşap bir revak bulunmaktadır Yapı, yan yana iki kare birimin oluşturduğu dikdörtgen bir plana sahiptir. Bir birimde Hekimoğlu Ali Paşa ve ailesi, diğerinde külliye yakınındaki Abdal Yakup Tekkesi'nin şeyhleri yatmaktadır. Oldukça büyük olan pencereler, taş söveli ve sivri kemerlidir. Ayrıca üzerlerinde tuğladan, sivri birer hafifletme kemeri yer alır. Nuruosmaniye Türbesi yapılana kadar, 18. yüzyılın büyük programlı ilk türbesi olan Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi, klasik dönem ve 17. yüzyıl türbelerinden çok büyük farklılıklar göstermez. Sebille bitişik oluşu, külliye girişinin yakınında yer alışı ve sokağa bakıyor olması Gülnuş Valide Sultan Türbesi ile ortak noktalarıdır ve 17. yüzyıl türbe geleneğine uymaktadır. Dikkat çeken özelliği, iki kubbe ile örtülü dikdörtgen planıdır. Osmanlı mimarlığında dikdörtgen planlı türbelere çok rastlanmaz, bunların bir kısmı tekke türbesi, bir kısmı geniş aile üyelerini barındıran türbelerdir. İznik Çandarlı Halil Paşa Türbesi (1455), Eyüp Cafer Paşa (Kırımi Tekkesi) Türbesi (1575), Eyüp Pertev Paşa Türbesi (1572–1573), Edirnekapı Güzel Ahmed Paşa Türbesi (1580–1581), Sivas Şemseddin Sivasi Türbesi (yaklaşık 1600'ler), Şehzadebaşı Destarî Mustafa Paşa Türbesi (1614'ten önce) bunlara örnektir. Ancak bunlardan, bir kubbe ve iki aynalı tonozla örtülü

Mustafa Paşa Tütbesi'ninki hariç hiçbirinin özgün örtüsü günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, Şehzadebaşı Ekmekçioğlu Külliyesi'ndeki (1606–1618) türbe ve medrese dershanesi gibi tamamı türbe olmasa da yan yana kubbeli iki birimden oluşan yapılar da Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi'ne örnek olmuş olabilir. Sivri kemerli, geniş pencerelerinin üzerine hafifletme kemerlerinin yerleştirilmesi, kasnak saçağını delip geçen kubbe pencereleri Osmanlı mimarlığında çok görülmeyen uygulamalardır.

Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi

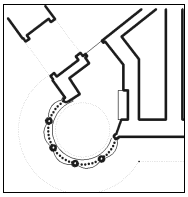

Kütüphane, külliyenin girişlerinden birini oluşturan tonozlu bir geçidin üstünde uzanmaktadır. Dikdörtgen planlı ana mekân, aynalı tonozla örtülmüştür. Odanın ortasında, direkler üzerinde fevkani kitap dolabı yer alır. Bunun yanı sıra, iki küçük nişin ve pencereler üzerinde dolaşan sergenin de kitaplar için kullanıldığı düşünülebilir. Kütüphanelerin üst kata alınması daha önceki kütüphanelerde de görülen alışılmış bir uygulama olsa da, bir geçidin üstünde olması bu kütüphaneye özgüdür. Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi, 18. yüzyılda kütüphanelerin bağımsız bir eleman olarak külliye programında kendi yerlerini aldıklarını göstermesi açısından önemlidir. İçinde bulunduğu külliyenin medresesi olmamasına karşın kütüphane yapılmıştır. 1151/1738 tarihli vakfiyesinde, bir "ders-i amm"ın, yani medrese öğrencilerine ders verme yetkisi olan bir görevlinin de kadroya dâhil edilmesi (Erünsal 1988 s84), kütüphanelerin üstlenmeye başladığı yeni işlevlerin de bir işaretidir.

Hekimoğlu Ali Paşa Sebili

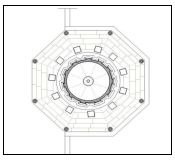

Sebil, külliyenin kuzey köşesinde, külliye cümle kapısı ile türbe arasındadır. Dairesel pencere kısmı, dışa taşkın planlı olmasından dolayı, yaklaşık dairenin üçte ikisi oranında dışa açılabilmiştir. Kocamustafapaşa Caddesi'nde kent merkezinden gelirken yapı perspektifine egemen olan avlunun kuzey doğu girişi yanındaki sebil, dışa oldukça taşkın bir köşe yapısı olarak yanındaki türbe ve çeşme ile İstanbul kent içi peyzajının özgün köşelerinden birini oluşturur (Kuban 1994a). 18. yüzyılın ilk yarısında nadir olarak yapılan türbelerden birinin yanında olması türbe-sebil ilişkisi açısından önemli bir örnek oluşturur. Genel özellikleri ile Lale Devri sebillerinin bir benzeridir ve bu tasarım anlayışının sebillerdeki son örneğidir. Özellikle Saliha Sultan Sebili ile büyük benzerlik gösterir. Alın kısmındaki pilastrların köşeli oluşu ve süsleme düzeni buna bir örnektir. Düşey bölümlere ayrılmış, cami kubbelerini hatırlatan, alemli kubbe motifçikleri yerleştirilmiş pencere şebekeleri, yapının nadir biriciklerinden biridir.

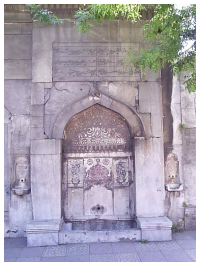
Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Şadırvanı

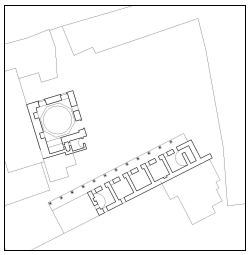

Hekimoğlu Ali Paşa Şadırvanı, alışılmıştan farklı olarak caminin girişi önünde, mihrap aksına yerleştirilmemiş, daha kenarda, türbenin yanında yapılmıştır. Bunun nedeni yer darlığı olsa gerektir. Şadırvan onikigen mermer su haznesi ve onu çevreleyen ahşap sekizgen çardak örtüden oluşur. Türbe saçağı ile bütünleşik bu örtünün yakın zamanlara, muhtemelen 1977 tamirine, ait olduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde abdest musluklarının yer aldığı su haznesi planı ve köşelerinde pilastrların bulunmasıyla Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi Şadırvanı'na büyük benzerlik gösterir. Haznenin üzeri bugün, pramit bir camekânla örtülmüştür.

Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi

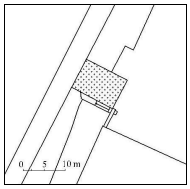
Hekimoğlu Ali Paşa Tekkesi

İlk banisine ithafen Abdal Yakub Tekkesi de denen yapı, beş adet derviş hücresi, selamlık, harem, mutfak, gusülhane, su deposu ve heladan oluşmaktadır. Yapının tevhidhanesi bulunmamaktadır. Muhtemelen külliyenin camisi bu maksatla kullanılmıştır (Tanman 1996 s256). Hücrelerin doğu ucunda yer alan ahşap selamlık ve harem bölümleri 19. yüzyılın ikinci yarısında yenilenmiş, batı ucuna da taamhane, meydan odası, kahve ocağı olarak kullanılması muhtemel, dikdörtgen planlı bir mekan eklenmiştir (Tanman 1990 c3 s165). Kare planlı mutfağın, güneybatı köşesinde, dışa taşkın ocak nişi ve yanına, ayrı bir girişi olan yıkanma yeri yerleştirilmiştir. Aynı sıcak su kazanını kullanan mutfak gusülhane birlikteliği Osmanlı sivil mimarisi için ilginç bir örnektir (Tanman 1990 c3 s165).

CARULLAH VELİYÜDDİN EFENDİ KÜLLİYESİ

Yeri : Fatih Medreseleri'nden Akdeniz tarafı, Ayak Kurşunlu Medresesi bahçesiyle külliyeyi çevreleyen sokak arasındadır
Yaptıran : Edirne Kadısı Carullah Veliyüddin Efendi (ö.1741)
Tarihi : 1147/1734–1735 yılında yapılmıştır. Medrese, 1870 ile 1914 arasındaki bir tarihte, tespit edilemeyen bir nedenle ortadan kalkmış, bugün sadece kütüphane kısmı ayakta kalmıştır.

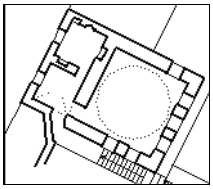

Carullah Veliyüddin Efendi Medresesi

Vakfiyesinden öğrenildiğine göre 6 hücreden oluşan medresenin, (Kütükoğlu 2000 s226) 1792 ve 1869 tarihli medrese raporlarında talebesi olduğu belirtilmekte, 1914 yılındaki raporda sadece "zemini 2 oda, baraka şeklinde muhdes bir oda ve kütüphaneden ibaret" şeklinde bahsedilmektedir (Kütükoğlu 2000 s226). Yapının mimarisi hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi

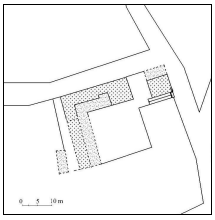

Girişinde "Şeyhülislam Sadullah Sadi Çelebi Darülkurrası" tabelası olsa da yapı, Erünsal ve Emsen'in çalışmalarında kütüphane olarak geçmektedir (Erünsal 1988 s84, Emsen 1960 s24). Kütüphane esas katı, sokağa bakan dükkânlar üzerinde yükselmekte, ulaşım ise medrese bahçesinden geçilen merdivenlerle sağlanmaktadır. Fatih Medresesi bahçesine bakan kütüphane ana mekânı, kubbe ile örtülüdür. Genel görünüş ve kütle biçimlenişi açısından Yeni Cami Kütüphanesi'ne benzeyen Carullah Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, sade bir medrese kütüphanesidir.

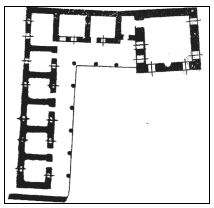
HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ (EYÜP)

Yeri : Eyüp'te , Nişanca semtindedir
Yaptıran : Darüssaade ağalarından Hacı Beşir Ağa (ö.1746)
Tarihi : Ana girişi üzerinde yerleştirilmiş olan kitabenin tarih mısrası 1147/1734–1735 yılını vermektedir. Bir zamanlar var olduğu anlaşılan revaklar yok olmuş, son derece harap halde olan yapının sadece dershanesi, kütüphanesi ve dört hücresi ayakta kalabilmişken 2007 yılında restorasyon çalışmaları başlamıştır

Hacı Beşir Ağa Medresesi (Eyüp)

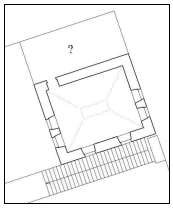

Sokak üzerinde yer alan sıbyan mektebinin solundaki kapıdan geçilip, merdivenlerden çıkılarak darülhadis medresesinin avlusuna ulaşılır. Kalan kısımlardan anlaşıldığı kadarıyla bir L oluşturacak şekilde dizilen hücrelerin külliye girişine yakın ucunda dershane yer almaktadır. Giriş, Valide Kethüdası Mehmed Efendi ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medreselerinde olduğu gibi hücrelerle bakan yüzde, hücre revaklarının altındandır. Dershaneye bitişen ilk oda[1] diğer hücrelerden daha küçük tutulmuş, dershane girişi böylece genişletilmiştir. Kalan kısımlardan anlaşıldığına göre dikdörtgen planlı olan hücreler, aynalı tonoz örtülüdür.

1 Bu mekânın farklı planı ve dershane ile olan ilişkisi buranın kayıtlarda geçen kütüphane mekanı olma olasılığını akla getirmektedir. Nitekim yaklaşık 10 yıl sonra Ağa'nın Babıâli'de yaptırdığı medresede de benzer bir kütüphane vardır.

Hacı Beşir Ağa Sıbyan Mektebi (Eyüp)

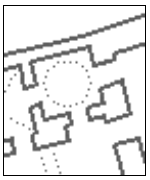

Mektep, külliye arsasının iki sokağa bakan köşesinde, bir zemin kat üzerindedir. Dershanenin giriş kısmı, harap olduğundan özgün durumda burada bir revağın ya da giriş mekânının olup olmadığı net değildir. Köşeye yakın kapıdan, dikdörtgen planlı dershaneye geçilmektedir. Sokağa ve külliye tarafına bakan duvarlarında ikişer pencere açılmıştır. Aynalı tonoz örtülü yapının duvarları ekler ve yeni açıklıklarla oldukça değişmiştir. Pencereler dikdörtgen söveli, sivri hafifletme kemerlere sahiptir. Cephelerde moloz taş-tuğla almaşık duvar örgüsü kullanılmıştır.

Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi (Eyüp)

Medrese dershanesinin yanındaki küçük mekân muhtemelen kütüphanedir. Hadikatü'l Cevami'ye göre dershane odası aynı zamanda mescit olarak kullanılmakta ve mescit dahilinde küçük bir kütüphane bulunmaktadır. 1914'de yapılan tespitte de medresenin 8 hücresi ve bir kütüphanesi bulunduğu belirtilmiştir (Kütükoğlu 1978 s67). Dershaneye batı yönünde bitişen ilk mekân olan kütüphaneye dershane içinden ulaşılabilmektedir. Eyüp Beşir Ağa Kütüphanesi, medrese dershanesi ile iç içe olan kütüphanelerin ilk örneğidir.

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi (Eyüp)

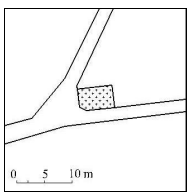

REHABULA KADIN SEBİLİ

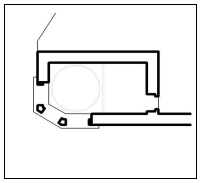
Yeri : Vefa'da, Atıf Efendi Kütüphanesi'nin karşısında yer alır

Yaptıran : Kumbaracılar, sebilin yanında gömülü olan Rehabula Kadın'ın, yapının banisi olduğunu belirtmiştir (Kumbaracılar 1938 s37).

Tarihi : Sebilin kitabesi bulunmamaktadır, bu nedenle yapım tarihi kesin değildir. Kumbaracılar, mezar taşında 1147/1734 rakamı yazılı olan Rehabula Kadın'ın yapının banisi olduğunu belirtmiştir (Kumbaracılar 1938 s37). Sebilin yanındaki hazirede gömülü olması muhtemel bu kişi yapının banisi ise, yapı bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Yapı bugün boş ve yıpranmış haldedir. Örtü kaplaması, tespit edilemeyen bir tarihte kurşun görünümlü betonla değiştirilmiştir

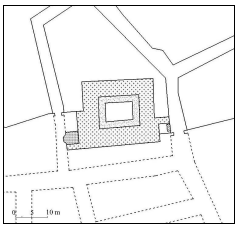

İki sokağın kesiştiği köşedeki sebil herhangi bir külliyeye bağlı değildir. Çeşmesi de bulunmayan sebil iki yandan hazire ile çevrelenmiştir. Yapının, sokağa bakan köşesi pahlanmış, beden duvarının içine üç sebil penceresi açılmıştır. Yapının sade bir dış görünüşü vardır. Kesme taş beden duvarları üzerine, sadece servis pencerelerini kapsayan mermer kısım yerleştirilmiştir. Sebilin, önünde saçakları olduğuna dair bir iz yoktur. Duvar yüzeyine açılmış mermer pencere sövelerinden oluşan bir köşe sebili olarak Rehabula Kadın Sebili, dönem sebillerine göre oldukça mütevazı niteliktedir. Daha önceki örneklerde görülen; pencerelerin planda sokağa taşması, pencerelerin cephede sütunlarla bölünmesi burada görülmez, pencere kemerleri profilli değildir ve herhangi bir süsleme öğesi yoktur. Daha önceki dönem sebilleri ile tek ortak noktası alın kısmının sağır olmasıdır. Bu kısımdaki dikdörtgen plaklar muhtemelen kitabenin işlenmesi için yapılmış, ancak boş bırakılmış.

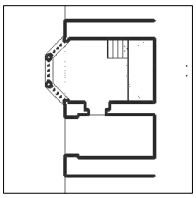
HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ (KAPALIÇARŞI)

Yeri : Kapalıçarşı içinde, Mercan Kapısı yakınındadır
Yaptıran : Darüssade ağası Hacı Beşir Ağa (ö.1746).
Tarihi : Kitabesi olmayan hanın 1739 yılında yaptırıldığı belirtilmiştir (Güran 1978 s127). Sebil, içerideki kitabesine göre 1151/1738'de yapılmıştır (Barışta 1994b s473). Çeşme ise 1140\1727 tarihlidir (Canca 1999 s224). Han zemin katı özgünlüğünü kaybetmiş, zemin revak kemerleri tamamen yenilenmiştir. Sebilin Orijinal kitabesinin altında 1256/1840 tarihli onarım kitabesi vardır (Barışta 1994b s473). Bugün çay ocağı ve abdesthane olarak kullanılan sebilin iç mekânı da özgünlüğünü koruyamamıştır. Çeşmede, 1256/1840 tarihli ve 1343\1924–1925 tarihli Mehmet Salim Efendi'ye ait iki onarım kitabesi vardır

Hacı Beşir Ağa Sebili (Kapalıçarşı)

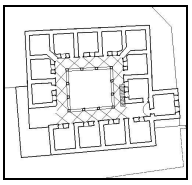

Sebil dar kenarı Kapalıçarşı sokağına bakacak şekilde yerleştirilmiş, dikdörtgen bir plana sahiptir. Üç yüzlü sebil pencereleri, poligonal olarak Kapalıçarşı sokağına taşmaktadır. Yapının, klasik bir sebil cephesi vardır. Etek kısmı üzerinde yükselen mukarnas başlıklı sütunlar sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Kemer aynaları sağırdır. Kapalıçarşı Hacı Beşir Ağa Sebili, üç yüzlü poligonsal planı, cephedeki sağır kemerleri, sade yapısı ile Lale Devri öncesi sebillerine benzemektedir. Yapının kitabe tarihi ile mimari tarzı bu bakımdan bir çelişki oluşturmaktadır ve bir soru işareti olarak durmaktadır.

Hacı Beşir Ağa Hanı (Kapalıçarşı)

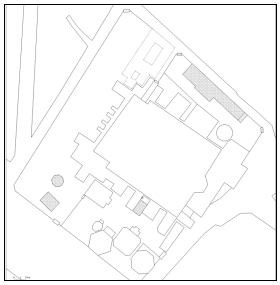

Kızlarağası Hanı da denir. İki katlı olan yapıda, zemin kat depolara üst kat ikamete ayrılmıştır (Güran 1978 s127). Üst katta her birim, dışa açılan bir pencereye sahiptir. Zemin katta giriş mekânı beşik tonozla örtülüyken diğer mekânların örtüleri betonarmeye dönüştürülmüştür. Üst kat revaklarında, kalıntılardan buradaki mekânların çapraz tonozlarla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Taş tuğla duvar örgülü cephelerde, kirpi saçak yerine taş silmelerin kullanılmış olabileceğine dair izler vardır (Güran 1978 s127).

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi (Kapalıçarşı)

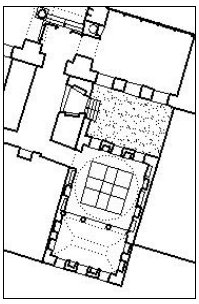
AYASOFYA KÜLLİYESİ I. MAHMUD EKLEMELERİ

Yeri : İstanbul, Ayasofya Külliyesi'ndedir
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Kütüphane 1153/1740 tarihinde açılmıştır (Erünsal 1988 s88). Şadırvanın revak kemerlerinin iç yüzünde ve su haznesi üzerindeki panolarda yer alan, Emin mahlalı bir şair tarafından söylenen, tarih kitabeleri 1153/1740–1741 tarihini vermektedir (Eyice 1994g 464). İmaret'in, Nimetullah Efendi tarafından söylenen, kitabelerinden 1155/1742–1743 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır (Eyice 1994d s458). İnşa tarihi kitabesinden anlaşılmayan mektebin 1742'de, I. Mahmud tarafından Ayasofya'ya yaptırılan ilaveler zamanında yapıldığı düşünülebilir (Aksoy 1968 s68, Akar 1973 s287). Mekteb günümüzde, Ayasofya Müzesi'nin kütüphanesi olarak işlev görmektedir. İmaret ise Vakıflar Genel Müdürlüğü döner sermaye işletmesi tarafından kullanılmaktadır. Kütüphane, 1906'da önemli bir tamir görmüş, 1982-83'de geniş çaplı restorasyon çalışması yapılmıştır (Tayla 1986 s14).

I. Mahmud Ayasofya Kütüphanesi

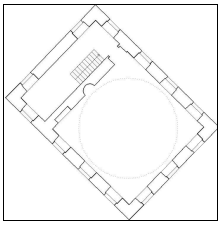

Ayasofya'ya güney tarafından bitişik olan kütüphane üç bölümden oluşmuştur; cami içindeki mahfil altı kısmı, dışarıda payandalar arasındaki kısım ve bu ikisini birbirine bağlayan koridor. Ayrıca cami dışındaki bölüm ile içerdeki bölüm arasında küçük bir avlucuk yer alır. Yapıda, özgün eşyalarından bir kısmı günümüze gelebildiğinden mekânların kullanımı hakkında diğer kütüphanelere göre daha fazla bilgi vardır. Okuma odası olarak kullanıldığı anlaşılan cami içindeki ilk bölümden, bir koridorla, asıl kütüphane bölümüne geçilir. Burası, biri kubbe, diğeri aynalı tonoz örtülü iki kısımdan oluşur. Ayrıca mekânın merkezinde ahşap bir kitap dolabı vardır. Buna benzer bir dolap daha önce Hekimoğlu Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Ancak Ayasofya Kütüphanesi'ndeki dolap direkler üzerinde değil de, zemine oturmaktadır. Beşik tonozlu bölüm kubbeli kısımdan bir basamak yukardadır ve ondan iki sütunla ayrılır. Buranın Topkapı III. Ahmed Kütüphanesi'nde olduğu gibi özel bir okuma köşesi olma ihtimali vardır. Dışarıya bakan çift sıralı 3 penceresi, alçak tavanı ve duvarlarındaki kitap nişleri buranın bir okuma köşesi olduğunu destekler niteliktedir. Planlama prensibi açısından Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'ne benzeyen Ayasofya Kütüphanesi, aslında bir kütüphane için rutubetli ve kullanışsız bir mevkidedir. Şu ana kadar incelenen kütüphaneler, ya zeminden yükseltilmiş ya da üst kata alınmış ve en az üç cepheden hava ve ışık alacak şekilde yapılmışlardır. Ayasofya Kütüphanesi ise, camiye yakın tutulmuş, iki dev payanda arasında zemine oturacak şekilde yapılmıştır. Ayasofya Kütüphanesi, İstanbul için önemli bir yapının içinde bulunması, bir sultan yapısı olması, zengin kitap koleksiyonu ve kadrosuyla sadece okur-yazar kesim içinde değil tüm halk tabakaları arasında ilgi uyandırmış bir yapıdır. 18. yüzyıldan kaldığı tahmin edilen bekçi manilerinde bile bu kütüphane için maniler vardır[1].

1 Maninin metni şöyledir: Etrafında dolapları / Kitapla dolu her yeri / Ortasındaki dolapta / Gösterdi üstad hüneri; Evvela gör kapısını / Sonra seyret hepisini / Bir kafes ki yok naziri / Var mı görmüş yapısını; Öyle bir ziynetli makam / Görmemiştir has ü am / Cümle duvarları kaşi / Tuğrayı Şahi da nizam (Dağlı 1948 s60)

I. Mahmud Ayasofya Sıbyan Mektebi

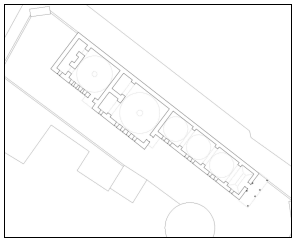
Ayasofya'nın güneybatı girişine bakan alan içinde yapılmıştır. Fevkani olan mektebin zemin katında, iki kemer ile dışarı açılan, ne amaçla yapıldığı bilinmeyen, eyvan benzeri bir mekân ve bunun yanında, dışa bir kapı ile açılan, bevvab odası olması muhtemel bir oda yer alır (Eyice 1994c s463).üst kattaki dershane kare planlıdır. Dershanenin kubbe örtüsünün, dıştan sekizgen bir kasnağı ve kasnağın her bir yüzüne açılmış pencereleri vardır. Mektebin pencereleri, dikdörtgen söveli, sivri hafifletme kemerlidir. Sıbyan mektebinin duvar işçiliği bir sıra taş, bir sıra tuğladan örülmüş almaşık örgü tekniğindedir.

I. Mahmud Ayasofya Hünkâr Kasrı

I. Mahmud döneminde Ayasofya hünkâr mahfiline bağlantılı bir de hünkâr kasrı ilave edilmiştir. Ayasofya'nın tamiratını yapan Fossati, hünkar kasrının dış mimarisini değiştirerek üç kemerden ikisini demir parmaklıklı pencere şekline sokmuş, ortadakine de mermer söveli bir kapı yapmıştır (Eyice 1994d s456). Kapının üstünde, bugün, 1848-1849 tarihli kitabe ve Sultan Abdülmecid'in tuğrası bulunur.

I. Mahmud Ayasofya İmareti (Aşhanesi)

İmaret, Ayasofya'nın kuzeydoğusunda Topkapı Sarayı surlarına bakan alan içindedir. İmaret arsasına, arsanın iki ucundaki, köşegen iki cümle kapısından girilebilmektedir. İmareti oluşturan mekanlar, saray surlarının önünden geçen sokağa cephe verecek şekilde arsa sınırı boyunca dizilmişlerdir. Topkapı Sarayı yönündeki cümle kapısına en yakın olan ilk bölüm mek'eldir. Birer kubbe ile örtülü kare planlı üç birimin art arda dizilmesinden oluşmaktadır. Mek'elden sonra sırayla aşhanesi ve fodlahane arkada sıralanmaktadır. Mek'elden daha geniş olan bu bölümler kare planlı ve kubbe örtülüdür. Bizans devrine ait, hazine binası olarak adlandırılan, yuvarlak yapı da imaretin ambarı olarak kullanılmıştır (Eyice 1994d s458). Yapının almaşık duvar örgülü cephelerinde kazayağı, balıksırtı, zikzak ve değişik geometrik desenli derz bezemeleri yer almaktadır.

I. Mahmud Ayasofya Şadırvanı

Şadırvan, Ayasofya'nın zamanın ana girişi niteliğindeki güney kapısının baktığı alanda, yer almaktadır. Aralarında daire kesitli pilastrların yer aldığı, her biri dışa bombeli onaltı yüzü olan, mermer su haznesinin üzerinde tunç şebekeler yükselir. Hazneyi, madeni bir kubbe örter. Haznenin çevresindeki sekiz sütun, bunlara oturan sivri kemerler ve ahşap kubbe şadırvanın dış strüktürünü oluşturur. Ayasofya I. Mahmud Şadırvanı, 18. yüzyıl örnekleri içinde en çok Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi Şadırvanı'na benzemektedir. Ancak burada ağır, kuvvetle yere oturan görünüşün yerini, yukarı boşluğa doğru yükselen, atılımlı, esnek ve gergin organların bariz bir zarafet kaygısı almıştır (Tansuğ 1965 s98). Tasarımın ana hatları, plan, mukarnas başlıklar ve sivri kemerler klasik Osmanlı üslubunu sürdürmesine karşın, dönem sebillerinin etek kısımlarına benzer şekilde haznenin dışa bombeli parçalardan oluşması, süsleme ve detaylar dönem üslubunu yansıtmaktadır.

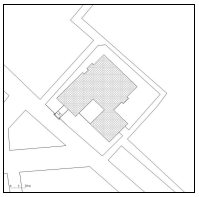
I. Mahmut Ayasofya Cümle Kapısı

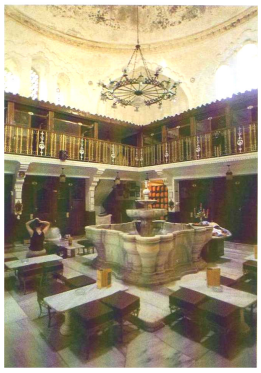

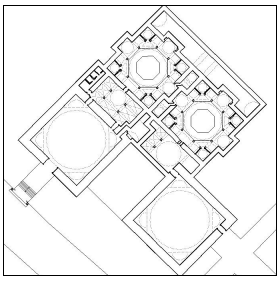
Topkapı Sarayı girişi yönündeki kapı, oldukça görkemli yapılmıştır. Sütunları, süslemeleri ve dalgalı geniş saçağı ile dönemin en çarpıcı mimari örneklerinden biridir.

I. MAHMUD HAMAMI (CAĞALOĞLU)

Yeri : Cağaloğlu, Yerebatan Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Kitabesine göre 1154/1741 yılında yapılmıştır. Yapı turistik amaçlı hamam ve sergi salonu olarak kullanılmaktadır

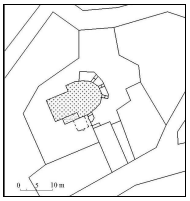

İstanbul, Cağaloğlu semtinde olduğundan bu adla bilinen yapı, Ayasofya Külliyesi'ne gelir amaçlı olarak yapılmıştır. Bir köşe arsada yer alan yapı, erkekler ve kadınlar kısmından oluşan bir "çifte hamam" niteliğindedir. Erkekler ve kadınlar kısmı sıcaklıklarının kuzey duvarları boyunca hamamın külhanı uzanır. Dükkân sıraları arasındaki, erkekler dış kapısı, mukarnas başlıklı iki sütuna oturan yüksek bir kaş kemer şeklindedir. Sütun başlıklarının klasik tarzı ve kemerin şekillenişi bu kapının sonradan yapıldığını düşündürmektedir. Nitekim bunun gerisindeki esas giriş, üzerinde kitabenin yer aldığı yuvarlak kemerli sade bir kapıdır. Sıcaklık kısmındaki sütunların başlıkları, dönem üslubunu yansıtır şekilde, akant yapraklı, üst köşeleri volütlü, ve ortaları oval madalyonludur. Sultan III. Mustafa tarafından şehrin artan su ve odun ihtiyacı nedeniyle 1768'de şehir içinde hamam yapılmasının yasaklanmasından önce (Ertuğrul 2002 s121) inşa edilen son büyük hamam olması nedeniyle önem taşıyan I. Mahmud Hamamı aynı zamanda, sıcaklık bölümünün daha önceki hamamlarda görülmeyen özgün planı ile de (Eyice 1994f s370) Osmanlı hamam mimarisi içinde ayrı bir yere sahiptir.

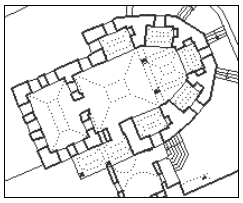
ATIF EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Yeri : Vefa semtindedir
Yaptıran : Başdefterdar Âtıf Mustafa Efendi (ö.1742)
Tarihi : Kitabesine göre 1154/1741 yılında yapılmıştır (Küçükerman 1970 s10). 1965–1969 arasında onarılan kütüphane (Küçükerman 1970 s12), bugün de aynı işlevle kullanılmaktadır. Kütüphanenin meşruta bölümünün bir zelzelede yıkılıp yeniden yapıldığı belirtilmektedir (Küçükerman 1970 s10).

Atıf Efendi Kütüphanesi

Yapı, sokak tarafında müştemilat binaları bulunan bir bahçe içinde, müstakil bir kütüphanedir. Kütüphane bodrum kat üzerinde yükseltilmiştir. Merdivenlerle bir giriş platformuna ulaşılır. Buranın üstü, kesin olarak bilinmeyen bir tarihte örtülmüştür (Küçükerman 1970 s10). Kütüphanenin kendine özgü, daha önceki kütüphane yapılarında rastlanmayan bir planı vardır. Girişe göre solda kitapların bulunduğu depo odası yer alırken, sağ tarafta yay şeklinde dizilmiş derin nişler (loca ya da kabin demek daha doğru olacaktır) bulunmaktadır. Daha önceki Osmanlı kütüphanelerinin aksine okuma salonu kitap deposundan daha geniş tutulmuştur. Planındaki yeniliğe karşın yapının dış görünümü oldukça klasiktir. Duvarları almaşık örgülüdür, çift sıra pencerelerinin alttakiler düz atkılı, üsttekiler sivri kemerlidir. Yapının özelliği, Osmanlı kütüphane planına getirdiği "küçük depolu, büyük okuma salonlu" yeni tipidir ayrıca okuma salonu localarının oluşturduğu "barok" planın İtalya Pienza'daki 1459–1464 tarihli katedrale büyük benzerlik göstermektedir (Saner 2005 s83).

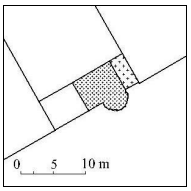
Atıf Efendi Kütüphanesi Meşruta Odaları

Kütüphanenin taş meşruta odalarıdır. Odalar, hafız-ı kütüblerin oturması için yapılmış ve bu durum vakfiyede "kütüphanenin ittisalinde bünyad idüb süknasını şart eylediğim üç bab kargir menazilin her birinde sakin..." (Cunbur 1962 s11) şeklinde belirtilmiştir. Vakfiyede de anıldığı gibi yapı, bitişik nizamda üç üniteden oluşur. Bunlar, arsanın sokak tarafında, arsanın kavsine uygun olarak dizilmiştir. Yapı grubu sokak cephesi, klasik çıkmalar ve pencerelerle oldukça hareketli bir görünüme sahiptir.

MEHMED EMİN AĞA KÜLLİYESİ

Yeri : İstanbul, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde, Dolmabahçe Camisi'nin karşısındadır
Yaptıran : Sipahi Ocağı ağalarından Hacı Mehmed Emin Ağa
Tarihi : Sebil, cephesindeki tarih kitabesine göre 1154/1741 yılında yapılmıştır. 1937'de tamir edilen sebilin külahının harap kurşunları kaldırılarak yerine beyaz mermer kaplanmıştır. Sebilin içindeki yekpare şadırvan 1955'ten sonra (Erdenen 2003 s41), 1964 yılında da bitişikteki tekke, mekteb ve hammam yıktırılmış, sebil geriye çekilip yeniden inşa edilmiştir (Önge 1997 s75).

Mehmed Emin Ağa Tekkesi

Sebilin bitişiğinde, sıbyan mektebi ile birlikte bir de tekkenin bulunduğu ve yol yapımı sırasında ortadan kaldırıldığı bilinmektedir (Ödekan 1994a s359). Yapı hakkında bilgi yoktur.

Mehmed Emin Ağa Sıbyan Mektebi

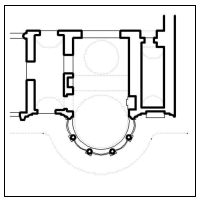
Sebilin yanında bir sıbyan mektebi olduğu (Erdenen 2003 s41) bilinmektedir. Saliha Sultan Sıbyan Mektebi'nde olduğu gibi sebille altlı üstlü değil, yanyana yapılan ancak hakkında çok fazla bilgi olmayan yapının, sıbyan mektepleri arasında çok az sayıda bulunan ince, uzun dikdörtgen bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır (Aksoy 1968 s162).

Mehmed Emin Ağa Hamamı

Sebilin mezar kısmına bitişik hamamın 1955'ten sonra yıktırıldığı belirtilmekle beraber (Erdenen 2003 s41) yapı hakkında yeterli bilgi yoktur.

Mehmed Emin Ağa Sebili

Yol kenarında yer alan sebil, girişe göre sağda hazire duvarı ile solda çeşme ile bitişiktir. Sebil, dikdörtgen planlı hücre kısmı ve önünde, cephenin ortasında yer alan, yaklaşık yarım daire planı ile dışa taşan pencere kısmından oluşur. Genel kompozisyonda simetri egemendir. Sebil pencereleri beden duvarının ortasında, birbirine benzer tasarlanmış giriş kapısı ve çeşme iki yandadır. Her ne kadar etek, sütunlu servis pencereleri, sağır alın kısmı ve pilastrlar esas olsa da Mehmed Emin Ağa Sebili'nde cephede yeni bir tasarım anlayışı görülür. Mehmed Emin Ağa Sebili'nde, köşe sebili değil, beden duvarının ortasına yerleştirilmiş simetrik bir cephe sebili tercih edilmiştir. Alın kısmı daralmış, pilastrlar dikdörtgen planda yapılmış, kemerler kıvrımlı profiller kazanmış, sütun başlıkları akantus yapraklarından oluşturulmuş, cephe tüm sathı kaplayan yoğun bezemelerden arındırılmış, madalyonlar, sütunçeler ve kabartma kemercikler kullanılmıştır. Bu özellikleri ile Mehmed Emin Ağa Sebili Rokoko üslubunun Türkiye'de ilk kez sistematik olarak ve yapının tümünü ilgilendirecek biçimde kullanıldığı örnek (Arel 1975 s51) olarak görülebilir[1]. Böylece, kendinden önceki 1733 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Sebili'nden sadece sekiz yıl sonra çok farklı, yepyeni bir sebil anlayışı ortaya çıkmıştır.

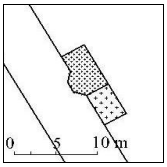
1 Aynı tarihli Karacaahmet Sadettin Efendi Sebili de benzer bir tasarıma sahiptir. Hangisinin daha önce yapıldığı kesin olamasa da, aynı tasarım ekibinin eşzamanlı bir çalışması olduğu açıktır.

Mehmed Emin Ağa Çeşmesi

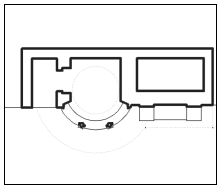
SADETTİN EFENDİ SEBİLİ

Yeri : Karaca Ahmed Türbesi'nin yanında, mezarlığın sokağa bakan kenarı üzerindedir.
Yaptıran : İstanbul kadısı Sadettin Efendi tarafından, ölen kızı için yaptırılmıştır (Urfalıoğlu 1989 s230).
Tarihi : Yapının alın kısmındaki, şair Şakir'e ait kitabe 1154/1741 tarihini vermektedir (Ünsal 1986 s18). Bugün abdesthane olarak kullanılan sebilin sadece duvarları kalmış, orijinal şebekeleri kaybolmuş, dışı beyaz badana ile boyanmıştır.

Sadettin Efendi Sebili

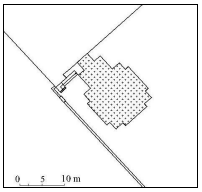
Yanındaki çeşme ile birlikte yol kenarındaki yapı, diğer yönlerden hazire ve mezarlıkla çevrilidir. Uzun kenarı sokağa paralel, dikdörtgen bir plana sahip olan sebilin sokağa bakan kenarında, daire parçası planıyla pencere kısmı dışa taşmaktadır. Pilastrlarla bölünmüş etek kısmının üstünde, akantus yapraklarından oluşan kompozit başlıklı sütunlar yükselir. Sütunların üst hizasında herhangi bir yatay silme dolanmaz. Bu nedenle en üstteki alın kısmına doğrudan bir geçiş vardır. Alın kısmı oldukça basıktır, buradaki kitabe neredeyse tüm alın yüzeyini kaplamaktadır. Söve kemerleri S ve C kıvrımlarından oluşan dalgalı, sepetkulpu kemerlere sahiptir. Yapı, Dolmabahçe Emin Ağa Sebili'ne büyük benzerlik gösterir. Simetrik planı ve cephe biçimlenişi, üst örtüsü, saçağı benzer noktalara örnektir. Bu sebilin bir özelliği, iyice basıklaşan alın kısmı ile pencere söveleri arasındaki bölünmüşlüğün ortadan kalmasıdır. Daha önceki sebillerde görülen, sütun başlığı üst hizasından geçen yatay silme burada yoktur.

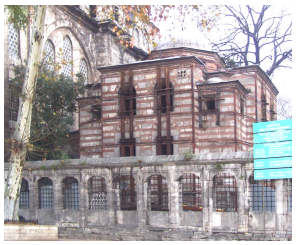
Sadettin Efendi Çeşmesi

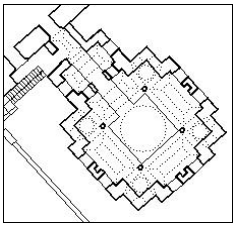

I. MAHMUD KÜTÜPHANESİ (FATİH)

Yeri : Fatih Camisi'nin bahçesindedir
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Tarihçi İzzi'ye göre, 1155/1742 tarihinde kütüphanenin açılış merasimi yapılmıştır (Erünsal 1988 s93). Camiyi yıkan depremde kütüphanenin zarar görüp görmediği kesin olmasa da konumunun değiştirilmediğini söyleyebiliriz. Nitekim Ayverdi, eski Fatih Camisi'nin mihrap duvarının depremden sonra aynı kaldığını belirtmiş, kütüphanenin varlığını da buna delil olarak göstermiştir (Ayverdi 1953 s128, 137). Yapı, metal kenetler içine alınıp restorasyon çalışmaları başlatıldığı halde, bugün olduğu gibi bırakılmış durumdadır

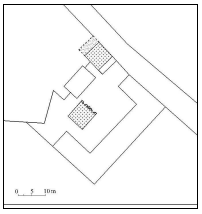

Kütüphane, cami mihrap duvarına bir koridorla bağlıdır. Yapı, bir bodrum kat üzerindedir. Simetrik bir plana sahiptir. Fatih Kütüphanesi, kütle kompozisyonu ve almaşık örgülü duvarları ile geleneksel Osmanlı yapılarından çok bir Bizans yapısını çağrıştırmaktadır. Belki de bir zamanlar Aziz Havariler Kilisesi'nin bulunduğu bu arsada, Eski Fatih Camisi gibi İstanbul'un alınışından sonra yapılan ilk eserlerden birinin yanında yapılmış olmasından dolayı bu şekilde tasarlanmıştır. Merkezi, simetrik plan tipi, 18. yüzyılın 2. yarısından sonra yapılan bazı kütüphaneler için de model olmuştur: örneğin 1762 tarihli Ragıp Paşa Kütüphanesi ve 1775 tarihli Murat Molla Kütüphanesi.

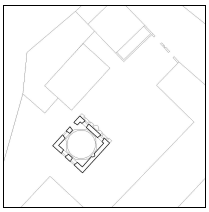
LALİZADE ABDÜLBAKİ KÜLLİYESİ

Yeri : İstanbul, Eyüp'te, Kalenderhane Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Lalizade Abdülbaki Efendi (ö.1749)
Tarihi : 1156/1743'te tesis edilmiştir. 18. yüzyılın sonlarında Yusuf Ağa tarafından onarılmış, tevhidhanesinin bir cephesine abidevi bir çeşme eklenmiştir (Tanman 1990 c3 s154). İlk kuruluşunda; tevhidhane, şeyh odası, selamlık, divanhane, 19 derviş hücresi ve mutfaktan oluşan kompleks, ancak günümüze sadece tevhidhane gelebilmiştir (Tanman 1990 c3 s154). Büyük bir kısmı yok alan tekkenin içine diyanet sitesi inşa edilmiştir.

Lalizade Abdülbaki Tekkesi

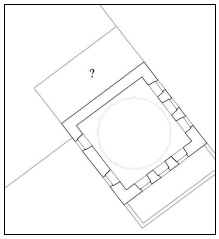

Tekkeye Kalenderhane, Özbek ya da Akil Efendi Tekkesi de denmektedir. Arsanın ortasında yer alan tevhidhane, kare planlıdır. Derviş hücrelerini barındıran, "U" planlı, tek katlı yapının, cümle kapısının yanından başlayıp tevhidhane duvarı ile son bulduğu sanılmaktadır (Tanman 1990 c3 s154). Kalan tevhidhanesinden anlaşıldığı kadarıyla tekke, incelenen dönemin sonlarında yapılmış olmasına karşım klasik mimari öğelerinin ağır bastığı bir yapıdır

La'lizade Abdülbaki Efendi Sıbyan Mektebi

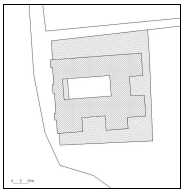

Tekke cümle kapısının sağında, cadde üzerinde yer alan sıbyan mektebinin güney duvarı önünde küçük bir de hazire vardır. Giriş cephesinin önünde 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış bir kısım olduğundan, özgün giriş bölümü hakkında bilgi yoktur. Sıbyan mektebi kare planlı bir yapı olup üç cephesinde üçer penceresi bulunmaktadır. La'lizade Abdülbaki Efendi Sıbyan Mektebi, parçası bulunduğu tekke gibi klasik Osmanlı mimarisi tarzında bir yapıdır.

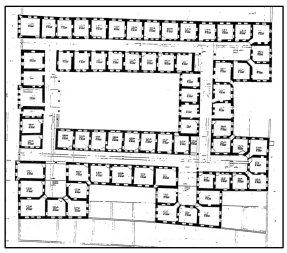
HACI BEŞİR AĞA HANI (İZMİR)

Yeri : İzmir Kemeraltı semtinde, Halim Ağa Çarşısı bölgesindedir
Yaptıran : Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa (ö.1746)
Tarihi : Girişinin yanındaki kitabesinden öğrenildiğine göre1156/1744 yılında yaptırılmıştır (Ersoy 1991 s29). Han, yakın zamanda yapılan restorasyon çalışmaları ile günümüze iyi bir durumda gelebilmiştir

Hacı Beşir Ağa Hanı (İzmir)

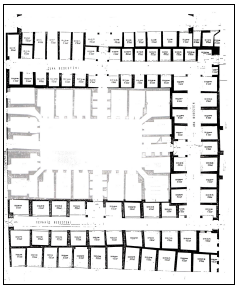

Kızlarağası Hanı da denen Hacı Beşir Ağa Hanı, üç yönden, tek katlı arasta ile çevrilidir. Dikdörtgen planlı yapının üçü arasta içinden, biri sokak tarafından olmak üzere dört kenarının ortasından açılan geçitlerle avlusuna ulaşılmaktadır. İki katlı olan han, dar dikdörtgen planlı bir avluya sahiptir. Üst katta kısmen bitişiğindeki arastanın üzerine taşan yapı, genel hatlarıyla dört yönde dolanan koridorlar ve bu koridorların iki yanındaki odalardan oluşur. Yapının giriş cephesi olan batı cephesine oldukça özenildiği anlaşılmaktadır. İkinci katta cephenin ortası ile iki ucunda, taş konsollara oturan, dışa çıkıntılı üç cumbanın yalnızca ortadaki, orijinal olarak günümüze gelebilmiş, diğer cumbaların ise sadece çıkmaları ayaktayken (Ersoy 1991) yapılan restorasyonla bunlar yeniden yapılmıştır. Ortadaki oda, aynı zamanda diğer mekânlardan da daha yüksek yapılmıştır. Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından İzmir'de yapılan bu han, büyüklüğü, planındaki ve cephesindeki özenle Osmanlı han yapıları arasında özel bir yere sahiptir. Koridor etrafında dizilen odaları ile planı İstanbul Simkeşhane Hanı ile büyük benzerlik gösterse de koridorların ucunda etrafında odaların dizildiği eyvan

benzeri mekânlar bu yapıya özgüdür. Girişin üzerindeki bindirmelikli oda, Simkeşhane, Çorlulu Ali Paşa, Çuhacı hanları gibi daha önceki hanların ortak özelliğidir. Bir zamanlar var olan iç limanın kenarında olan (Erkal 1996 s215) han, bu yüzyıldaki daha önceki hanlardan çok daha etkileyici bir cepheye sahiptir.

Hacı Beşir Ağa Arastası (İzmir)

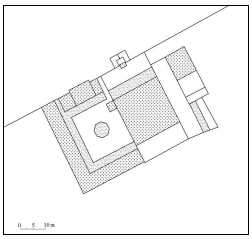

Yapı, dikdörtgen planlı hanın zemin katının etrafını, sokak cephesi hariç U şeklinde, üç yönden sarmaktadır. U planın, sokağa açılan uçlarında birer giriş vardır. Dükkânların ve koridorun üzeri beşik tonozlarla örtülüdür. Yalnız koridorların köşe birimleri çapraz tonozla örtülüdür. İzmir Hacı Beşir Ağa Arastası, bu yüzyılda İstanbul hanlarında görülen; han etrafının dükkânlarla çevrilmesi uygulamasının, bunların bir arastaya dönüştürülmesiyle daha büyük boyutlu bir örneğidir denebilir.

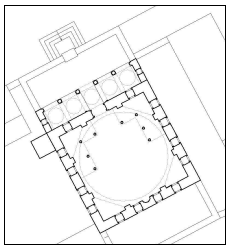
ŞERİF HALİL PAŞA KÜLLİYESİ

Yeri : Bulgaristan'ın Şumnu (bugünkü Şumen) şehrinde Çömlekçiler Mahallesindedir
Yaptıran : sadrazam Kethüdası Şerif Halil Paşa (ö.1751)
Tarihi : Caminin, üstündeki kitabeden ve vakfiyesinden Külliyenin 1157/1744 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (Keskinoğlu-Özaydın 1983 s124). Cami, 2004 yılında restore edilerek tekrar ibadete açılmıştır

Şerif Halil Paşa Camisi

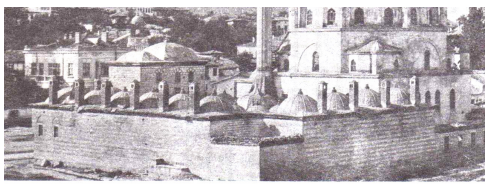

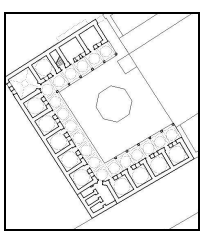

Yeni Cami ya da Tombul Camisi olarak da bilinen caminin, duvarlarla çevrili küçük bir taşlığa bakan, beş birimli bir son cemaat yerine sahiptir. Kare planlı olan harim kısmının, kubbesi, tromp geçiş öğelerine sahip tek kubbe ile örtülüdür. Yapının dış görünüşünde, kübik altyapıdan kubbeye geçişte, tromplarla oluşturulan sekizgen prizmanın oldukça yüksek tutulması ile düşey etki hâkim kılınmıştır. Yapının dört köşesinde ve sekizgen prizmanın köşelerinde ince, uzun kulecikler yerleştirilmiştir. Büyüklüğü[1] ve kesme taştan özenli işçiliği ile devrinin önemli yapılarından biri olan Şerif Halil Paşa Camisi, tek kubbeli planı, dış kütlesinde kademeler halinde yükselişi ve narin ağırlık kuleciklerinin yerleşimi ile 1726'da yapılan Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa Camisi'ne benzemektedir. Böylece Nevşehir'de başlayan ve Hekimoğlu Ali Paşa Camisi ile İstanbul'da görülen, yeni cami şekillenmesinin Rumeli'deki bir örneğini oluşturmaktadır.

1 Şerif Halil Paşa Camisi bugün Bulgaristan'daki en büyük, Balkanlar'daki ikinci büyük Osmanlı camisidir.

Şerif Halil Paşa Medresesi

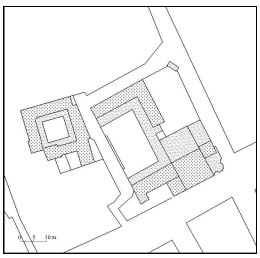

Caminin girişe göre solunda yer alan medresenin girişi, ana cadde üzerinde, caminin hemen yanındaki kapıdandır. Ortasında şadırvanın yer aldığı medrese avlusu üç kenarından revaklar gerisinde medrese hücreleri ve üst kattaki kütüphane ile çevrelenmiştir. Kare planlı, kütüphanenin altına denk gelenler hariç kubbe örtülü olan hücreler, 12 adettir. Dışa kapalı olan hücrelerin her biri avluya açılan kapı ve bir pencere ile ışık almaktadır. Köşelerdeki mekânlardan güneydeki helâlara, kuzeydeki üst kattaki kütüphaneye çıkan merdivenleri barındıran hole ayrılmıştır. Dershanesi bulunmayan medresede yanındaki caminin dershane olarak kullanıldığı düşünülebilir. Taş-tuğla almaşık duvarlı medresenin revakları sivri kemerli, hücre kapıları basık kemerlidir.

Şerif Halil Paşa Kütüphanesi

HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ (BABIALİ)

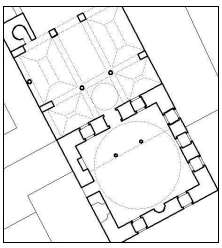
Yeri : Babıâli yakınlarında, Alay Köşkü Caddesi ile Hükümet Konağı Sokağı'nın kesiştiği köşededir

Yaptıran : Darüssade Ağası Hacı Beşir Ağa (ö.1746)

Tarihi : Caminin külliye kapısı üstündeki kitabe 1158/1745 tarihlidir. Medrese avlu girişi üzerinde (Günal 2003 s31) ve sebilin alınlık kısmında 1157/1744 tarihli manzum kitabe yer alır. Tekke girişi üzerinde, metni şair Rahmi'ye ait, manzum kitabe 1158/1745 tarihlidir (Tanman 1990 c3 s83). Cami II. Mahmud devrinde kapsamlı bir yenileme geçirmiştir. 1965 yılında tamir edilen medrese bugün bir vakıf tarafından kullanılmaktadır. Koleksiyonu başka yere taşınan kütüphane, kullanılmamakta, kapalı olarak tutulmaktadır. Sebil, hali hazırda büfedir. Tekkenin avlusu cam bir çatı ile örtülmüş, gönüllü kuruluşlar merkezi olarak kullanılmaktadır

Hacı Beşir Ağa Cami-Dershanesi (Babıâli)

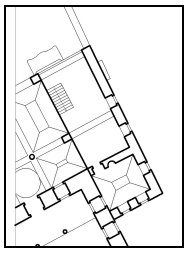
Bitişiğindeki medresenin bir dershanesi olmadığından, aynı zamanda medrese dershanesi olarak düşünülmüş olması muhtemel olan Cami-dershanenin mermer sütunlara oturan geleneksel üç bölümlü revağı, önüne, kare kesitli payelere oturan aynalı tonozlarla örtülü bir revak sırasının daha eklenmesiyle derinleştirilmiştir. Revaklarda, Osmanlı mimarisinde pek görülmeyen yükseltilmiş sivri kemerler kullanılmıştır. Sepetkulpu kemerli, mermer söveli harim kapısının üzerinde kitabe, iki yanında da çift sıralı birer pencere yer alır[1]. Kübik yapı üzerinde yükselen kubbe, oldukça yüksek tutulmuş onikigen bir kasnakla çevrilmiştir. Hacı Beşir Ağa Camisi, bir camiden çok bitişiğindeki medresenin dershanesi olarak değerlendirilmelidir. Üç bölümlü giriş revağı, kare planı, bitişiğinde bir kütüphane oluşu[2], minarenin yapıdan kopuk oluşu bunun delilleridir. Medrese avlusunun dışında oluşu ilk yapılışında da halka açık bir ibadet yapısı olarak düşünüldüğünü akla getirse de yapının cami halini alışı muhtemelen sonraki müdahalelerle olmuştur. 17. yüzyılda, Kuyucu Murat Paşa ve Feyzullah Efendi Medreseleri dershanelerinde olduğu gibi, geniş revaklı dershanelere az da olsa rastlanmasına karşın revaklarının iki sıralı oluşu bu yapıya özgü bir niteliktir.

1 Giriş cephesine ahşap mahfiller eklenmesi ve tepe pencerelerinin bu mahfilere giriş kapısı haline getirilmesi de muhtemelen II. Mahmud devrinde yapılmıştır (Tanman 1994h s470)

2 Bitişik dershane-kütüphane ikilisine, yine Beşir Ağa tarafından yaptırılan Eyüp'teki medresede rastlanmaktadır.

Hacı Beşir Ağa Camisi Hünkâr Kasrı-Sıbyan Mektebi (Babıâli)

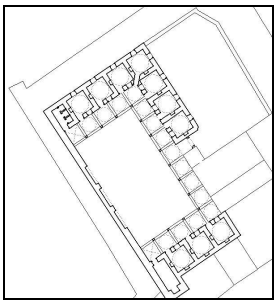

Ayrı bir kitabesi olmayan yapının sıbyan mektebi mi (Aksoy 1968 s71) yoksa hünkâr kasrı mı olduğu net değildir. Beşir Ağa'nın vakfiyesinde "medresenin kurbündeki mekteb"ten bahsedilmektedir. Buna karşılık Ayvansarayi, yapının "kasrı hümayun" olduğunu belirtmektedir. Yapı, dönemin sıbyan mektebi planlarına pek uymamaktadır. Ayrıca iki sıra halindeki pencerelerinin alttakilerle üsttekilerin aynı nitelikte olması yapının iki katlı düşünüldüğü göstermektedir. Cami ibadet mekânına bitişik ve caminin içindeki mahfil ile doğrudan bağlantılı olduğu; ayrıca iç mekânının zengin bezemesi de düşünüldüğünde bu yapının hünkâr kasrı olma ya da sonradan yapılan değişikliklerle hünkâr kasrına çevrilmiş olma ihtimali artar. Yapının girişi, cami ile aynı avludandır. Girişteki derin eyvan-revak dikdörtgen, gerisindeki kapalı, ana mekân ise kare planlıdır. Güney ve doğu duvarlarına çift sıralı iki pencere, ayrıca doğu duvarının kuzey ucuna tek sıralı bir pencere açılmıştır.

Hacı Beşir Ağa Medresesi (Babıâli)

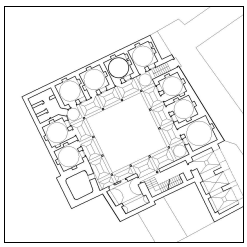

Dershane önündeki avludan bir kapı vasıtasıyla medrese hücrelerinin bulunduğu avluya geçilir. Revakların gerisinde, yedisi girişin sağında, üçü solunda olmak üzere iki grup halinde hücreler dizilmiştir. Kare planlı ve kubbeli bu odalara ek olarak, her iki kanadın ucunda, dikdörtgen planlı birer oda daha bulunur. Güneydeki daha büyük oda gusülhane (odalardakine nispeten daha büyük bir ocağa ve örtüye açılmış aydınlatma deliklerine sahiptir), kuzeydeki ise hela olmalıdır (Günal 2003 s30). Medrese hücrelerinin kendi aralarında da birbirinden ayrılması ve farklı kanatlara yerleştirilmesi de ilginçtir. Bunda vakfiyede belirtilen şartların etkin olduğu düşünülebilir. Nitekim vakfiyesinde yapının 10 odadan meydana geldiği belirtilmekte, ancak 2 odanın muid ve muzaf için, 1 odanın cami hizmetlileri için, geri kalan 7 odanın ise öğrenciler için tahsil edildiği belirtilmektedir (Günal 2003 s29). Odalar arasındaki bu ayrım yapının planına da uymaktadır. Babıâli Beşir Ağa Medresesi'ndeki gibi medrese dershanesi ile hücrelerin ayrı olduğu örnekler Osmanlı mimarlığında çok fazla yoktur. En yakın örnek, Divanyolu üzerindeki 1593 tarihli Koca Sinan Paşa Medresesi'dir. Tüm Osmanlı medreselerinde, kullanım açısından sıkı bir ilişki içinde olan dershane mekânı ile hücrelerin Beşir Ağa Medresesi'nde ayrı oluşlarının nedeni, aynı zamanda cami olarak kullanılan dershaneye, medrese öğrencilerini rahatsız etmeden çevre halkın namaz kılmak için rahatça gelebilmesini sağlamak olmalıdır. Revakların sütun başlıkları, klasik Osmanlı mimarlığının baklava veya mukarnas başlıklarından farklı olarak lotus yaprağı motiflerini hatırlatan yivlerden oluşmaktadır.

Hacı Beşir Ağa Tekkesi (Babıâli)

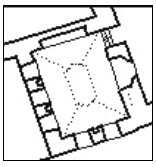

Tekke bağımsız bir bina olarak külliyenin batısındadır. Yapı, düzgün kare planlı, revaklı bir avluyu üç taraftan çeviren derviş hücrelerinden oluşur[1]. Revak sütunlarının lotus yapraklarına benzer sütun başlıkları dikkat çekicidir. Hücrelerin olmadığı güney kanatta mutfak; selamlığın, yemekhanenin ve üst kattaki tevhidhaneye çıkan merdivenlerin baktığı bir hol bulunur. Fevkani tevhithanede sokağa bakan kanat, çelik putrelli volta döşemeli olduğundan bu kısmın 19. yüzyılda eklenerek tevhidhanenin genişletildiği söylenebilir (Tanman 1990 c3 s83). Daha önce 17. yüzyılda Bayram Paşa ve 18. yüzyılda Çorlulu Ali Paşa tekkesinde olduğu gibi medresenin de içinde bulunduğu bir külliyede yer alan Hacı Beşir Ağa Tekkesi, avlulu planı, kâgir yapısıyla Osmanlı anıtsal tekke yapılarına bir örnektir. Muhtemelen arsanın sınırlı olması, daha fazla ışık almak ve çevrenin gürültüsünden soyutlamak amacıyla (Tanman 1990 c3 s85) fevkani olarak tasarlanan tevhidhanesi ilginç bir örnektir.

1 Güney tarafındaki ahşap, üç katlı harem bölümü 19. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir.

Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi (Babıâli)

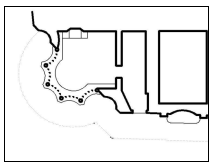

Medrese dershanesinin yanında, dikdörtgen planlı sade bir yapı olan kütüphanenin bir yüzü cami-dershaneye, bir yüzü medrese hücrelerine bitişiktir. Cami-dershanenin batı duvarına açılan bir kapı ile girişi verilmiştir. Bu girişin yanında, dershane içine bakan bir de oval penceresi vardır[2]. Kütüphanenin özgün kalemişi süslemeleri dikkate değerdir. Ödünç verilmeyen, 600 civarındaki nispeten az sayıdaki kitabı ve sadece dershane içinden ulaşılıyor olması, bu kütüphaneye medresenin özel kütüphanesi görünümünü vermektedir. Bitişik planlı kütüphane-dershane ikilisine, 18. yüzyılda yine Beşir Ağa tarafından yaptırılan Eyüp'teki medresede de rastlanmaktadır. Yapı, bir külliye içinde olsalar bile müstakil olarak yapılan dönem kütüphanelerden farklı olarak, dershane ile iç içe yapılmış olması açısından ilginçtir.

2 İçi Ampir üslupta şebeke ile kaplı olan bu pencere muhtemelen II. Mahmud devri müdahalesi sırasında açılmıştır.

Hacı Beşir Ağa Sebili (Babıâli)

Külliyenin yer aldığı arsanın eğiminden dolayı sebil, alt kota, köşeye yerleştirilmiştir. Yaklaşık kare formundaki mekânın sokağa bakan köşesi kesilmiş ve bu yüzeyin ortasına, yarım daire planı ile dışa taşan sebil pencereleri yerleştirilmiştir. Sebil pencerelerinin iki yanındaki duvar üzerinde de daire parçası planında birer niş yer alır. Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili, 1740 sonrası görülen sebil anlayışının bir devamıdır. Simetrik tasarımı, dar alın kısmı, süsleme açısından oldukça sade oluşu, ayrıca sepetkulpu dalgalı kemerler, korint benzeri sütun başlıkları gibi detaylar ortak noktalardır. Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili'ni diğer sebillerden ayıran önemli noktalardan biri; köşe bir arsada yer alsa da, dönemin üslubuna uyarak bir cephe sebili olarak ele alınmış olmasıdır. Sebil pencereleri her iki sokağa da bakacak şekilde köşeye yerleştirilmek yerine, köşe pahlanmış, pahlanan bu yüzeyin ortasına sebil pencereleri, yanlara da nişler simetrik olarak yerleştirilmiştir. Bir diğer nokta da, pencerelerin alışılmıştan farklı olarak dışbükey değil, içbükey yay planında olmasıdır. Böylece yapı değişik, barok bir etki kazanmıştır.

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi 1 (Babıâli)

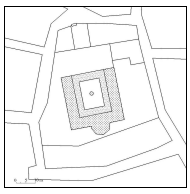

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi 2 (Babıâli)

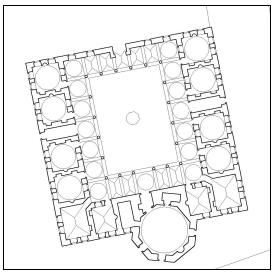

ŞEYHÜLİSLAM SEYYİD MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

Yeri : İstanbul, Eyüp'te, Nişanca semtindedir
Yaptıran : Feyzullah Efendizade Şeyülislam Seyyid Mustafa Efendi (ö.1745)
Tarihi : Cümle kapısı kemeri üstünde, yapının kuzey cephesindeki girişin üstünde ve tevhidhanenin kapısında inşa tarihini veren manzum kitabeler 1157/1744–1745 tarihini vermektedir (Tanman 1990 c3 s73). Harem binası 1940'lardan sonra yıkılmış, ana yapı, 1970'lerde Vakıflar İdaresince esaslı bir onarıma tabi tutulmuştur (Tanman 1990 c3 s72).

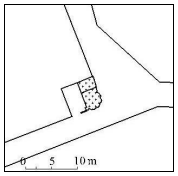

Arazinin eğiminden dolayı, arsa istinat duvarlarıyla iki kademe halinde düzenlenmiştir. Arsanın güneybatısında, büyük ölçüde değişikliğe uğramış, tekne tonozla örtülü, bağımsız mutfak birimi yer alır. Tuvaletler de ayrı bir blok halinde, mutfağın yanındadır. Tekkenin ana binası, arsanın ortasındadır. Ana binada tekke birimleri, revakla çevrili, dikdörtgen bir avlunun üç tarafında dizilmiştir. Girişin karşısındaki kanatta, sekizgen planlı tevhithane yer alır. Tevhidhanenin avlu duvarına 30 derecelik bir açı ile yerleştirilmiştir. Tevhidhaneden geçilen iki küçük birimin, çilehane ve şerbethane olmaları muhtemeldir (Tanman 1990f c3 s75). Sekizgen, kagir tevhidhanesi Bayram Paşa Tekkesi (1634-1635) ile benzerlik gösterir. İstanbul'un en görkemli tarikat yapılarından olan Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi Tekkesi, incelenen dönemin sonlarına doğru inşa edilmiş bir yapı olmasına karşın avlulu planı, mukarnaslı başlıkları, sivri kemerleri ile klasik anlayışı yansıtır. Bu yönü ile İstanbul mimarisinde klasik çizgilere sahip son yapı olarak kabul edilebilir (Tanman 1994f s178).

HÂCE ÂLİCENÂP KADIN KÜLLİYESİ

Yeri : Fatih'te, Fatih Külliyesi'nin Börekçiler Kapısı'nın karşısında Efdelzade Hamidüddin Efendi Medresesi'ne bitişik bir köşe arsasındadır
Yaptıran : Hace Âlicenap Kadın
Tarihi : İlk yapımı 1158/1745'dir. 1245/1829'da II. Mahmud tarafından tamir ettirilmiştir (Yavaş 1994 s262). Şebekelerin üst kısmında kornişin üzerinde tamir kitabesi yer alır.

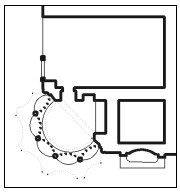

Hâce Âlicenâp Kadın Sıbyan Mektebi

1158/1745 tarihli vakfiyede de sebilin üstünde olarak belirtilen mekteb (Ateş 1982 s56) bugün yoktur ve mimari nitelikleri bilinmemektedir.

Hâce Âlicenâp Kadın Sebili

II. Mahmud tarafından tamir ettirildiğinden daha çok bu ikinci banisinin adıyla anılmaktadır[1]. Alicenap Kadın Sebili, köşenin pahlanması ile oluşturulmuş üç yüzlü bir beden duvarı üzerindedir. Ortada sebil pencereleri, sağ duvarın üzerinde bir çeşme ve sol duvarın üzerinde de giriş kapısı yer alır. Sütunlarla birbirinden ayrılan beş penceresinin her biri içbükey yay plana sahiptir. Yapının cephesinde, volütlü başlıklara sahip sütunlar, daha önceki sebillerden farklı olarak etek duvarı üzerinde yer almamakta, zemine kadar uzanmaktadır. Düz olan etek duvarları sütun gövdeleri arasına yerleştirilmiştir. Söveleri bulunmayan pencereler, sütun başlıklarına oturan yay kemerlere sahiptir. Hace Âlicenap Kadın Sebili, özellikle bir yıl önce yapılan Babıâli Hacı Beşir Ağa Sebili ile büyük benzerlik göstermektedir. Sebil pencerelerinin pahlanmış bir köşede yer alışı, pencerelerin içbükey yay planı en önemli ortak noktalardır. Osmanlı mimarlığında bu plana sahip iki örnek oluşları bunların aynı sanatçılar tarafından yapıldığını düşündürmektedir. Ancak Hace Âlicenap Kadın Sebili'nde pencereler arasındaki sütunların zemine kadar inmesi, pencerelerin sövelerinin olmayıp, pencere kemerlerinin sütun başlıkları hizasında oluşu, etek duvarlarının pencerelerin içbükey planını takip etmek yerine düz oluşları 18. yüzyıl sebillerinde görülmeyen özelliklerdir ve II. Mahmud devri müdahalesinin bir sonucu olduklarını düşündürmektedir.

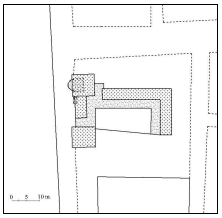
1 Bu sebili fark etmemi sağlayan Sayın Ahmet Vefa Çobanoğlu'na teşekkür ederim.

Hâce Âlicenâp Kadın Çeşmesi

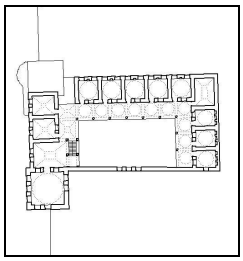
SEYYİD HASAN PAŞA KÜLLİYESİ

Yeri : İstanbul, Beyazıt Meydanı yakınında Beyazıt Hamamı'nın arkasındadır
Yaptıran : Sadrazam Seyyid Hasan Paşa (ö.1748)
Tarihi : Cümle kapısı üstündeki 18 satırlı, şair Nimet tarafından nazmedilen kitabeye göre 1158/1745 tarihinde inşa ettirilmiştir. (Atasoy-Atasoy 1990 s175). Sebil pencerelerinin üst tarafında, Şair Nimet'in söylediği kitabe de 1158/1745 tarihini vermektedir (Atasoy-Atasoy 1990 s174). 1950'de yapılan restorasyon ile avlunun üzeri kapatılmış (Atasoy-Atasoy 1990 s176), 1980–1990 yıllarında da Kültür Bakanlığı'nca onarılmıştır.

Seyyid Hasan Paşa Medresesi

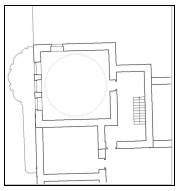

Arsanın, eğiminden dolayı, medrese ve sıbyan mektebi, yol kotundan yukarı yerleştirilmiş, altına giriş, sebil ve dükkânlar konmuştur. Kare planlı dershane, girişin yanında, ana kütleden taşar vaziyette yerleştirilmiştir. Medresenin kubbe örtülü 8 hücresi L şeklinde dizilmiştir. Ayrıca dershane ile mekteb arasında iki hücre daha yer alır. Hasan Paşa'nın vakfiyesinde birinde "mukayyid-i ders", birinde "muzaf" kalacağı belirttiği (Atasoy-Atasoy 1990 s132) hücreler bunlar olmalıdır. Medrese dershanesinin, giriş cephesinde diğer köşedeki sıbyan mektebi ile bir ikili oluşturması yapıya anıtsal bir görüntü kazandırır. Dershane kütlesinin eşdeğerdeki bir başka kütle ile dengelenmesi daha önce 1707 tarihli Feyzullah Efendi ve 1721 tarihli Şehzadebaşı Damat İbrahim Paşa Medresesi'nde görülmektedir. farklı olarak Seyyid Hasan Paşa Medresesi'nde kütüphane yerine sıbyan mektebi vardır ve iki kütle de kot farkından dolayı fevkani olarak yerleştirilmiştir. Yapının genel kütle görünüşü; almaşık duvar örgüsü, dershaneyi taşıyan taş konsolları ve kirpi saçakları ile gelenekseldir. Sebil ve çeşmede görülen barok etki medresede çok yoğun değildir. Buna karşın, yivli ve istiridye kabuğu motifi işlenmiştir akanthus yapraklı sütun başlıkları gibi bazı detaylar ve dershanenin yan cephesindeki, oldukça büyük ve detaylı kuş köşkü de bu yapıya özgünlük katmaktadır.

Seyyid Hasan Paşa Sıbyan Mektebi

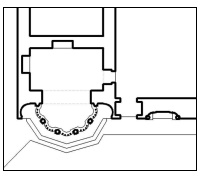

Medrese ve sebilin de yer aldığı bir yapı kütlesi içinde sıbyan mektebi, sokağa bakacak şekilde sebilin üzerine yerleştirilmiştir. Kare planlı dershanenin, ana cadde cephesinde üç, yan cephesinde bir penceresi vardır. Tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Yapının cephesi, tüm yapı kütlesinde olduğu gibi almaşık duvar örgülüdür.

Seyyid Hasan Paşa Sebili

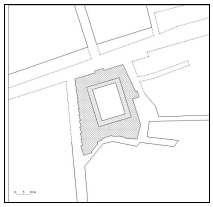
Sebil, külliye beden duvarından içe çekilmiş, yarım daireden biraz daha büyük plandaki pencere kısmı cephenin tam ortasında yerleştirilmiştir. Sayıları beş olan sebil pencerelerinin her biri dalgalı bir plana sahiptir. Sütunlarda, Emin Ağa Sebili'nde olduğu gibi, akanthus yapraklı başlıkları kullanılmıştır. Yapının planını takip eden geniş ve dalgalı ahşap saçaklar, girişin ve çeşmenin de üzerini örter. Beden duvarından içeri çekilmiş olması ve iki yanındaki nişli kanatlar bu sebile özgüdür. Bunun nedeni, sebil pencerelerinin dışa çıkıntı yapmasına ek olarak içe girintili birimlerle derin gölgeler veren bir satıh yaratma isteği olabileceği gibi; sebili biraz daha içeri alarak, zaten dar olan sokağı daha da daraltmama gayesi de olabilir. Bunun yanı sıra pencereler de kendi içinde içbükey-dışbükey dalgalı bir plana sahiptir. Etek kısmından alın kısmına kadar, pencere şebekeleri de dahil, aynı dalgalı plana uygulanmıştır. Son olarak geniş ve profilli saçağın eklenmesiyle, süsleme açısından sade olmasına karşın mimari özellikleri ile Seyit Hasan Paşa Sebili, Osmanlı Barok mimarisinin en dikkat çekici örneklerinden biri olmuştur.

Seyyid Hasan Paşa Çeşmesi

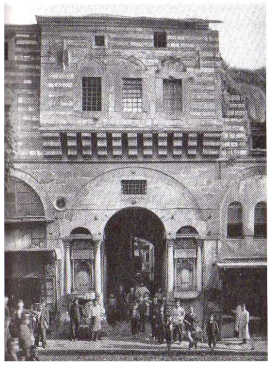

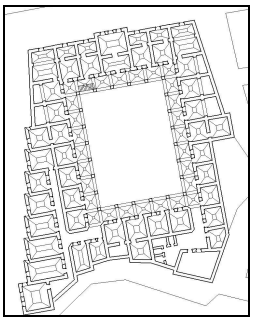
SEYYİD HASAN PAŞA HANI

Yeri : İstanbul, Beyazıt-Aksaray yolu üzerinde, Simkeşhane'nin yakınındadır
Yaptıran : Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında Seyit Hasan Paşa (ö.1748) tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir (Güran 1978 s120)
Tarihi : Kitabesi yoktur, Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında 1745'de yaptırıldığı belirtilmektedir (Güran 1978 s120). 1894 depreminde zarar görmüş, 1958'de yol genişletme çalışmalarında caddeye bakan yarısı yıkılmış, 1975-1976'de de kötü şekilde tamir edilmiştir (Cantay 1994b s566).

Seyyid Hasan Paşa Hanı

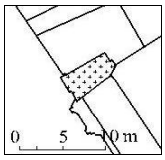

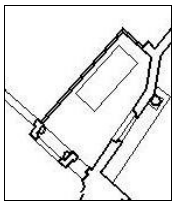
Süpürgeciler Hanı da denir. Yayınlanan restitüsyon planlarına göre (Güran 1978 s120) zemin katta, dört yönde dükkan sıraları arsa sınırını takip eder şekilde yerleştirilmiştir. Arsa muntazam bir plana sahip olmasa da, avlu, düzgün dikdörtgen bir plana sahiptir. İki katlı handa, üst katta, revakların gerisinde dizilmiş olan odaların bazısı arsa sınırına uymak üzere diğerlerinden daha derindir. Girişin üzerindeki oda çıkmalarla caddeye taşmaktadır. Revakları tuğla yuvarlak kemerlerli olan handa örtü olarak aynalı tonozlar kullanılmıştır. Yuvarlak kemerli, yüksek girişin iki yanında birbirine kemerlerle bağlanmiş iki sütun ve içinde birer çeşme yer alır. Oda pencereleri taş, dikdörtgen söveli, tuğla sivri hafifletme kemerlidir. 18. yüzyıl İstanbul hanları içinde ilk misafirhane örneği olduğu ve ahırıyla deposunun olmadığı (Güran 1978 s44) belirtilen Seyyid Hasan Paşa Hanı, cephe mimarisi ile dikkat çekicidir. Girişin iki tarafında barok kabartmalı iki mermer çeşmenin yer alması hanın bir özelliğidir.

HACI BEŞİR AĞA TÜRBE-SEBİLİ

Yeri : Eyüp Sultan Külliyesi içinde, Eyüp Sultan Türbesi çıkış koridoru ile cami avlusu arasındaki küçük hazirenin köşesindedir
Yaptıran : Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa (ö.1746)
Tarihi : Önceleri cüzhane olan kısım küçültülerek, söz konusu köşe Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa için bir türbe-sebil haline dönüştürülmüştür. Türbenin kitabesi, Ağa'nın ölüm yılı olan 1159/1746 tarihini veriyor olsa da yapının ne zaman yapıldığı net değildir. Hacı Beşir Ağa, avlunun iki yanında bir zamanlar var olan medrese odalarına 1730–1731 yılında mahfiller ekletmiştir. Bu sırada ileride içine gömüleceği sebili yaptırmış olabilir, 1746 yılında vefat edince de buraya gömülmüş olabilir. Ancak sebil çeşmelerinin üslubu buranın, Ağa'nın ölümüne yakın bir tarihte yapılmış olma olasılığını artırmaktadır (Orman 2004 s107).

Mevcut duvarları da kullanan yapı, üstü ahşap çatı ile örtülü basit bir yapıdır. Kitabesi, Beşir Ağa'nın ölümü üzerine yazılmış manzum bir eserdir (Demiriz 1989 s38). Penceresinin içinde, iki yanda mermer kurnalı birer küçük sebil çeşmesi bulunur. Cami avlusuna bakan duvarda da düz atkılı bir pencere ve üzerinde iki satır halinde bir ayet kuşağı bulunur. Ayrıca ayet yazısının bulunduğu mermer levhanın ve pencere alt sövesinin pencere ile uyumsuz oluşu bu kısmın ne şekilde oluşturulduğuna dair soru işaretlerini artırmaktadır. Muhtemelen Beşir Ağa'nın özgün halinde hazire benzeri açık bir alandaki mezar taşı, sonradan duvarların üstü kapatılarak türbeye dönüştürülmüştür. Mimari açıdan türbeden çok üstü örtülmüş bir küçük hazire niteliğindeki yapıda, "türbe-sebil" birlikteliği, daha önce sıklıkla görülen "mezar-dua penceresi içindeki suluklar" şeklindedir.

MÜRTEZA EFENDİ TEKKESİ

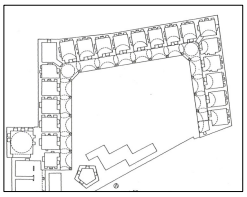
Yeri : İstanbul Eyüp'te, bugünkü Hüsam Efendi ile Karyağdı Sokağı üzerindedir
Yaptıran : Şeyh Yekçeşm Hacı Mürtaza Efendi (ö.1753)
Tarihi : 1158/1745-1746'da tesis edilmiştir. Derviş hücreleri günümüze gelmemiştir. Bugün mevcut olan ve ahşap ana yapı içindeki cami-tevhidhane kısmı, cephelerindeki oranlardan ve mimari ayrıntılardan 19. yüzyılın ikinci çeyreğine; selamlık, harem, mutfak kısmı ise aynı yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir (Tanman 1990 c3 s480).

Kaşgari Tekkesi de denen yapı, cami-tevhidhane, derviş hücreleri, selamlık ve haremden oluşmaktadır. Şadırvan, bezemelerden anlaşıldığı kadarıyla tekkenin ilk inşa dönemine aittir (Tanman 1990 c3 s480). Tekke girişi önündeki sekizgen hazneli şadırvan, anahatları itibariyle Osmanlı baroğunu yansıtan, benzerlerine başka yerde rastlanmayan süsleme unsurları ile bezelidir. Eski fotoğraflarda şadırvanın, sekizgen planlı, üstü kremit kaplı, basık koni biçiminde bir çatı ile kuşatılmış olduğu tespit edilmiştir (Tanman 1990 c3 s480).

REİSÜLKÜTTAP HACI MUSTAFA EFENDİ MEDRESESİ

Yeri : Kastamonu kenti, çarşı içindedir
Yaptıran : Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi
Tarihi : Giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre 1159/1746 yılında yapılmıştır. Uzun yıllar Vakıflar öğrenci yurdu olarak kullanılan bina, restore edilerek, Kastamonu Valiliği'nce turizm amaçlı el sanatları çarşısına dönüştürülmüştür.

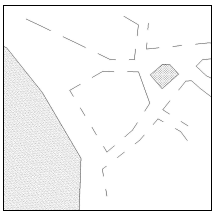

1900'lerin başında yaptığı hizmetlere binaen medrese Münîre Hanım Medresesi olarak da anılmıştır. Medrese, yamuk dörtgen planlı avlunun üç tarafına "U" şeklinde dizilmiş[1] hücrelerden oluşur. Medresenin 4x4 m boyutlarında olduğu bilinen dershanesi 1950 yılından önce yıkılmıştır (Köşklü 2002 s239). Önündeki revakların yer aldığı, kare planlı 21 oda, köşedekiler hariç, bir pencere ve kapı ile avluya açılır. Revaklar, sade başlıklı sütunları birbirine bağlayan yuvarlak kemerlere sahiptir. Yapının dış duvarları kesme taş - tuğla almaşık örgülüdür. Örtüler üzerinde bir zamanlar var olduğu bilinen kurşunlar sökülerek yerine kiremit döşenmiştir (Köşklü 2002 s239).

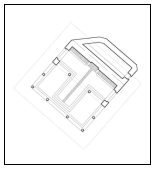
[1] Medresenin aslında "L" planlı olduğu, köşesindeki 1688 yılında Cecelizâde İbrahim Nureddin Efendi tarafından inşa edilen Numaniye Medresesi ve kütüphanesi ile bitişerek "U" biçiminde bir görüntüye sahip olduğu düşünülse bile Numaniye Medresesi'nin kütüphanesi hariç yıkıldığı, yapının üç kolunun da Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi Medresesi'ne ait olduğu (Köşklü 2002 s241) kabul edilmiştir.

İSHAK AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Yeri : Beykoz eski iskele meydanının karşısında, Mehmed Yavuz Caddesi ile Şahinkaya Caddesi'nin kesiştiği köşededir
Yaptıran : I. Mahmud tarafından Tokat Kasrı, "Hümayunabad Kasrı" adıyla yeniletilirken, daha önceki burada bulunan harap ve suyu azalmış durumdaki çeşme, Seyyid Hasan Paşa'ya çeşmenin yeniden yapılması emredilmiştir. Hasan Paşa tarafından da bu görev, zamanında gümrük emini olan İshak Ağa'ya (ö.1762) verilmiştir (Konyalı 1956 s2653).
Tarihi : Kitabesinde "sahib-ül hayrat vel-hesanat es-seyyid ishak ağa enin-i gümrük-i asitane sene 1159" (1746) yazmaktadır (Egemen 1993 s433). Yapının sütunlarından yukarısının birkaç kez değiştiği tespit edilmiştir. Bu günkü halini ise 1948-1950'li yıllarda Ayverdi tarafından yapılan onarımla almış; yapının üst örtü kısmı sütun başlıklarına kadar yıkılıp buralar betonarme olarak yenilenmiştir (Binan vd 2006 s45). Bugün toprak seviyesinin altında kalan yapı, 1986 yılında Beykoz Belediyesi tarafından bir tamir daha görmüştür.

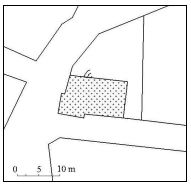

Ortadaki iki lülenin bir niş içine alındığı on lüle, çeşmenin duvarı boyunca dizilmiştir. Bu duvarın önü sütunlar ve kemerlerle taşınan bir çatı ile örtülmüştür. Su unsuru burada bilinen diğer çeşmelerden farklı ele alınmış, lülelerden önlerindeki yalağa akan su, buradan yalağa dik olarak, ortada uzanan kanala alınmıştır. Böylece sadece suyu bünyesinde tutan işlevsel bir çeşmeden ayrı olarak, su bir derede olduğu gibi sürekli akmakta, çağlayarak uzun bir kanala geçmektedir. Daha önceki çeşmelerden farklı olan yapının, kent içi bir meydan çeşmesi olmadığı, içinde oturulup çeşitli eğlencelerin izlenebileceği bir bahçe, mesire yeri objesi olduğu, burada ziyafetler verildiği, şenlikler düzenlendiği belgelerden anlaşılmaktadır (Binan vd 2006 s40). Sürekli akan suyu ve önündeki yalak ve kanalı ile Anadolu köy çeşmelerini, özellikle Kayseri Büyük Bürüngüz ve Güzelköy çeşmelerini anımsatmaktadır, Tüm bu öğelerin çardak tipi bir yapıyla örtülmesi, kullanıcının hem içerdeki hem de dışarıdaki su dünyasını aynı anda, her birinin içinden diğerindeki atmosferi yaşamasını

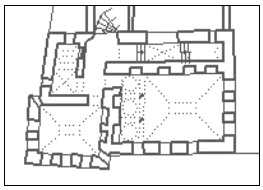
sağlamaktadır. Suyun lülelerden geçerek sürekli akması ve yalaktan uzun bir kanalla alınması gibi özellikler de Sadabad düzenlemelerini (Saner 2000 s86) ve Lale Devri'nde de geçerli olan İran köşklerini özellikle 17. yüzyıla tarihlenen İsfahan Çihil Sütun Köşkü'nü akla getirmektedir.

AŞİR EFENDİ KÜTÜPHANESİ

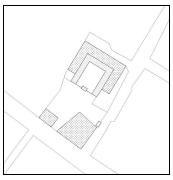
Yeri : Eminönü Bahçekapı semtindedir
Yaptıran : Reisülküttap Tavukçu Mustafa Efendi / Aşir Efendi (ö.1804)
Tarihi : 1741'de kurulmuş, 1749'da Aşir Efendi tarafından tamamlanmıştır. 1747 tarihli vakfiyede, kütüphaneden henüz yaptırılmamış olarak bahsedildiği için, bugünkü yapının tamamen Aşir Efendi tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir (Erünsal 1988 s92). Yapının 1741'de yapıldığı, 1749'da sadece onarılıp ihya edildiğini iddia eden görüşler de vardır (Türkay 1973 s32). Bugün mağaza ve ofis olarak kullanılan yapının koleksiyonu Süleymaniye Merkez Kütüphanesi'ne taşınmıştır. Dış yapı kısmen korunabilmişse de, içinde çok büyük değişiklikler yapılmış, girişi tamamen değiştirilmiş, betonarme ekler yapılmış ve üst kat bir mağazaya dönüştürülmüştür.

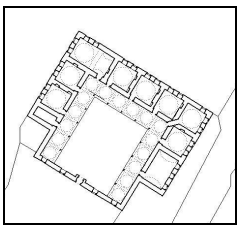
Günlük alışverişin ve ticaretin bugün de yoğun olarak yapıldığı bir semtte, bir yapı adasının köşesindedir. İlk yapıldığında da dükkân olarak kullanılması düşünülmüş bir zemin katın üstündedir. Merdivenlerle çıkılan girişte küçük bir giriş holüyle karşılaşılır. Kütüphane temel olarak biri küçük, diğeri büyük iki dikdörtgen odadan oluşur. Hangi mekânın okuma odası, hangi mekânın hazine-i kütüb olduğu bazı araştırmalarda karıştırılmış, köşede, sokağın iki yanına da çıkma yapan küçük odanın hazine-i kütüb olduğu, daha büyük olan odanın okuma salonu olduğu iddia edilmiştir (Ünsal 1984, Şahin 1997). Aslında bunun tam tersi olması gerekir: köşe odası okuma mekânı, gerideki büyük oda kitap deposudur. Sokağa iki yandan açılan köşe odasının daha çok penceresi olması, buna karşın gerideki büyük odada daha çok kitap nişinin bulunması bunu desteklemektedir. Ayrıca daha önce yapılmış benzer plandaki Şehit Ali Paşa ve Ayasofya Kütüphanesi de bu şekildedir. Aşir Efendi Kütüphanesi, almaşık duvar örgülü cepheleri, iki katlı yapısı ve köşe odasının konsollarla dışarı taşması ile görüntüsü daha çok sıbyan mekteplerini anımsatmaktadır. Bu bakımdan bu tip kütüphane tasarımlarının sıbyan mekteplerine yakınlaştığını düşünülebilir.

ŞEYHÜLİSLAM ESAT EFENDİ MEDRESESİ

Yeri : Fatih-Çarşamba'da, Şeyhülislam İsmail Efendi'ye ait caminin yanındadır
Yaptıran : Şeyhülislam Mehmed Esat Efendi (ö.1753)
Tarihi : Cümle kapısının üzerindeki kitabeye göre 1161/1748–1749 tarihlidir. Medrese, yanındaki İsmail Ağa Camisi ile birlikte 1952 yılında onarılmıştır. Bunun ardından 1979 yılında vakıflar genel müdürlüğü tarafından bir kez daha onarılmıştır. Günümüzde İsmail Sağa Camisi İlim ve Hizmet Vakfı tarafından kullanılmaktadır

Medresenin 9 hücresi avlunun üç tarafını U şeklinde sarmaktadır. İki oda diğerlerinden daha büyük ve dikdörtgen planlıdır. Diğer odalar kare planlıdır. Belirgin bir dershane kütlesi bulunmayan medresede, güneydoğu kolunun ucundaki tonoz örtülü odanın, kuzey ucundaki kubbe ve tonozla örtülü odanın ya da yakınındaki caminin dershane olarak kullanıldığı düşünülebilir. Taş-tuğla duvar örgülü yapının revak sütun başlıkları baklava motifleri ile işlenmiştir.

TOPUZLU BENT

Yeri : İstanbul Bahçeköy'de Eskibağlar Deresi üzerinde yer alır
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Kitabesine göre 1163/1750'da tamamlanmıştır. 1786'da Cezayirli Hasan Paşa, bendi 3 m kadar yükselterek suyun miktarını artırmıştır

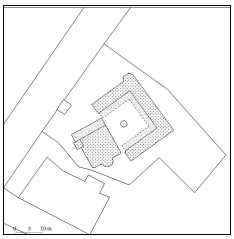
I. Mahmud Bendi de denir. Bent üzerindeki sütunların tepesine konulan taş küreler dolayısıyla Topuzlu Bent diye anılır olmuştur. I. Mahmud zamanında Beyoğlu'nun gelişmesinde birinci derecede rol oynayan Taksim suyolunun ilk adımı olan bu bendin, plandaki ekseni kırık hatlıdır ve gövde üzerine ayrıca iki payanda yapılmıştır. Payandaların üstünde çevresi korkulukla çevrili iki mahfel, bu mahfellerin dört köşesinde de birer sütun yer alır. Bentin bugünkü yüksekliği 14 m, uzunluk 66,5 m, genişliği tabanda 7,40 m. tepede ise 5,20 m.'dir (Aytöre 1962 s55).

ABDULLAH PAŞA (ÖZBEKLER) TEKKESİ

Yeri : Üsküdar, Sultantepesi'nde, Servili Köşk (Münir Ertegün) sokak üzerindedir
Yaptıran Tekkenin mescit-tevhidhane duvarında yer alan kitabede, tekkenin Abdullah Efendi (ö.1755) tarafından yapıldığı yazmaktadır (Tanman 1990 c3 s307). Tekeyi, Özbek hacıların burada çadırlarda kaldığını gören devrin sultanı tarafından yaptırıldığı da rivayet edilmektedir.
Tarihi : 1166/1752–1753 yılında yapılmıştır. Sultan III. Mustafa devrinde genişletilmiş, 1844'te Sultan Abdülmecid bugünkü haliyle ihya etmiştir (Tanman 1990 c3 s303).

Tekke, Özbek hacılar için yaptırılmıştır (Tanman 1990 c3 s303). Başlangıçta mütevazı bir kuruluş olduğu anlaşılan ilk tekke binalarının, haklarında fazla bilgi olmasa da, bugünkülere göre bir miktar daha doğuda ya da güneyde olduğu sanılmaktadır (Tanman 1990 c3 s303).

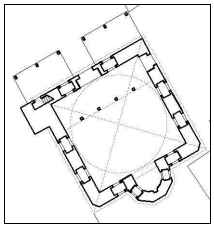
MAKTUL MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

Yeri : İstanbul Kara Surları'nın dışında, Edirnekapı yakınlarında Edirnekapı'yı Eyüp'e bağlayan yol üzerindedir
Yaptıran : Sadrazam Maktul Bahir Mustafa Paşa (ö.1765)
Tarihi : 1166/1753 yılında yaptırılmıştır (Tanman 1994c s564). Cami, büyük bir ihtimalle II. Mahmud devrinde, bezemelerini kapsayan bir onarımdan geçmiş (Tanman 1994c s564). Tekke, 1893 ve 1906'da Evkaf Nezareti'ince tamir edilmiştir. selamlık, iki katlı, ahşap bir yapı olan harem ve mutfak bölümleri günümüze ulaşmamıştır (Tanman 1990 c3 s89). Üst yapıları yıkılan cami ve hücreler 1997 yılında restore edilmiştir. Bu restorasyonda, yıkılan üst örtü, ahşap revaklar ve minare yeniden yapılmıştır.

Maktul Mustafa Paşa Cami-Tevhidhanesi

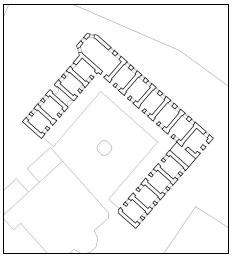

Yapı, altı ahşap direğe oturan bir revak ve kareye yakın dikdörtgen planlı harim kısmından oluşur. Harim kısmında mihrap mekanı, içte yarım daire, dışta beş kenarlı poligon planıyla kıble duvarından dışa taşmaktadır. Mekan içten kubbe görünümlü, dıştan kırma ahşap bir çatı ile örtülüdür. Yapı yerleşimi, 18. yüzyılın bir diğer yapısı olan Şumnu Şerif Halil Paşa Camisi'ne benzemektedir Maktul Mustafa Paşa Camisi, mihrap çıkıntısının planı ile, 1749'da yapımına başlanmış ve o zamanlarda inşaatı devam etmekte olan Nuruosmaniye Camisi'ne benzerlik göstermekte ve bu açıdan dönemin iki tekil örneğini oluşturan bu iki yapının aynı ekibin eseri olduğunu düşündürmektedir. Buna karşın, kapı kemerlerinin dalgalı formu dışında herhangi bir Barok öğe barındırmaması, almaşık duvarları, çift sıra pencereleri ile klasik bir görünüme sahiptir.

Maktul Mustafa Paşa Tekkesi

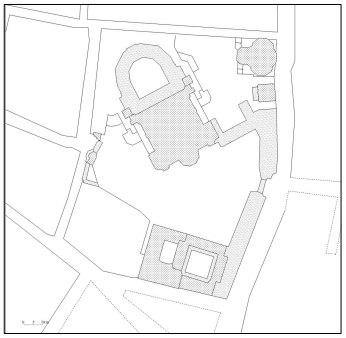
Derviş hücreleri, cami-tevhidhanenin doğusunda, bir avlu etrafında U şeklinde dizilmiştir. Kuzey kanadının ortasındaki beşik tonozlu geçitten avluya ulaşılabilmektedir. Hücrelerin önünde ahşap direkli bir revak yer alır. Kuzeydoğu köşede ise, poligonal bir çıkma ile genişletilmiş bir oda bulunur. Buranın şeyh odası ya da meydan odası olduğu düşünülmektedir (Tanman 1990 c3 s92).

I. MAHMUD KÜTÜPHANESİ (GALATASARAY)

Yeri : Galata Sarayı avlusunda idi (Cunbur 1960 s2)
Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754)
Tarihi : Kütüphanenin inşası 1754 yılında bitirilmiş, törenle açılmıştır (İsfandiyaroğlu 1954 s115-117, s268-269). Okul içinde 83 yıl hizmet verdikten sonra kütüphane kapanmış, toplam 901 el yazmasından oluşan koleksiyonun 457 kitabı Fatih, 444 kitabı Ayasofya Kütüphanesi'ne yollanmıştır (Ünver 1963 s44).

Bugün mevcut olmayan bu kütüphane hakkında dönemin yazılı belgelerinden bilgi edinilebilmektedir. Ata tarihinde de kütüphane hakkında kagir bir yapı olduğuna dair bilgiler vardır (İsfandiyaroğlu 1954 s114, 271-272, 273). Ahmed Vasıf Efendi'nin, " Menasinü'l Asar ve Haka'iku'l-Ahbar" adlı eserinde 1753 yılı olayları kaydedilirken "bina-yı kitabhane-i der Saray-ı Galat" başlığı altında Galata Sarayı'na yapılan kütüphane hakkında bilgi verilmektedir. Saraydaki büyük oda karşısına yapıldığı belirtilen binanın, sağ ve solunda iki de çeşme yapıldığı belirtilmektedir. Kütüphanenin niye kapandığı, I. Mahmud'un yaptırdığı yapının ne olduğu konusunda net bilgiler yoktur.

NURUOSMANİYE KÜLLİYESİ

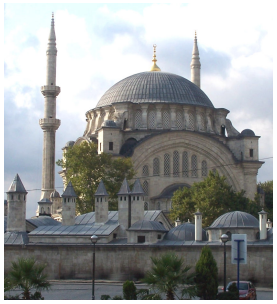

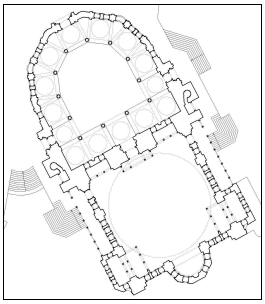
Yeri : Çemberlitaş'ın kuzeyinde, Kapalıçarşıyı Cağaloğlu'na bağlayan aks üzerindedir

Yaptıran : Sultan I. Mahmud (ö.1754). Ancak I. Mahmud'un ölümü üzerine, külliyenin bitirilmesi III. Osman devrinde olmuştur

Tarihi : Nuruosmaniye Camisinin temeli, 28 Muarrem 1162 / 18 Ocak 1749 günü atılmış, 1 Rebiülevvel 1169 /5 Aralık 1755 günü hizmete açılmıştır (Ayvansarayi 1987 s53). Medresenin taçkapısı üzerinde, Hâkim Efendi'nin tarih düştüğü kitabe, 1169/1755 yılını vermektedir (Neftçi 1996 s20). Kütüphanenin kitap deposu üzerindeki manzum kitabede, açılış tarihi 1169/1755 olarak verilmiştir (Öngül 1991 s143). İmaret, camiden iki hafta sonra 15 Rebîülevvel 1169 / 19 Aralık 1755 Cuma günü hizmete açılmış (Öngül 1994 s127). Yapının alın kısmındaki kitabeden sebilin 1169/1755 tarihinde bitirildiği anlaşılmaktadır (Neftçi 1996 s27). Türbenin, kendine ait bir kitabesi olmadığı için, tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak, Sultan I. Mahmud'un bu türbeyi kendisi için, külliyenin diğer yapıları ile aynı zamanda yaptırdığı söylenebilir. Eski eserleri koruma encümeni arşivi no.232'ye göre de, türbede III. Osman'ın validesi Şehsuvar Sultan yatmaktadır (Önalp 1967 s12). Türbede Şehsuvar Sultan ile birlikte kimlere ait olduğu tespit edilemeyen on sanduka daha vardır. Türbe, 1967 yılında restore edilmiş (Önalp 1967 s12), çatı kaplaması betonla değiştirilmiştir. Bugün yatılı Kur'an kursu olarak kullanılan medresenin avlu revakları camekanlarla kapatılmış, odalar arasında havalandırma kanalları döşenmiştir. Sebil, 2004 yılında restore edilmiş, eski fotoğraflarda görülen saçağı tekrar yapılmış, şebekeleri yenilenmiştir. Yapı, bugün satış birimi olarak kullanılmaktadır.

Nuruosmaniye Camisi

Yapının girişine bugün, daha çok Kapalıçarşı'ya bakan yönden ulaşılmaktadır. Bunun yanında, hünkâr kasrını camiye bağlayan galerinin altından ya da kuzeydeki dükkân sıraları arasındaki geçitten geçerek varılan yan bahçeden de yapıya ulaşmak mümkündür. Genel hatlarıyla kare planlı bir harim kısmı ile oval planlı bir avludan oluşan cami, yüksek bir bodrum kat üzerinde yükselmektedir. Yanlarda ve kıble aksında ortada birer girişi olan avlunun içinde şadırvan bulunmamaktadır. Kare planlı harim kısmı, kıble duvarından dışa taşan poligon planlı mihrap mekânına sahiptir. Ayrıca kıble cephesinin iki tarafında, dışa taşkın, dikdörtgen planlı birer yan kanat ve bu kanatların devamında, yan cepheler boyunca uzanan dış revaklar yer alır. Yapıyı, kıble duvarı hariç, üç yönde mahfiller çevrelemektedir. Mahfillerin üst kotunda, askı kemerlerinin üzengi hizasında, bütün camiyi çepeçevre dolaşan, büyük bir korniş dolanmaktadır. Harim kısmı, dört askı kemerine oturan, pandantif geçiş öğelerine sahip tek bir kubbe ile örtülmüştür. Mihrap çıkıntısı yarım kubbelidir. Caminin, mermer olan yan cepheleri hariç diğer cephelerinde kesme taş kullanılmıştır. Caminin minareleri, daha önceki 18. yüzyıl camilerinden farklı olarak harim duvarına değil, son cemaat yeri duvarlarına bitişiktir. Bugün profilli bir forma sahip olan taş külahların, eski gravür ve fotoğraflarda sivri konik tarzda, kurşun kaplı, ahşap külahlar olduğu görülmektedir. 1894 depremi sonrasında, cami mimarisine daha uygun olacağı düşünülerek bunların barok profilli, taş külahlara dönüştürüldüğü belirtilmektedir (Eyice 2002 s292).

Nuruosmaniye Camisi, külliye içindeki konumu açısından daha önceki camilerde rastlanmayan bir yaklaşıma sahiptir. Külliyenin ortasından geçen yaya yolunun kuzeyine yerleştirilmesinden dolayı avlu cephesi yerine, mihrap cephesi bu ana aksa bakmaktadır ve yapının avlusu, arsanın arka kısmında sıkışık kalmıştır. Bu da, yapının girişlerini zorlamaktadır. Arsanın köşesine sıkışmış olmasına karşın caminin kendisini çevreleyen alana yayılma eğilimi gözlenmektedir (Arel 1975 s60). Girişlerin önündeki merdivenlerin yelpaze gibi çevreye açılması, mihrap çıkıntısı, hünkâr mahfiline çıkan rampalar ve galeri bağlantıları gibi.

Caminin planındaki özellikler de üç noktada toplanabilir: avlunun oval planı, poligonal mihrap çıkıntısı ve yan kanatlar. Bu yapıda avlunun Osmanlı mimarlığında daha önce görülmeyen ve daha sonra da tekrarlanmayan bir planda yapılması Nuruosmaniye Camisi'ne özgünlük katan en önemli özelliktir. Avlunun biçimi, asıl kütlede binayı ananevi kare formundan ayıramamış olan mimarın hiç olmazsa burada ovale yakın bir form aramış olmasıyla da izah edilebilir (Kuban 1954 s27). Ancak bu avlu kullanılmamak üzere yapılmış gibidir. Dar bir platformla çevrili olan avlu, ana ulaşım aksından uzaktır. Mihrap ekseni üstündeki avlu kapısı, önünde yeterli alan olmadığından çok az kullanılabilecek bir kapıdır. Camiye avlu tarafından değil, kıble tarafından yaklaşılacağının önceden düşünüldüğü, minarelerin yan duvarlardaki girişi engellememek için daha önceki camilerde görülmemiş biçimde, avlu tarafına ötelenerek son cemaat yeri duvarına bitiştirilmesinden anlaşılmaktadır. Avluda şadırvan

olmaması[1] ve cephesinin, caminin mermer yan cephelerinden farklı olarak kesme taş olması gibi detaylar da bu düşünceyi desteklemektedir. Avlu bu durumu ile bir ön avlu olarak değil, arka avlu olarak adlandırılabilirse de; burada bulunan kitabelerde hanedan üyelerinin adlarına verilen ağırlık nedeniyle daha çok, özel bir avlu niteliğindedir (Ögel 1996 s48). Buna karşın cami avlu duvarında avluya bakan mükebbire balkonlarının olması, buranın kısmen de olsa cemaatçe kullanılması istendiğine bir işarettir.

18. yüzyılda ilk olarak Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camisi'nde görülen, ana kütleden taşan mihrap mekanı, bu yüzyıldaki camilerde dikdörtgen planlıyken Nuruosmaniye Camisi'nde içte yarım daire, dışta poligonal planlıdır. Külliyenin içinden geçen ve yaya trafiğinin yoğun olduğu yola bakan bu cephede, dikdörtgen bir çıkıntı yerine köşeleri yumuşatılmış bir plan tercih edilmiş olabilir. Bunun yanında mihrabın ana kütleden taşan bir mekan içine konulduğu uygulamaların Osmanlı mimarlığında görülmeye başladığı ilk dönemlerde, 1485 tarihli Davut Paşa Camisi'nde olduğu gibi, poligonal olarak da yapıldığı; ancak klasik devirde terk edilip tamamen dikdörtgen planlı bir mekan halini aldığı bilinmektedir (Açıkgözoğlu 2002 s130). Aynı şekilde başlangıçta ana kubbeden çok alçakta düşünülen bu kısım, klasik devirde bazen ana kubbeye eklenen diğer yarım kubbelerle aynı seviyelerde tutulduğunu görülmektedir (Açıkgözoğlu 2002 s130). Muhtemelen Bizans mimarisinin etkisi ile erken devir Osmanlı camilerinin kıble duvarında görülen bu uygulamaların Nuruosmaniye Camisi'nde tekrarlanması ilginçtir. Nitekim, köşe pilastrları ve pencereli, yüksek kasnaklı örtüsüyle Ayasofya'nın apsisine benzeyen Nuruosmaniye mihrap mekanı, aynı zamanda caminin kıble cephesine de özgünlük katmaktadır.

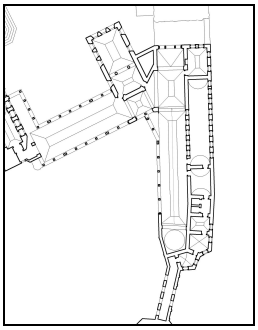
Yapının harim kısmının planında, kare ana mekânın ikincil öğelerle bölünmemesine özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Bunun için mahfiller yan kanatlarda toplanmış, dışa alınarak yan cepheler önündeki revaklara taşıtılmıştır. Bu uygulama ile, diğer camilerin aksine, ana hacmin içine taşmayan, orta mekânı hemen hemen tamamen sararak dolaşan mahfiller, bu camiye özgü loca niteliği kazanmışlardır. Böylece caminin iç mekânına bir tiyatro sahnesi izlenimi verilmiştir (Kuban 1994b s102). Bütün camiyi çepeçevre dolaşan kalın yazı kornişi de bu etkiyi güçlendirmektedir. Osmanlı mimarisinde türbelerde sıklıkla görülen, ancak camilerde kesintisiz olarak dolaşan ilk örnek olan (Neftçi 1996 s30) bu kuşak aynı zamanda, dönemin Avrupa mimarisinin iç mekânlarında görülen, duvara gömük sütunların üst hizasında dolanan arşitravlara benzetilebilir. Yan mahfillerin altında, kıble cephesinin iki tarafında yer alan ve harim mekânına açılan küçük dikdörtgen kanatlar, zaviyeli camileri hatırlatsa da Nuruosmaniye Camisi'nde ne amaçla kullanıldıkları net değildir. Bu mekânların hünkâr mahfilinin altına denk geldiği için caminin içine katıldığı düşünülebilir. Nitekim sonraki selatin camilerinde hünkar mahfilleri, yan cephelerden kurtulup, giriş cephelerinde bir köşk niteliğinde yer alacaklardır. Caminin bir diğer özelliğe de kütlesel biçimlenişinde görülür. 17. yüzyılda Yeni Cami ile başlayan ve 18. yüzyılda da Emetullah Gülnuş Valide, Kaymak Mustafa, Nevşehir Damat İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa camilerinde görülen yapıyı bir platform üzerinde yükseltme, Nuruosmaniye Camisi'nde yüksek bir bodrum kat yapmaya ve camiyi bunun üzerine yerleştirmeye varmıştır. Osmanlı camilerinden çok Bizans yapılarında görülen bir bodrum katla yapıyı yükseltmenin nedeni dar arsa alanı içinde olsa da kent siluetine girme isteği olmalıdır. Yapının tek ve yüksek bir kubbe ile örtülmesinde de muhtemelen amaç budur. Kubbenin yüksek formu, kasnağındaki köşe payandalarının altyapıyla olan bağlantısı, askı kemerlerinin köşelerde kıvrılması yapının dış konturuna da sürekli bir eğim, dolayısıyla bir ovallik katmaktadır (Esemenli 1990 s52).

Caminin detayları ve bezeme programı da öncesindeki örneklerden farklılıklar gösterir. Yaklaşık 20 yıl önce Hekimoğlu Ali Paşa Camisi'nde görülen geleneksel, mukarnas esaslı bezemeleri yapan sanat ortamı Nuruosmaniye Camisinde bambaşka bir sözlükle çalışmıştır. Kapı nişlerinde mukarnasların yerini deniz kabukları ve dairevi profillerle oluşturulmuş fantezi heykelsel formlar almış, antik öğelerden palmet, triglif, akant yaprağı, yumurta frizi ve diş frizi (Çaldıran Işık 1991 s52) kullanılmıştır. Ayrıca "sütunlar ve onları bağlayan kemerler" motifi, bir bezeme öğesi olarak yapının hemen her yerinde kullanılmıştır (Ögel 1992 s271). Sütunların ve pilastrların iç ve dış dekor olarak bu şekilde varlığı ve yaygınlığı, Nuruosmaniye Camisi'nin yapılışına kadar Osmanlı mimarisinde alışılmadık bir olaydır (Ögel 1996 s35). Böylece 1740'larda başlayan ve sebil, çeşme gibi küçük ölçekli yapılarda uygulanan bezeme anlayışı ilk defa bu büyüklükte bir yapının bütününe yansıtılmıştır.

1 Şadırvan olmamasının nedeni, avlunun bir şadırvana yer verilmeyecek derecede küçük olması, zeminden yüksek olduğu için bu kota abdest musluklarına yeterli basınçta su çıkarmanın zor olması olabileceği gibi avlunun eliptik planının görünüşünü zedelememek de olabilir.

Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı

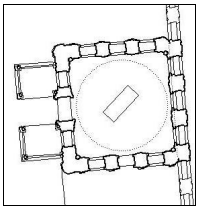

Külliyenin doğudaki cümle kapısı ile caminin güneydoğu ucu arasında yer alan hünkâr kasrı bloğu, genel hatlarıyla; külliyeyi doğudan çevreleyen sokak boyunca uzanan bir rampa, bunun ucunda bir hünkâr kasrı ve kasrı cami mahfiline bağlayan bir galeriden oluşur. Giriş kapısının, kitabesinin olmaması, profillerin bitişindeki hamlık, kilit taşının bezemesiz bırakılmış olması ve pilastrların kaide ve başlıklarının işlenmemiş olması mermer taçkapının tamamlanmadan kaldığını düşündürmektedir. Esas katta, rampa ile ilk ulaşılan mekân sofadır. Sofanın doğusunda, sokak cephesi boyunca sıralanmış ve birbirinin içinden geçilen odalar yer alır. Bunlar sırası ile; Darüssaade Ağaları odası, Rikab Ağaları odası, helalar, diğer servis odaları ve son olarak cümle kapısı üzerine denk gelen, muvakkithane olarak kullanıldığı belirtilen odadır (Özbayram 1988 s135). Sofanın batısında, cami tarafında ise hünkâr kasrı yer alır. Dikdörtgen planlı, aynalı tonoz örtülü sultan odası; türbe, kütüphane ve caminin baktığı bahçeye taşmış vaziyettedir ve üç cephesine açılmış pencerelerle bol ışık alır. Çift sıra olan pencereler, Osmanlı mimarlığında pek görülmeyen bir uygulama ile derin nişler içine alınmıştır. Bu bloktaki son kısım, camiye giden galeridir. İnce uzun dikdörtgen planlı bu galeri; üç açıklıktan oluşan, kemerli bir alt yapı üstünde uzanmaktadır. Sultanahmet ve Yeni Cami'dekilerden sonra, Osmanlı mimarlığının günümüze gelebilmiş en eski hünkâr kasrı olan Nuruosmaniye Hünkâr Kasrı, genel planlama açısından önceki iki örneğe benzer. Kasra çıkan

rampa, bağlı yapılarıyla birlikte hünkar kasrı ve kasrı camiye bağlayan galeri her üçünde de ortaktır. Özellikle rampanın, sokak dokusuyla uyumlu olarak uzanışı Yeni Cami'deki örnekle benzeşir. Aynı zamanda dönemin sivil mimarisini de yansıtan hünkâr kasırları ve bağlı yapıları, Nuruosmaniye'de de bu özellikleri sergilemektedir. Loca tarzında dışa açılan, kubbe örtülü sofa kısmı gelenekseldir. Kasrın asıl belirgin özelliği cephesindeki düşey etki ve pencerelerinin derin nişler içine alınmasıdır. İki yanındaki revak tarzı pencereleri ile kapalı bir geçitten çok bir seyir galerisi tarzındaki bağlantı kısmı, altındaki kemerli açıklık ile külliyenin bu noktasında bir perspektif noktası oluşturur.

Nuruosmaniye Türbesi

Yapıya içinde yatan valide sultana izafen Şehsuvar Sultan Türbesi de denmektedir. Türbenin kuzeyinde kütüphane, güneyinde hünkâr kasrı bulunmaktadır[1]. Doğu cephesi, sokak tarafındaki külliye duvarına yapıştırılmıştır. Türbenin genel planına bakıldığında, kare planlı bir ana kısımdan ve üç bölümlü giriş revağından oluştuğu görülür. Ana mekan kubbe ile, revağın yan birimleri aynalı tonoz, daha geniş olan orta birimi kubbe ile örtülüdür.

Pencereler, sokak cephesindekiler hariç, düz atkılı sövelere sahiptir. Yan cephe pencerelerin üstünde, mermer üzerine işlenmiş, yalancı kemerler yer alır. Muhtemelen bunlar, gerisindeki gerçek kemerlerin bir yansımasıdır. Sokağa bakan pencereler ise duvarın bir parçasıdır ve sade başlıklı, pilastrlara oturan dalgalı kemerlere sahiptir. Dört yönde atılmış askı kemerleri dış cepheye de yansımıştır. Yapının yuvarlatılmış dört köşesi üzerine silindirik kulecikler yerleştirilmiş, bunlar kubbeciklerle örtülmüştür. Kubbenin kasnağı oldukça yüksek tutulmuş üzerine pencereler açılmıştır. Kubbe ve revağın üstü bugün kurşun görünümlü beton sıva ile kaplıdır. Özgün tasarımda buraların kurşun kaplama olduğu aşikârdır.

Nuruosmaniye Türbesi, I. Ahmed Türbesi'nin (1620) ardından, 135 yıl sonra, bir padişah için yaptırılmış ilk türbe olması açısından önemlidir. Böylece, Nuruosmaniye Türbesi sultanlar için türbe yaptırma geleneğini yeniden başlatmıştır denebilir. 17. yüzyıl boyunca türbeler, genelde sebil ile birleştirilmiş, ortak kompozisyonlar içinde ele alınmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış az sayıdaki türbe de bile bu tasarım görülür: Gülnüş Ematullah Sultan Türbesi ve Hekimoğlu Ali Paşa Türbesi gibi. Nuruosmaniye'de ise, farklı olarak, türbe sebille bütünleştirilmemiş külliyenin ayrı köşelerine konmuşlardır.

Türbenin sokağa cephe verecek şekilde yerleştirilmesi de, 17. yüzyılda görülen uygulamanın bir devamıdır. Ancak külliye duvarına bitişik yapılmış türbeler Osmanlı mimarlığında çok değildir. Sultan Selim haziresi içindeki Hafsa Sultan Türbesi (1534), yıkık olmasına karşın kalan kalıntılardan anlaşıldığına göre hazire duvarının üzerinde, önünden geçen sokağa tepeden bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Ayasofya Haziresi'ndeki III. Murat Türbesi (1594) duvara göre çok büyük oranlarda olsa da onunla bir bütün oluşturur. Şah-ı Huban Hatun Türbesi (1575–1580) ve Cerrah Mehmed Paşa Türbesi (1593) külliye duvarları üzerindedirler ve bir cepheleri ile dışarı açılmaktadırlar. Altıgen ya da sekizgen planlı olan bu türbeler sadece sınırlı bir yüzleri ile sokak duvarına komşudurlar. Şehzade Camisi bahçe duvarı kesilerek araya yapılan Destarî Mustafa Paşa Türbesi (1614) ise dikdörtgen planlıdır ve uzun kenarı boyunca duvar üzerine yerleştirilmiştir. Ancak bu örneklerin tümünde külliye duvarı ile türbe arasında bir bütünlük yoktur; türbe, duvarı bölerek kendi kütlesi ile öne çıkmıştır. Nuruosmaniye Türbesi'nde ise duvar, türbe ile tam bir bütünlük içindedir. Aslında dua penceresi olarak düşünülen bu pencereler sokak seviyesinden fazla yukarda kalmışlardır.

Bu döneme dek ayrı bir kütle olarak tasarlanmış türbelerde kare plana pek rastlanmaz. Nuruosmaniye Türbesi genel olarak, bir türbeden çok küçük bir cami gibi, hatta yanı başındaki camiye benzer şekilde tasarlanmıştır. Bu da kare planı beraberinde getirmiştir. Dışa yansıyacak şekilde dört askı kemeri, bu kemerlerin ters "C" kıvrımlarla ağırlık kulelerine bağlanması, askı kemerlerine oturan kubbe, kubbe kasnağındaki pilastrlar camiye olan benzerliğinin işaretleridir. Planda yuvarlatılmış köşeler üzerinde yükselen, türbelerde daha önce rastlanmayan, camilerdeki ağırlık kulelerini hatırlatan, silindirik kulecikler de bu kompozisyonu tamamlamıştır. Klasik dönem sonrası sultan türbelerinde, çok geniş mermer plakaların dış cephede sıkça uygulandıkları görülmektedir; III. Murat (1595), III. Mehmed (1604), I. Ahmed (1617) ve Hatice Turhan Sultan (1661) türbeleri gibi. Ama burada mermer yüzeyler yapının tamamını kaplamamaktadır ve sadece bir kaplama olmaktan çıkmış, üzerine başlıklı pilastrlar, yalancı kemerler oyularak mimari bir görüntü kazandırılmıştır.

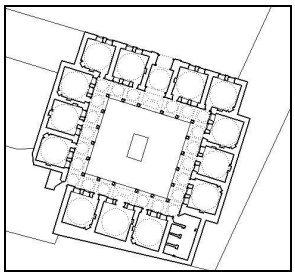
Yüksek kaideler üzerinde yükselen sütunların başlıkları, 1740'lardan itibaren 18. yüzyılın yapılarında görülmeye başlanan başlıklara benzemektedir. Yalnız burada volütlerle iyonik etki daha ağır basmıştır. Osmanlı mimarlığında pek rastlamadığımız, cephede yarı serbest duran sütunlar ise, Avrupa mimarlığında yaygın olarak kullanılmışlardır. İçeride mihrap nişi yoktur. Türbelerin içine konan mihrap nişi, zaten 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vazgeçilmiş bir öğedir (Önkal 1995 s407). Türbenin içte ve dışta belli bir hizaya kadar mermerle kaplanması yanı başındaki cami ile bir başka benzerliğidir. Yapının içi klasik türbelerdeki çini yerine, mermerle kaplanmıştır. Pencere hizasının üzerinde dolanan yazı kuşağı da klasik Osmanlı türbe mimarisinde görülen uygulamanın bir devamıdır, ancak burada çini yerine yine mermer kullanılmıştır. Bu şekilde yapılmış bir yazı kuşağı, külliyenin camisi içinde de vardır.

Üç bölümlü giriş revağı, kubbe ile örtülü merkezi ana mekânı türbeyi plan açısından klasik geleneğe bağlayan öğelerdir. Üçüncü boyutta ise "barok" mimarinin pek çok özelliğini göstermektedir: dalgalı kemerler, kıvrımlı silmeler, kubbe kasnağının yüksek ve eğrisel biçimlenişi buna örnektir. Dışta köşelerin yuvarlatılması, içte ise köşelere gömülü sütunlar, türbe planına getirilen ilginç uygulamalardır. Köşelere kulelerin yerleştirilmesi de bu türbeye özgüdür. İyon etkili sütun başlıkları, madalyonlar gibi detaylar da buna eklenir.

1 Tespit edilemeyen bir zamanda, girişe göre sağ tarafta kalan, türbe ile hünkâr kasrı arasındaki bölüm kapatılmış, bir tonozla örtülmüştür. Dikdörtgen planlı bu bölüme, ana kısım içindeki pencerenin kapı haline getirilmesi ile geçiş sağlanmıştır.

Nuruosmaniye Medresesi

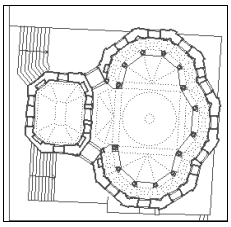
Medrese, külliyenin güneydoğu köşesinde; doğuda dükkân sıraları, batıda imarethane ile bitişiktir. Bu konumu nedeniyle medrese, külliyenin gözden en uzak yapısıdır. İmaretle birlikte oluşturulan ortak cephede, soldaki yarı medreseye aittir ve bu yarının ortasında medresenin taçkapısı yer alır. Kareye yakın plandaki avluyu dört taraftan revaklar sarmakta, revakların gerisinde de odalar yer almaktadır. Revak sütunlarının herbiri yüksek kaidelere oturmaktadır. Sütun başlıkları 1740'tan itibaren Osmanlı mimarlığında görülmeye başlanan yivli başlıklar şeklindedir. Kıvrımlı profilli impostlara oturan kemerler, yuvarlak kemer şeklindedir. Kare planlı olan dershane, plan ve büyüklük açısından talebe hücreleri ile aynı boyuttadır. Girişin karşısındaki kanadın köşelerinde diyagonal olarak duran kapılardan doğudaki, dikdörtgen planlı helâların bulunduğu alana açılmaktadır. Batıdaki diğer kapının açıldığı mekândan bugün imarete geçilmektedir. Hücre kapıları, alt kısmı kemer formunda, yekpare lentolara sahiptir. Lentoların üzerlerine hafifletme kemerleri konmuş, her hücre kapısının lentolarının üzerinde okumak ve eğitimle ilgili Arapça birer beyit yerleştirilmiştir.

Medreselerin yoğun olarak bulunduğu bir bölgede yer almasına karşın Nuruosmaniye Külliyesi'nde bir medrese yapılması tercih edilmiştir. Bunun nedeni, büyük ölçekli sultan külliyelerinin uzun bir aradan sonra yeniden canlanışı olarak görebileceğimiz Nuruosmaniye Külliyesi'nde bir medrese yaparak, klasik dönem selatin külliyelerinin anlayışına yakınlaşma isteği olabilir. Gerçekten de 16. yüzyıl sonrasında başa geçen padişahlar, başka yapılar yaptırmış olsalar da, I. Ahmed dışında, bir medrese yaptıran ilk padişah I. Mahmud olmuştur.

18. yüzyılda genelde sıbyan mektebi, kütüphane veya sebille beraber ele alınan medreselere karşılık Nuruosmaniye Külliyesi'nde imaretle yan yana bir medrese yapılmıştır. Hatta burada medrese, imaretle birlikte ortak bir kütle içinde çözülmüş, mekânlar birbiri içine geçmiş, ana cephe ortak ele alınmıştır. Medresenin imaretle yan yana olması açısından benzer bir örnek, yine bir 18. yüzyıl yapısı olan Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi'dir. Ancak burada medrese, aynı arsa içinde, ortak bir duvarı paylaşmaktan öte imaretle herhangi bir ilişki içinde değildir. Bunlara ek olarak Nuruosmaniye Medresesi'nde imaret kısmına bir geçiş vardır. Oldukça değişikliğe uğramış bu kısmın özgün tasarımında, böyle bir geçişin düşünülüp düşünülmediği net değildir. Nevşehir Damat İbrahim Paşa Medresesi ile imaret arasında direk bir bağlantı söz konusu değildir. Buna karşılık diğer yanındaki sıbyan mektebinden bir merdivenle imaretin avlusuna ulaşılmaktadır. Bu da imaretle bitişiğindeki diğer külliye yapıları arasında bir bağlantı kurma isteğinin çok da nadir olmadığını göstermektedir. Nuruosmaniye Medresesi'nde de, muhtemelen öğrencilerin daha rahat kullanımı için, bitişiğindeki imaretle bir bağlantı kurulmuştur. Nuruosmaniye Medresesi'nde dershanenin hücrelerle aynı boyutta olması daha önce hiçbir Osmanlı medresesinde rastlanmayan bir özelliktir. 18. yüzyılda dış tarafta hücre sırası ile hemyüz tutulup, avlu yönüne taşırılan dershaneleri görülmektedir. Burada ise dershane, hem dışa taşırılmamış hem de revak sırasının kesilmesi istenmemiştir. Böylece dershane, hücre sıraları arasına sıkışmıştır. Buna karşılık dershane, üçüncü boyutta ve bazı detaylarda vurgulanmıştır. Kubbesi bir kasnakla yükseltilmiş, kapısı daha özenli yapılmış ve önündeki revak daha geniş tutulmuştur. Medresenin revakları da bu yapıya özgü özellikler taşır. Dar ve sık sütun sıraları avluda dramatik bir etki yaratmaktadır. Revaklarda yuvarlak kemer kullanımı da daha önce 18. yüzyıl içinde sadece Üsküdar Ahmediye Medresesi'nde görülmektedir. Medrese oda kapılarının yekpare kemerli atkılara sahip oluşu ve önceki medreselerde sadece dershanenin kapısı üzerinde yazıt bulunurken burada tüm oda kapılarının üzerinde yazıt bulunması da medresenin dikkat çekici özelliklerinden biridir ve Selçuklu medreselerini hatırlatmaktadır.

imaretle bütünleşik tasarımı, hücrelerle aynı boyuttaki dershanesi, dar revakları, ile daha önceki medreselerden ayrılan yapının genel tasarımına külliyenin diğer elemanlarına göre daha klasik bir hava hakimdir. Ancak detaylarda külliye ile uyumludur: taçkapıları (dershane kapı kompozisyonu özellikle kütüphanenin hazine-i kütüp kapısıyla büyük benzerlik göstermektedir), sütun kaideleri, sütun başlıkları, kemer tasarımları, dalgalı saçak silmeleri külliyenin genelindeki tutumla aynıdır.

Kütüphane, caminin doğusunda, türbenin de içinde bulunduğu bahçenin köşesindedir. Osmanlı kütüphane yapılarındaki genel uygulamaya uygun olarak, kütüphanenin altına bir bodrum yapılmıştır. Bodrumun özellikle kitapların saklandığı kısmın altına yapılması, kitapları zeminden gelen nemden koruma isteğinin bir sonucu olsa gerektir. Ancak bu bodrumun başka bir işlevle kullanılıp kullanılmadığı açık değildir.

Kütüphane esas katı ana hatlarıyla iki kısımdan oluşur: okuma salonu ve kitap deposu (hazine-i kütüp). Giriş, salonla deponun birleştiği köşelerden, ana aksa göre simetrik iki kapıdan sağlanmıştır. Kapılardan kuzeydeki, külliye sınırına çok yakın kaldığından kuytudadır. Güneydeki ise bahçe yönüne açılmaktadır. Daha önceki hiçbir Osmanlı kütüphanesinde çift giriş görülmemiştir. Bu kapılardan güneydekinin umumi giriş olduğu, üzerinde "Beşikten mezara kadar ilim taleb ediniz" mealindeki hadis yazılı levha bulunan kuzeydekinin ise padişahın kütüphaneyi ziyaret ettiğinde kullanması için yapıldığı ileri sürülmüştür (Öngül 1991 s143). Çift kapı olmasının nedeni sadece kütüphanenin genelinde görülen simetrik düzene uyma isteği de olabilir. Yapı, bahçe seviyesinden yükseltildiği için her iki girişin önünde merdivenlerle ulaşılan birer platform bulunmaktadır. Daha önceki kütüphanelerin aksine, girişin önünde bir revak yoktur. Ana kapıların yapı duvarı boyunca yükselen biçimlenişi, külliye genelinde görülen taç kapılarla benzerlik içindedir. Kapının pilastr kaide ve başlıkları ile ara silmenin kaba hatları, her iki kapının da tamamlanamadan yarım kaldığını düşündürmektedir. Yapıda süslemeler görece olarak azdır. Sütun başlıkları ve taç kapılar dışında hemen hemen hiç süs öğesinin bulunmadığı iç mekânda etki, mimari elemanların arkitektonik yapısı ile verilmiştir.

Nuruosmaniye Kütüphanesi, yaklaşık 220 m^2 toplam iç alanı ile o zamana kadar yapılmış Osmanlı kütüphanelerinin en genişidir. Kitap koleksiyonu açısından Tanzimat'tan sonra merkezi kütüphaneler açılana kadar Osmanlı vakıf kütüphaneleri içinde en zengin kütüphanedir ve uzun süre de en büyük Osmanlı kütüphanesi olma özelliğini korumuştur. Nuruosmaniye kütüphanesi, artık başka bir yapıyla ilişkide olmadan kendi bağımsızlığını kazanmış bir 18. yüzyıl kütüphanesi olarak, medreseden uzakta, bir bahçenin köşesine yerleştirilmiştir. Kütüphane için bu köşenin seçilme nedeni, kitaplara meraklı olan baninin türbesine ve sürekli kullanılan camiye yakın olması olabileceği gibi, çevreye hakim bir yer olması da olabilir. Gerçekten de Nuruosmaniye Kütüphanesi konumu ve çevre doku ile olan ilişkisi açısından kütüphaneler arasında özgün bir örnektir. Arsanın ortasına değil köşesine yerleştirilmiştir. Böylece iki tarafı külliye bahçesine bakarken diğer iki tarafı külliyeyi çevreleyen sokaklara baktırılmıştır. Heybetli kütlesiyle rahatça görülmesi sağlanmış, altındaki dükkânların üzerinden hafifçe dışa taşırılmıştır. Buna karşın, üst kotta oluşu ve iki cephesinin külliye içine dönük olması sayesinde aşağının gürültülü kalabalığından uzak, aynı zamanda sakin bir ortamda kalması sağlanmıştır.

Plan tipi açısından kütüphane, Atıf Efendi Kütüphanesi'ni hatırlatmaktadır: merkezi mekân etrafında üç yönde sıralanmış yan mekânlardan oluşan bir okuma salonu ve okuma salonunun bir kenarına yapışık, ona göre oldukça küçük kitap deposu ve bu ikisinin arasından verilen ana giriş. Çünkü her iki yapı da aynı dönemin içinde tek ve benzersiz örneklerdir ve bir daha da tekrarlanmamışlardır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin daha önce hiçbir Osmanlı yapısında karşılaşılmayan tasarımının kökenleri çeşitli kaynaklarda aranabilir[1]. Özellikle dönemin Avrupa Barok mimarisine bakıldığında, Nuruosmaniye Kütüphanesi ile benzer planlı yapılara rastlanmaktadır[2]. Roma'daki S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi (1634), plan açısından, Nuruosmaniye Kütüphanesi ile benzerliğin ötesinde bir ilişki içindedir. Bu kilisenin elips bir kubbeyle örtülü merkezi mekânı, tıpkı kütüphanede olduğu gibi uzun aksta daha derin, diğer iki yanda daha dar daire parçası şeklinde dört mekânla çevrelenmiştir. Bu mekânların sütunlarla çevrelenmesi ve ana salona ek dikdörtgen mekân, Nuruosmaniye Kütüphanesi ile birebir özdeştir. Buna karşılık Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde merkez kısmın eliptik değil de tam dairesel bir kubbe ile örtülmesi, sütunların duvarlara bitişik olmak yerine serbest duruşları ve girişin yeri, planda farklı olan noktalardır. Dahası, iki yapı 3. boyutta önemli farklılıklar gösterirler: sütunlar ilkinde arşitravla, diğerinde kemerlerle birbirine bağlanmıştır, örtü sistemi ise tamamen farklıdır, yapıların genel kütlesel görünüşleri de ayrı yaklaşımları ifade eder. Kütüphanenin özellikle külliye içinden görülen kütle organizasyonu etkileyicidir. En önde, genel kütleden dışarı fırlamış, alçak kitap deposu; onun gerisinde çokgen parçalarından oluşan dalgalı beden duvarı ve yarım kubbelerle payandaların desteklediği yüksek kasnaklı merkezi kubbe. Böylece planda yaratılan "barok" etki dışardan da okunabilir olmuştur. Bütün bunlar, kütüphanenin Osmanlı geleneğinden yetişmiş bir tasarımcı tarafından, Roma'daki kilisenin sadece planı (belki de özellikle mimarın kilise ile ilgili ilk tasarım çizimlerini) görülerek yapıldığını söyleyebiliriz. Gerçekten de Nuruosmaniye Camisi ile ilgili olarak, Avrupa'dan planlar getirildiği, hatta bunlardan birinin seçilerek yaptırılmak istendiğini, ulemanın karşı koyması yüzünden de uygulanamadığı belirtilmiştir (Dallaway 1797 s103, Walsh-Allom 1836 s12). Avrupa'dan getirtilen bu planların camiden çok, kütüphanenin plan tasarımında etkin olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu özellikler kütüphanenin, külliye içinde oldukça özenilmiş olduğunu göstermektedir. Tasarımındaki barok özgünlük de bu özenin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Avrupa mimarisinden yapı detaylarına ek olarak, planların da alındığını göstermesi açısından Osmanlı mimarisi için önemli bir örnektir.

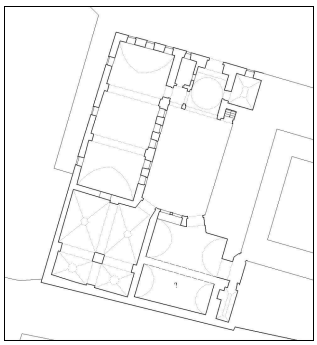
---

1 Merkezi bir kubbenin iki, bazen üç veya dört yarım kubbe ile desteklendiği tasarımlar Osmanlı mimarlığı için yeni değildir. Sütun sıralarının çevrelediği, koridorlu merkezi mekân da sultan türbelerinde gördüğümüz tasarımlardır: I. Murat, II. Murat, I. Süleyman veya II. Selim türbelerinde olduğu gibi. İstanbul'da bulunan bazı Bizans yapıları da, plan açısından kütüphane ile benzerlik gösterirler. Yan mekanlarla çevrelenmiş, yüksek kasnaklı merkezi mekan ve apsislerin çokgen çıkıntısı bu benzerliği yaratmaktadır. Moğolların Meryemi Kilisesi olarak bilinen Fatih'teki Theotokos Mukhliotissa Kilisesi'ni üç yapraklı yonca planıyla özellikle anmak gerekir. Ancak tüm bunlar, bu yapı planını açıklamak için yeterli değildir. Planda neden tüm kanatlarının eşit olmadığını, neden bir yönde uzatılmış bir plana sahip olduğunu, kübik bir alt yapı yerine, örtü sistemini yansıtan çokgen bir plana sahip olduğunu açıklamaz.

2 Bu konuya dikkatimi çeken Sayın Turgut Saner'e teşekkür ederim.

Nuruosmaniye İmareti (Aşhanesi)

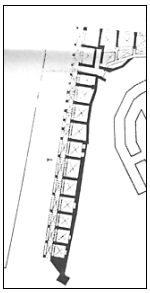
İmaret, medrese ile beraber ortak bir kütle oluşturacak şekilde, külliyenin güneybatı köşesindedir. Dikdörtgen planlı avlunun etrafını imaret mekânları U oluşturacak şekilde sarmaktadırlar. İmaret giriş mekânına açılan soldaki kare planlı oda, imaret kethüdası, yemekhane girişinin hemen önündeki dikdörtgen planlı küçük oda da fodla kâtibi için yapılmış olsa gerektir (Özbayram 1988 s135). Girişin karşısındaki kanatta avluya açılan iki kapı köşelere yerleştirilmiştir. Sağdaki mutfak kısmına açılmaktadır. Soldaki kapıdan ulaşılan kısım ise bugün oldukça değişmiş durumdadır. Buradan yandaki medreseye de geçilebilmektedir. Özgün halinde buranın fırınlar ve erzak depoları için yapıldığı düşünülebilir.

İmaret mekanlarının bazen tek sıra halinde, bazen L plan oluşturacak şekilde yan yana dizildikleri plan şeması Osmanlı imaret mimarisi için alışılmış bir plandır[1]. Burada farklı olan bir nokta, avlunun köşegen kapılarla özel bir şekil almasıdır. Osmanlı mimarlığında özellikle medreselerde köşe odalarına ulaşabilmek için bu tarz köşe kapıları yapılmıştır. Fakat bunlar hem küçük ölçekte kapılardır, hem de bu odalara başka türlü giriş verilemediğinden zorunlu olarak yapılmışlardır. Nuruosmaniye İmareti'nde ise kapıların köşegen yerleştirilmesi özellikle tercih edilmiş bir tasarımdır ve kapılar anıtsal boyutlarda yapılarak avluya özel bir görünüm kazandırılmıştır. Bu noktada buna benzer bir örnek olarak Mimar Sinan'ın Haseki Külliyesi kapsamındaki darüşşifası akla gelebilir. Dönemin Avrupa mimarisindeki, sert köşelerden kaçınma tutumunun bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan yuvarlatılmış ya da pahlanmış yapı köşeleri, avlular ve meydanlar da bu tasarımı etkilemiş olabilir: Roma S. Carlo alla Quattro Fontane Kilisesi Avlusu, Paris Hotel Lambert, Paris Hotel Lionne avluları ve Paris Vendome Meydanı gibi.

1 Sultan Ahmed İmareti genelleşmiş olan bu plan anlayışının bir istisnasıdır. İmareti oluşturan birimler birbirinden kopuk olarak tasarlanmışlardır.

Nuruosmaniye Arastası

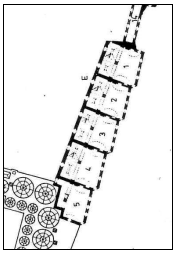

Nuruosmaniye Külliyesi'nin Kapalıçarşı'ya bakan batı sınırında, uzanan dükkânlar, kâgir revakların gerisinde dizilmektedir. Revakları ile bir çeşit arasta sayılabilecek bu yapı grubu, dikdörtgen planlı toplam 13 dükkân ve dükkânların yaklaşık yarı derinliğindeki revaklardan oluşur. Yapı, kaba kaideler üzerinde yükselen, sade başlıklı bodur sütunlara ve yuvarlak kemerlere sahiptir. Eğimli bir araziye oturan ve aynı zamanda cami taşlığının alt yapısını oluşturan bu dükkân revaklarının üst hizası üç farklı kademede yapılmıştır. Yüksekteki ilk kademe doğrudan cami kotunun altına denk gelmektedir. Daha sonra iki defa alçalan revaklarla, sabit yüksekliktekı cami kotu arasına, pencerelerle sokağa açılan ek odalar konmuştur. Revakların genişlikleri de bu kademelenmeye göre değişiklik gösterir. Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa dükkânlarından sonra İstanbul'da ikinci ve son kez görülen önü revaklı dükkân sırası, muhtemelen caminin alt yapısını oluşturmalarından ve yolun eğiminden dolayı düzensiz bir dizilişe sahiptir. Revakların farklı yükseklikte ve genişlikte dizilişi kentin bu akıcı sokağında hızlanış ve yavaşlayış etkisi yaratırken (Cerasi 2000 s180), tıknaz sütunlar ve iri kolon başlıkları da daha ziyade Bizans ve Avrupa Romanesk çağın durağan örneklerini hatırlatmaktadır.

Nuruosmaniye Külliyesi Taş Odaları

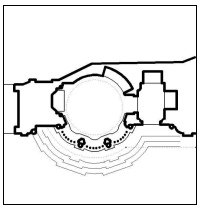

Nuruosmaniye Külliye'sinde, Vezirhanı Caddesi üzerinde, medreseye bitişik dükkânların üstünde bulunan kâgir odalardır. Külliye görevlilerince kullanılan birbirine bitişik bu 5 odanın zemin kat girişleri, medrese önündeki bahçeye bakan ayrı kapılardandır. Zemin katta dükkânlar olduğundan, buradaki dar merdivenlerle üst kata çıkılmaktadır. Birbirinin aynı plandaki odalar genel olarak kareye yakın bir plana sahiptir: merdivenin çıktığı giriş kısmı, iki aynalı tonozla örtülüdür ve bir ayakla ana mekândan ayrılmıştır; üçgen bir çıkmayla zemin kattan taşan ana mekân, yamuk bir plana sahiptir ve beşik tonozla örtülmüştür. Odalar cephede, arsanın eğiminden dolayı zemin kattaki dükkânların kademeli yerleşimine uymakla beraber tümünün çatı silmeleri aynı hizada tutulmuştur. Bu nedenle bazı odalar, daha alçak cepheli kalmış hatta uçtaki odanın pencere kemerleri çatı silmelerini kesmiştir. Konut amaçlı yapılar olarak, sivil mimarinin taşa dönüşmüş örnekleri olan Nuruosmaniye Taş Odaları, külliye kapsamı içinde

lojman amaçlı yapılara da yer verildiğini göstermeleri açısından da önemlidir.

Nuruosmaniye Sebili

Sebil, külliyenin batı cümle kapısının yanındadır. Kapının diğer yanında, külliyenin çeşmesi yer almaktadır. Böylece sırasıyla çeşme, cümle kapısı ve sebil, külliyenin bu köşesinde bir üçlü oluşturur. Sebil, genel hatlarıyla bir cephe sebilidir. Yapı, dikdörtgen planlı giriş mekânı ile sebil pencerelerinin bulunduğu daire planlı bir kısımdan oluşur. Bu iki kısım bir kapı ile birbirine bağlanır. Pencereler, 18. yüzyıl geleneğine uygun olarak dışa bombeli yay parçaları şeklinde planlanmıştır. Birkaç basamakla ulaşılan[1] sebilin etek kısmı, üstteki sütunlar hizasında pilastrlara sahiptir. Bunlar, Antik mimarideki tryglif motiflerini hatırlatan, 3 yivli, dikdörtgen planlı pilastrlardır. Pencere kısmında sütun başlıkları yivlidir ve volütlü köşeliklere sahiptir. Ayrıca alın yüzeyinde madalyonlar yer alır. Bu madalyonlar daha önceki sebillerde karşılaşılmayan şekilde, tamamen üç boyutlu çalışılmış, ana yapıya metal kancalarla tutturulmuştur. Bunların yukarısında, pilastrlar, önden ve yanlardan "S" şeklinde payanda şekilli motiflerle zenginleştirilmiştir.

mümkün olduğu kadar çok kişiye hizmet vermesi amaçlanan bir yapı türü olan sebilin, Kapalıçarşı'ya komşu olan işlek bu sokak üzerinde, külliye kapısının yanında yer alması anlaşılır bir tutumdur. Ancak 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında görülen, sebil-türbe (ya da sebil-mezar) birlikteliği Nuruosmaniye'de yoktur. Böylece Osmanlı mimarlığında uzun süre yer etmiş türbe-sebil birlikteliği Nuruosmaniye Sebil'inde uygulanmamış; türbe, caminin doğusuna, set üstüne; sebil ise Kapalıçarşı tarafında yol kotuna yerleştirilmiştir.

Nuruosmaniye Sebili, 18. yüzyılın ortalarında belirginleşmeye başlayan, yeni Osmanlı Mimarisinin en canlı örneklerinden biridir. Emin Ağa Sebili'nden başlayarak, köşe sebilleri yerine cephe sebillerinin tercih edilmesi burada da değişmemiş Nuruosmaniye Sebili'nin de bir duvar yüzeyinin ortasına yerleştirilmesi tercih edilmiştir. Daha önceki 18. yüzyıl sebillerinde tam daire planlı bir sebile rastlanmamıştır. Nuruosmaniye Sebili'nde ise pencerelerin bulunduğu kısım tam bir dairesel plana sahiptir. Ayrı, küçük bir giriş kısmının olması, sebil kısmının tam bir daire şeklinde oluşu bu sebile özgü değişikliklerdir. Cephe tasarımı açısından Nuruosmaniye Sebili, geleneksel Osmanlı mimarisindeki etek, sütunlu pencere, alın düzenine uymaktadır. 18. yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıkan sağır alın kısmı ve 1740'lardan sonra görülmeye başlanan mimari elemanlarla verilmiş etki bu sebilde de görülür. Lale devrinin tüm yüzeyi kaplayan süslemeleri yerine burada, 1740 sonrasının, belli noktalarda yoğunlaşmış "barok" süsleme anlayışı görülmektedir. Farklı olan noktalardan biri: bu özelliklerin sadece pencerelerin olduğu kısma değil, girişi de içine alacak şekilde baştan sona tüm cephede bütünsel olarak ele alınmasıdır. Cephede, ince sütunlar üzerinde yükselen alın kısmının oldukça ağır ve ağdalı bi görüntüye sahip olması da Nuruosmaniye Sebili'nin önemli bir özelliğidir. Etek kısmında tryglif motifinin, alında da eğrisel payanda ve 3 boyutlu madalyonun Osmanlı mimarlığında ilk uygulandığı yapılardan biridir.

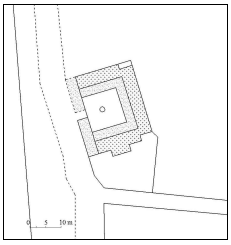
1 Bir basamağı günümüzde asfaltın altında kalmıştır.

Nuruosmaniye Çeşmesi

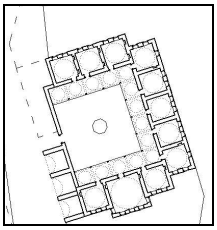

CEDİD ABDÜRRAHİM EFENDİ MEDRESESİ

Yeri : İstanbul, Çarşamba Semti, Darüşşafaka Caddesi üzerindedir
Yaptıran : Rumeli Kazaskeri Abdürrahim Efendi (ö.1757)
Tarihi :Kitabesi olmadığından yapım tarihi kesin değildir. Yapının 1167/1754 tarihli vakfiyesinde söz konusu arsada bir medresenin inşa edileceğinden bahsedilmektedir (Kütükoğlu 2000 s207). Bu durumda yapının, 1754 yılı ile Abdürrahim Efendi'nin ölüm tarihi olan 1757 yılı arasında yapılmış olduğu düşünülebilir. Tespit edilemeyen bir tarihte yol üzerindeki dükkan cepheleri örülerek, medrese avlusundan kullanılan mekanlara çevrilmiştir. 1976'da yapı restore edilmiş, şadırvan yeniden yapılmış, avlu zemini mermerle kaplanmıştır. Bugün Kur'an kursu olarak kullanılmaktadır

Medreseye giriş, dükkân sırasının arasındaki bir kapıdan sağlanmıştır. Uzun kenarın ortasından girilen dikdörtgen planlı avluyu, giriş hariç üç yönde kubbe örtülü revaklar çevrelemektedir. Girişin sağındaki kısa kanadın ortasında dershane yer alır. Dershanenin, hücre girişlerinden daha büyük ve özenli tutulan ve profilli bir kemere sahip giriş kapısı üzerinde besmele yazısı işlenmiştir. Kubbe örtülü, kare planlı dershane, dışa doğru hücre sıralarından taşkındır. Medresenin kare planlı olan, toplam 10 hücresi, bir U oluşturacak şekilde revakların gerisine dizilmişlerdir. Kubbeli olan hücrelerin her birinin dışarıya açılan iki penceresi vardır. Yapının duvarlarında taş-tuğla almaşık örgü kullanılmıştır. Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi plan açısından, bu dönem içinde klasik medrese mimarisine en yakın olandır. Sadece sütun başlıklarında ve dershane kapısı kemer profilinde dönemin özgün detayları görülür: sütun başları yivli, söz konusu kemer de dilimli profillidir.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Soner Şahin

Doğum Yeri ve Tarihi: Ankara, 1977

Adres: Kadıköy, İstanbul

Lisans Üniversite: İTÜ

Yüksek Lisans Üniversite: İTÜ

Yayın Listesi:

"Intercultural Contacts In The 18th Century Ottoman Archıtecture In Istanbul, From Tradıtıonal to The Baroque", Europe and Turkey in The 18th Century Symposium, 9-11 Eylül 2008, Bonn

"18. Yüzyılın İlk Yarısı İstanbul Kentinde Su Yapıları", 4. Uluslararası Sinan Sempozyumu: Su ve Mimarlık, Nisan 2008, Edirne

"Süleymaniye Semti'nde Bir III. Ahmet Devri Eseri: Kaptan İbrahim Paşa Külliyesi", Süleymaniye Sempozyumu Şehir ve Medeniyet Ulusal Sempozyumu, 23-25 Kasım 2007, İstanbul

"The Role of Architecture History Courses In Design Education" International Congress on Changing Trends in Architectural Design Education: Sharing Experiences and Building Partnerships across the Mediterranean Rim, CSAAR, Ekim 2006, Rabat

"Vefa Şehit Ali Paşa Kütüphanesi ve Osmanlı Mimarlığında Kütüphaneler" Vefa Semti: Dünü, Bugünü, Yarını Ulusal Sempozyumu, 3-5 Kasım 2006, İstanbul

"Blank Facades of Istanbul", UIA 2005 Uluslar arası Mimarlık Kongresi, İstanbul, 3-7 Temmuz 2005

"Dalmaçya Kıyılarında Bir Saray-Kent: Split", Yapı Dekorasyon, 35, Eylül-Ekim 2005

"Çağdaş Londra Mimarisi", Yapı Dekorasyon, 32, Mart-Nisan 2005

Harmony of Cultures: Three Examples in Medieval Anatolia", International Medieval Congress 10, Leeds-İngiltere, 12-15 Temmuz 2004

"Mimarlık ve Su: Eski ve Yeni Roma Çeşmeleri" Yapı Dekorasyon, 31, Kasım-Aralık 2004

"Kente Yeni Bir Cephe İngiltere'de Henry Moore Enstitüsü" Portfolyo, 12, Kasım-Aralık 2004

"Tarihi Savunma Yapılarının Yeniden Kullanımı 2: Kuzeydoğu İtalya'nın Ortaçağ Kaleleri", Yapı Dekorasyon, 30, Agus.-Eyl. 2004

"Tarihi Savunma Yapılarının Yeniden Kullanımı ve Dubrovnik Surları", Yapı Dekorasyon, 29, Haz.-Tem. 2004

"Yakın Doğu Tarihinden Üç Kent: Petra, Jerash, Salt", Yapı Dekorasyon, 27, Ocak 2004

"A Spanning Technique in Medieval Anatolia: Interlocked Lintels", XII International Congress on Turkish Art, Univ. of Amman, Amman-Ürdün, 5-9 Ekim 2003

"Raylı Sistemler ve Kentsel Dönüşüm", Kentsel Dönüşüm Sempozyumu, İstanbul Şehir Plancıları Odası, İstanbul, 11-13 Haziran 2003

"Algı-Yanılgı ve Mimarlık: Bir EASA 2002 Çalışması", Mimarlık, 313, Eylül-Ekim 2003

"İçinden Tren Geçen Kent: İstanbul", XXI Dergisi, 15, Eylül 2003

"Kent Meydanları ve Duraklar" XXI Dergisi 14, Temmuz-Ağustos 2003

"Cumalıkızık Yaz Çalışması", Güney Marmara Mimarlık 15, Aralık 2002

"Duvar Boyunca Berlin", Yapı 223, Haziran 2000

"A Floating Public Space", Urbani Izziv 10- Slovenya,, Ocak 1999